

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Ана Р. Милошевић

**ВИЗУЕЛНА КУЛТУРА СРБИЈЕ
ПОД АУСТРИЈСКОМ ВЛАШЋУ
(1718-1739)**

докторска дисертација

Београд, 2016

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Ana R. Milošević

**VISUAL CULTURE OF SERBIA
UNDER THE AUSTRIAN RULE
(1718-1739)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2016

Ментор:

др Мирослав Тимотијевић, редовни професор
Филозофски факултет,
Универзитет у Београду

Чланови комисије:

др Владимир Симић, доцент
Филозофски факултет,
Универзитет у Београду

др Љиљана Стошић, научни саветник
Балканолошки институт САНУ

др Мирослава Костић, научни сарадник
Институт за историју уметности,
Филозофски факултет у Београду

Датум одбране:

ВИЗУЕЛНА КУЛТУРА СРБИЈЕ ПОД АУСТРИЈСКОМ ВЛАШЋУ (1718-1739)

РЕЗИМЕ: Аустријска владавина Србијом која је започела Пожаревачким миром 1718. године, потрајала је само двадесет година до 1739, када се ова територија враћа у границе Отоманске империје. Новозадобијени царски посед, назван *Краљевина Србија*, постао позорница за различите носиоце моћи – администрацију и војску, поглаваре католичке цркве и монашке редови, православне митрополите. Они су кроз визуелну културу потврђивали свој статус, борили се да га задобију, такмичили се између себе. Београд је замишљен као најистакнутија тврђава Царства и бедем хришћанства, а његово стратешко и симболичко средиште била је Тврђава. Унутар простора барокног Београда, војни, верски и цивилни субјекти подижу репрезентативне грађевине и позиционирају се у односу на главне тачке симболичке топографије, организују свечаности и церемоније. На европску јавну сцену Краљевина Србија се уводи као „ратни театар“, кроз штампане медије – карте, гравире и писане извештаје, чији је циљ да информишу и забаве. Идеја праведног рата обједињена је са миром који следи, па дипломатски догађаји попут пожаревачког мировног конгреса или размене амбасадора, представљају у симболичком и буквалном смислу позорницу о којој је широка европска јавност извештавана кроз текст и слику. Београдски митрополити Мојсије Петровић и Викентије Јовановић спровели су корените реформе чији је циљ био да ојачају структуру православне цркве у Хабзбуршкој монархији и учине је конкурентном привилегованој католичкој цркви. Подизање и обнављање цркава и манастира било је услов за даље спровођење реформи и организовање црквеног живота. Аустријске власти правиле су сметње на сваком кораку. Са изузетком сачуваних средњовековних објеката, цркве подигнуте у периоду 1718-1739. на територији Београдске и Ваљевске епархије биле су једноставне грађевине од камена, дрвета и цигле. За подизање и опремање храмова старале су се саме парохије, мада су ктитори и приложници могли да буду и истакнути појединци. Црквени комплекс састојао се из ограђене порте и звоника са звоном,

док је храм морао да има уређен олтарски простор, простран наос, иконостасе, припрату. За уређење црквеног ентеријера било неопходно набавити богослужбене предмете, намештај и друге црквене мобилије. Највише икона у храму налазило се на иконостасима, мада их је било и на другим местима у храму. Иконе су биле различитог садржаја и изгледа, техника и старости. Две велике сачуване фреско целине у Драчи и Враћевшници извеле су сликарске радионице са југа Балкана и Влашке. Иако је ово сликарство остало везано за традиционална схватања, у живопису Драче се може ишчитати нова, ангажована улога коју религиозна слика добија, што отвара питање постојања идеатора програма.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Краљевина Србија, Београд, 1718-1739, визуелна култура, војска, католичка црква, театар, Београдска митрополија, реформе, иконопис, фреско сликарство

НАУЧНА ОБЛАСТ: историја уметности

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ: историја уметности и визуелне културе новог века

УДК:

VISUAL CULTURE OF SERBIA UNDER THE AUSTRIAN RULE (1718-1739)

ABSTRACT: Austrian rule over Serbia began with the Peace Treaty of Passarowitz in 1718, and lasted for only twenty years until 1739, when the territory was returned to the Ottoman Empire. Newly acquired royal land, named the Kingdom of Serbia, became the scene of various power-holders – administration and army, officials of the Catholic Church and monastic orders, orthodox archbishops. Through visual culture they confirmed their status, fought to gain it and they competed among themselves. Belgrade was designed as the most prominent fortress of the Kingdom and the rampart of Christianity; its strategic symbolic center was the Fortress. Within the boundaries of baroque Belgrade, army officials, religious entities and civilians built edifices, positioned themselves around the main points of symbolic topography and organized ceremonies and celebrations. The Kingdom of Serbia was introduced to the European scene as "war theater" through printed media – maps, engravings and written reports that had the purpose to inform and entertain. The idea of a just war together with the ensuing peace, different diplomatic events like the Peace Treaty of Passarowitz Congress or the ambassadors' exchange, represented literally and symbolically the scene that the public in Europe was given through text and image. Belgrade archbishops Mojsije Petrović and Vikentije Jovanović undertook radical reforms which aim was to strengthen the structure of the Orthodox Church in the Habsburg Monarchy and to make it competitive with the privileged Catholic Church. Building and rebuilding churches and monasteries was the condition to continue reforms and organization of church life. Austrian authorities made constant obstructions. With the exception of the buildings that remained from the Middle Ages, churches built during the period of 1817 – 1739 on the territory of Eparchy of Belgrade and Eparchy of Valjevo were simple structures made of stone, wood and brick. Parishes took care of building and furnishing of temples, although distinguished individuals could also be patrons and donors. Church complex consisted of an enclosed yard, belfry and a temple which had to have its altar, spacious nave, iconostasis and narthex. It was necessary to obtain liturgical objects, furniture and

other church artifacts in order to arrange church interior. Majority of icons were on the iconostasis, but they could be also found in other places in a temple. Icons were of different content, form, technique and age. Two big fresco units that remained in Drača and Vračevšnica were painted by the painters' workshops from the south of the Balkans and Wallachia. Although this painting remained connected to the traditional understanding, frescos in Drača frescos have a new active role of a religious image and that opens the question of creator of the program.

KEY WORDS: the Kingdom of Serbia, Belgrade, 1718-1739, visual culture, army, Catholic Church, theater, Belgrade archbishopric, reforms, icon painting, fresco paintings.

FIELD OF STUDY: Art History

SPECIFIC FIELD OF STUDY: Art History and Visual Culture of the Early Modern period

UDK:

САДРЖАЈ

РЕЗИМЕ/ ABSTRACT

УВОД	1
------------	---

I КРАЉЕВИНА СРБИЈА	14
--------------------------	----

1. ВОЈСКА И АДМИНИСТРАЦИЈА	17
----------------------------------	----

2. КАТОЛИЧКА ЦРКВА	24
--------------------------	----

<i>Бискупи</i>	28
----------------------	----

<i>Монашки редови</i>	31
-----------------------------	----

3. ПРАВОСЛАВНИ МИТРОПОЛИТИ	47
----------------------------------	----

<i>Принчеви цркве</i>	50
-----------------------------	----

<i>Двор</i>	59
-------------------	----

II АУСТРИЈСКИ БЕОГРАД	70
-----------------------------	----

1. ТВРЂАВА	71
------------------	----

2. ВАРОШ	77
----------------	----

<i>Немачки Београд</i>	79
------------------------------	----

<i>Српски Београд</i>	88
-----------------------------	----

3. ЈАВНИ ДОГАЂАЈИ	91
-------------------------	----

<i>Војне свечаности</i>	92
-------------------------------	----

<i>Верске свечаности</i>	94
--------------------------------	----

<i>Устоличења, дочеци и сахране</i>	101
---	-----

<i>Сабори</i>	108
---------------------	-----

<i>Позориште</i>	109
------------------------	-----

III EX BELLO PAX	111
------------------------	-----

1. РАТНИ ТЕАТАР	113
-----------------------	-----

2. МИРОВНИ ТЕАТАР	117
-------------------------	-----

<i>Пожаревачки мир</i>	118
------------------------------	-----

<i>Размена амбасадора</i>	121
---------------------------------	-----

IV РЕФОРМЕ	128
------------------	-----

1. ВИЗИТАЦИЈЕ	133
---------------------	-----

2. КОНСОЛИДОВАЊЕ ПАРОХИЈСКЕ МРЕЖЕ	135
3. МАНАСТИРИ	142
4. ОБРАЗОВАЊЕ СВЕШТЕНИЧКОГ КАДРА	144
5. ЗАКОНСКА РЕГУЛАТИВА	147
6. УВОЂЕЊЕ КОНТРОЛЕ У ПАРОХИЈСКИ ЖИВОТ	155
V ХРАМ	158
1. ЗВАНИЧНА ПОЛИТИКА ВЛАСТИ	159
2. КТИТОРИ И ПРИЛОЖНИЦИ	164
3. АРХИТЕКТУРА	171
4. САКРАЛНА ТОПОГРАФИЈА ХРАМА	178
<i>Порта</i>	178
<i>Црква</i>	181
5. ЕНТЕРИЈЕР ИЗМЕЂУ НЕОПХОДНОГ И ЛЕПОГ	186
VI. СЛИКА	203
1. ИКОНОПИС	204
2. ФРЕСКО СЛИКАРСТВО	219
<i>Раваница</i>	220
<i>Манасија</i>	221
<i>Драча и Враћевшница</i>	222
3. СЛИКАРИ	245
4. АНГАЖОВАНА УЛОГА СЛИКЕ	253
5. КО ОСМИШЉАВА СЛИКАНЕ ПРОГРАМЕ?	262
ЗАКЉУЧАК	273
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	282
СКРАЋЕНИЦЕ	306
СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА	308

ИЛУСТРАЦИЈЕ

БИОГРАФИЈА АУТОРА

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТ И ШТАМПАНЕ
И ЕЛЕКТРОНСКЕ ВЕРЗИЈЕ ДОКТОРСКОГ РАДА

ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ

УВОД

Одабрани наслов рада, *Визуелна култура Србије под аустријском влашћу (1718-1739)*, пружа просторни и временски оквир унутар кога је разматрана визуелна култура која је основни предмет рада. Уводећи термин, наша намера није била да преиспитујемо природу визуелности или промовишемо нову дисциплину или методологију.¹ Међутим, уметничка дела, са статусом традиционално загарантованим признатом естетском вредношћу, нису једина врста визуелних објеката која захтева пажњу историје уметности.² Она своје интересовање треба да прошири изван слике или објеката, све до визуелних пракси и начина гледања, који чине свет људске визуелности.³ Термин *визуелна култура* прихватили смо управо из разлога што пружа простор да у предмет свог проучавања, поред дела класичних уметничких дисциплина, укључимо и друге артефакте који могу бити подједнако естетски и идеолошки комплексни, али и поједине медије и феномене који имају визуелну манифестацију.⁴

У исто време, визуелне грађе која одговара овом просторном и временском оквиру релативно је мало, а сведочанства о њој, позната су нам, често, само из писаних извора.⁵ То, са друге стране, отвара могућност за

¹ За историју уметности као *Bildwissenschaft* и однос према визуелним студијама: Н. Bredekamp, *A Neglected Tradition: Art History as Bildwissenschaft?*, CI 29, 2003, 418-428; Ј. Gaiger, *On Bildwissenschaft: Can There be Universal "Science of Images"?*, in: *The Aesthetic Dimension of Visual Culture*, eds. Ј. Stejskal, О. Dadejick, Newcastle 2010, 33-48.

² К. Moxey, *Visual Studies and the Iconic Turn*, JVC 7 (2), 2008, 135-136.

³ W. J. T. Mitchell, *Interdisciplinarity and Visual Culture*, AB 77 (4), 1995, 542.

⁴ Визуелна култура не значи крај резликовању уметничког од неуметничког, нити историју уметности своди на историју сликовних представа. W. J. T. Mitchell, *'Showing Seeing: A Critique of Visual Culture'*, JVC 1 (2), 2002, 171. За реформисање историје уметности у визуелну културу као ширу дисциплину и увођење интердисциплинарног приступа, видети: W. J. T. Mitchell, *Picture Theory: Essays on Verbal and Visual Representation*, Chicago, 1994, 15.

⁵ Архивска грађа често представља једину солидну документарну основу за истраживање појединих области нововековне визуелне културе, на пример, језуитских студија и историје уметности видети: Е. Levy, *Early Modern Jesuit Arts and Jesuit Visual Culture: A View from the Twenty-First Century*, JJS 1, Leiden 2014, 67.

проучавање структура, механизма, политика – који стоје иза појединачних објеката и визуелних образаца. У домен истраживања ушла би, дакле, религиозна култура српске православне цркве везана за један део територије Београдске митрополије, али и она католичке цркве из периода 1718-1739. године, затим, визуелна култура која одражава односе моћи исказане у простору града и репрезентацију носиоца моћи – попут грађевинских објеката позиционираних тако да чине „градски пејзаж“, дворске материјалне културе, визуелне политике понашања или одевања и појављивања у јавности, свечаности и спектакла, као и визуелне продукте „масовних медија“ са информативном или пропагандном функцијом.

*

Временски оквир је веома јасан. То је период између Пожаревачког мира 1718. године, којим је озваничено хабзбуршко освајање једног дела Србије, и Београдског мира 1739. године, када се после двадесет година аустријске владавине ова територија враћа у оквире Отоманског царства. За то време трајала је војна, административна, верска и грађанска управа са својим институцијама и представницима. Територијални оквир, међутим, није тако прецизан. Пожаревачким миром Аустрији је припала област Србије јужно од Саве и Дунава, између реке Дрине на западу и ушћа Тимока у Дунав на истоку и на југ до Западне Мораве, које је царска војска била освојила у рату 1716-1718.⁶ Ова територија проглашена специјалним царским поседом, именована је Краљевином Србијом и добила је сопствену, такозвану Београдску администрацију. У односу на границе успостављене Пожаревачким миром, из новоосноване Краљевине Србије, издвојено је седам дистриката – Кључки, Крајински, Кривински, Хомољски, Кучајнски, Мајданпечки и Голубачки, и подређено Банатској администрацији. Што се јурисдикције православне цркве тиче, Краљевина Србија се у највећем делу поклапала са територијама Сервијске и Ваљевске епархије. И ту је, међутим, постојала неусаглашеност –

⁶ По одредбама мировног уговора на истоку је природну границу чинила река Тимок. *Istorijski izveštaj o Požarevačkom miru od Vendramina Bjankija/Istoria relazione della pace di Posaroviz di Vendramino Bianchi*, Požarevac 2008, 229; Д. Павловић, *Пожаревачки мир (1718. г.)*, историјска студија, Београд 1901, 65, 66.

известан број парохија које су потпадале под Сервијску епархију, налазило се на територији Темишварског Баната. Територија Београдско-смедеревске бискупије, после сједињења 1729, поклапала се са административним границама Краљевине Србије, мада се у пракси сводила на Београд и још десетак места у којима је живело католичко становништво. Из тог разлога смо одлучили да просторни оквир овог рада буде Краљевина Србија, без поменутих дистрикта на истоку, то јест територије двеју епархија под јурисдикцијом београдских митрополита које су покривале нешто већу територију.⁷

*

Тежња да се на једном месту сабере сав визуелни материјал који потиче са подручја Србије из периода од 1718. до 1739. године, било да је настао на поменутој територији или је увезен, представља је полазишну тачку за већину ранијих истраживача са позиције историје уметности. Међутим, очуваних архитектонских споменика из овог периода, веома је мало. Од Немачке београдске вароши данас постоји само једна стамбена зграда, од српске Горње и Доње чак ни то. Због одредби Београдског мира, којим се Аустрија обавезала да поруши сва новоподигнута утврђења на Београдској тврђави, са изузетком неколико барокних капија, не видимо веће трагове из периода када је била једна од најснажнијих утврђења у Хабзбуршком царству. Религиозних грађевина у целој Србији сачувано је само неколико. Слично је и када говоримо о визуелном материјалу из православних и католичких цркава аустријске Србије. Малобројне су култне слике из католичких храмова, којима се након напуштања Београда може пратити траг. Госпа Београдска из некадање језуитске цркве, представља једну од ретких, данас познатих слика из овог периода. Са целокупне територије коју су покривале Сервијска и Ваљевска епархија, у време аустријске управе 1718-1739. године, сачувано је веома мало материјала. То је потпуно разумљиво када се узме у обзир да је након кратког периода мира, Србија поново постала ратно поприште у новом Аустријско-

⁷ Крајеви данашње источне Србије, Тимочка крајина и Кључки дистрикт, поред чињенице да су административно били под Темишварском администрацијом, јурисдикционо су потпадали под Вршачку епархију.

турском рату, 1737-1739. године. Већина цркава и манастира рушена је и паљена, а свештенство и монаштво се заједно са осталим народом повлачило пред турском најездом преко Саве и Дунава. Са собом су носили иконе, књиге и друге црквене драгоцености. Тако су нека манастирска братства нашла уточиште у фрушкогорским манастирима, Банату и сл., а црквени инвентари пратили миграције својих парохијана и завршили по храмовима Карловачке митрополије. Оно од иконописа што је остављено у црквама, а некако је преживело ратна разарања, замењивано је у неким каснијим обновама, новијим продуктима, сељено је у друге храмове, или коначно страдало у Кочиной крајини (1788-1791) или Првом српском устанку (1804-1813). Готово да је могуће на прсте набројати сачуване артефакте из православних храмова који се са сигурношћу могу идентификовати да припадају времену и простору аустријске Србије. Три иконе које је насликао Георгије Стојановић за цркву Рођења Јована Претече у Доњој српској вароши, сребрна дарохранилница пореклом из исте цркве, три иконе из манастира Раковица рад руских сликара, чудотворица Богородица Винчанска. Условно се у ову групу могу убројити и антимињски које су митрополити дали да се израде или који су били у употреби у овом периоду. Неколико сачуваних артефаката може се довести у везу са митрополијским двором у Београду. Међу њима су портрети Мојсија Петровића и Викентија Јовановића, житијна икона Светог Николе, Јерусалим на атласу чије је штампање Мојсије Петровић помогао. У исто време, скоро у потпуности сачуване две велике фреско целине, у Драчи и Враћевшници, нуде обиље материјала, како за класично схваћену анализу од стране историје уметности, тако и за проучавање механизма и идеја који стоје иза њиховог настанка.

Са друге стране, сачувано је прилично визуелне грађе, која се односи на Београдску тврђаву и Београд из времена 1718-1739, нарочито планова, помоћу којих је могуће сагледати просторну организацију и хијерархију, идентификовати и тачније лоцирати важне грађевине. Посебно су корисни планови с краја аустријске владавине када је Тврђава увелико завршена, спољна утврђења делимично изведена, а варош урбанистички заокружена и већим делом изграђена, као и насеља и објекти ван градских зидина. Овој групи

визуелних сведочанстава припадају цртежи Николаса де Спара направљени „на лицу места“, који погледима на Београд са различитих страна, доприносе његовој тродимензионалној слици.

Важан, а често и једини извор за склапање слике о визуелној култури аустријске Србије представљају писани извори. Најбројнија, нама најдоступнија и највећим делом публикована, је архивска грађа која се односи на Српску православну цркву у Краљевини Србији, тачније на Београдску (Сервијску) и Ваљевску епархију. Основну грађу представљају извештаји визитационих комисија послатих од стране митрополита у поједине делове епархија. Они датирају из четврте деценије XVIII века, тачније из периода 1730-1736. и односе се на Пожаревачки и Грочански егзархат са околином Београда,⁸ као и на Ваљевску епархију у периоду када су њоме, наместо уклоњеног владике Доситеја Николића, управљали администратори које је именовао митрополит.⁹ Сачуван је *„Ексатен свјештеников Епархије Пожаревачке сочинен 1730-го года, августа 20 дне ва Пожаревије“* из 1730. године, у коме су записани резултати свештеничких испита, из којих сазнајемо основне податке о парохиским свештеницима, пореклу, где су учили, о њиховој оспособљености за црквену службу, о парохији, храмовима, имовини ...,¹⁰ као и *„Инквизиција из 1732, месеца фебруара 1“* за дистрикте Смедеревски, Грочански и Београдски.¹¹ *„Визитација Ексариата Пожаревачког, Церквах и Свештеников. Сочинена Ексархом кир Максимом Ратковичем про лето 1733“* обављена је и у Смедеревском, Грочанском и Београдском дистрикту, у исто време када су спроведени свештенички испити.¹² Исте године, приликом визитације, комисија је обишла и манастире на тој територији, али су се до данас сачували само описи манастира Рукумије и Винче, те пописи калуђера и све

⁸ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића, ексарха београдског митрополита, 1733*, ГСУД 56, Београд 1884; Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године, по архивским списима*, ССКА 42, Београд 1905, 102-124.

⁹ Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 102-125.

¹⁰ Цео „Ексатен“ није обављен 1730. године, већ само за 4 парохије: Поречку, Голубачку, Бикотиначку и Клењску. Остатак је обављен крајем 1733. или 1734. године, што се лако може утврдити поређењем година испитаних свештеника, у овом и у каснијим извештајима. Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића, ексарха београдског митрополита*, 135-161.

¹¹ Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године, по архивским списима*, 141-147.

¹² Г. Витковић, *нав. дело*, 161-210, 210-285.

имовине њихове и манастирске.¹³ Сачувана је и „Епархија београдска, 1734, Визитација Ексархата Пожаревачког“ коју је по указу митрополита Викентија Јовановића, спровео његов егзарх Јован (Јоаникије) Михаиловић и сачинио извештај. Исти егзарх поновио је визитацију и наредне, 1735. године.¹⁴ Постоје и делови пописа неких цркава и манастира у околини Београда из 1734. године, за које се не зна ко их је прикупио, али су свакако, били део неког већег документа – извештаја.¹⁵ Што се Ваљевске епархије тиче сачуван је „Протокол от преписаниа црквеи и них состоаниа, находештих с ва епархии валеvској про лјато 1735. года“, заједно са протоколом свештеничких испита, које је по указу митрополитовом на основу података прикупљених у визитацији, с краја 1735. и почетка 1736. саставио његов синђел Андреја Јоакимовић.¹⁶ За потребе исте визитације састављено је и „Извештение“, тачније две његове не потпуно идентичне верзије, које нам пружају податке о броју села и домова, те врсти насеља у ваљевској епархији.¹⁷ Фрагменте слике о београдским храмовима – Саборној цркви и цркви Светог Јована Претече, могуће је сакупити из докумената као што су „Хесан Саборне цркве у Београду од 1733-1739“¹⁸ или „Рачуни цркве у Новој (Савској) Вароши од 1734-1739 г“,¹⁹ различитим појединачним документима који сведоче о црквеним трошковима, сакупљању прилога, приложницима, дужницима.²⁰ Основни извор за проучавање митрополијског двора и његовог садржаја су „Попис целе имовине београдске митрополије“ из 1733,²¹ као и различити уговори и рачуни са мајсторима који су изводили радове на двору или га опремали.²² Незаменљив сегмент у грађењу слике о ширем контексту у чијим се оквирима исказивала визуелна култура, о митрополитима, њиховим служитељима,

¹³ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718-1739)*, ССКА 52, Београд 1914, 160-170.

¹⁴ Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 102-116, 116-125.

¹⁵ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 172-178.

¹⁶ Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године, по архивским списима*, ССКА 42, Београд 1905, 154-197.

¹⁷ Д. Руварац, *нав. дело*, 201-203; АСАНУ 8903, историјска збирка; Н. Радосављевић, *Ваљевска епископија у „Извештенију“ из 1735. године*, ГИАВ 31, Ваљево 1997, 9-30.

¹⁸ Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда од 1711-1739 год*, ССКА 78, Београд 1935, 83-91; Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739, I*, Београд 1958, 143-145.

¹⁹ Д. Поповић, М. Богдановић, *нав. дело*, 146-156.

²⁰ *Исто*, 135-156.

²¹ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 110-144.

²² Д. Поповић, М. Богдановић, *нав. дело*, 310-366.

социјалним односима, односу са властима, законској регулативи итд., представља грађа коју је прилежно објављивао, понајвише Димитрије Руварац, али и други историчари, у Српском Сиону, Архиву за историју Српске православне Карловачке митрополије, Богословском гласнику, Беседи итд. Један број биографских дела о митрополитима, насталих на основу архивске грађе, такође су незаменљиви за проучавање културне историје овог периода.²³ Наравно, постоји и један број необјављених докумената, који се налазе у архивима и архивским збиркама у Србији и који се односе на православну цркву у Краљевини Србији.

За проучавање аустријског Београда полазичну тачку представља „*Попис зграда Дунавског или Немачког Београда од 1728*“ из кога сазнајемо намену, власника, да ли је објекат новоподигнут или не и сл., мада план са обележеним бројевима који се наводе у *Попису*, а који би омогућио прецизно убицирање описаних грађевина, није сачуван.²⁴ Студија Јохана Лангера о Србији под царском влаћу 1717-1739, написана на основу грађе из бечких архива, показала се као незаобилазна за свако озбиљније бављење темом, и пружа бројне корисне податке о организацији управе у Србији, верској политици, војсци, најважнијим личностима, уређењу Немачког Београда, његовом грбу итд.²⁵ „*Подаци о Србији у протоколима Дворског ратног савета у Бечу (1717-1740)*“, представљају акта и протоколе аустријских чиновника у Београдској администрацији, који пружају богату грађу о различитим питањима везаним за Србију и Београд, на пример о Београдској тврђави, црквеним лицима, монашким католичким редовима и сл.²⁶ Што се католичке цркве тиче, од велике су користи кратки извештаји поводом истражног

²³ Д. Руварац, *Мојсије Петровић, митрополит београдски, 1713-1730: прилог историји српске цркве*, Споменик СКА 34, Београд 1898; Исти, *Историјско-критична црта о Вићентију Јовановићу, митрополиту београдском и карловачком 1731-1737*, Земун 1886; М. Јакшић, *О Вићентију Јовановићу, Прилози за историју митрополства му 1731-1737*, Летопис МС, књ. 199-204, Нови Сад 1900; М. Јакшић, *О Арсенију IV. Јовановићу Шакабенти: Лекције из историје Карловачке Митрополије*, Карловци 1899.

²⁴ Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда од 1711-1739 год*, Споменик СКА LXXVIII, Београд 1935, 114-265.

²⁵ J. Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717-1739*, МККК, Neue Folge III, Wien 1889, 155-227.

²⁶ М. Митровић, *Подаци о Србији у протоколима Дворског ратног савета у Бечу (1717-1740)*, Београд 1988.

поступка о сједињењу Смедеревске и Београдске бискупије, у којима два царска војника одговарају на питања о верским приликама у аустријском Београду,²⁷ док су неки монашки редови сведочанства о својој делатности у Србији 1718-1739. оставили кроз сачуване редовне извештаје, писма или хронике.²⁸

*

Период аустријске владавине Србијом 1718-1739. године, у ранијој науци је више побуђивао пажњу историчара, нарочито у смислу савесног и исцрпног публикувања писане грађе, али и кроз студије посвећене одређеним темама или личностима. Изузетан допринос проучавању културне историје у доба аустријске владавине представљају студије Душана Ј. Поповића, *Београд пре 200 година* и *Србија и Београд од Пожаревачког до Београдског мира*, које дају неопходан и веома целовит контекст и од свог објављивања па до данас представљају полазишта за свако озбиљније бављење овим периодом, па и наше.²⁹ Поред већег броја чланака, неколико радова историчара млађе генерације – Исидоре Точанац, Драгане Гарић Петровић и Милоша Ђорђевића, показали су се веома драгоценим за наш рад.³⁰

У проучавању Београда из времена аустријске управе незаобилазна су истраживања Жељка Шкаламере и Марка Поповића, заснована на комбинованом проучавању картографске грађе, писаних извора и археолошких сазнања, као и посебан корпус радова везаних за археолошка

²⁷ *Đakovačka i srijemska biskupija. Biskupski procesi i izvještaji 17. i 18. stoljeće*, prir. A. Dević, I. Martinović, MCV, pos. izd. 2, Zagreb 1999, 190-194, (br. 15). На појединачне документе из овог периода наилази се и на другим местима у публикованој грађи.

²⁸ I. Stražemanac, *Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene*, Osijek 2010, 127-132; *Kapucinski samostani u Beogradu, Zetuni i Novoj Palanki u prvoj polovici 18. stoljeća*, pr. i ur. S. Sršan, Zagreb – Osijek 2011, 18-51; M. Vanino, *Isusovci u Beogradu u XVII i XVIII. stoljeću*, VP, 4, Sarajevo 1934, 1-47. Мирослав Ванино написао је студију на основу летописа аустријске језуитске провинције, који је, опет, писан на основу годишњих извештаја резиденција и мисија.

²⁹ Д. Поповић, *Београд пре 200 година*, Београд 1935; Исти, *Србија и Београд од Пожаревачког до Београдског мира (1718-1739)*, Београд 1950.

³⁰ И. Точанац, *Српски Народно-црквени сабори (1718-1735)*, Београд 2008; Г. Гарић, *Београдска епископија од 1718. до 1739. године* (магистарски рад одбрањен на Филозофском факултету у Београду), Београд 2009; М. Ђорђевић, „Краљевство Србија“ 1720-1739. (докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Нишу), Ниш 2013.

истраживања Београдске тврђаве и њој посвећена монографија.³¹

Историја уметности није до сада овај период препознала као просторно и временски заокружену целину, већ га је разматрала само као део ширих студија и прегледа, или проучавања појединих тема или феномена. Најозбиљнији покушај бављења проблемом уметности, у време и на територији који су предмет нашег интересовања, представља *Српска уметност 1690-1740*, Љиљане Стошић, која је своју студију дефинисала унутар ширег временског и просторног оквира – временски период између две велике сеобе и целокупна територија коју је насељавао српски етнос.³² Феномену традиционалног сликарства, тачније споменицима са територије Краљевине Србије, посветили су поглавља, делове студије или појединачне чланке Мирослав Тимотијевић, Љиљана Стошић и Љиљана Шево.³³ Први покушај реконструкције барокног Београда представља текст Павла Васића *Барок у Београду 1718-1739*, на који се ослањају сви до данас на ту тему написани радови.³⁴ Католичком црквом у овом периоду бавили су се у својим радовима Катарина Глишић и Зоран Јовановић.³⁵ У оквиру ширих студија феномена, као што је ефемерни спектакл или портрет, посвећена је пажња београдским митрополитима у контексту саморепрезентације.³⁶ Приватним животом у овом периоду,³⁷ популарном побожношћу, феноменом ратне пропаганде у визуелним медијима, владарском

³¹ Радови Ж. Шкаламере и М. Поповића објављивани су у Годињаку ГБ, Саоптењима РЗСК 70-их и 80-их година XX века, као и у скорије време у Наслеђу ЗЗСКГБ. За Београдску тврђаву: М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 2006 (друго допуњено издање).

³² Љ. Стошић, *Српска уметност 1690-1740*, Београд 2006

³³ М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Београд 1996, 131-151; Љ. Стошић, *нав. дело*; Љ. Шево, *Српско зидно сликарство 18. вијека у византијској традицији*, Бања Лука 2010. Објављен је и приличан број стручних чланака који се баве овом проблематиком са становишта иконографије, проучавања стила, сликара, утицаја, али и ангажоване улоге слике у православном храму у измењеном верско-политичком контексту хабзбурке Србије.

³⁴ П. Васић, *Барок у Београду 1718-1739*, у: Ослобођење градова од Турака 1862-1867. год., Београд 1970, 607-624. Претампано у: Доба барока: студије и чланци, Београд 1971, 148-166.

³⁵ К. Glišić, *Rimokatoličke crkve na teritoriji Beograda* (магистарски рад одбрањен на Филозофском факултету у Београду), Београд 2007; Z. Jovanović, *Beogradska (nad)biskupija, njeni natpastiri i crkve kroz epohe, od 1521. godine do osvita novog doba*, књ. II, Београд 2011.

³⁶ Ј. Тодоровић, *Концепт приватног на позорници јавног – приватни живот на митрополитском двору у 18. веку*, у: Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, ур. А. Фотић, Београд 2005, 655-686; Иста, *Ентитет у сенци: Манирање моћи и државни спектакл у Карловачкој Митрополији*, Нови Сад 2010; К. Васић, *Портрети српских архијереја у Карловачкој митрополији (1690-1790)*, Нови Сад 2013.

³⁷ М. Тимотијевић, *Рађање модерне приватности, Приватни живот Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века*, Београд 2006.

репрезентацијом и дворском културом,³⁸ као и различитим аспектима феномена патриотизма,³⁹ такође се бавио један број историчара уметности.

*

Рад *Визуелна култура Србије под аустријском влашћу (1718-1739)* замишљен је као синтеза која има за циљ да визуелни материј и изворе који сведоче о визуелној култури аустријске Србије систематски истражи, анализира и да ново тумачење, у циљу реконструисања културних и уметничких прилика. Упоредо са одабиром материјала на широким основама визуелне културе, било какво озбиљно бављење одабраном темом било је немогуће без постављања историјског, верског и политичког оквира и идентификовања различитих контекста унутар којих се визуелна култура остварује. Поменути оквири и контексти условили су структуралну организацију рада која се одражава кроз поглавља.

У првом поглављу, *Краљевина Србија* се уводи као појам, али и стварни територијални реалитет. Овај новозадобијени царски посед је током двадесет година аустријске владавине постао позорница за различите носиоце моћи који су кроз сложене системе барокне репрезентације потврђивали свој статус или се борили се да га задобију, рефлектујући стварну или жељену моћ и такмичећи се између себе. Главни актери на јавној сцени Краљевине Србије били су представници државе – администрација и војска, поглавари католичке цркве и монашки редови, православни митрополити, који ће бити разматрани са различитих аспеката.

Нова концепција главног града као најистакнутије тврђаве Царства и бедема хришћанства, детаљно се разматра у поглављу *Аустријски Београд*. Његово војно-стратешко и идејно-симболичко средиште била је Београдска тврђава, док је варош економски, урбанистички и на сваки други начин била нераскидиво повезана са примарном војном функцијом. Унутар реалног

³⁸ А. Милошевић, *Уметност „Краљевине Србије“ између Пожаревачког и Београдског мира* (магистарски рад одбрањен на Филозофском факултету у Београду), Београд 2008; Иста, *The Festival Book for the Exchange of Austrian and Turkish Deputations in 1719*, in: *The Peace of Passarowitz, 1718*, eds, Ch. Ingrao, N. Samardžić, J. Pešalj, West Lafayette 2011, 239-253.

³⁹ V. Simić, *Patriotism and Propaganda: Habsburg Media Promotion of the Peace Treaty of Passarowitz*, in: *The Peace of Passarowitz*, 267-290; Исти, *За љубав отаџбине: Патриоте и патриотизми у српској култури XVIII века у Хабзбуршкој монархији*, Нови Сад 2012.

простора барокног Београда (немачког и српског), војни, верски и цивилни субјекти такмиче се у подизању велелепних грађевина и позиционирању у односу на главне тачке симболичке топографије града. На послетку, градски простор и објекти постају позорница за јавне догађаје – војне и верске свечаности, церемоније, забаву.

У поглављу названом *Ex bello pax*, Србија се уводи на сцену као „ратни театар“ у аустријско-турском сукобу, кроз бројне штампане медије – карте, гравире и писане извештаје, чији је циљ да задовоље потребу великог дела европске јавности да се информише и забави. Парадигма театра у контексту рата могла је бити схваћена у смислу географског простора приказаног на картама, кроз опсадне планове и сцене битака, који сведоче о прихватању нових обичаја ратовања с краја XVII и у XVIII веку, улози утврђења, тактике, механизације и људства. Идеја праведног рата обједињена је са миром који следи, а за који војна сила, оличена у многољудним гарнизонима и снажним утврђењима, представља најбољу гаранцију. Дипломатски догађаји попут пожаревачког мировног конгреса или размене амбасадора, представљали су и у симболичком и у буквалном смислу позорницу о којој је европска јавност извештавана кроз текст и слику.

Великодостојници српске православне цркве рачунали су да је дужи период мира погодан за спровођење корених реформи које би ојачале њену структуру и позицију у Хабзбуршкој монархији и учиниле је конкурентном привилегованој католичкој цркви. У складу са оваквим потребама, постојала је намера да се обезбеђивањем адекватне законске регулативе и контроле на свим нивоима власти, изврше свеобухватне реформе кроз обављање редовних канонских визитације, консолидовање парохијске мреже и јачања манастира, образовање светеничког кадра и сл. Поменуте напоре митрополита Мојсија Петровића и Викентија Јовановића на административно и јурисдикционо дефинисаној територији Краљевине Србије тј. једног дела Београдске митрополије, илуструје поглавље под насловом *Реформа црквеног живота*.

Како је подизање и обнављање цркава и манастира било је услов за даље спровођење реформи и организовање било каквог црквеног живота, у поглављу

Храм представља се званичан став који су аустријске власти по овом питању имале, а који се умногоме разликовао од циљева београдских митрополита. У Сервијској и Ваљевској епархији за подизање и опремање храмова старале су се саме парохије, мада су ктитори и приложници могли да буду и истакнути појединци – монаси, светеници, угледни грађани и припадници народне милиције. Са изузетком сачуваних средњевековних објеката, цркве подигнуте у периоду 1718-1739. на поменутој територији биле су једноставне грађевине направљене од камена, дрвета и цигле. Црквени комплекс састојао се из ограда порте и звоника са звоном, док је храм морао да има уређен олтарски простор са трпезом и проскомидијом, простран наос, иконостасе, припрату са крстионицом. За уређење црквеног ентеријера било неопходно набавити богослужбене предмете, намештај и друге црквене мобилије.

Завршно поглавље, *Слика*, бави се местом које религиозна представа заузима у храму. У оквиру разматрања иконописа који приликом визитација бележе митрополијске комисије, идентификована су места на којима се у храму налазио. Посвећена је пажња иконостасима као најважнијим носачима икона, њиховом садржају и изгледу, броју икона на њима, техникама, старости. Сачувано фреско сликарство у манастирским црквама Сервијске и Ваљевске епархије, пружио је довољно материјала за препознавање одређених тематских целина иконографског програма и идеја које леже у његовој основи. И док су сликари сачуваних фреско-целина у науци већ идентификовани а њихови опуси проучени, о ауторима икона, са изузетком неколико познатих имена, нема никаквих података. Иако је религиозно сликарство у трећој и четвртој деценији XVIII века на морфолошком плану остало везано за традиционална схватања, ипак се, првенствено у живопису Драче, може ишчитати нова, ангажована улога коју религиозна слика добија у складу са захтевима времена и измењеним условима у којима је православна црква била принуђена да делује у Хабзбуршкој монархији. Са тим у вези, а у складу са структуром барокног патронажног механизма, отвара се и питање постојања идеатора драчанског живописног програма.

Рад полази од становишта да је током аустријске владавине Србијом 1718-1739, барокни културни модел представљао доминантни образац у складу са којим су функционисале друштвене елите и коме се убрзано прилагођавала и српска православна црква. И поред кратког временског периода током којег је постојала, и упркос свим својим провинцијалним карактеристикама и специфичностима, Краљевина Србија је добила сопствену јавну сферу, у чијим се оквирима исказивала репрезентативна култура кроз компетативни однос између појединих актера и простора унутар барокног Београда. У највишим круговима Београдске митрополије, такође је постојала свест о неопходности прихватања новог, барокног културног модела, али и спровођења корених реформи религиозног живота, у чијим оквирима је неопходно извршити реформе и на пољу религиозне визуелне културе.

I КРАЉЕВИНА СРБИЈА

Краљевина Србија⁴⁰ представљала је политичко-идеолошку конструкцију која се временски уобличавала од појма барокне историографије до његовог повезивања са одређеним територијалним реалитетом. Краљевина Србија појавила се у Хабзбуршким династичко-политичким плановима после неуспеле опсаде Беча 1683. године, у току кампање коју је царевина водила против Османлија, када је почела отворено да истиче своја права на балканске земље. Од тада се редовно среће у хроникама и дворским историјама, на картама и гравирама. Територијалне претензије биле су поткрепљене ученим историјским и правним расправама које су имале за циљ да припреме терен аустријском оружју и служе као оправдање за хабзбуршке освајачке тежње. Хабзбурзи би требало да постану законити владари свих земаља које се помињу у титули мађарских краљева, за које се веровало да су пред непосредним ослобођењем од Турака.⁴¹ Посматран у овом контексту појам Краљевина Србија не представља само династичко-пропагандну фикцију, већ се односи на реални географски простор. У својим *Одломцима из историје Београда*, говорећи о времену непосредно по великој аустријској победи у бици код Београда, Коста С. Протић каже: „да сви немачки извештаји, који говоре о ондашњој Србији, говоре о њој као о „Краљевини Србији“ са главним градовима и варошима које њој

⁴⁰ Један број истраживача определио се да немачки назив *Königreich Serbien* преведе са „Краљевство Србија“ уместо уобичајеног „Краљевина Србија“. М. Ђорђевић, *„Краљевство Србија“ 1720-1739*. (докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Нишу), Ниш 2013. Оваква тенденција је произашла из потребе да се направи разлика између Краљевине Угарске и Краљевине Бохемије којима су Хабзбурзи владали као крунисани краљеви и већег броја мањих краљевских добара која су само номинално била краљевине. Како у српском језику краљевина и краљевство представљају синониме, сматрали смо непотребним увођење појма који суштински не означава разлику. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књ. X, САНУ, Београд 1978, 415, 416.

⁴¹ Н. Радојчић, *Облик првих модерних српских историја: поводом Марсилијево Историје Срба*, ЗМСДН, књ. 2, Нови Сад 1951, 14; А. Милошевић, *Настанак и развој концепта Краљевине Србије у Барокној историографији и визуелним медијима*, ЗМПУ 6, Београд 2010, 20.

принадлеже: Београд, Смедерево, Рам, Видин, Ниш, Нови Пазар, Призрен и Приштина ...“⁴² У документима који се односе на Пожаревачки мир (царско пуномоћје, Уговор о миру, различити трговачки споразуми) међу многобројним титулама, Карло VI се наводи и као краљ Србије.⁴³ Назив Краљевина Србија користи се у званичној комуникацији која се односи на Србију тог периода. Налазимо га у протоколима Дворског ратног већа већ 1718, отприлике у време одржавања мировног конгреса и редовно у званичним актима у каснијем периоду.⁴⁴ После Пожаревачког мира и јасног одређивања граница, о Краљевини Србији се говори у светлу постигнутих тековина и у оквиру граница утврђених Пожаревачким миром (сл. 1).⁴⁵

Потписивањем Пожаревачког мира 1718. године, српске територије јужно од Саве и Дунава које је аустријска војска заузела током ратних дејстава ушле су у састав Хабзбуршке монархије. Ова новоосвојена територија која је названа Краљевина Србија (Königreich Serbien), налазила се под управом Дворског Ратног Савета и Дворске Коморе. Велику улогу у доношењу одлука које су се тичале најважнијих питања у Краљевини Србији имала је Неоаквистичка комисија састављена од чланова Дворског ратног и Дворског коморског већа. Одмах по успостављењу мира организована је у Краљевини Србији аустријска власт. Она је у првим годинама имала карактер привремене војне управе под председништвом командујућег генерал-фелдвахтмајстера, грофа Јозефа Одвијера.⁴⁶ Управо је Неоаквистичка комисија 28. јуна 1720. године одлучила да се након привремене војне управе,

⁴² К. С. Протић, *Одломци из историје Београда од 1427. до 1791, Београд 1717. год*, ГНЧ VII, Београд 1885, 316.

⁴³ „Karlo, po milosti Božijoj izabrani rimski car, uvek uzvišeni, i kralj Nemačke, Španije, Indija, kao i kralj Ugarske, Češke, Dalmacije, Hrvatske, Slavonije, Srbije, obeju Sicilija itd...” *Istorijski izveštaj o Požarevačkom miru od Vendramina Bjankija/Istoria relazione della pace di Posarovic di Vendramino Bianchi*, Požarevac 2008, 113, 225, 291.

⁴⁴ М. Митровић, *Подаци о Србији у протоколима Дворског ратног савета у Бечу (1717–1740)*, Београд 1988, 30, 33, 36 и даље.

⁴⁵ „Карта Србије, Пожаревачког мира“, Матеус Зоттер (M. Seutter), Аугзбург 1717, НБС, инв. бр. КР II-467 и КР II- 468. Када су на мировном конгресу у Пожаревцу аустријски изасланици тражили да им се уговором преда цео Београдски пашалук, они су тражили знатно већу територију него што је она била по принципу *uti possidetis*, наиме, захтевали су и Ниш и Видин и још нека места. Д. Павловић, *Пожаревачки мир (1718. г.)*, историјска студија, Београд 1901, 59.

⁴⁶ Р. Веселиновић, *Србија под аустријском влашћу 1718-1739*, у: *Историја српског народа*, IV-I, Београд 1986, 111.

по моделу Темишварског Баната, у Краљевини Србији установи посебна цивилна управа са седиштем у Београду. На челу Београдске администрације налазио се председник или „гувернер Србије“, принц Карло Александар Виртембершки. Администрација је званично почела са радом 7. септембра, а њен председник је стигао у Београд 13. октобра 1720. године.⁴⁷ Са именовањем принца Александра Виртембершког, почиње цивилна управа у Србији, која је требало да врши и војну и цивилну власт.

Краљевина Србија је требало да буде, како бедем против могућих турских надирања, тако и против сепаратистичких покушаја мађарских побуњеника и њихових евентуалних савезништва са Османлијама.⁴⁸ То су били неки од најважнијих разлога за оснивања аустријске Краљевине Србије чији је статус регулисан на тај начин што је проглашена за апсолутно краљевско власништво или посед, и стога остала под непосредном управом монарха.⁴⁹ Сложени односи унутар монархије, у првом реду између Аустрије и Угарске, резултирали су одбацивањем захтев Угарског сабора да се новоосвојене области јужно од Саве и Дунава присаједине Угарској. Управо из поменутих разлога Србија се на картама из 20-их година XVIII века представља не више као део Угарске, већ као *Königreich Servien*, док се Београд на ведулама и другим публикацијама титулира као њен главни град.⁵⁰

*

Током двадесет година аустријске владавине, Краљевина Србија и њен главни град Београд, добили су сопствену јавну сферу која је имала своје учеснике и хијерархију. Главни носиоци моћи тадашњег Београда били су представници државе – администрација и војска, поглавари католичке цркве и монашки редови, православни митрополити. Они су кроз сложене системе

⁴⁷ Д. Ј. Поповић, *Србија и Београд*, 185. За организацију Београдске администрације, видети: М. Ђорђевић, „Краљевство Србија“ 1720-1739., 12-28.

⁴⁸ J. Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717-1739*, МККК, Neue Folge III, Wien 1889, 164; М. Ђорђевић, *нав. дело*, 15.

⁴⁹ J. Langer, *нав. дело*, 159; Д. М. Павловић, *Административна и црквена политика аустријска у Србији (1718 – 1739.)*, по грађи из бечких архива, ГСКА 62, Београд 1901, 115, 116.

⁵⁰ А. Милошевић, *Настанак и развој концепта Краљевине Србије*, 22.

барокне репрезентације потврђивали свој статус или се борили да га задобију, рефлектујући стварну или жељену моћ и такмичећи се између себе.

Статус Краљевине Србије као новоосвојене земље, граничне територије и одбрамбеног бедема према Турској, условио је низ специфичности и одредио да главни актери на јавној сцени и најважнији носиоци моћи буду представници војних власти. На врху хијерархије налазио се најважнији представник државе – гувернер Краљевине Србије. Поред принца Александра Виртембершког који је представљао најистакнутију личност аустријске Србије, важну улогу имали су командант београдске тврђаве, други високи официри, па тек после њих представници камералних власти и виши државни чиновници. Њихова улога била је да пред поданицима репрезентују моћ владара и државе чији су представници. Свако наступање у јавности имало је карактер иступања у име државе. У складу са новом улогом Београда као главне тврђаве хришћанства према исламу, католичка црква је добила изузетно истакнуто место. Убрзо по заузећу у њему су се настанили различити католички редови који су у складу са својим специфичним службама заузимали знатан простор у јавном животу Београда. У Београд 1729. године стиже и новоименовани бискуп београдско-смедеревске бискупије, чиме се на сцени појављује црквени достојанственик високог ранга. На крају, у Београду је столовао београдски, касније београдско-карловачки митрополит, верски поглавар аутокефалне православне црквене организације на територији Хабзбуршког царства који је истовремено представљао и световног поглавару преовлађујућег етничког елемента у Краљевини Србији.

1. ВОЈСКА И АДМИНИСТРАЦИЈА

Принц Александар Виртембершки, заповедник Србије и председник Администрације, био је најважнија личност београдског јавног живота коме су гравитирали остали војни и камерални званичници (сл. 2). Познато је да је

остварио изузетну војничку каријеру борећи се уз принца Еугена Савојског. Учествовао је у свим ратовима свога доба – против Француза, против Турака, у Баварској, Шпанији, Аустрији. После битке код Касана именован је за фелдмаршал-лајтанта. Ради каријере прелази из протестантизма у католичанство.⁵¹ У Аустријско-турском рату 1716-1718. истиче се у свим биткама као десна рука принца Еугена Савојског и бива рањен при опсади Темишвара и у бици код Београда. Због заслуга у рату и на заузимање принца Еугена постављен је за председника администрације Краљевине Србије, именован дворским тајним саветником, и 1721. одликован орденом Златног Руна.⁵² 1727. године венчао се са Маријом Августом од Турн и Таксиса. У Србији је остао до 1733. године пошто је након смрти свог рођака Еберхарда Лудвига постао херцог Виртенберга. Принц Александар стигао у Београд 13. октобра 1720. године,⁵³ где му је приређен свечани дочек. Одмах по доласку, кренуо је у обилазак важнијих утврђења и народне милиције у Краљевини Србији, о чему је сачуван кратак извештај.⁵⁴ Осим овог првог упознавања са земљом коју је добио на управу и неколико каснијих, неуверљивих предлога за реформе појединих области, нпр. народне милиције, или, пред крај свог гувернерства, смањење броја административних округа, принц Александар се није много интересовао нити трудио око управљања Србијом, нити је држао седнице Администрације.⁵⁵ У једном тренутку носио се мишљу да реформише фискални систем јер је био убеђен да би се тако остварили велики додатни приходи, а њему је новца увек недостајало.

Иако је стасао у најближој околини Еугена Савојског, Александру су очигледно били страни идеали *l'honnête homme* које је управо принц

⁵¹ Карло Александар прешао је у католичанство посредством царевог исповедника Георга Тенемана (Georg Tönneman). Крштен је у дворској капели у присуству самог цара Карла VI. Н. F. Thonemann, *Confessor to the Last of the Habsburgs: Georg Tönneman. S.J. (1659-1740)*, 2008, 50.

⁵² C. von Wurzbach, *Württemberg, Karl Alexander Herzog*. In: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. 58. Theil. Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, Wien 1889, 242.

⁵³ J. Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717-1739*, 192.

⁵⁴ С. Пецињачки, *Извештај К. А. Виртемберга о неким тврђавама и домаћој милицији аустријске „Краљевине Србије“ у 1720. години*, МГ 5, Београд 1977, 59-69.

⁵⁵ С. Пецињачки, *Подаци о уређењу србијанске милиције у 1728/29. години*, ЗНМЧ VII, Чачак 1976, 37-59, 183; Д. М. Павловић, *Административна и црквена политика аустријска у Србији (од 1718-1739.)*, 122.

оличавао. За аристократске и културне елите у XVII и XVIII веку *l'honnête homme* је представљао доминантни модел понашања који се огледао у изразитој самоконтроли, осећају части, деловању по сопственој савести, посвећености истини и правди. Такође, *l'honnête homme* није смео робовати ниским нагонима попут мржње, љубоморе или злобе. Пожељни су били храброст и мудрост као и широко образовање.⁵⁶ Иако неоспорно веома храбар и способан војсковођа, Александар Виртембершки није припадао одабраној европској елити која је у складу са идеалима неостоицизма практиковала описани идеал врлине. Управо супротно, прилично строги описи његових биографа и још више сачуване тужбе против њега, карактеришу га као аутократу, неумереног у пићу и свакојаким телесним задовољствима, распикућу, лакомог и амбициозног човека.⁵⁷ Сликвит је опис његове склоности према мађарском вину кога се није могао одрећи ни као гувернер Србије.⁵⁸ Иако је био само председник администрације Краљевине Србије, то јест највиши државни чиновник, принц Александар се понашао као да је апсолутни владар који је државним приходима и имовином располагао као сопственим. Он је живео раскошно као прави принц, а зато му је требало много новца па се задуживао, продавао функције, упуштао у свакакве послове и нелегалне радње. Међутим, и поред жалби које су Дворском камералном већу стизале на његов рачун, заштићен својим племенитим пореклом и ратним успесима, а још више угледом Еугена Савојског, власти у Бечу толерисале су све његове испаде. Једном приликом је камералном саветнику Алтеру у љутњи рекао: „Ја сам Администрација! Кад мене овде нема, нема ни Администрације!“⁵⁹ О трошку Администрације поправио је у Немачком Београду једну већу кућу и поклонио је свом *hofmeister*-у капетану Трилицу. Ту су у недељи пред ускршњи пост

⁵⁶ L. Auer, *Prince Eugen and the Ideal of the Honnête Homme: Behavioral Norms of the Elites under the Ancien Regime*, in: Prince Eugen, General-Philosopher and Art Lover, Vienna 2010, 41.

⁵⁷ Д. Ј. Поповић, *Србија и Београд*, 53.

⁵⁸ Његов биограф каже да је био „веома предан пићу“. С. Е. Vehse, *Geschichte der deutschen höfe seit der reformation*, Bände 25, Hamburg 1854, 217; Д. М. Павловић, *Административна и црквена политика*, 130.

⁵⁹ Д. М. Павловић, *нав. дело*, 132. Изјава гувернера Србије неодољиво подсећа на чувену реченицу француског краља Луја XIV „*L'Etat, c'est moi*“.

организовани балови на које су били обавезни долазити не само чиновници, већ и грађанство и за које је наплаћиван улаз.⁶⁰ Својој вереници Марији Августи, такође је поклонио једну од најлепших турских кућа у Београду.⁶¹ Иначе, према њему блиским људима, био је изузетно великодушан и све им је допуштао. Капетану Тодору Продановићу толерисао је свакаква недела, а Илији Стратимировићу поклонио скоро половину ваљевског округа.⁶² Велика страст принца Александра био је лов у коме је у Србији проводио доста времена. Тада би се, често и цео двор селио заједно са њим, а због хитних државних послова морали су други службеници долазити, на пример у Јагодину.⁶³ Београдски, ваљевски и грочански провизори морали су да приморавају сељаке да недељама крче шуму припремајући путеве за лов. Већ 1721. године имао је у околини Београда ловачко насеље са осам зграда и два кошутњака.⁶⁴ Грађење ловачке куће у селу Стублине у палешком округу, представљало је огроман терет за становништво које је стално било принуђено да кулучи. Зна се да је тамо имао штале са коњима и зоолошку башту.⁶⁵ По доласку у Србију принц Александар је живео у резиденцији у Немачкој вароши, која се називала Командантов стан или Гувернерова палата. Након завршетка Велике касарне 1726, принц премешта у њу свој двор.⁶⁶

*

Иако је две године после потписивања Пожаревачког мира привремена војна управа замењена сталном, такозваном Београдском администрацијом, карактер аустријске власти у Србији између 1718. и 1739. године остао је

⁶⁰ Познато је да је исту методологију користио и као херцог Виртемберга. С. Е. Vehse, *Geschichte der deutschen höfe seit der reformation*, 222.

⁶¹ Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда од 1711-1739 год*, ССКА 78, Београд 1935, 209. Исти, *Србија и Београд*, 58.

⁶² Д. М. Павловић, *нав. дело*, 132, 133.

⁶³ Митрополит Мојсије Петровић је у августу 1726. године ишао посетити принца Александра у „Јагодној Аерлику“. А када је умро митрополит Мојсије, егзарх Петар Ненадовић ишао је посетити принца који је био у лову негде на српско-турској граници. Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739, I*, Београд 1958, 32, 137.

⁶⁴ Ловачко насеље принца Александра налазило се између Топчидерске реке и Јајиначког потока, на локалитету Мајур на Гољином брду. Ж. Шкаламера, *Мапа једног дела Београдског дистрикта из 1721. године*, ГГБ XVII, Београд 1970, 53.

⁶⁵ Д. Ј. Поповић, *Србија и Београд*, 56.

⁶⁶ Исти, *Грађа за историју Београда од 1711-1739 год*, 238.

подређен војним потребама. Новоосвојена територија требало је да представља одскочну даску за даља аустријска освајања на Балкану. Војно уређење Краљевине Србије одражавало је у потпуности погранични карактер земље, а подразумевало је гарнизонску војску и српску милицију. Седиште војног команданта налазило се у Београду, где је био смештен и највећи део аустријске стајаће војске. Поред Београда, постојали су и мањи гарнизони у Смедереву, Шапцу, Ваљеву, Руднику и Јагодини. Дуж границе са Турском, али и у унутрашњости земље, војну службу обављала је српска народна милиција, формирана, по свој прилици, током рата 1716-1718. године. Сељаци који су подлезали војној обавези и сачињавали народну милицију, представљали су неку врсту граничара и били задужени за јавну безбедност, нарочито на путевима где су патролирали и давали страже.⁶⁷

Као што је већ речено, од потписивања Пожаревачког мира па до успостављања Београдске администрације и доласка принца Александра Виртембершког 1720, у Србији је постојала привремена војна управа на чијем се челу налазио генерал Одвијер, који је све до 1722. и прекоманде у Славонију, био командант Београда.⁶⁸ Његову биографију могуће је само делимично реконструисати. John O'Dwyer, у аустријским изворима познат као Johann Joseph Anton Oduyer, како се и сам потписивао, био је старешина клана Одвијер, са југа Ирске. После слома Јаковитске побуне 1691, ступио је у службу бечког двора.⁶⁹ У прво време налазио се под туторством чувеног војсковође

⁶⁷ Припадници српске милиције уживали су извесне повластице, била им је уступљена плодна земља од чијег су се обрађивања издржавали, обезбеђивали униформу и оружје. У почетку су били ослобођени неких дажбина, у првом реду од личне, персоналне таксе (и то само хајдуци, не и њихова родбина), док им је касније укинута и плаћање свих врста десетине. С. Пецињачки, *Извештај К. А. Виртемберга о неким тврђавама и домаћој милицији аустријске „Краљевине Србије“ у 1720. години*, МГ 5, Београд 1977, 69. Од плаћања десетине припадници народне милиције су ослобођени тек пошто им је укинута исплата на име хране. Исти, *Распоред домаће милиције аустријске Краљевине Србије у 1725. године*, ЗНМЧ VIII, Чачак 1977, 39, 58. Хајдуци нису, међутим, били ослобођени од плаћања контрибуције – најважнијег војног пореза, као и пореза на имање. Д. М. Павловић, *Финансије и привреда за време аустријске владавине у Србији (од 1718-1739.)*, по грађи из бечких архива, ГСКА 64, Београд 1901, 36.

⁶⁸ T. von Stefanovic-Vilovsky, *Belgrad unter der Regierung Kaisers Karls VI. (1717-1739)*, Wien, 1908, 67-68, нап. 5.

⁶⁹ За историју клана: М. О'Dwyer, Т. О'Dwyer, *The History of O'Dwyers: originally published as the O'Dwyers of Kilnamanagh, the history of an Irish sept*, Limerick, 2002, 362-365. На основу: В. Абрамовић, *Писмо команданта Београда генерала грофа Одвијера Дворском ратном савету из 1719, поводом доласка турског гласника Мустафе аге*, МГ 33, Београд 2012, 171-172.

Гвида фон Штаремберга. Након похода у Рату за шпанско наслеђе када се посебно истакао, због својих заслуга 1713. године од цара је добио титулу грофа. У Аустријско-турском рату поново је исказао је своје изузетне војничке квалитете, нарочито приликом битке код Петроварадина када је био рањен. Године 1716. добија чин генерала-фелдвахмајстера (генерал-мајор). Током опсаде Београда оставио је веома добар утисак на принца Еугена Савојског, због чега му је поверена команда над београдским гарнизомом и власт над привременом управом у Србији до успостављања редовне, цивилне администрације.⁷⁰ Одиграо је веома важну улогу приликом размене царског и турског посланика, чиме су били задовољни највиши кругови у Бечу и сам цар, о чему сведочи књига свечаности о овом догађају са њему упућеном посветом.⁷¹ Пошто је у Србију дошао гувернер, као командант Београда био је члан председништва Администрације у статусу првог војног саветника.⁷² Међутим, услед неслагања са принцем Александром, али и многобројних притужби од стране немачких колониста,⁷³ генерал Одвијер је прекомандован за Славонију и 1723. године унапређен у чин фелдмаршал-лајтанта (генерал-потпуковника). Током боравка у Београду живео је у једној лепој кући са вртом у Немачкој вароши.⁷⁴

По одласку грофа Одвијера из Србије, на његово место као командант Београда дошао је генерал гроф Марули.⁷⁵ Франц Ксавиер (Франческо Саверио) гроф од Марулија био је витез малтешког реда у царској служби и учествовао је у Рату за шпанско наслеђе и касније у Аустријско-турском рату у

⁷⁰ В. Абрамовић, *нав. дело*, 172.

⁷¹ А. Milošević, *The Festival Book for the Exchange of Austrian and Turkish Deputations in 1719*, u: *The Peace of Passarowitz, 1718*, eds, Ch. Ingrao, N. Samardžić, J Pešalj, West Lafayette 2011, 239-253.

⁷² С. Пецињачки, *Неколико података о аустријској Краљевини Србији од 1731. до 1736. године*, ЗНМЧ X, Чачак 1980, 100-101; Д. М. Павловић, *Административна и црквена политика аустријска у Србији (од 1718-1739.)*, 119.

⁷³ G. Bodenstein, *Das Statut der Belgrader «Deutschenstadt» von 1724*, URHSW, II. Jahrgang, München und Leipzig 1913, 399, 400.

⁷⁴ То је била иста кућа, тачније група објеката, које се у *Попису зграда Дунавског или Немачког Београда од 1728* наводи под бројевима 961-963 и коју је касније својој вереници грофици од Турна поклонио принц Александар. Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда од 1711-1739 год*, 209.

⁷⁵ Д. Поповић, *Србија и Београд*, 53.

биткама код Петроварадина и Београда и опсади Темишвара.⁷⁶ Марули је 1717. добио чин генерал-мајора, а 1723. постао је генерал-потпуковник.⁷⁷ По одласку Александра Виртембершког 1733. вршио је привремено његову дужност, а после његове смрти именован је за председника Администрације и главнокомандујућег Србије. На том положају је остао све до 1738. године када га смењује гроф Валис.⁷⁸ Када се 1726. године принц Александар преселио у своју резиденцију у новоизграђеној касарни, у Командантову палату се уселио гроф Марули. Остало је забележено да је гајио нарочиту склоност ка језуитима и да је његова заслуга што су 1727. добили земљиште за грађење цркве и резиденције.⁷⁹ У белешкама митрополита Мојсија Петровића и Викентија Јовановића често се срећу притужбе на грофа Марулија који је, не ретко, правио сметње православниј цркви у Краљевини Србији.⁸⁰

Други високи официри, такође су играли важне улоге у јавном животу града нпр. заменици команданта Београда барон де Талпан,⁸¹ и маркиз Бота д'Адорно.⁸² Високи официри вршили су дужности саветника у Београдској администрацији или војног и административног секретара. Како се градња

⁷⁶ Малтешки витезови били су током XVII и XVIII века у служби великих европских сила, најчешће као заповедници у морнарици. P. W. Bamford, *The Knights of Malta and the King of France, 1665-1700*, FHS 3 (4), Durham 1964, 429-453.

⁷⁷ 1735. постаје пешадијски генерал, а 1744. армијски маршал. A. Schmidt-Brentano, *Kaiserliche und k.k. Generale (1618-1815)*, Wien, 2006, 62

⁷⁸ J. Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung (1717-1739)*, 226. Гроф Марули био је витез Великог крста малтешког реда, велики приор Венеције, командант - баилал цркве Санта Марије дел Темпио у Болоњи, фелдмаршал, ратни саветник, пуковник пешадијског пука, витез Златног кључа Његовог царског и краљевског величанства. Пуна титулатура која сведочи о изузетној каријери коју је остварио унутар реда и у служби Карла VI и Марије Терезије, наведена је у књижици издатој поводом његове сахране. *Funerali del fu Sua Eccellenza F. Francesco-Saverio, Conte Marulli ... : fattesi celebrare da Sua Eccellenza il sig. don Giacomo Conte Marulli suo pronipote: nella detta chiesa di sua refidenza di Santa Maria del Tempio di Bologna, Venezia 1752.*

⁷⁹ Генерал реда Микеланђело Тамбурини му се у једном писму захваљује и обавештава да му је у име реда намењено 500 миса. M. Vanino, *Isusovci u Beogradu u XVII i XVIII stoljeću*, VP 4, Sarajevo 1934, 27.

⁸⁰ Изгледа да је отежавао процедуру добијања дозволе око митрополијских визитација, као и око доласка Максима Суворова итд. Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739*, 170-171, 214, 220, 222.

⁸¹ Име вицезаповедника барона де Талпана записано је на камену темељцу фрањевачке нове цркве положеном 1728. године. I. Stražemanac, *Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene*, Osijek 2010, 131

⁸² Маркиз Бота д'Адорно полаже 1732. године камен темељац за нову језуитску цркву и резиденцију. М. Валтровић, *Камен темељац једне језуитске цркве од године 1732. у Београду*, Старица IV, Београд 1887, 125. Исте године срећемо га као заменика царског комесара на црквено-народном сабору у Београду. И. Точанац, *Српски Народно-црквени сабори (1718-1735)*, Београд 2008, 74, 75.

Београдске тврђаве наметнула као главни пројекат у време аустријске владавине, важне личности представљали су и официри задужени за њену градњу, на првом месту пуковник, касније и генерал Никола Доксат де Морез, начелник Управе за градњу тврђаве.⁸³ Међу виђенијим људима били су и чланови Главне коморске управе Краљевине Србије, представник Дворског коморског већа у Београдској администрацији, коморски контролори и сл.⁸⁴

2. КАТОЛИЧКА ЦРКВА

У званичној Хабзбуршкој политици која се тицала Краљевине Србије, католичка црква имала је изузетно важну улогу.⁸⁵ Прецизна упутства о верским питањима издата су одмах по потписивању мира. Инструкцијом која третира црквене односе (*In Sphaera Ecclesiastica*) прецизирао се, на пример, однос између католичког и православног становништва. Православни су могли имати слободу вероисповести у местима где нема католика, а где их има – слобода им је требала бити знатно сужена. У упутствима се посебно наглашава да треба радити на унији православне и католичке цркве, али опрезно да се земља не преоптерети превеликим бројем свештеника и мисионара и не омете даље досељавање хришћана из Турске.⁸⁶ Поред бечког двора, велики интерес за Србију показивао је и Ватикан, нарочито Конгрегација за пропаганду вере у Риму. Сви су се слагали у следећем: католичка вера требало би да буде доминантна и преовладавајућа у новоосвојеној Србији, те се број католика мора драстично увећати, изградити нове цркве, послати мисионари који би бринули о верницима или који би радили на обраћењу других вероисповести у католицизам. На важност католичке цркве у Србији, непосредно пре и након ослобађања од Турака,

⁸³ М. Поповић, *Пројекти Николе Доксата де Мореза*, ГГБ XXX, Београд 1983, 39-58; N. Samardžić, V. Abramović, *Švajcarac u Beogradu: Nikola Doksat de Morez*, Limes plus, geopolitički časopis 2, Beograd 2013, 41-47.

⁸⁴ Д. М. Павловић, *Административна и црквена политика аустријска у Србији*, 119, 120; М. Ђорђевић, „Краљевство Србија“ 1720-1739, 18, 19.

⁸⁵ Полазиште за истраживање ове тематике представља: Д. М. Павловић, *нав. дело*, 165- 197.

⁸⁶ *Исто*, 167-168; J. Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung (1717-1739)*, 168.

указује спор између цара Карла VI и Конгрегације за пропаганду вере око именовања бискупа у Смедеревској тј. Београдској дијецези. На именовање смедеревских бискупа хабзбуршки владари су полагали право као краљеви Мађарске и наследници круне Светог Стефана.⁸⁷ Са друге стране, Конгрегација за пропаганду вере, која је балкански простор видела као поље за мисијски рад, позивала се у својим настојањима на право папске столице да поставља бискупе Београдске дијацезе.⁸⁸ Ситуација се заострила после Пожаревачког мира 1718. када цар, не само што је одбио да потврди Луку Наталиса за београдског бискупа, већ је именовао Јакова Јанија из Валтелине за смедеревског бискупа.⁸⁹ Спор је разрешен компромисом након других преговора 1729. године када је извршено канонско уједињење Смедеревске и Београдске бискупије.⁹⁰ С обзиром на важност коју је католичанство требало да добије у Краљевини Србији католичка црква је уживала огромну, у првом реду финансијску, подршку државе, војске и других структура. Међутим, и поред интереса које су делили бечки двор и Света столица постојала су и спорна питања. Она су се тичала јурисдикције – постављања највиших црквених достојанственика, решавања спорова између монашких редова, уређења парохиске службе. Како су сви црквени служитељи од највиших до најнижих, као и припадници различитих редова који су обављали парохиску

⁸⁷ K. Mitrović, „Sremski krst“ – između Beča, Beograda, Rima i Đakova, u: Đ. Bubalo, K. Mitrović, R. Radić, *Jurisdikcija katoličke crkve u Sremu*, Beograd 2010, 100; K. Mitrović, *The Peace of Passarowitz and Re-establishment of Catholic Diocesan Administration in Belgrade and Smederevo*, in: *The Peace of Passarowitz, 1718*, eds. Ch. Ingrao, N. Samardžić and J. Pešalj, Purdue University Press, West Lafayette, 2011, 210.

⁸⁸ Током XVII века су у више наврата постојала *de facto* два бискупа, један резиденцијалан и један нерезиденцијалан, или чак оба титуларна, које су паралелно постављали цар и папа. K. Mitrović, *The Peace of Passarowitz and Re-establishment of Catholic Diocesan Administration in Belgrade and Smederevo*, 210.

⁸⁹ K. Mitrović, *U ratnom vihoru 1683-1739 (Povest o Luki Natalisu)*, u: Đ. Bubalo, K. Mitrović, R. Radić, *Jurisdikcija katoličke crkve u Sremu*, 122-23.

⁹⁰ Именовања грофа Антона од Турна и Валсасине од стране цара Карла VI и преношење седишта у Београд догодило се 1728. године. J. Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung (1717-1739)*, 223. Док га је за бискупа уједињених дијецеза папа именовао 1729. године. K. Mitrović, *The Peace of Passarowitz and Re-establishment of Catholic Diocesan Administration in Belgrade and Smederevo*, 214.

службу или подучавали, плаћани из камералне касе, то јест, били државни чиновници, у свим спорним питањима држава је имала коначну реч.⁹¹

Католичко, углавном немачко становништво почело се досељавати у Београд малтене одмах по освајању 1717. Њима је било неопходно обезбедити адекватну духовну подршку. У документу који је 13. фебруара 1723. године усвојило Дворско ратно веће, шаљу се каноници у Рудник, Шабац, Јагодину и Смедерево и одобрава им се годишња плата од 150 форинти из камералне касе.⁹² У извештају мисионара Конгрегације за пропаганду вере Габриела Феруција, с краја 1719. и почетка 1720. године стоји да у целој Србији, када се изузме Београд, нема католичке цркве и моли за помоћ да се подигне неколико капела и обезбеде покретни олтари да би се миса могла обављати свуда где је неопходно.⁹³ Нема сумње да су у наредним годинама, у местима где је било католичког живља додељиване турске мошеје за потребе богослужења.⁹⁴ На основу извештаја који је поводом истражног поступка о сједињењу Смедеревске и Београдске бискупије начињен на основу сведочанстава двојице официра у царској војсци Ђулиа Табоција и Франческа Муњоза, могу се сагледати прилике у католичкој цркви

⁹¹ Део општих тенденција нововековних апсолутистичких држава био је успостављање контроле на свим нивоима, па и у цркви. Одбијање да се повуче јасна разлика између сфере религије и сфере политике било је централна тачка самодефиниције Хабзбурга. Као Христов заступник на земљи цар је стајао у средишту божанског плана, одакле произилази христомиметички карактер и космолошка аура хабзбуршких владара. Термин *pietas austriaca* подразумевао је сет идеја које дефинишу портрет побожног цара као идеал хришћанског владара сумирајући елементе вере и религиозне праксе. A. Coreth, *Pietas Austriaca*, West Lafayette 2004, 2. Мотив за верску унификацију коју су Хабзбурзи спроводили није био само ревновање за цркву и брига за душе, већ такође и концепт Светог римског царства као световне инкарнације јединог правог краљевства на небу у коме се разлике у религијским веровањима сматрају за наказност. Зато је један од кључних задатака владара да штити религију тако што се бори против јереси. A. Coreth, *наб. дело*, 2; H. Höpfl, *Jesuit Political Thought the Society of Jesus and the State, c. 1540-1630*, Cambridge 2004, 78-83.

⁹² J. Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung (1717-1739)*, 222, 223.

⁹³ *Đakovačka i Srijemska biskupija, Spisi generalnih sjednica Kongregacije za širenje vjere - 18. st.*, MCV, pos. izdanje 5, Zagreb 2003, 314 (No. 134); K. Mitrović, *The Peace of Passarowitz and Re-establishment of Catholic Diocesan Administration in Belgrade and Smederevo*, 213.

⁹⁴ Из једног дописа провизора Најбауера у коме моли да га не премештају из овог места јер је недавно прешао у католичанство и оженио се, сазнајемо да је у Смедереву 1728. године постојала католичка црква, док је у Ваљевоу, где су власти желеле да га пошаљу, није било. Исте године (1728), смедеревски каноник Феруци је за адаптирање мошеје за потребе хришћанског богослужења потрошио 100 форинти. М. Митровић, *наб. дело*, 136, 143. Зна се да је 1723. за смедеревског каноника постављен поменути Феруци који је на дужности остао до смрти 1733. године. *Исто*, 84, 89, 208.

у Србији крајем треће деценије XVIII века.⁹⁵ У њиховом извештају се помињу две парохijske цркве са баптистеријама, реликвијама и другим стварима неопходним за службу Божју. Наглашава се, такође, да пошто нема катедралне цркве ни бискупског двора, нема ни капитола.⁹⁶

О питањима католичке цркве у Краљевини Србији одлучивало се на највишем државном нивоу, на заједничким седницама Ратног и Камералног дворског већа. Буџет католичке цркве у Србији износио је 13.000 форинти, што је чинило половину камералног буџета. Највише је добијао бискуп, 8.000 форинти годишње, 2.000 требало је да покрије потребе за школе, музику и црквене одежде, док је остатак био намењен за плату 4 каноника.⁹⁷ На пример 1730. године постављен је декан са платом од 1000 форинти и каноници са платама од 800 и 600 форинти.⁹⁸ Из одговора на детаљан извештај о стању католичке цркве у Краљевини Србији који су 1736. године београдски бискуп и Администрација послали Дворском камералном већу, види се да је број католика знатно порастао и да су установљене нове парохije у Миријеву, Ваљеву, Пожаревцу и Градишту и постављени свештеници са годишњом платом од 150 форинти.⁹⁹ У једном другом извештају који је две године касније, 1738, београдски бискуп Франц Антон гроф Енгел фон Ваграјн поднео Конгрегацији за пропаганду вере у Риму, даје се укупан број католика у Србији, као и број појединачним парохijaма. Он наводи да у том тренутку у Београду борави 9500 католика, али да под његову јурисдикцију потпада 2500 душа.¹⁰⁰ Од осталих места, било је у Смедереву 70 католика, Миријеву 140, Шапцу 36, Градишту 50, Пожаревцу 40, Јагодини 20, Руднику 17, Ваљеву 27, Остружници 82, Палежу

⁹⁵ *Đakovačka i srijemska biskupija. Biskupski procesi i izveštaji 17. i 18. stoljeće*, prir. A. Dević, I. Martinović, MCV, pos. izd. 2, Zagreb 1999, 190-194, (No. 15).

⁹⁶ *Đakovačka i Srijemska biskupija*, 191-93 (No. 15).

⁹⁷ J. Langer, *нав. дело*, 223.

⁹⁸ Д. Павловић, *Административна и црквена политика аустријска у Србији (од 1718-1739.)*, 171.

⁹⁹ J. Langer, *нав. дело*, 225.

¹⁰⁰ О 6500 војника који бораве у тврђави и касарнама брину језуити који су *capellani castrenses*. М. Јачов, *Списи Тајног ватиканског архива, XVI-XVIII века*, Београд 1983, 280 (Бр. 238).

(Pallas) 36, Авали? (Stavolae) 130, Параћину 24, Гроцкој 30 – све укупно 4207 душа.¹⁰¹

Бискупи

Гроф Антонио од Турна и Валсасине (1680, Блајбург – 1734, Печуј) студирао је на немачко-мађарском колегију у Риму, за свештеника је рукоположен 1703. године. Био је каноник у Ђуру (Рабу). 1728. од стране цара Карла VI је постављен за бискупа Београдско-смедеревског, а 1729. године потврђен од стране папе Бенедикта XIII и рукоположен 1730. године. Новом бискупу требало је обезбедити цркву која би била катедрала и резиденцију у којој би боравио. У својој *Povijesti franjevačke provincije Bosne Srebrene* Иван Стражеманац наводи да се почетком 30-тих година када је он боравио у Београду, зграда катедралне цркве тек започела градити, те се о њеним олтарима и другом украсу зато не може причати.¹⁰² Сачуван је извештај Београдске администрације упућен 1730. године Дворском ратном савету у Бечу, из кога се види да би цамија намењена бискупу морала да се преуреди, како би то према нацрту изгледало и колико коштало, као и да би требало направити олтар који би се касније могао употребити када се катедрална црква изгради (сл. 3).¹⁰³ У науци је прихваћено да је за потребе катедралне цркве узета бивша Чохаџи Хаџи-алијина – данашња Бајракли цамија, која се налазила у поседу језуита,¹⁰⁴ као и да су бискупу за двор додељене неке боље зграде у близини катедрале. Да ли је то одмах била „Валдфортнерова кућа“ чије планове са годином 1732. налазимо у бечком Коморском архиву или је пре тога бискуп боравио на другом месту, није

¹⁰¹ М. Јачов, *Списи Тајног ватиканског архива*, 279-280 (Бр. 238). О расељавању досељеничког католичког становништва: Д. М. Павловић, *Финансије и привреда за време аустријске владавине у Србији (од 1718-1739.)*, по грађи из бечких архива, ГСКА 64, 1901, 7-9.

¹⁰² I. Stražmanac, *Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene*, Osijek 2010, 131.

¹⁰³ М. Митровић, *Подаци о Србији у протоколима Дворског ратног савета у Бечу*, 164. У свом раду о Београду за време аустријске владавине Виловски у прилози даје нацрте за ентеријер и олтар београдске катедрале које приписује Николи Доксату де Морезу. Т. Стефановић Виловски, *Београд од 1717 – 1739. године*, Београд 1906.

¹⁰⁴ З. М. Јовановић, *О римокатоличкој катедрали током аустријске управе Београдом (1729-1739) и нацртима њеног ентеријера*, ЗНМ XIX-2, историја уметности, Београд 2010, 311-323.

познато.¹⁰⁵ За време свог краткотрајног боравка у Београду бискуп Турн се спорио са језуитима око београдске парохије у корист световног свештенства, али без успеха.¹⁰⁶ Како су капуцини важили за изузетне проповеднике, из њихових редова именовао је 1732. године београдско-смедеревски бискуп катедралног проповедника са посебним циљем да својим умећем, „*marom i nagovorom*“ привуче народ, те да катедрална црква „*porut majke odsjeva iznad ostalih dostojanstvom i uresom*“, и „*sve više cveta i sjaji među ostalim crkvama*“.¹⁰⁷ За узврат, капуцинском братству које се лишава важног члана, бискуп обећава дати „једну достојну милостињу“.

Бискуп Турн је 1733. године, папском одлуком премештен за бискупа Печуја. По једној претпоставци разлози су били финансијске природе – иако је од свих државних чиновника бискуп из камералне касе добијао највећу плату, ипак је ново намештење нудило веће могућности. По другој претпоставци, бискуп Турн је премештен управо због лошег односа са језуитима.¹⁰⁸ Убрзо по ступању на нову дужност, бискуп је преминуо.

*

Турнов наследник на бискупској столици уједињене Београдско-смедеревске дијецезе био је гроф Франц Антонио Енгел од Ванграина (1702, Милбах – 1775, Чанад). Студирао је у Пасау, а затим у немачко-угарском колегију у Риму. За ђакона је рукоположен 1725, а за свештеника 1727. године. Неко време је вршио службу каноника у Пасау, да би 1733. године од стране цара Карла VI био постављен на упражњено место Београдско-смедеревске бискупије, што је папа потврдио наредне, 1734. године.¹⁰⁹ Исте године бискуп

¹⁰⁵ Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда од 1711-1739 год*, ССКА LXXVIII, Београд 1935, 229; Ж. Шкаламера, М. Поповић, *Најстарија сачувана кућа у Београду из прве половине XVIII века*, ГГБ XXIX, Београд 1982, 38. Набрајајући које све редовничке резиденције у Београду постоје почетком 30-тих година, Стражеманац наводи и бискупску резиденцију. I. Stražemanac, *Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene*, 128.

¹⁰⁶ О његовим залагањима сведоче преставке које је подносио Администрацији. М. Митровић, *Подаци о Србији у протоколима Дворског ратног савета у Бечу*, 160. Поред питања јурисдикције, радило се наравно и о приходима које је управљање парохијом доносило. Z. Jovanović, *Beogradska (nad)biskupija, njeni natpastiri i crkve kroz epohe, od 1521. godine do osvita novog doba, knj. II*, Београд 2011, 632.

¹⁰⁷ *Kapucinski samostani u Beogradu, Zemunu i Novoj Palanki u prvoj polovici 18. stoljeća*, pr. i ur. S. Sršan, Zagreb – Osijek 2011, 38-41.

¹⁰⁸ Z. Jovanović, *Beogradska (nad)biskupija, njeni natpastiri i crkve kroz epohe*, 632.

¹⁰⁹ Z. Jovanović, *наб. дело*, 636.

Енгел долази у Београд где га видимо како од представника свих присутних монашких редова покушава да формира конзисторију.¹¹⁰ 1736. године поднео је Дворском камералном већу, заједно с Београдском администрацијом извештај о броју католика у Србији.¹¹¹ Из 1738. године потиче раније помињани извештај Конгрегацији за пропаганду вере у Риму, у коме се даје укупан број католика у земљи.¹¹² Бискуп гроф Франц Антонио Енгел од Ванграина напушта Београд већ 1739. када Србија поново потпада под турску власт. Тек 1750. године бива именован за чанадског бискупа, где остаје до смрти 1775. У међувремену, обављао је дужност помоћног бискупа у Загребу.¹¹³

*

У време аустријске владавине живела је у Београду већа колонија Јермена католика који су се због прогона Јерменске цариградске патријаршије преселили на територију хабзбуршке царевине. У Београду се почетком 20-их година нашао Георг (Бартоломео) Вартабид, бивши католички бискуп у „Кафи у Татарији“. Њему је одобрена пензија од 150 форинти годишње.¹¹⁴ Бискуп Вартабид је, како у једном писму Конгрегацији за пропаганду вере помиње, дошао на позив београдских Јермена, а црква коју је затекао била је заправо укопана пећина са надстрешницом у близини Београдске трђаве.¹¹⁵ Бискуп такође наводи, да је због великог незнања међу јерменским верницима, неопходно послати мисионаре, што је убрзо и учињено. Јерменима је 1723. године додељена једна напуштена цамија коју су они очистили, преуредили за потребе богослужења и која је одмах освећена.¹¹⁶ Ова цамија се помиње у *Попису зграда Дунавског или Немачког Београда од 1728.*¹¹⁷ У њеној непосредној близини налазио се стан П(Б)артоломеа Вартебида,

¹¹⁰ *Kapucinski samostani u Beogradu, Zemuni i Novoj Palanki u prvoj polovici 18. stoljeća*, 42-45.

¹¹¹ J. Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung (1717-1739)*, 225.

¹¹² М. Јачов, *Списи Тајног ватиканског архива*, 279-280 (Бр. 238); Д. М. Павловић, *Финансије и привреда за време аустријске владавине у Србији (од 1718-1739.)*, 7-8. Извештај је писан у Београду 20. 5. 1738.

¹¹³ Z. Jovanović, *нав. дело*, 639.

¹¹⁴ Д. М. Павловић, *Административна и црквена политика аустријска у Србији*, 166.

¹¹⁵ Z. Jovanović, *Beogradska (nad)biskupija, njeni patpastiri i crkve kroz epohe*, 394.

¹¹⁶ М. Митровић, *Подаци о Србији у протоколима Дворског ратног савета у Бечу (1717-1740)*, 89.

¹¹⁷ Д. Поповић, *Грађа за историју Београда*, 165.

„католичко-јерменског пароха“.¹¹⁸ Већина истраживача се слаже да је Јерменима уступљена бивша Зејнудин-агина џамија која се налазила иза Главног трга, у правцу према Дунаву.¹¹⁹ У првим годинама аустријске владавине изгледа да је јерменски бискуп уживао прилично поштовање. 1721. године, приликом освећења џамије која је фрањевцима била уступљена и коју су преуредили у цркву, обред је извршио управо јерменски бискуп Јован Георг Вартебид.¹²⁰ Коначно, након деценије боравка у Београду, и како се трвило, серије скандала, Вартебид бива уклоњен и о њему нема више података, а уместо њега бива послат други мисионар.¹²¹

Монашки редови

Убрзо по освајању Београда, у њега су пристигли католички монашки редови. Први долазе језуити и фрањевци који добијају дозволу да заснују у Београду резиденцију одмах након потписивања мира у Пожаревцу 1718. У наредним годинама у Београду су се настанили и капуцини, тринитари и минорити.¹²² Свим редовима власти су доделиле куће за становање, као и бивше турске џамије да их преуреде у цркве. У поменутом извештају поводом истражног поступка о сједињењу бискупија, Ђулио Табоци и Франческо Муњоз сведоче да је у Београду средином 20-их година било осам католичких цркава, пет које су држали редови, док су три биле парохијске – једна под

¹¹⁸ Исто, 165. У Попису се такође види да је бискуп имао 5 зграда, које је раније користила војска, са укупно 6 соба, једном кухињом и подрумом. Исто, 244.

¹¹⁹ D. Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867. Arhitektonsko-urbanistička studija*, Beograd 1977, 64; Ж. Шкаламера, М. Поповић, *Урбани развој Дорћола*, ГГБ XXV, Београд 1978, 234.

¹²⁰ М. Костић, *Историја фрањевачког манастира у Београду*, ПКЈИФ VI, Београд 1926, 195.

¹²¹ А. Оакимјан, *Арменске колоније у српским земљама*, ЗМСИ 55, Нови Сад 1997, 62.

¹²² Виловски наводи да је само језуитима било допуштено да се одмах настане, док је осталим редовима то било дозвољено тек у септембру 1720. године, али не и извор на који се позива. Т. С. Виловски, *Београд од 1717 – 1739. године*, Београд 1906, 35. Извори самих редова сведоче другачије. Језуити су дошли одмах по освајању Београда 1717, али да су званичну дозволу за оснивање резиденције добили 1718. М. Vanino, *Isusovci u Beogradu u XVII i XVIII. stoljeću*, 26. Фрањевци изричито тврде да су у Београду са дозволом принца Еугена још од 1717. године. I. Stražemanas, *Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene*, 130. Капуцини наводе како су били „присиљени“ да остану у Београду 1718. године. *Kapucinski samostani u Beogradu, Zemunu i Novoj Palanki u prvoj polovici 18. stoljeća*, 12. Тринитари су пристигли мало касније исте године. Изгледа да је у хијерархији редовничких заједница у аустријском Београду било необично важно ко је када дошао. У једном извештају београдских капуцина се каже „oci trinitarci su mlađi od nas zato što su ovamo prispjeli nekoliko mjeseci kasnije“ али су упркос томе успели да обезбеде прикладније место за резиденцију. Исто, 24-27.

Грцима католичког обреда (Јерменима), и две под управом световних свештеника. Од цркава које припадају монашким редовима наводе се језуити, реформисани фрањевци (мала браћа), конвентуалци (минорити), капуцини и откупитељи (тринитари, бели Шпанци).¹²³

*

Језуити су боравили у Београду у више наврата и током XVII века – прво долазе дубровачки језуити који чак оснивају гимназију, а 1688. поново пристижу са царском војском.¹²⁴ Након битке код Београда и уласка хабзбуршких снага у град 1717. године, један део војног клера остаје да се стара не само о војницима, већ и о цивилном становништву. 1718. године, на предлог Дворског Камералног већа, цар је наредио да се у Србију пошаљу мисионари „у славу Божју и за утеху и спасење душа“. Војна власт имала је да им пружи највећу могућу подршку.¹²⁵ Званично оснивање мисије, то јест, мање резиденције у Београду, догодило се крајем 1718. године.¹²⁶ Још пре оснивања резиденције, добили су језуити од неке нама непознате госпође три свете слике за своју будућу цркву, коју су у прво време, сместили у цркву у тврђави.¹²⁷

Језуити су одмах добили просторије за становање и рад, али се у једном извештају жале да је простор тесан и неудобан. У *Попису зграда Дунавског или Немачког Београда од 1728.* се помиње 5 објеката са 10 соба, две кухиње и подрумом међу којима је и школа.¹²⁸ У њиховој непосредној близини налазила се и цамија коју су преуредили за цркву.¹²⁹ У вези са језуитима се наводи и да

¹²³ *Đakovačka i srijemska biskupija. Biskupski procesi i izveštaji 17. i 18. stoljeće*, 190-194, (No. 15).

¹²⁴ M. Vanino, *Isusovci u Beogradu u XVII i XVIII. stoljeću*, 4, 21-24.

¹²⁵ Д. М. Павловић, *Административна и црквена политика аустријска у Србији*, 166. Исте године послата су у Београд тројица језуита за службе „Ecclesiasticum und Parochiale“, којима је генерал Одијер требао из камералног буџета да обезбеди годишње 1000 форинти и удобан стан. J. Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung (1717-1739)*, 222.

¹²⁶ M. Vanino, *Isusovci u Beogradu u XVII i XVIII. stoljeću*, 26. Молбу за оснивање резиденције упутио је властима провинцијал аустријске језуитске провинције Стефан Динарић, јула 1718. године. М. Митровић, *Подаци о Србији у протоколима Дворског ратног савета у Бечу (1717-1740)*, 24.

¹²⁷ Исто, 25. Податак отвара питање постојања цркве унутар тврђаве, како старе адаптиране турске грађевине, тако и нове која се помиње на плановима Николе Доксата, али је, судећи по каснијим плановима, спорно да је била саграђена.

¹²⁸ Д. Поповић, *Грађа за историју Београда*, 202.

¹²⁹ Д. Поповић, *нав. дело*, 203.

су неке куће са њима грађани или мењали или морали да им уступе.¹³⁰ 1727. године, како се види и из *Пописа*, добили су за нову цркву и резиденцију плац, али пошто се још увек чекало са градњом, четири зграде које су се ту налазиле су дате у најам, а међу станарима су били црквени органист и учитељ у њиховој школи.¹³¹ За грађење нове резиденције и цркве од добротвора су сакупили 4000 форинти.¹³² Са градњом комплекса на тадашњем Главном тргу где су језуити добили плац,¹³³ започело се 31. јула 1732. године уз свечану службу у старој цркви и процесии и уз присуство званичника тадашњег војног и цивилног Београда и мноштва народа, а камен темељац положио је подзаповедник Београдске тврђаве маркиз Бота д'Адорно.¹³⁴ Комплекс је требало да затвори читаву једну страну трга, којом би доминирало црквено прочеље на које су се настављала два бочна једноспратна крила за школу и резиденцију. Мањи део комплекса налазио се у Трговачкој улици и надовезивао се на војну апотеку, што се види на једној скици из 1733. године из Дворског коморског архива у Бечу (сл. 4).¹³⁵ Она показује да је 1733. године било једино завршено крило предвиђено за школу. На основу утврђеног механизма који се поштовао приликом грађења не само цркава, већ и колегија, школе, професке куће или читавог комплекса, детаљне планове (у два примерка) слали су провинцијали директно у средиште реда где би их прегледао *consiliarius aedificiorum* заједно са генералом, након чега би били или

¹³⁰ Исто, 119, 125.

¹³¹ Исто, 217.

¹³² Језуити су, међутим морали да напусте кућу која им је служила као резиденција јер се налазила на линији унутрашњих утврђења, па су за куповину нове утрошили део наменски прикупљених средстава. М. Vanino, *Isusovci u Beogradu u XVII i XVIII. stoljeću*, 26.

¹³³ Са радовима је започето, по свој прилици, по окончању спорова који су око објекта вођени са грађанима и са тринитарцима током 1731. и који су пресуђени у њихову корист. Т. Стефановић Вировски, *Београд од 1717 – 1739. године*, Београд 1906, 35, напомена 33.

¹³⁴ Пишући о резиденцији и цркви језуита у аустријском Београду Жељко Шкаламера спекулише о маркизу д'Адорну као могућем архитекти, позивајући се на „устаљену формулу“ записа на камену темељцу *Primum lapidem posuit*. Ž. Škalamera, *Where were the Jesuit Residence, Church and Secondary School (Gymnasium) in Belgrade during the 18th Century?*, in: *Jesuits among the Croats: proceedings of the International Symposium-- Jesuits in the Religious, Scientific, and Cultural Life among the Croats*, October 8-11, 1990, ed. V. Pozaic, S.J. Zagreb 2000, 526-528. Бројни сачувани примери посвета, међутим, показују да камен темељац увек полаже владар или неки представник власти (световне или црквене). Питање које се поставља је зашто то нису били принц Александар Виртембершки или гроф Марули.

¹³⁵ Ж. Шкаламера, *Локације неких знаменитих београдских грађевина XVI и XVIII века*, ГГБ XX, Београд 1973, 177.

потврђени или наложене измене. Једна копија задржавана је у архиви реда, а друга слата назад.¹³⁶ Осим димензија основе (45 x 20м), не зна се како је језуитска црква изгледала, јер нацрти за њу нису сачувани, а крајње поједностављени приказ на једном од сачуваних планова Београда не представља поуздан извор за доношење закључака о њеном евентуалном изгледу (сл. 5).¹³⁷ На основу извештаја, сазнајемо да је до 1735. засведено и покривено цело светилиште цркве (главна капела са олтаром), над којим је постављен торњић са позлаћеном куглом и монограмом имена Исусова.¹³⁸ Иако је наредне године саграђен свод над двама капелама и изграђена крипта, радови на цркви трајали су све до краја аустријске владавине Београдом.

Како је већ поменуто, цамија дата језуитима на коришћење била је Чохаци Хаџи-алијина – данашња Бајракли цамија, која је у прво време служила и као парохиска црква, а по постављању Београдско-смедеревског бискупа Турна постала катедрална. Изнета хронологија отвара питање функционисања језуитске цркве у периоду од када се у Београду појавио бискуп до пресељења у новоизграђени храм.¹³⁹

¹³⁶ Успостављање овакве праксе која је подразумевала контролу над целокупном градитељском делатношћу реда, започето је прво декретом Друге генералне конгрегације 1565. и коначно утврђено „Правилима за провинцијале“ штампаним 1580, и трајала је све до укидања реда. J. Vallery-Radot, *Le Recueil de plans d'édifices de la Compagnie de Jésus conservé à la Bibliothèque nationale de Paris*, Paris 1960, 6-11; T. M. Lucas, *Landmarking City, Church & Jesuit Urban Strategy*, Chicago 1997, 156; J. Chipps Smith, *Sensuous Worshi: Jesuits and the Art of the Early Catholic Reformation in Germany*, New Jearsy – Woodstock 2002, 106-108. Највећа сачувана збирка планова језуитских грађевина чува се у Националној библиотеци у Паризу и каталoшки је публикована у поменутом зборнику J. Vallery-Radot, као и на:

<http://blog.bnf.fr/gallica/?p=3222>, где је од 1222 плана, у дигиталном облику доступно 980.

¹³⁷ „План београдских утврђења 1740. године“, непознати аутор, 1740, Беч, МГБ, инв. бр. ГИ1/333. Језуитска црква представљена је као једнобродна грађевина са високим торњем над олтарским простором, што представља веома често архитектонско решење. Могуће је и да је правоугаона основа цркве, како то показује нацрт из Коморског архива у Бечу, била спољашњи габарит, док је унутрашњост била организована у складу са посттридентским схватањем црквеног простора, што је опет, чест случај код језуитских храмова. E. C. Voelker, *Charles Borromeo's „Instructions fabricate et supellectilis ecclesiasticae, 1577“*, a translation with commentary and analysis, Book I, 2008, 28-45. Доступно на: www.evelynvoelker.com, 30.11, 2015.

¹³⁸ M. Vanino, *Isusovci u Beogradu u XVII i XVIII. stoljeću*, 34.

¹³⁹ Жељко Шкаламера тврди да ни црква нити нова резиденција на Главном тргу за све време боравка језуита у Београду нису биле завршене, па су они наставили да бораве у зградама старог комплекса и извршавају своје црквене дужности у старој цркви. Ž. Škalamera, *Where were the Jesuit Residence, Church and Secondary School (Gymnasium) in Belgrade during the 18th Century?*, 526. Сви сачувани планови Београда у време и након завршетка рата са Турцима, језуите лоцирају код Главног трга у Дугој улици.

Пре него што су Турци ушли у Београд, језуити су, каже Мирослав Ванино, понели све што су могли, укључујући и позлаћени монограм имена Исусова. Све друго су спалили и отишли за Петроварадин.¹⁴⁰ Са собом су понели и слику Марије Помоћнице (Maria Hilf) (Сл. 6), која је 1718. година поклоњена од стране Фрање Гелца, префекта грађанске конгрегације Блажене Девице Марије коју су основали језуити из Пасауа, посвећену Фрањи Ксаверском Вогелу, првом супериору београдске мисије, за главни олтар Богородичине цркве. Слика је по облику и величини копија иконе са Пасавске горе, насликане руком славног сликара Јакова Криштофа Плацера и „додирнута чудотворном сликом“.¹⁴¹

Језуити су по царском налогу, били задужени за вршење парохijske службе коју су обављали све до 1735. године када је коначно прешла у руке световног свештенства.¹⁴² Језуити су имали првенство и као војни свештеници, мада су други редови и сам бискуп, покушавали да им ову службу оспоре. 1735. године спор је разрешен тако што се врховни управитељ капелана царске војске Тенеман (Tönnemann) позвао на папску булу која језуитима гарантује овај положај у хабзбуршкој војсци.¹⁴³ У раније помињаном извештају из 1738. године, бискуп Енгел фон Ваграјн бележи да од 9500 католика

¹⁴⁰ M. Vanino, *Isusovci u Beogradu u XVII i XVIII. stoljeću*, 42. О богослужбеним предметима и инвентару београдске језуитске цркве могуће је стећи утисак на основу предмета сачуваних у цркви Светог Јурја у Петроварадину. Љ. Вујаклија, *Ризница цркве Св. Јурја у Петроварадину*, ЗМПУ 24-25, Београд 1980/1981, 87-103.

¹⁴¹ Целокупна посвета исписана је на латинском на полећини слике и публикована у: *Jubileji Crkve Sv. Petra apostola u Beogradu*, *Blagovest* 50 (53), Beograd 1981, 26. *Maria Hilf* из Пасауа представља копију чувене слике Луке Кранаха која се налази у цркви Светог Јакова у Инсбруку. Култ ове чудотворне слике проширио се у малтене све делове Светог римског царства као и у крајеве под хабзбуршком влашћу. За иконографију и ширење култа: Н. Aurenhammer, *Die Mariengnadenbilder Wiens und Niederösterreichs in der Barokzeit, Der Wandel ihrer Ikonographie und ihrer Verehrung*, Wien 1956, 119-124; G. P. Woeckel, *Pietas Bavarica, Wallfahrt, Prozession und Ex voto-Gabe im Hause Wittelsbach in Ettal, Wessobrunn, Alötting un der Landeshauptstadt München von der Gegenreformation bis zur Säkularisation und der »Renovatio Ecclesiae«*, 150-155; Z. Marković, *Prostor i vrijeme jedne slike, Mariahilf*, u: *Sic ars deprenditur arte: zbornik u čast Vladimira Markovića*, ur. S. Svetnić, M. Pelc, D. Premerl, Zagreb 2009, 363-373.

¹⁴² M. Vanino, *Isusovci u Beogradu u XVII i XVIII. stoljeću*, 26; J. Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717-1739*, 222. О парохijsком деловању језуита у Београду сведочи „Протокол крштених“ за године 1729. до 1739. који се чува у Музеју града Београда. М. Коларић, *Књига крштених у Београду 1729-1739*, ИГ I, Београд 1949, 83-86.

¹⁴³ Д. М. Павловић, *Административна и црквена политика аустријска у Србији*, 170, нап. 2. Језуита Георг Тенеман вршио је ову службу 26 година. Н. F. Thonemann, *Confessor to the Last of the Habsburgs: Georg Tönnemann. S.J. (1659-1740)*, 2008, 17.

колико у том тренутку борави у Београду, под његову јурисдикцију потпада само 2500 душа, док се о војницима који борава у тврђави и касарнама брину језуити који су *capellani castrenses*.¹⁴⁴ У хабзбуршкој царској армији о војницима су у рату и у миру, водили бригу војни свештеници или *capellani (missionarii) castrensis*. Још од средине XVII века, папским именовањем, царев исповедник који је по правилу из редова језуита,¹⁴⁵ постаје у исто време врховни управитељ војне пастве (*Capellanus major*) са широким духовним овлашћењима.¹⁴⁶ У време битке код Београда 1717. године у војсци Еугена Савојског било је 94 војна свештеника, од чега 29 језуита из три редовничке провинције.¹⁴⁷ Током боја, војни свештеници су се старали за душе и тела рањеника, нарочито да ни један не умре без утехе вере (сл. 7).¹⁴⁸

За време аустријске владавине Србијом, о духовном добру војника бринули су се војни свештеници из редова језуита и то не само у Београду већ и у другим градовима у Краљевини Србији где су се налазиле мање посаде.¹⁴⁹ При пастирском раду велика се важност придавала светим тајнама

¹⁴⁴ М. Јачов, *Списи Тајног ватиканског архива*, 280 (Бр. 238). О религиозном животу војника у XVII и XVIII веку, зна се веома мало. Војници су, уопштено, важили за ниско моралне, нерелигиозне и склоне распусном животу и хули, мада је у појединим случајевима било изузетака. Инсистирање на практиковању религијских обреда умногоме је зависило од заповедника армије или командујућих генерала: одласци на мисе недељом и за празнике, учешће у заједничким молитвама, упражњавање исповести и причешћа, пред битку или на самртничкој постељи. М. Hochedlinger, "Just attack the enemy heartily ..." *The Imperial Army in the Age of Prince Eugene*, in: Prince Eugene, General-Philosopher and Art Lover, Vienna 2010, 137. У пракси је религиозност војника обично свођена на поседовање одређених предмета-талисмана од којих се очекивала заштита и примање последње причести у смртном часу. F. Tallet, *War and Society in Early Modern Europe: 1495-1715*, Routledge 1997, 127, 128.

¹⁴⁵ За језуите као исповеднике католичких владара у Европи током Тридесетогодишњег рата и њихову улогу у дипломатији, видети: R. Bireley, *The Jesuits and the Thirty Years War: Kings, Courts, and Confessors*, Cambridge 2003. За основна упутства исповедницима: С. Acquaviva, *Rules for the Confessors of Princes*, in: *Jesuit Writings of the Early Modern Period 1540-1640*. ed. and trans. by J. P. Donnelly, S.J, Indianapolis-Cambridge 2006, 216-221.

¹⁴⁶ Касније је постало уобичајено да постоје два супериора: један за световно војно свештенство, други за редовнике. Овај други је по правилу био старешина професке куће језуита у Бечу, док је на терену на челу „таборских мисионара језуитског реда“ био посебан супериор који је боравио код заповедајућег генерала и често му био исповедник. М. Vanino, *Izvešće iz Zbornika o radu vojnog svećenika 1688-89*, CS, 1, Zagreb 1931, 117. Тако је отац Игњације Цески, војни супериор у царској војсци на турском ратишту, био веома близак, по свој прилици и исповедник грофа Марулија, могуће и принца Александра.

¹⁴⁷ М. Vanino, *Isusovci u Beogradu u XVII i XVIII. stoljeću*, 24. Исти, *Izvešće iz Zbornika o radu vojnog svećenika 1688-89*, 116.

¹⁴⁸ М. Vanino, *Isusovci u Beogradu u XVII i XVIII. stoljeću*, 25.

¹⁴⁹ Извесно је да су и фрањевци на неки начин учествовали у овој служби. М. Костић, *Историја фрањевачког манастира у Београду*, ПКЈИФ VI, Београд 1926, 195. За духовни живот војне посаде

исповести и причести, која је услед природе војничке професије, предвиђала свакодневно суочавање са смрћу у рату, али и изложеност заразним болестима и тучама, у мирнодопско време.¹⁵⁰ Сакрамент последњег помазања свештеник је давао болесном или умирућем, који је уз себе имао Распеће, а у рукама круницу или медаљицу са ликом светитеља у чију се заштиту и помоћ посебно уздао.¹⁵¹

Као парохијски свештеници, организовали су језуити редовне проповеди које су биле веома корисне за широки пук, као и недељну школу хришћанског наука за децу и одрасле. У вршењу службе, одлазили су у веома далека насеља у којима није било цркве и свештеника и често служили мису на отвореном, а проповед и тумачења са неког узвишења.¹⁵² Језуити су држали у Београду и основну школу и гимназију.¹⁵³ Како се број ђака непрестано увећавао подигнута је 1727. године нова школа, која се опет 1729. године морала селити јер се налазила на простору предвиђеном за рушење због градње нових утврђења.¹⁵⁴ Гимназија се, по свој прилици, уселила у нове просторије на Главном варошком тргу.¹⁵⁵

За верско и морално утврђивање ђака биле су задужене Маријине конгрегације које су водили језуити. У Београду је једна таква основана прилично касно 1738. године. Језуити су били задужени и за братовштину Муке и Смрти Исусове (*Congregatio Agoniae Domini, Congregatio Bonae Mortis*) основану 1726. папином булом. Они су по правилу били управници братовштине, а главни језик био је немачки. О тој братовштини постоји само

смедеревске тврђаве видети: А. Милошевић, *Светачке медаљице из Смедеревске тврђаве, прилог проучавању визуелне културе католика у време аустријске владавине Србијом 1718-1739*, СЗЗ, Смедерево 2011, 39-68.

¹⁵⁰ О духовном раду језуита који су се старали о царској војсци, видети: М. Vanino, *Izvoješće iz Zbornika o radu vojnog svećenika 1688-89*, 116-133, као и: Исти, *Isusovci i hrvatski narod, II*, Zagreb 1987, нарочито поглавља која се односе на Вараждински и Пожешки колегиј.

¹⁵¹ За омиљене светитеље помагаче аустријских војника у Србији видети: А. Милошевић, *Светачке медаљице из Смедеревске тврђаве*, 66-68.

¹⁵² М. Vanino, *Isusovci u Beogradu u XVII i XVIII. stoljeću*, 29, 30.

¹⁵³ Не зна се тачна година отварања гимназије, али се најчешће прихвата 1726. година. М. Vanino, *нав. дело*, 36.

¹⁵⁴ Изгледа да су се одмах по подизању крила намењеног за гимназију, за које је цар Карло VI дао 4000 форинти, језуити са резиденцијом тамо преселили, јер су услови у дотадашњој згради изгледа били изузетно лоши. Исто, 37.

¹⁵⁵ Ž. Škalamera, *Where were the Jesuit Residence, Church and Secondary School (Gymnasium) in Belgrade during the 18th Century?*, 529.

неколико података. 1728. приступило јој је много нових чланова, међу њима и војвоткиња Виртембершка, а на главној свечаности подељене су народу књижице о „Доброј смрти“.¹⁵⁶

Нарочито важно послање језуита била је брига за болесне и умируће нарочито у време великих епидемија попут епидемије куге која је харала у опседнутом Београду 1738. и 1739. када је дневно умирало стотине људи, а језуитски оци остали у граду да умирућима пруже утеху сакраментна последњег помазања. Такође су се ревностно бринули о душама осуђеника.

*

О делатности фрањеваца у Београду много је мање сачуваних података него, на пример, о језуитима. Најважнији извор представља летопис фрањевачке провинције Босне Сребрене написан 1730. године од фра Ивана Стражеманца који је једно време био провинцијал фрањевачког самостана у Београду и у којој се налази њему посвећен део.¹⁵⁷

За разлику од редова који су се по први пут појавили у ослобођеном Београду након 1717. године, или у кратком раздобљу аустријске владавине Београдом 1688-1690, фрањевци су на овим просторима боравили и много раније. Претпоставља се да је фрањевачки самостан био основан још у XIII веку, а да га је пошто је Београд одбрањен од Турака 1456. обновио Свети Јован Капистран. Након 1521. године и коначног пада Београда, фрањевци су протерани, а самостанска црква претворена у џамију.¹⁵⁸ Са великом извесношћу се може рећи да се овај самостан налазио у Доњем граду

¹⁵⁶ M. Vanino, *Isusovci u Beogradu u XVII i XVIII. stoljeću*, 28. У периоду католичке реформације црква је радила на кориговању популарног веровања о „доброј смрти“, по коме није важно како се раније живело, јер добра смрт искупује све грехе. F. Arijes, *Eseji o istoriji smrti na Zapadu, od srednjeg veka do naših dana*, Beograd 1989, 42. Схватања католичке реформације оличена су у књизи кардинала Роберта Белармина о уметности доброг умирања (*De arte bene moriendi*). R. Bellarmine, *The Art of Dying Well*, in: Robert Bellarmine, *Spiritual Writings*, translated and edited by J.P. Donnelly, S.J, and R. J. Teske, S.J, New York-Mahwah 1989, 233-386. Под њеним утицајем основана је у цркви *Il Gesù* у Риму 1648. године братовштина Добре смрти. Видети: Ch. F. Black, *Italian Confraternities in the Sixteenth Century*, Cambridge 2003, 107.

¹⁵⁷ I. Stražemanac, *Povijest franjevačke provincije Bosne Srebre*, Preveo i priredio S. Sršan, Državni arhiv u Osijeku, 2010, 127-132. Препис дела који се односи на београдски самостан из такозване Церничке хронике која је анонимни препис Стражеманчевог дела, објавио је Мита Костић. М. Костић, *Историја фрањевачког манастира у Београду*, ПКЈИФ VI, Београд 1926, 192-196.

¹⁵⁸ K. Glišić, *Rimokatoličke crkve na teritoriji Beograda* (рукопис магистарског рада одбрањеног на Филозофском факултету у Београду), Београд 2007, 23-26, са старијом литературом.

Београдске тврђаве.¹⁵⁹ Босански фрањевци били су присутни и у турском Београду током XVI и XVII века – дуже време су вршили парохиску службу за сав католички живаљ у Београду у Дубровачкој цркви/капели Светог Петра која се налазила у непосредној близини тврђавских зидина, у Латинској чаршији, на месту данашњег зоолошког врта и вероватно била делимично укопана у падину.¹⁶⁰ Касније су, због непрестаних спорова са Дубровчанима, фрањевци од својих просторија направили капелицу и посветили је Светом Јовану Крститељу, у којој су, према изворима из XVII века, вршили парохиску службу.¹⁶¹ Када су царске трупе освојиле Београд 1688. фрањевци су тражили да им се дозволи да обнове стару цркву, али пошто се она налазила унутар утврђења у коме није смело бити цивилних објеката, власти су им доделиле једну турску џамију у вароши коју су привремено уредили у цркву Вазнесења Богородичиног, а једну додатну просторију у капелу Светог Антонија Падованског.¹⁶²

Петорица браће из провинције Босне Сребрене су се поново населили у ослобођеном Београду 19. августа 1717. године са дозволом принца Евгенија Савојског, и одмах добили место за резиденцију.¹⁶³ Судећи по подацима из *Пописа зграда Дунавског или Немачког Београда од 1728*, они су и пре 1721. године имали неколико зграда у Београду, од којих су им неке служиле као оставе.¹⁶⁴ У истом извору се каже да су 1721. добили и две бивше џамије које су раније коришћене као магацини за оружје. Обе су претворене у цркве, а у

¹⁵⁹ Ж. Шкаламера, М. Поповић, *Нови подаци са плана Београда из 1683*, ГГБ XXIII, Београд 1976, 42-46.

¹⁶⁰ Ж. Шкаламера, М. Поповић, *Нови подаци са плана Београда из 1683*, 46.

¹⁶¹ К. Glišić, *Rimokatoličke crkve na teritoriji Beograda*, 29. Две црквице помиње и барски надбискуп Петар Масареки који је 1632/33. обавио апостолску визитацију. М. Vanino, *Isusovci u Beogradu u XVII i XVIII stoljeću*, 5. Фрањевци су се, по свој прилици, бринули о босанским трговцима којих је било 1500 душа, док су Дубровчани сами бирали и издржавали своје свештенике.

¹⁶² I. Stražemanac, *Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene*, 129; М. Костић, *Историја фрањевачког манастира у Београду*, 194.

¹⁶³ I. Stražemanac, *нав. дело*, 130; М. Костић, *нав. дело*, 195. По другој верзији они су се населили тек 19. августа 1719. године. Поповић, међутим, не наводи одакле је податак преузет. Д. Поповић, *Београд пре 200 година*, Београд 1935, 58.

¹⁶⁴ Д. Поповић, *Грађа за историју Београда*, 127, 134.

мањој је био Свети Гроб.¹⁶⁵ Џамија која је била дата фрањевцима на коришћење је бивша Јахја-пашина (Имарет) џамија у Трговачкој улици коју су преуредили у цркву и посветили Успењу Богородичином.¹⁶⁶ Церемонија освећења је одржана 13. априла 1721. године уз присуство принца Александра, грофа Одвијера и осталих царских службеника, а посвећење је обавио јерменски бискуп Јован Георг из Кафе.¹⁶⁷ Друга џамија поменута у *Попису* из 1728. која је преуређена у капелу Светог Гроба, је уствари била турбе.¹⁶⁸ И друге објекте из комплекса ове џамије искористили су фрањевци за своје потребе, на пример, медресу за станове и сл.¹⁶⁹ Од власти су добили и земљиште за грађење манастира и цркве. Претпоставља се да је добијени плац био оближњи, онај на коме се налазио Имарет или имаретски хан – гостионица за сиромашне, по коме је и џамија названа Имарет-џамија.¹⁷⁰ На овом простору, започето је 1728. године грађење новог манастира у част Светог Тројства, Блажене Девице, Светог Фрање, Јована Капистрана и Свих Светих, а камен темељац положио је у присуству највиших званичника тадашњег Београда предстојник резиденције и потоњи бугарски провинцијал Гргур Маргић. Самостан је имао облик правоугаоника. Уз велике напоре завршен је 1730. године. Исте године на празник Светог Антонија Падованског (13. јуна), започета је и нова црква такође посвећена Светом Јовану Капистрану. Цео комплекс требало је по нацрту да има 50

¹⁶⁵ Д. Поповић, *нав. дело*, 163. Стражеманац каже да су у времену од доласка у Београд па до оспособљавања џамије, оци богослужење држали у једној турској кући. I. Stražemanac, *нав. дело*, 130.

¹⁶⁶ Ж. Шкаламера, М. Поповић, *Урбани развој Дорћола*, ГГБ XXV, Београд 1978, 234.

¹⁶⁷ I. Stražemanac, *нав. дело*, 131; М. Костић, *нав. дело*, 195.

¹⁶⁸ Д. Ђурић-Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-1867*, 34; Ж. Шкаламера, М. Поповић, *Урбани развој Дорћола*, 234. Са популаризацијом поштовања Христових мука у XIV и XV веку јављају се и представе Светог Гроба које постају обавезни део ускршњих богослужбених мистерија, као и у постреформацијском периоду када су фрањевци као чувари цркве Светог Гроба у Јерусалиму одиграли посебну улогу у ширењу ове побожности. М. Rüdiger, *Nachbauten des Heiligen Grabes in Jerusalem in der Zeit von Gegenreformation und Barock, Ein Beitrag zur Kultgeschichte architektonischer Devotionalkopien*, Regensburg 2003, 18. Буквалне или симболичке копије јерусалимског Светог Гроба (кувуклије) јављају се у виду засебних капела или унутар цркве, као развијене конструкције или у облику нише.

¹⁶⁹ Д. Поповић, *Грађа за историју Београда*, 243. Комплекс је 1728. године имао 10 соба, једну кухињу и подрум.

¹⁷⁰ Овај имарет изгледа је био једина установа тог типа у турском Београду, како бележи Евлија Челебија 1660 . године. Е. Čelebi, *Putopis, odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Sarajevo 1973, 90; Љ. Никић, *Џамије у Београду*, ГГБ XVII, Београд 1979, 174.

собица, прилично велики клаустар и 7 спаваоница.¹⁷¹ Стара црква, бивша цамија, остала је у оквиру комплекса. Имала је четири олтара – главни, посвећен Узнетој Богородици, са десне стране Светом Антонију Падованском, са леве Чудотворној Блаженој Девици Марији и Светом Јовану Непомуку.¹⁷²

С обзиром да је забележено да је у царској војсци принца Еугена, пред Београдом 1717. било 94 војна свештеника,¹⁷³ може се претпоставити да су неки од њих били фрањевци. Извесно је да су, нарочито у прво време, фрањевци имали задужење да се старају за духовне потребе царске војске.¹⁷⁴ Из разлога да је добро познат примат језуита као војних свештеника у аустријској Србији, овај податак се може објаснити великом потребом коју језуити из сопствених редова нису могли да задовоље у потпуности.¹⁷⁵ Ово се види из једног документа који се налази међу грађом која се односи на Београдску администрацију у Архиву Србије.¹⁷⁶ То је захтев за накнаду трошкова који је фрањевачки монах и капелан у Руднику Теобалд Кауфер (Theobald Kaufer) послао Администрацији 1721. године. Како су поред редовне накнаде из државне касе редови помогнути и додатним новцем за храну у износу од 100 форинти годишње, одговор Администрације био је да ту своту именовани фрањевац у Руднику и онај у Смедереву искористе за цркве и њихово опремање, као и да се убудуће старају за духовно стање војника у гарнизонима у Јагодини и Шапцу.¹⁷⁷

¹⁷¹ I. Stražemanac, *Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene*, 131; М. Костић, *Историја фрањевачког манастира у Београду*, 196.

¹⁷² I. Stražemanac, *нав. дело*, 132; М. Костић, *нав. дело*, 196.

¹⁷³ M. Vanino, *Izvješće iz Zbornika o radu vojnog svećenika 1688-89*, 116.

¹⁷⁴ I. Stražemanac, *нав. дело*, 130; М. Костић, *нав. дело*, 195.

¹⁷⁵ Z. Jovanović, *Beogradska (nad)biskupija, njeni natpastiri i crkve kroz epohe, od 1521. godine do osvita novog doba*, књ. II, Beograd 2011, 363.

¹⁷⁶ Оригинална грађа Београдске администрације пронађена је 2008. године у депоу Архива Србије у Београду.

¹⁷⁷ Монашки редови фрањевци, и нарочито језуити бринули су се за војску, а вероватно и за становништво у градовима са аустријским гарнизонима пре доласка лаичког свештенства. Из ове молбе се сазнаје да их је било у Руднику и Смедереву, али не и у Јагодини и Шапцу. М. Ђорђевић, „Краљевство Србија“ 1720-1739, 22, 23. Ова молба погрешно је наведена у: А. Милошевић, *Светачке медаљице из Смедеревске тврђаве*, где се поменути Кауфер наводи као капелан у Смедереву.

Остало је забележено да су поред редовних дужности попут проповедања и душебрижништва, фрањевци у новоподигнутом самостану у Београду држали и школу.¹⁷⁸ Врло је могуће да су водили неку од популарних лаичких братовштина или организовали Пут крста (*via crucis*) са Калваријом која се налазила на Врачарском брду (сл. 8 и 8а).¹⁷⁹

Са губитком Београда након рата 1737-1739. фрањевци су се ипак надали да ће им турске власти дозволити да са малом групом католика остану у Београду. То се, међутим, није догодило. Манастир је запаљен и у потпуности изгорео, а братство се морало преселити у Земун.

*

Други огранак првог реда Светог Фрање, конвентуалци или минорити,¹⁸⁰ дошли су са осталим редовима и боравили у Београду између Пожаревачког и Београдског мира.¹⁸¹ Опет на основу *Пописа* немачког Београда сазнајемо да су неке зграде које су прво биле дате миноритима за становање, касније, у време пописа, биле касарне и болница.¹⁸² Такође се помиње џамија која је до 1726. била магацин за оружје с тим што је једно време у њој била смештена и мала главна стража, а онда ју је Администрација дала миноритима за цркву.¹⁸³ Поред ње су минорити купили плац са објектима (бившим војним) међу којима је био и један нов. Ту им је била и резиденција.¹⁸⁴ У целом комплексу било је 12 соба, 3 кухиње, подрум и

¹⁷⁸ Школе које су држали фрањевци у Београду помињу Тобоци и Муњоз приликом бискупског процеса. *Đakovačka i srijemska biskupija. Biskupski procesi i izvještaji 17. i 18. stoljeće*, 192-193, (No. 15).

¹⁷⁹ Фрањевци су били главни носиоци побожности *via crucis* која у XVII веку постаје званична од папе призната пракса. *Leksikon ikonografije i liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, ur. E. Badurina, Zagreb 2006 (5), 390. За пут крста као духовно ходочашће и опроштење за оне које нису били у могућности отићи у Јерусалим, видети: *Way of the Cross*, Catholic Encyclopedia, <http://www.newadvent.org/cathen/15569a.htm>, 24. 11. 2015. Не зна се када је подигнута, али крајем аустријске владавине сигурно је постојала Калварија на данашњем Врачару, што се види на карти Адама Јонатана (Adam Jonathan), „*Plan der Gegeng und Grundriss der Vestung Belgrad in Servien*“, Нирнберг, 1739, УБСМ, бр. 24/11, где је означена као брдо са три крста.

¹⁸⁰ Фрањевци конвентуалци у хабзбуршким земљама се увек називају миноритима. R. J. W. Evans, *The making of the Habsburg Monarchy 1550-1700*, Oxford 2002 (2), 129. Експанзија реда у монархији евидентна је у првим деценијама XVII века када уместо Италијана за провинцијала долази Немац, када се поновно отвара и резиденције у Бечу. *Исто*, 129.

¹⁸¹ J. Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717-1739*. MKKK, Neue Folge III, Band. Wien 1889, 222.

¹⁸² Д. Поповић, *Грађа за историју Београда*, 170, 171, 245.

¹⁸³ *Исто*, 214, 259.

¹⁸⁴ *Исто*, 215.

штала.¹⁸⁵ На основу пројекта Николе Доксата поднетог Ратном савету 1724. који није сачуван, али је сачувана експликација која уз њега иде, Виловски закључује да је миноритски самостан са црквом био лоциран испод данашњег Студентског парка, са чим се слаже и план из Спаровог атласа.¹⁸⁶ На једном каснијем турском плану Београда из 1863. године, види се да је на том простору била смештена Кизлар-агина џамија, а околни објекти су обележени као касарна, официрски станови, караула.¹⁸⁷

Минорити су били проповеднички ред усмерен већином на градско становништво и њихове духовне и телесне потребе. Није познато која су специфична послања имали у аустријском Београду.

*

Капуцини припадају реду фрањеваца који се борио за повратак основним постулатима регуле коју је установио Свети Фрањо Асишки, са бескомпромисним поштовањем аскетизма, једноставности и сиромаштва. Мада у почетку заступају идеју пустињаштва, убрзо се посвећују путујућем начину проповедања, а циљна група су им сиромашни. Ред је одобрен од стране папе 1528. године. Поред језуита били су најватренији и најуспешнији агенти против Реформације, нарочито у хабзбуршким земљама. Значајну улогу одиграли су и у ратовима против Турака.¹⁸⁸ Капуцини који су у ослобођени Београд стигли са осталим монашким редовима припадали су аустријско-угарској провинцији са седиштем у Бечу. О њиховом боравку углавном сазнајемо на основу извештаја и писама који су се сачували у архивама капуцинских самостана у Бечу и Осијеку, као и малобројних података из других извора. Њихов самостан почео је деловати царском одлуком 23. августа 1718. године „*kako zbog pobožnosti vjernika tako i zbog*

¹⁸⁵ Исто, 259.

¹⁸⁶ Т. С. Виловски, *Београд од 1717 – 1739. године*, Београд 1906, 33; П. Васић, *Барок у Београду 1718–1739*, у: *Доба барока: студије и чланци*, Београд 1971, 162.

¹⁸⁷ „*Турски план града и вароши у границама до шанца*“, 1863. година, НБС, збирка карата и планова, инв. бр. 332. О целом комплексу и променама његове намене расправља погрешно закључујући да се ту налазила фрањевачка резиденција: Љ. Никић, *Џамије у Београду*, ГГБ XVII, Београд 1958, 179-183; Д. Ђурић-Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-1867, архитектонско-урбанистичка студија*, Београд 1977, 36.

¹⁸⁸ R. J. W. Evans, *The making of the Habsburg Monarchy 1550-1700*, Oxford 2002 (2), 130.

iskorijenja krivovjerja i raskola itd. u ovim barbarskim zemljama.“¹⁸⁹ Њима је одмах додељена једна џамија, коју су преуредили и посветили Блаженој Девици. У извештају из 1725. године помиње се као извесно подизање самостана за који су већ прибављена одређена средства.¹⁹⁰ Њима је због „ревносне службе у Београду и разним мисијама“, 1724. године дато из државне касе 400 форинти у готовини и 500 форинти у материјалу за зидање манастира. Из истог разлога им је одобрено и сакупљање средстава путем милостиње.¹⁹¹ У исто време београдски капуцини наглашавају важност градње нове цркве, јер су, како кажу, упркос томе што су дошли неколико месеци касније, тринитари добили прикладније место за цркву.¹⁹² Изгледа да су наставили да користе додељену џамију јер се у *Попису зграда Дунавског или Немачког Београда од 1728.* наводи једна турска џамија коју су капуцини преуредили у цркву,¹⁹³ а уз њу неколико објеката од којих су неке продали.¹⁹⁴ Био им је уступљен и један плац са 10 кућа за подизање цркве и манастира. Све куће осим једне су срушили и подигли себи станове.¹⁹⁵ Капуцински самостан обележен је на неким плановима Београда с краја аустријске владавине одмах уз спољне варошке зидине, у непосредној близини Царске капије,¹⁹⁶ а као једна од џамија која им је могла бити уступљена наводи се Бајрам-бегова џамија, испод данашњег Народног позоришта, позната и као Стамбол-џамија.¹⁹⁷

¹⁸⁹ *Kapucinski samostani u Beogradu, Zemuni i Novoj Palanki u prvoj polovici 18. stoljeća*, pr. i ur. S. Sršan, Zagreb – Osijek 2011, 24, 25. Дозволу за оснивање самостана тражили су још у августу 1717. године. М. Митровић, *Подаци о Србији у протоколима Дворског ратног савета у Бечу (1717–1740)*, 13.

¹⁹⁰ *Kapucinski samostani u Beogradu, Zemuni i Novoj Palanki u prvoj polovici 18. stoljeća*, 25, 26.

¹⁹¹ Д. Павловић, *Пожаревачки мир (1718. г.): историјска студија*, Београд 1901, 170, 171.

¹⁹² *Kapucinski samostani u Beogradu, Zemuni i Novoj Palanki*, 25-27.

¹⁹³ Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда од 1711-1739 год*, 175.

¹⁹⁴ Наводи се да је осим џамије било још три зграде са девет просторија, три кухиње и једним подрумом. *Исто*, 175, 247.

¹⁹⁵ *Исто*, 221, 260

¹⁹⁶ „План Београда по завршетку реконструкције 1739“, Елијас Бек, Аугсбург, 1740-47, МГБ, ГИ1/329; „План аустријске реконструкције и београдских утврђења 1717-1739“, непознати аутор, година и место издања, МГБ, ГИ1/324.

¹⁹⁷ Љ. Никић, *Џамије у Београду*, 165-166. З. Јовановић закључује да је миноритима прво на коришћење дата Табачка џамија, а затим Кизлар агина. Z. Jovanović, *Beogradska (nad)biskupija, njeni natpastiri i crkve kroz epohe, od 1521. godine do osvita novog doba*, 379. За другачије мишљење видети: Д. Ђурић-Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-186*, 25, 26.

1725. године боравило је у капуцинском самостану 9 редовника у ћелијама уређеним према правилу сиромаштва. Изгледа да је овај број био сувише мали за превелике потребе. Капуцини су се старали и за расејани католички живаљ у удаљеним местима Краљевине Србије, као и о војницима који су били распоређени на становима и зимовању. За мисије у целој Краљевини Србији (осим Београда) била су задужена само 2 свештеника која су обављала парохijske дужности.¹⁹⁸ У Београду су капуцини, како се наводи у извештају, делили све сакраменте осим женидбе и крштења, проповедали сваке недеље и празником и током коризме три пута недељно, што је резултирало преобраћењем преко хиљаду особа, углавном протестаната у царској војној служби. Проповедник из редова капуцина постављен је 1732. године за катедралног проповедника.¹⁹⁹ Такође су двојица најугледнијих редовника (гвардијан и проповедник) били чланови новоформиране конзисторије 1734. године.²⁰⁰ Најважније послање београдских капуцина било је брига за болесне у болницама, у тврђави и по кућама и то „дању и ноћу“. 1736. године залажу се за подизање пољске војне болнице за 1500 људи којима је неопходна духовна брига и за слање додатних мисионара.²⁰¹

Није познато да ли су до краја аустријске владавине капуцини успели подићи цркву. У сврху подизања бочног олтара посвећеног Светом Фрањи у тој планираној цркви, оставио им је 1726. године неки господин Стернег из Беча 300 форинти.²⁰² Није познато да ли је олтар реализован и у којој цркви је стајао.²⁰³

*

¹⁹⁸ *Kapucinski samostani u Beogradu, Zemuni i Novoj Palanki*, 24, 25. У извештају из наредне, 1726. године наводе се све мисије у унутрашњости Србије, колика је њихова удаљеност од Београда и колики је број верника о којима се старају - у Миријеву 250, Stainbruck-у 15, у Гроцкој 140, под Авалом 50, у Остружници 150, у Палежу 30. Исто, 29-31. Могуће да је неидентификовани Stainbruck уствари Zweibruck село крај Болеча које су населили колонисти из Пфалца.

¹⁹⁹ Исто, 38-41.

²⁰⁰ Исто, 42-45.

²⁰¹ Исто, 44-47.

²⁰² Исто, 30-34.

²⁰³ Павле Васић на основу једног Спаровог плана и више цртежа закључује да је капуцинска црква била новоподигнута грађевина са основом наоса у облику елипсе и куполом са високим тамбуром. П. Васић, *Барок у Београду*, 162.

Тринитарски ред (ред Свете Тројице и ослобађања заробљеника) основан је крајем XII века у Француској. Посебно активан био је током крсташких похода и касније у ослобађању хришћанских заробљеника од пирата у Средоземљу. Крајем XVI века одваја се огранак „Шпанских босоногих тринитараца“ који бива одобрен папском булом 1599. године. Овај огранак се посебно брзо шири у Италији и Аустрији где се константно ратовало против Отоманске империје и где је постојала велика потреба за ослобађањем хришћанског робља.²⁰⁴ У Аустрији су тринитари били познати и као „Бели Шпанци“ – Weißspaniern, за разлику од „Црних Шпанаца“ – како су називани бенедиктинци.²⁰⁵

У Београду им је од стране власти за цркву била дата једна већа џамија која је у време *Пописа* била у употреби, а за потребе резиденције околне зграде. Зграде су груписане у два блока, први од четири зграде са осам соба, три кухиње и подрумом и други од три зграде са пет соба, две кухиње и шталом.²⁰⁶ Џамија која им је уступљена била је, по свој прилици, Шехитлук џамија која се налазила поред турског војничког гробља, док су поменути објекти вероватно припадали комплексу.²⁰⁷ Тринитарски манастир се налазио у центру немачке вароши, одмах иза Главног трга на коме су језуити започели цркву и резиденцију, а у непосредној близини царске пиваре и нове солане. Изгледа да је нова језуитска резиденција требала да заузме простор који је раније уступљен тринитарима и на коме су се вероватно налазили неки њихови објекти, који су ови одбили да им уступе. У спору који је уследио

²⁰⁴ Тринитари у Аустрију долазе 1688. и у Бечу прво граде малу капелу, затим манастир, и започињу радове на новој великој цркви Свете Тројице (Dreifaltigkeitskirche) која је завршена 1702. године. Историја доласка тринитара и подизање матичне цркве у Бечу детаљно се описује у: *Historische Beschreibung Und kurz gefaste Nachricht Von der Römisch. Kaiserl. und Königlichen Residenz-Stadt Wien, Und Ihren Vorstädten / heraus gegeben von P. Mathias Fuhrmann, Theil 2Bd. 2, Von denen Kirchen, geistlichen Collegien und Clöstern in der Stadt, mit derselben in Kupffer gestochenen Prospecten Wien 1766, 512-530.*

²⁰⁵ F. Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI, Ikonographie, Ikonologie und Programmatik des „Kaiserstils“, I, Berlin-New York 1981, 169.*

²⁰⁶ Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда од 1711-1739 год, 153, 154, 241.*

²⁰⁷ Ж. Шкаламера, М. Поповић, *Урбани развој Дорћола, 234.* За Шехитлук џамију видети: Љ. Никић, *Џамије у Београду, 200*; Д. Ђурић-Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-186, 22.*

пресудио је Дворски Ратни савет 1731. и то у корист језуита.²⁰⁸ Д. Павловић тврди да су тринитари 1730. године изградили себи манастир и стан средствима из камералне касе (150 форинти у готовини и исто толико у материјалу).²⁰⁹ Виловски наводи, не позивајући се при томе на извор, да су и тринитари (као и језуити) тражили место за грађење новог манастира који се налазио негде у близини Темишварске (Вишњицке капије).²¹⁰ По сачуваним картографским изворима, локација тринитарског манастира остала је и пред крај аустријске владавине на истом месту, иза нове језуитске резиденције.²¹¹

Тринитари су и у Београду били веома активни када је била у питању њихова основна мисија – откуп и брига за хришћане у турском ропству. Генерал Одвијер 1720. извештава Ратни савет да ће као помоћ хришћанима које су заробили Татари доћи два тринитара.²¹² А 1723. године отишао је њихов изасланик у Истамбул да би се побринуо за заробљенике.²¹³

3. ПРАВОСЛАВНИ МИТРОПОЛИТИ

У периоду постојања аустријске Краљевине Србије на трону Београдске, а затим и уједињене Београдско-карловачке митрополије, налазили су се Мојсије Петровић и Викентије Јовановић. Једно краће време у Београду је резидирао прво као администратор првом, а затим и као коадјутор другом митрополиту темишварски владика Никола Димитријевић. Патријарх Арсеније IV Шакабента провео је у престоници неко време, пред сам крај аустријске владавине Србијом.

²⁰⁸ О овоме нас извештава Виловски позивајући се на документ Дворског Ратног већа од јуна 1731. године. Т. Стефановић Виловски, *Београд од 1717 – 1739. године*, 35, напомена 33.

²⁰⁹ Д. М. Павловић, *Административна и црквена политика аустријска у Србији (од 1718-1739.)*, 171.

²¹⁰ Т. Стефановић Виловски, *нав. дело*, 34.

²¹¹ „План аустријске реконструкције и београдских утврђења 1717-1739“, непознати аутор, година и место издања, МГБ, ГИ1/324. О непромењеној локацији тринитарског самостана сведочи и „План београдских утврђења 1740. године“, на коме се, мада не даје никакве поуздане просторне оријентире, одмах иза језуита налазе „Бели Шпанци“. „План београдских утврђења 1740. године“, непознат аутор и место издања, МГБ, ГИ1/333.

²¹² М. Митровић, *Подаци о Србији у протоколима Дворског ратног савета у Бечу (1717-1740)*, 53.

²¹³ М. Митровић, *нав. дело*, 83, 88.

Мојсије Петровић је рођен 1677. у Београду (сл. 9). Образовање је стекао у придворном кругу патријарха Арсенија III Чарнојевића у Сент Андреји где се и заћаконио. Закалућерио га је патријарх Калиник током боравка у патријаршији у Пећи због народних послова, а по повратку у Карловце бива рукоположен за јеромонаха. По поновном одласку у Пећ, патријарх Калиник га производи за протосинђела, а 1709. године у Пећи је од патријарха и осталих митрополита и епископа рукоположен за митрополита дабро-босанског са седиштем у Сарајеву.²¹⁴ И као протосинђел и као митрополит био је укључен у дипломатску активност патријаршије. Путовао је „пећким послом“ у Цариград, боравио у Београду, Темишвару, предавао Турцима харач, био утамничен и спасао се помоћу великог новца.²¹⁵ 1713. године премештен је за београдског митрополита. Изгледа да је Мојсије Петровић заиста „испекао занат“ у дипломатији са Турцима – имао је великог искуства у опхођењу, поклонима и подмићивању. Добро су му ишле финансије и административни послови, о чему сазнајемо из његових тефтера у које је све бележио. Одржавао је блиске контакте са Карловачким митрополитом Викентијем Поповићем и у његово име 1717. године од Турака откупљивао робље.²¹⁶ Током опсаде Београда борави у царском табору.²¹⁷ Још пре закључења мира 1718. одлази у Беч да би испословао да буде потврђен за митрополита београдског и обезбедио поштовање истих права у Краљевини Србији која су раније гарантована Србима у Угарској. Након добијања конфирмационе дипломе 1718. године, заповедник Србије гроф Одвијер је Мојсија Петровића свечано у цркви прогласио за архиепископа, уз присуство представника власти и народа. Новембра 1720. издао је цар „проширену повељу“ којом се под јурисдикцију Београдске митрополије придодају Темишварска и Вршачка епископија. Патријарх пећки потврдио је 1721. Мојсија Петровића за самосталног архиепископа и митрополита Србије и

²¹⁴ Д. Руварац, *Мојсије Петровић, митрополит београдски, 1713-1730: прилог историји српске цркве*, ССКА 34, Београд 1898, 83.

²¹⁵ Д. Руварац, *Мојсије Петровић, митрополит београдски, 1713-1730*, 84.

²¹⁶ *Исто*, 85.

²¹⁷ Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739*, 226.

Баната. Након смрти карловачког митрополита Викентија Поповића 1725. године, одржан је наредне године у Карловцима црквено-народни изборни сабор. Царски комесар био је фелдмаршал-лајтант, заповедник осјечки, гроф Одвијер.²¹⁸ Иако је сабор донео одлуку да Мојсије Петровић буде изабран за митрополита уједињене Београдско-карловачке митрополије, по инструкцијама из Беча, он се инсталира само за карловачког архиепископа, с тим да администрира Србијом, тамишким Банатом и Малом Влашком.²¹⁹

Осим сједињења митрополија, митрополиту Мојсије је предстојала и велика борба око очувања привилегијалних права, које су власти кроз различите деклараторије и рескрипте желеле да „протумаче“, то јест, сузе. Митрополит Мојсије је тим послом провео скоро две године у Бечу. Постигао је само да се почетком 1729. објави нова деклараторија у којој су привилегије поново растумачене. Мојсије Петровић је умро јула 1730. године и сахрањен је у Саборној цркви. Када су Аустријанци напустили Београд 1739. Павле Ненадовић је и његово, као и тело Викентија Јовановића, пренео и сахранио у Крушедолу и Раковцу.²²⁰

*

Митрополит Викентије Јовановић рођен је у Сентандреји 1689. године (сл. 10). Замонашен је у манастиру Раковцу. Био је протосинђел карловачког митрополита Викентија Поповића и његов генерални егзарх. Након уједињења митрополија и избора Мојсија Петровића за карловачког митрополита, постављен је за арадског, јенопољског и велико-варадског епископа. Након што је 27. јула 1730. године умро митрополит Мојсије настала су у цркви велика превирања између супротстављених страна. С једне су били темишварски епископ Никола Димитријевић, дотадашњи администратор, потпомогнут секретаром Петром Ненадовићем и извесним бројем народних првака, а са друге остали епископи и неколико архимандрита. На изборном

²¹⁸ Без обзира што је из Беча добио смернице које су се тицале сабора, гроф Одвијер није правио превелике проблеме и прихватио је дату ситуацију. Руварац наводи да је био добро „подмазан“. Из митрополитовог тефтера се види да му је дато 300 дуката. Д. Руварац, *Мојсије Петровић, митрополит београдски, 1713-1730*, 115.

²¹⁹ И. Точанац, *Српски Народно-црквени сабори (1718-1735)*, Београд 2008, 158, 159.

²²⁰ Д. Руварац, *нав. дело*, 144.

сабору 1731. године, дотадашњи арадски епископ Викентије Јовановић изабран је за архиепископа београдско-карловачке митрополије. Године његовог митрополства протекле су у борби за народне привилегије које је двор покушавао да ограничи, непрестано на релацији Беч – Карловци – Београд.²²¹ Дуготрајни и скупи боравци у Бечу који су се завршавали са ограниченом успешношћу, трошкови градње и опремања митрополијске резиденције у Београду, расходи који су умногоме премашивали приходе, стална задуживања, скупи пројекат хусарска регимента, који је требало да падне на терет народа, у комбинацији са аутократским митрополитовим понашањем и ослањањем на неомиљеног Павла (Петра) Ненадовића, довели су до незадовољства једног дела владика на челу са бачким епископом Васарионом Павловићем и на крају до отвореног сукоба. Ова несрећна епизода завршила се митрополитовим поразом и понижењем. Након пресуде надлежних, морао је јавно да се извини и врати новац који је одузео ваљевском епископу, уведен му је коадјутор – нико други до стари противник Никола Димитријевић, као и финансијска ревизија од стране државних власти. Разочаран и болестан, преминуо је јуна 1737. године у београдском двору.

Принчеви цркве

Преласком у Хабзбуршку монархију српска црква на челу са митрополитима нашла се унутар новог културног модела потпуно другачијег од оног у Отоманској царевини. Иако је имала привилегијама загарантоване повластице, традиционална црквена организација није била способна да се суочи са ударима државне администрације и агресивне католичке пропаганде. Прихватање барокног културног модела показало се као питање

²²¹ Привилегије дате Србима важиле су догод је трајала њихова верност која се мерила у проливној крви. На својој првој аудијенцији код цара 20. јула 1731. године у Бечу, новоизабрани митрополит Викентије Јовановић „...на коленима моли, да има милост, одржати их у привилегијама, издатим од његових претходника и потврђеним од њега, по светој својој краљевској речи... За ту милост ће са клиром и читавим народом бити свагда веран и покоран, и положити тела, крв, живот и добра за Величанство и Кућу Аустријску до смрти.“ М. Јакшић, *О Вићентију Јовановићу, Прилози за историју митрополства му 1731-1737*, ЛМС, књ. 199, Нови Сад 1900, 34.

опстанка,²²² а први знаци запажају се још од времена патријарха Арсенија III у понашању неких народних првака.²²³ Како је Београдско-карловачка митрополија у то време била једино јавно тело српске етнине, митрополити су се, као и пећки патријарси, сматрали духовним и световним поглаварима – етнарсима. Принуђени да велики део времена проводе у Бечу због различитих народних послова, они су имали прилике да се упознају са „позорницом моћи“ у царској престоници, на којој су се исказивали различити актери – почевши од владара и његове породице, великих принчева, преко достојанственика католичке цркве, до чиновништва вишег ранга итд. Међу општеприхваћене моделе понашања спадала је и политика *magnificenze* која је своје теоријско оправдање добила на двору Медичија,²²⁴ а у бароку постаје једна од најважнијих принчевских врлина. Права моћ владара се не заснива само на расположивој војној сили и финансијској снази, већ и на перцепцији реалности од стране јавности: јак владалац биће још јачи ако вешто пројектује своје величанство – тј. ако створи ауру ауторитета. Ђовани Ботеро посебно истиче великодушност као врлину владара, која је даље повезана са величајношћу и патронажом. „Владар треба да покаже величајност у свим својим поступцима“, да се ангажује на „часним и величанственим подухватима“, нарочито јавним грађевинама и делима.²²⁵ Иста правила, важила су и за принчеве и друге владаре којих је, нарочито у Царству, било много, али и за црквене достојанственике почевши од папе, преко кардинала, све до локалних бискупа. Црквени достојанственици, често припадници племићких или владарских породица, морали су да парирају световним владарима нарочито у сфери визуелне репрезентације у јавности: у одевању, понашању, по величини и раскоши резиденција, броју послуге, уметничкој патронажи и колекционарству и сл.

²²² М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Београд 1996, 27.

²²³ Р. Самарџић, *Барок и Срби*, у: Западноевропски барок и византијски свет, Зборник радова са научног скупа, Београд 1991, 15; М. Тимотијевић, *Визитација манастира Шишатовца у XVIII веку*, Прилог проучавању ефемерног спектакла, у: Манастир Шишатовац, Зборник радова, Београд 1989, 357.

²²⁴ М. Тимотијевић, *Визитација манастира Шишатовца у XVIII веку*, 258, 259, са литературом о теми.

²²⁵ Н. Höpfl, *Jesuit Political Thought: The Society of Jesus and the State, c. 1540–1630*, Cambridge 2004, 92.

Прихватањем политике *magnificenze*, београдски митрополити су се упустили у такмичење са државним и верским достојанственицима, нарочито у тадашњем Београду. Протоколи барокне репрезентације налагали су нашим црквеним јерарсима нов начин одевања и уопште приказивања у јавности. Идеју *magnificenze* илуструје и грађење митрополитове резиденције која је требало да буде једно од најраскошнијих и најлепших здања тадашњег Београда,²²⁶ као и ефемерни спектакли организовани поводом сахрана или устоличења високих црквених прелата, или приликом канонских визитација.²²⁷ Да цитирамо Д. Поповића: „Наћи средњи пут између репрезентовања цркве у савременом духу и верске осетљивости нашег народа, није било лако. Митрополит Мојсије Петровић, а нарочито Викентије Јовановић, труде се да остану и добри православни митрополити, али и да се прикажу као црквени кнезови. То се осећа и у начинима дописивања и потписивања, у одевању, у животу на двору, у односу према нижем свештенству, као и према пастви ... митрополијски двор у Београду требао је и својом спољашњошћу и уређењем да достојно репрезентује нашу цркву пред иноверцима у Београду и Србији“.²²⁸ Исте идеје почивале су у основи тежњи митрополита Викентија Јовановића да оснује илирско-расцијанску хусарску регименту.²²⁹

*

²²⁶ Двор је био изграђен по угледу на племићке дворе на Западу. Поред придворног свештенства и послуге на двору је обитавало и друго особље, како је то био обичај и на световним дворovima. За изглед и уређење двора видети: Д. Ј. Поповић, *Србија и Београд од Пожаревачког до Београдског мира (1718-1739)*, Београд 1950, 350; П. Васић, *Барок у Београду 1718-1739*, 163-164; Д. Медаковић, *Српски митрополијски дворови у XVIII веку*, у: Барок код Срба, Загреб 1988, 194-205.

²²⁷ М. Тимотијевић, *Визитација манастира Шишатовца у XVIII веку*, 361.

²²⁸ Д. Поповић, *Србија и Београд од Пожаревачког до Београдског мира*, 230.

²²⁹ А. Ђукић, *Нешто за историју царске краљевске српске хусарске регименте*, Нови Сад 1894; Д. Руварац, *Историјско-критична црта о Викентију Јовановићу митрополиту београдском и карловачком 1731-1737*, Земун 1886, 64-66. Због ове регименте имао је митрополит многе тешкоће које нису биле само финансијске природе. Док је сакупљао прилоге у Влашкој, митрополит је дошао у сукоб са грофом Валисом, чијом је интервенцијом митрополиту забрањена титула *Православни митрополит и целог хришћанског народа архиепископ, протектор народне илирске регименте*, којом се до тада потписивао. Д. М. Павловић, *Административна и црквена политика аустријска у Србији, од 1718-1739*, ГСКА 62, Београд 1901, 197.

Одевање и представљање у јавности чинили су важан сегмент слике коју су митрополити желели да створе о себи.²³⁰ Они су прихватили одећу која је наликовала оној коју су носили католички црквени великодостојници.²³¹ Набављано је веома много одеће која се шила углавном у Бечу и која је била направљена често од изузетно скупоцених тканина.²³² *Попис имовине митрополијске резиденције у Београду* из 1733. сведочи да се поред скупоцених и богато декорисаних богослужбених одежди, у двору налазио и велики број летњих и зимских митрополитових хаљина које су биле смештене у библиотеци. Мантије и мантроси су углавном били црне боје, од „кредитора“ или камилота. На пример, мантрос који је митрополит Викентије носио на аудијенцији код цара, био је од црног кредитора постављен црвеном „таласли“ свилом. Поред одеће у црној боји која је често имала веома живописну поставу или украсне бордуре, најчешће је било оних тамно плаве „мор“ боје од кредитора, свиле или „ћаме венедичке“. Било је и хаљина у боји, на пример загасито црвена московска хаљина од свиле са цветним дезеном и плава од кредитора. Већи број ћурдија и долама од којих су зимске биле постављене крзном куње, самура, твора, лисице и морског миша, док су летње биле постављене атласом, свилом, тафтом или богасијом. Од покривала за главу било је камилавки, калуђерских капа, неколико луксузних калпака, шешира и ћелепуша. И доње одеће која се носила испод мантије било је прилично.²³³ Осим о одећи митрополити су бринули и о коси, бради и

²³⁰ За схватање да лепа одећа представља оквир за лепу душу, као што богати рам истиче лепо огледало, видети: S. Melchior-Bonnet, *The Mirror: A History*, New York 2002, 146.

²³¹ Приликом званичних аудијенција и уопште наступања у бечкој јавности није било примерено да се митрополити појављују у традиционалном епископском руху – мантији са звонастим рукавима, већ су своју одећу све више уподобљавали по кроју и материјалима оној католичких великодостојника. Д. Ј. Поповић, *Србија и Београд од Пожаревачког до Београдског мира*, 350.

²³² Изгледа да је нови начин одевања београдских митрополита испровоцирао васељенског патријарха да напише оштру ноту овим поводом. У писму васељенски патријарх каже да духовном сталежу није дозвољено да носи свилено одело ишарано пурпурним шарама, да не ставља пурпурне тканице и гизда се, не носи свилу, атлас и разнобојну одећу, доње одело украшено чипкама, што је све противно канонима, већ нека свако живи уредно и пристojно и нека се носи како пристаје црквеном уређењу и законима. Д. Ј. Поповић, *нав. дело*, 351.

²³³ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718-1739)*, ССКА 52, Београд 1914, 112-113.

брковима, као и о личној хигијени о чему сведочи већи број чешљева и различитих алатки за личну тоалету.²³⁴

*

Током честих боравака у Бечу када су се састајали са највишим државним званичницима митрополити су морали да достојно представљају себе и институцију на чијем су се челу налазили – православну цркву у земљама под царском влашћу. Осим одеће, то је подразумевало и поштовање одређених статусних норми које је њихов положај захтевао, као што су држање послуге, начин опхођења, обичај давања поклона и „дишкреција“ и сл. Током боравка у Бечу 1718. Мојсије Петровић је потрошио 7000 форинти – ради своје конфирмације као београдског митрополита морао је да плати многе таксе и још више поклона „дишкреција“.²³⁵ И мада су вишем чиновништву најчешће давани поклони у новцу или вину, највишој господи и самом владару поклањани су различити култни предмети који су имали симболичку вредност. На аудијенцији код принца Еугена Савојског 1731. године митрополит се у име народа и клира захвалио на очинској љубави и милости. Том приликом, принцу је поклоњена у сребро окована Богородичина икона, леп светогорски крст и „Божји гроб“.²³⁶ И приликом аудијенције код цара дарована је на поклон икона, као и царици. Чекајући на одговоре од различитих државних инстанци митрополити су у Бечу проводили више месеци. Током боравка 1731. Викентије Јовановић је неколико месеци због свог здравственог стања боравио у Карлсбаду (Карловим Варима) где је осим

²³⁴ Р. Грујић, *нав. дело*, 127.

²³⁵ Д. Руварац, *Мојсије Петровић, митрополит београдски, 1713-1730*, 86.

²³⁶ М. Јакшић, *О Вићентију Јовановићу, Прилози за историју митрополства му 1731-1737*, ЛМС, књ. 199, Нови Сад 1900, 30. У попису издатака митрополита Викентија у Бечу од маја до октобра 1731. године, види се да је голдшмиту плаћено за оков иконе 18,40 форинти, молеру за једну икону 32 форинте, и опет голдшмиту за икону принцу Еугену 9.23 форинте. Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739*, 71-72. „Божји гроб“ могуће да је био гравира са представом кувуклије Светог Гроба. В. Симић, *За љубав отаџбине: Патриоте и патриотизми у српској култури XVIII века у Хабзбуршкој монархији*, Нови Сад 2012, 436. Мања је могућност да се радило о кивоту – „гробници“ за тело Христово какву је цркви Светог Јована Крститеља, испред целог бакалског руфета, приложио је 1735. године Петар Јоцковић. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 151. У *Попису целе имовине Београдске Митрополије* помињу се 3 гроба од седефа. Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 111.

лечења време проводио у шетњи и забави.²³⁷ За разлику од Беча где је било свакојаке велике госпде, у Београду су митрополити имали истакнутију позицију и равноправније су се могли такмичити са другим носиоцима моћи. Иако ни на који начин од стране државе није помагана (за разлику од католичке која се издржавала из камералне касе), православна црква ипак је морала бити толерисана, а њени поглавари уважавани као представници најбројнијег верског ентитета у Краљевини Србији. Митрополит Мојсије трудио се да одржава добре односе са господом, на првом месту са принцем Александром Виртенбершким кога је посећивао у Београду и Јагодини када би боравио у лову.²³⁸ Митрополит је „господствујушчима“ давао презенте у вину – принцу Александру, генералу Марулију, кригсекретару, вицекоманданту, оберсту Доксату.²³⁹ У митрополијским тефтерима забележени су издаци за дишкреције господске поводом Нове године.²⁴⁰ Са друге стране и митрополитима се много поклањало. Након успешног повратка из Беча долазили би на подворење светеници и игумани из околине, као и народни представници. Поклањале су се свеће, сапуни, лимун, кафа, главице шећера, вино, колачи, одевни предмети и сл.²⁴¹ Нарочито вредни поклони било су они донети са хаџилука у Јерусалиму – свеће, сапуни (велики, средњи и мали, пљоснати и округли), бројанице, тканице, кутијице са земљом из светих места, мараме, погребни покрови, којих је у митрополитовом двору било много. Када су путовали или ишли у посете

²³⁷ Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 72-74. Митрополит и Партеније Павловић тада су посетили и Праг.

²³⁸ Д. Поповић, М. Богдановић, *нав. дело*, 32, 37.

²³⁹ *Исто*, 39.

²⁴⁰ *Исто*, 35. Уз честитке са најлепшим жељама често се слала и кафа. *Исто*, 50. Слање поклона „господствујуштим“ у стварима и новцу, као и честитање празника, била је по инструкцији митрополита Викентија дужност намесника двора. Р. Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718-1739)*, 102. „Инструкција о дужностима служитеља митрополијске резиденције у Београду 'от прваго до последњего' састављена у Београду 14. маја 1731 год.“ АЗОРУБСМ, Ибр. 2489.

²⁴¹ За поклоне дате митрополиту Мојсију од јула 1728. до јануара 1729. године, видети: Р. Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације*, 99-100. У „Тефтер од презента“ који се водио од 1731. до 1737. записивани су сви поклони које су митрополиту Викентију Јовановићу или од њега овлашћеним лицима поклањали свештеници и угледни појединци из Београда и околине. АЗОРУБСМ, Ибр. 2417. Митрополиту се са поклонима долазило у двор и о Васкрсу, како сведоче рачуни цркве у Новој српској вароши. Д. Поповић, М. Богдановић, *нав. дело*, 148, 150.

митрополити су се извозили у кочијама у које је било упрегнуто шест коња, док су зими користили саонице. У инвентару митрополијског двора из 1733. године налазимо велики број кола – једна црвена, лако покривена и једне црне каруце које су припадала покојном епископу Максиму Гавриловићу, још 3 велике каруце, 2 саонице (једне велике оковане за 6 коња и једне мале), нов велики хинтов са кабином, покривен и два мања црвена. Амове су били оковани или начињени од црвене свиле са вуненим и свиленим китама.²⁴² Митрополитове кочије пратило је придворно свештенство у другим кочијама или каруцама.

*

Титулатура коју су митрополити Мојсије Петровић и Викентије Јовановић користили у комуникацији такође је представљала средство репрезентације политичке моћи. Она је често прилагођена тренутним околностима, адресанту коме се званични документ или писмо упућује и са којим митрополити стоје у одређеном односу моћи. На пример у сачуваној преписци између митрополита карловачког Викентија Поповића и београдског Мојсија Петровића могу се пратити промене како у ословљавању тако и у потписивању, које се крећу од братских поздрава и потписа именом до инсистирања на званичној титули – што је изазвано потврђивањем Мојсија Петровића за Београдског митрополита од стране цара и стварања још једне аутокефалне црквене организације осим Карловачке митрополије на територији под хабзбуршком влашћу.²⁴³ Након уједињења митрополија, у званичној комуникацији упућеној црквено-народном сабору, у наредбама и другим документима намењеним клиру или црквеним општинама, митрополит Мојсије се потписује као „православни Архиепископ и митрополит Белиградски и всег народа хришћанскога источније цркве под властију прјасветлаго римскога Цесара“ или „православни архиепископ и митрополит белиградски, баната Тамиварскога, и цесарскои оугровлахији ...“²⁴⁴ „Иего величества совјатник“ се додаје након 1727. године када је

²⁴² Р. Грујић, *нав. дело*, 139.

²⁴³ Д. Руварац, *Мојсије Петровић, митрополит београдски, 1713-1730*, 159-180.

²⁴⁴ Д. Руварац, *нав. дело*, 199.

митрополит именован за саветника његовог величанства.²⁴⁵ Након 1735. митрополит Викентије Јовановић се потписује као „православни Митрополит Белградски и всего народа хришћанског под властију пресветлеиаго римског цесарског Архиепископ, и его цес. вел. совјатник, илирскорасцијанскија регименти Хусарског гавалерског полка Протектор“.²⁴⁶ Митрополит се често у документима на латинском и немачком титулирао и као „примас“ илирског народа грчког обреда.

*

Митрополит Викентије Јовановић је касније истицао, па и у свом тестаменту, да са оснивањем хусарске регименте није био упознат и да му је накнадно била наметнута.²⁴⁷ Оснивање регименте познате као Српска хусарска регимента, започето је 1734. године као део плана за проширењем својих војних снага којим је у току 1733. године основано 14 регименти, а током 1734. још три. Њен оснивач и пуковник био је Магнус Готлоб барон Хелендорф али је изгледа од почетка рачунато да ће митрополит прихватити обавезе над овом региментом, што се и догодило. Митрополит је прихватио протекторат под условом да осим два главнокомандујућа официра сви остали буду Срби, као и да временом они замене стране војне официре. Дозвола за оснивање регименте сматрана је великом милошћу владара и митрополит је, иако су се од самог почетка појавили велики проблеми, у првом реду финансијски, мислио да се оваква прилика више неће указати па није желео да одустане од њеног оснивања. Капитулацијом од 26. јануара 1735. године цар је дозволио финансирање регименте прилозима српског народа, а она се од тада назива Илирско-расцијанска хусарска регимента чији је власник митрополит Викентије Јовановић. Обавеза коју је митрополит преузео била је да сноси трошкове регрутације и опреме и да спремну регименту преда владару на услугу, а она би под својим именом и заставом гдегод да се борила,

²⁴⁵ Исто, 133.

²⁴⁶ Г. Витковић, *Споменици из будимског и пештанског Архива*, II, књ. 4, Београд 1873, 220.

²⁴⁷ Д. Руварац, *Тестамент Вићентија Јовановића Архиепископа – Митрополита београдско-карловачког 1731-1737*, Весник Српске цркве XXX, св. XI, Београд 1925, 683. М. Јакшић, *О Вићентију Јовановићу, Прилози за историју митрополства му 1731-1737*, ЛМС, књ. 202 и 203, књ. 204, Нови Сад 1900, 236, 184.

проносила и прослављала илирско-расцијански национ и самог митрополита. Издаци за регименту су били огромни, требало је обезбедити униформе, оружје, коње, барјаке и сл.²⁴⁸ Првих шест компанија било је спремно када је у јуну 1735. године митрополит дошао у Будим да свечано освешта барјаке.²⁴⁹ Пре него што је прикључена царској војсци на Рајни, Српска хусарска регимента је прошла кроз Беч где је цар свечано примио шест формираних компанија.²⁵⁰ На сабору у Карловцима августа исте године објављено је оснивање регименте, изражена захвалност цару и одређен начин њеног финансирања путем прикупљања средстава од народа.²⁵¹ Митрополит као власник пука имао је право да именује офицере у одређени ранк, као и да поклони барјаке свакој од компанија.²⁵² Хусарска регимента допринела је даљем колапсу финансија Београдско-карловачке митрополије. Крајем 1735. године дуг је био 159.660 форинти, крајем 1736. регимента је предата принцу Рудолфу Кантакузену који је дуг додатно увећао. Иако је укинута одмах по потписивању Београдског мира, региментски дуг се отплаћивао још у време митрополитства Павла Ненадовића.²⁵³ Хусарска регимента као пројекат митрополита Јовановића показала је можда чак и више од репрезентативног митрополијског двора раскорак између захтева које су наметале потребе барокне репрезентације једног принца цркве и слике коју су митрополити

²⁴⁸ Г. Витковић, *Споменици из будимског и пештанског Архива*, II, књ. 4, Београд 1873, 221.

²⁴⁹ Митрополит Викентије пише будимском епископу Василију Димитријевићу из Беча да му због предстојећег освећења барјака требају књиге и типик. Г. Витковић, *Споменици из будимског и пештанског Архива*, 207. Четири региментска барјака налазе се у Војно-историјском музеју у Бечу. О њиховој иконографији у контексту политичких интенција Викентија Јовановића, видети: Ј. Тодоровић, *Заставе илирско-расцијанске регименте у контексту ефемерног спектакла*, Наслеђе IV, Београд 2003, 79-86.

²⁵⁰ У једном писму од 27. августа 1735. неком епископу митрополит Викентије пише о компанијама које су послате у Беч и о пријему који су офицери имали код цара. Том приликом су изговорене изузетно ласкаве речи на рачун српског народа и његове пожртвоване борбе. Митрополит изражава своју срећу због тог великог успеха и жели да се то поверење сачува. АЗОРУБСМ, Ибр. 2495.

²⁵¹ И. Точанац, *Српски народно-црквени сабори (1718-1735)*, Београд 2008, 240.

²⁵² E. Acerbi, *The Austrian Imperial-Royal Army (Kaiserliche-Königliche Heer) 1805 – 1809: A Dictionary of K.K. Austrian Regimental Positions and Ranks*, http://www.napoleon-series.org/military/organization/Austria/ArmyStudy/c_AustrianArmyDictionary.html. 14.12.2015.

²⁵³ А. Ђукић, *Нешто за историју царске краљевске српске хусарске регименте*, Нови Сад 1894, 59.

желели да створе у јавности с једне стране и стварних могућности које су биле више него скромне с друге.

*

Идеја *magnificenze* видљива је и у пракси наручивања репрезентативних портрета од стране митрополита, намењеним за излагање у митрополијском двору. На сачуваним репрезентативним портретима Мојсије Петровић и Викентије Јовановић ове идеје видљиве су кроз истицање акцесорног симболизма усмереног на презентовање статуса. Митрополити се сликају у најсвечанијем орнату са истакнутим атрибутима свог положаја и у пози која реплицира оне са портрета чланова владајуће династије и племића.²⁵⁴

Двор

У свом тестаменту митрополит Мојсије Петровић износи разлоге због којих се одлучио да подигне резиденцију у Београду. Он отпочиње констатацијом како ју је почео зидати али и поред свег труда није успео да је заврши. Посао није започео себе ради, већ мислећи на опште добро, да свагда остане темељ и знамење народа нашега, у Београду који је главно место земље и отаџбине. Даље митрополит каже да иако се двор подиже на добро целог народа, ван Србије није добијена никаква помоћ.²⁵⁵ Митрополит је двор замислио као „общчи дом“ при коме би били школа, семинарија, црква, и где би заседао духовни суд.²⁵⁶ Као време почетка градње узима се 1726. година, одмах након завршетка народно-црквеног сабора, када је 8. августа постављен фундамент новом двору, мада се из сачуваних докумената види да су припреме и набавка материјала започели још у новембру 1725. године.²⁵⁷

²⁵⁴ М. Тимотијевић, *Портрети архијереја у новијој српској уметности*, у: Западноевропски барок и византијски свет, Зборник радова међународног научног скупа, САНУ, Београд 1991, 165, 166; К. Васић, *Портрети српских архијереја у Карловачкој митрополији (1690-1790)*, Нови Сад 2013, 52-66.

²⁵⁵ Д. Руварац, *Мојсије Петровић, митрополит београдски, 1713-1730*, 131-132, 187.

²⁵⁶ Г. Витковић, *Споменици из будимског и пештанског Архива*, II, књ. 4, Београд 1873, 23.

²⁵⁷ Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739*, 32; Д. Руварац, *Колико је потрошено за београдску Архиепископско Митрополитску Резиденцију?*, АИСПКМ III, Карловци 1913, 85. Од 1. новембра 1725. до 31. децембра 1732. године потрошено је чак 39.972,07 форинти. Митрополит је Дворском ратном савету упутио молбу да му се исплати надокнада за рушење старог двора који се нашао на новој фортификационој линији.

Надзорни инжињер био је Штрاندл, палир-официр при грађењу београдске тврђаве, а архитектонско решење се уклапало у планове Николе Доксата за регулацију београдске вароши између тврђавских и спољних утврђења. Пре грађења нове резиденције постојао је Стари двор, као и Стари двор „ниже сланој чесми“.²⁵⁸ Да је Стари двор и 1730. године био у функцији види се из информације да је митрополит умро 27. јула 1730. године у Београду, у старој кући у малој соби на црвеној постељи.²⁵⁹ За његова живота, од нове резиденције подигнути су основа и приземље са подрумом.²⁶⁰ Грађу за резиденцију није било лако набавити – креч је, на пример, набављан из Будима и Сентандреје. Истовремено је митрополит молио различите државне инстанце (принца Александра, Угарску дворску комору, Ратни савет) да му се дозволи приступ одређеним ресурсима или позајмице.²⁶¹ Са даљним радовима наставио је његов наследник Викентије Јовановић који је наследио и огромне дугове које је направило подизање резиденције.²⁶² У једном писму он обавештава епископе да се градња београдске резиденције, која се по сабору почела зидати, треба довршити и да је он са своје стране све предузео, али да се због великих трошкова задужио, па моли епископе да и они испуне своје облигације. Епископи су очигледно сматрали резиденцију чисто митрополитовим „пројектом“ па су му поручили да од својих прихода довршава шта може.²⁶³ Митрополит се другом приликом правдао да је на изборном сабору у Карловцима 1731. године предлагао да се прекине зидање митрополијског двора, да се зграда прода и сагради мања резиденција са школом и црквом и још уштеди 20.000 форинти. Сабор му то није дозволио са образложењем да нема право да квари оно што је његов претходник

Одобрено му је само да може користити грађевински материјал са порушене грађевине. Т. Стефановић Виловски, *Београд од 1717-1739. године*, 16, 17.

²⁵⁸ Д. Руварац, *Непокретна имања митрополије у Београду 1730*, АИСПКМ II, Карловци 1913, 85.

²⁵⁹ М. Јакшић, *О Вићентију Јовановићу, Прилози за историју митрополства му 1731-1737*, ЛМС, књ. 199, Нови Сад 1900, 5.

²⁶⁰ Изгледа да је приземље било готово већ 1728. године када се бележи издатак мајстору за грб (вопн) изнад врата. Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739*, 6.

²⁶¹ Д. Руварац, *Мојсије Петровић, митрополит београдски, 1713-1730*, 131.

²⁶² Рачуна се да су у време смрти Мојсија Петровића дугови митрополије били већи од 17.000 форинти. И. Точанац, *Српски Народно-црквени сабори (1718-1735)*, 173.

²⁶³ М. Јакшић, *О Вићентију Јовановићу, Прилози за историју митрополства му 1731-1737*, ЛМС, књ. 200, 99.

започео.²⁶⁴ Један део двора био је завршен и опремљен већ 1731. године па се митрополит у њега уселио.²⁶⁵ Из сачуваних рачуна се види да је већину зидарских радова обавио је мајстор зидар-палир Матијаш Симон са својом екипом, у периоду од 1730. до 1733. године. Са њим је 1733. склопљен је уговор да цео спрат двора озида споља и изнутра, заједно са салом и предсобљем, да се доње одаје малтеришу и крече и обави још много мањих радова. Мајстор је, по уговору, требао довести у савршено стање целу грађевину, као што је већ учињено са крилом прекопута у коме се налази капела, коју је довршио током 1730.²⁶⁶ Из касније документације се види да је изнад спрата постојао таван. Двор је имао и башту коју је одржавао баштован и која је била нека врста оранжерије. Такође је постојао и рибњак. На рачуне за остале радове на двору, столарске, браварске и стакларске, наилазимо све до 1735. године.

О спољном изгледу митрополијске резиденције сазнаје се највише на основу сачуваних цртежа Николаса де Спара, док се подаци о унутрашњем распореду и просторној организацији дају у *Попису целе имовине Београдске Митрополије* из 1733.²⁶⁷ На једном Спаровом цртежу се види се да је зграда резиденције била спратна и да је имала на источној страни централни испад крунисан фронтоном, са високим кровом налик на оне са кућа у немачком Београду које се запажају на другим цртежима.²⁶⁸ На другом Спаровом цртежу је видљив и тамбур куполе који се дизао изнад придворне капеле (сл. 11).²⁶⁹ Спаров план Београда, међутим, митрополијску резиденцију приказује као комплекс затворене, правоугаоне основе који обухвата неколико грађевина,²⁷⁰ што би више одговарало детаљима из поменутог уговора мајстора Матијаша Симона у коме се помињу два крила и „затварање двора зидовима са обе

²⁶⁴ М. Јакшић, *нав. дело*, 108.

²⁶⁵ Г. Гарић, *Митрополитски намесници и придворни служитељи у Срвијској епархији (1718-1739)*, НП 14, Краљево 2013, 90.

²⁶⁶ Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739*, 323-335.

²⁶⁷ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718-1739)*, 110-144.

²⁶⁸ П. Васић, *Српски Београд у доба барока*, у: *Доба барока, студије и чланци*, Београд 1971, 174-175.

²⁶⁹ Купола над капелом направљена је 1733. од дрвета „по нацрту“. Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739*, 343.

²⁷⁰ Основу сличну Спаровом плану даје и „План аустријске реконструкције и београдских утврђења 1717-1739“, непознати аутор, МГБ, ГИ1/324. На овом плану, као и на Спаровом Саборна црква није уцртана.

стране“ (сл. 12 и 12a).²⁷¹ Двор је имао око четрдесет одељења од којих су у приземљу биле репрезентативне просторије намењене за пријем званица, рад и боравак митрополита и његовог особља, као и кухињски и подрумски део. Горњи спрат је имао сличну намену – у *Попису* се наводи свечана сала и већи број соба које у том тренутку нису биле довршене. Приземље и спрат били су повезани храстовим степеништем. Капела се протезала кроз приземље и спрат, с тим што је спратни део чинио хор.

Нововековни двор требало је да испуни више улога: да буде резиденција у којој борави владалац, да буде седиште власти и њених институција и да буде позорница за церемоније и ритуале који владоца окружују.²⁷² У складу са двоструком природом власти, тј. постојањем два владарева тела „природног“ и „политичког“ и двор је морао да ову дихотомију изрази кроз сложени однос приватног и јавног који је видљив у функцији различитих простора, њиховом распореду и односу.²⁷³ Из назива просторија, а још више из описа њиховог изгледа и онога што се у њима налазило могуће је распознати и њихову намену. Најважнији део приземља чинила је митрополитова соба са кабинетима. Митрополитова соба била је конципирана као радна и спаваћа – поред радног стола са прибором за писање и осталим неопходним канцеларијским материјалом, у соби се налазио и митрополитов кревет са балдахином и завесама и луксузном свиленом постељином. Соба је као и кабинет испред ње имала зелене „шпалировате“ зидове и дрвену зидну оплату.²⁷⁴ Ту се, као и у већини других

²⁷¹ Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739*, 335.

²⁷² J. Adamson, *The Making of the Ancient-Regime Court 1500-1700*, u: *The Princely Courts of Europe: Ritual, Politics and Culture*, ed. J. Adamson, London 1999, 10.

²⁷³ За однос јавно-приватног у митрополијским дворovima видети: Ј. Тодоровић, *Концепт приватног на позорници јавног – приватни живот на митрополитском двору у 18. веку*, у: *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, ур. А. Фотић, Београд 2005, 655-686. За двоструку природу краљевске власти видети: Е. Н. Kantorowicz, *The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology*, Princeton 1997, 7-23.

²⁷⁴ Д. Поповић „шпалир“ објашњава као зидни украс у виду лозе. Д. Ј. Поповић, *Србија и Београд*, 286. С обзиром да се израз шпалир користио и за врсту тканине са златним нитима и веженим цветовима, могуће је да он у митрополијском двору био или нека врста зидног дезена или тапета, што потврђује навод да се у библиотеци чувало 5 комада шпалира „индианиши молераи“ и 7 обичног. Р. Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718-1739)*, 112, 126-127.

репрезентативних просторија налазила и фуруна у истој боји.²⁷⁵ Велики број предмета намењених митрополитовој хигијени (чешљеви, прибор за чишћење зуба, резање ноктију, бритве итд.) и личне побожности (на долапу су се налазили јерусалимски крст и две иконице Светог Николе и Свете Катарине, било је и бројаница, крстова и сл). Зидове су красиле слике цара Карла VI и царице без рама, икона Мајке Божје на платну у плавом раму са златним цветовима, представа Синајске Горе на свили, под стаклом и у раму, две иконе на „огледалном“ стаклу, огледало. У соби су се налазила још три различита, веома лепа стола и већи број столица, сатова, чирака. Све ово је сведочило да је поред основне приватне резиденцијалне функције за одмор и рад, соба била намењена и за пријем одређеног броја званица.²⁷⁶ Кабинет из кога се улазило у собу такође је имао раван свод (штукатор) од дасака, зелене зидове (зелени шпалир) са жутом шаром, испод кога је била дрвена, бојадисана зидна оплата. Овде се налазила зелена фуруна као и столови различитих величина, столице и канабе, један велики и три мала долапа. Од украса је на овом месту било само огледало, музички сат и 4 велика дрвена чирака. У једном долапу се чувало 14 малих икона на хартији у позлаћеним рамовима и 8 различитих географских карата. На зелени кабинет су се настављале собе у којима су боравили митрополитови служитељи. Нпр. у великој соби из које се директно улазило у кабинет и у којој таваница још није била завршена било је 5 кревета, полица и канцеларијски сточић. На зидовима су у црним рамовима висиле ведуте Рима, Венеције, Амстердама и Беча.²⁷⁷ У соби до ње, такође незавршеној, било је два велика кревета. Осим тога само дугачка клупа, два чивилука за вешање амова, једна столица, на зидовима „фигуре на хартии раздрте“. Следе коморица у којој се складишти сува риба и крајња соба до великог подрума у којој је спавао тишлер. У соби са турским сводом (на

²⁷⁵ Сачуван је уговор са Антони Зутнером из Немачког Алтенбурга из априла 1735. за куповину и допремање 4 угаоне пећи за митрополијску резиденцију. Једна пећ је требало да буде бела, две таласасто зелене и једна зелена као море. Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739*, 349, 350.

²⁷⁶ О томе нарочито сведоче слике владарског пара, као и на видном месту изложен бели крст од лепих дијаманата окован златом, на црвеној пантљици који је митрополиту даровао цар Карло VI. Р. Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718-1739)*, 127.

²⁷⁷ Р. Грујић, *нав. дело*, 125.

ћемерли) налазили су се само сто и две столице и један долап, као и две иконе Матере Божје, од којих једна „врло лепа“ светогорска. До библиотеке је била соба (кабинет) која је од намештаја имала само један долап, сто и 4 столице, док су зидове красиле слике на хартији у рамовима (12 синаксарних икона, 2 са приказима Христових мука, ведуте Лондона, Јерусалима и Беча, једна сцена лова) и једна икона Христовог нерукотвореног образа.²⁷⁸ Библиотека је била засвођена и патосана циглом. Судећи по *Попису* она је била најнеобичнија од свих просторија у којој осим великог броја долапа и сандука припремљених за слање у Будим, није било никаквог намештаја. На зидовима су биле окачене три неидентификоване ведуте на хартији и 5 московских икона. Она је функционисала као врста складишта у коме су се поред књига чувале најразличитији предмети – од икона, панагија, бројаница, свећа, крстова, различитих јерусалимских производа до есцајга и сервиса, одеће, тканина, пиштоља и пушака, чак 39 антиминса, један Јерусалим на атласу (сл. 13). У једном делу су се налазиле митрополитове летње и зимске хаљине и остала одећа које је било јако много. Књиге су биле смештене у једном дугом долапу и биле су разврстане у словенске којих је било највише, грчко-латинске и грчке и латинске и немачке.²⁷⁹ Ту су се чували и пакети са штампаним привилегијама, великим и малим. Још шеснаест сандука разних величина налазило се у библиотеци док 1734, са већином књига, нису послати за Будим. Они су били пуни најразличитијих ствари, највише архијерејских и јерејских одежди, црквених мобилија, сребрнине, скупочених сервиса, различитих драгоцености, чак и неколико куриозитета, али и обичнијих ствари попут

²⁷⁸ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 124, 125.

²⁷⁹ Поред сваке пописане књиге стајао је број примерака који се налазио у библиотеци. Највише је било примерака Буквара Теофана Прокоповича такозваних десетословија, чак 44. Због великог недостатка московских и кијевских богослужбених књига, митрополит се трудио да их на сваки начин набави, највише од путујућих трговаца, московита. Купљене књиге чувале су се у митрополијским седиштима и касније по потреби продавале епископима и свештенству. Из преписке митрополита Јовановића са владикама из 1734. види се да су владике ову његову наредбу кршиле купујући књиге на вашарима. М. Јакшић, *О Вићентију Јовановићу, Прилози за историју митрополства му 1731-1737*, ЛМС, књ. 199, Нови Сад 1900, 101; За историјат библиотеке видети: Љ. Дурковић-Јакшић, *Најстарија библиотека у Београду*, Београд 1970, 1-11.

свакодневне одеће, доњег веша, пешкира и марама.²⁸⁰ И у митрополитову собу и кабинет и у црвену собу и кабинет улазило се из простране сала са таваницом од цигле, са два камина и 18 зидних светиљки, два долапа у зиду, 24 кожане столице и 6 столова. На зидовима су биле окачене Спаситељева икона, Богородичина, Успење Богородичино, житијна икона Светог Николе (сл. 14), Страдања Христова и још једна Богородичина – све велике, рађене на платну и у богатим рамовима. У овој сали налазио се и портрет митрополита Мојсија Петровића у архијерејској одежди у црном позлаћеном раму, као и једна представа Јерусалима. У сали је била смештена Света трпеза са покривачима, антимином и свећњацима као и иконе Спаситеља, Претече и Богородице, као и две Светог Николе – мала и велика. Ту је стајала и проскомидија са белом плаштаницом од мисирске свиле, свећњацима и чирацима, икона Богородичина са Распећем и оруђима страдања која је припадала митрополиту Мојсију, Богородица у златном окову, Свети Никола и Деизис окован сребром.²⁸¹ Даље се у *Попису* детаљно наводе свештеничке одежде и богослужбени предмети који се „налазе у капели“²⁸² и један долап у коме су различите врсте чаша, сервиса и прибора за јело, есцајга, велики број пешкира. Изгледа да је и велика сала поред основне функције као примаћег простора за већи број званица, служила и као привремена остава за предмете из капеле. До сале је била црвена соба са зидовима од белог цветног шпалира, оперважена дрвеном оплатом и постављена даскама. У њој се од намештаја био само један велики сто, дванаест столица и канабе. На зидовима су биле три велике иконе на платну: Скидање са крста, Распеће и Деизис, великих димензија и урамљене. Из ове собе се улазило у црвени кабинет, слично украшених зидова с тим што се шпалир састојао од жутих цветова. У кабинету је био и кревет са балдахином и завесама од црвеног штофа са жутим чипкама, 12 столица пресвучених жутом чојом и половина „цветаста астала“, један долап са стаклом. На зидовима: један портрет покојног митрополита

²⁸⁰ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 116-124. Осим 2 парчета и једног целог рога једнорога и чаше од оклопа(?) једнорога, међу стварима у сандуцима су се нашла и 24 пера морског јежа и један зелени камен, који су сви били коришћени у медицинске сврхе.

²⁸¹ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 128.

²⁸² Ту су се налазила чак и два звона.

Мојсија са позлаћеним рамом, један портрет принца Еугена без рама, једна представа грба српског цара Стефана и једно огледало. У великој соби до капеле било је 12 столица и 4 кревета, један иконостас са кубетом, стакленим крилима и завесом од зелене раше, икона Богородице на платну са рамом украшеним цветовима, портрет деспота Георгија Бранковића, четири Богородичине иконе, Христ и Јован Крститељ – све са богатим оковом. Из ове собе гледао је један прозор у капелу Светог Николе. У соби која је служила као канцеларија налазио се један велики сто застрт ћилимом и 12 столица, једна постеља, велико огледало, једна икона-панагијар московски са два крила. У великој трпезарији стајао је сто прекривен ћилимом и 18 столица, један долап и једна икона Богородичина на зиду. Придворна капела Светог Николе је имала два спрата, равну таваницу и под од цигле. Олтарска преграда била је зидана, такође од цигле. Постојао је велики број прозора на оба спрата.²⁸³ До капеле су биле три собе у којима су стајали углавном столови и столице, у једној постеља. Трећу собу украавале су три иконе на дрвету и две на хартији, као и три урамљене географске карте. У просторији пописаној као трпезарија, а у којој су боравили ученици, било је 5 кревета. Кухињски комплекс чиниле су хлебарница, коморица за хлеб, ракициница, кухиња и соба са кухињском опремом. Постојао је један велики и три мања подрума од којих је један коришћен за затвор.²⁸⁴ Предворје се налазило испред велике сале и из њега је водило степениште на спрат. Ту је била још једна велика сала из које се улазило у собе, две велике и две мале, све недовршене. Део спрата заузимао је и хор капеле на коме су стајали људи и деца. Једна од мањих соба изгледа да је коришћена за становање – у њој се налазио кревет, долап, столице, икона Мајке Божје на пергаменту. У „најкрајној“ соби такође се налазио кревет, сто и столице и много материјала (нпр. 25 комада жутог шпалира и 35 жутог са црвеним цветовима који се стављао на зидове), разноразних делова и сл. У

²⁸³ По једном рачуну браварског мајстора из 1735. види се да је олтар био од ливеног гвожђа, крст, као и сунце и месец. Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739*, 362.

²⁸⁴ Иако се у *Попису* не помињу, познато је да се у резиденцији постојао већи број тоалета, један чак у затвору, који су цевима били повезани са септичком јамом у дворишту. Д. Поповић, М. Богдановић, *нав. дело*, 334-335, 340, 343, 350, 363.

дворишту које је било ограђено даскама, стајала су под дугачком надстреницом једна црвена кола, једне каруце (од покојног Гавриловића), велика кола за вучу воде, двоја товарна кола, 3 каруце, 2 саонице. У зиданој штали обложеној храстовим даскама налазиле су се преграде за коње и велики број амова. Митрополит је имао двадесетак коња, коњску опрему, једне нове покривене кочије и још двоје мањих црвених.²⁸⁵

*

У почетку његовог митрополства под аустријском влашћу Мојсије Петровић је око себе имао мали број служитеља: помињу се егзарси Никола Димитријевић и Максим Несторивић, обојица потоње владике и ђакони Георгије и Јован.²⁸⁶ Како се број служитеља – придворног свештенства и послуге, крајем треће деценије прилично повећао, Мојсије Петровић је у сврху боље организације и прецизнијег одређења њихових дужности издао 1729. године *Правила за дворјане и дворске служитеље*.²⁸⁷ Од духовних служитеља су најважнији били генерални егзарх који је митрополитов заменик у верским и материјалним питањима, али и главни дворски службеник који води канцеларију и званичну преписку, дворски саветник капелан или ефемерије који је имао задужење да координира функционисање двора и послуге, као и да се брине о црквеним церемонијама и архиђакон који је помагао ефемерију, старао се за митрополитову гардаробу и водио протокол.²⁸⁸ Његов пример следи и Викентије Јовановић 1731. године, с тим што је број особља повећан.²⁸⁹ У његовим *Правилима* најважнији придворни служитељ је намесник и иконом,

²⁸⁵ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 139, 140.

²⁸⁶ Г. Гарић, *Митрополитски намесници и придворни служитељи у Сервијској епархији (1718-1739)*, НП 14, Краљево 2013, 96.

²⁸⁷ Д. Руварац, *Дужности и права дворјана и дворских служитеља за време митрополисања Мојсеја Петровића*, СС XVII, Сремски Карловци 1907, 417-421, 452-454.

²⁸⁸ Позната су имена духовних служитеља у време издавања *Дужности*, али не и ко је коју службу имао. Набројани су: Исаија Антоневић, Теофан, Андреј Атанасиевић, Никанор Павлович, Софроние Јоанивич, Софроние Димитријевић, Петр Ненадович, Симеон, Георгие Савич, Јосиф Стојанович, Димитрије. Д. Руварац, *Дужности и права дворјана и дворских служитеља*, 418.

²⁸⁹ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 101-105. „Инструкција о дужностима служитеља митрополијске резиденције у Београду 'от прваго до последњего' састављена у Београду 14. маја 1731 год.“ АЗОРУБСМ, Ибр. 2489. Митрополит Јовановић наследио је углавном све служитеље од свог предходника. Г. Гарић, *Митрополитски намесници и придворни служитељи у Сервијској епархији (1718-1739)*, 96.

пређашњи генерални егзарх (архимандрит Исаија Антоновић),²⁹⁰ егзарх за подизање двора (протосинђел Софроније Димитријевић), параиконом (поп Симеон), помоћник параиконома (Максим Радковић који је био постављен за пожаревачког егзарха). Постојало је још дужности које нису биле поменуте у *Правилима* као што је дужност дворског проповедника или писара.

Митрополитов двор наликовао је дворовима других европских племића по организацији и расподели задужења послуге.²⁹¹ Бројно дворско особље састављено углавном од Немаца ангажовано је да задовољи нове, знатно веће потребе које је наметао друштвени живот у престоници Краљевине Србије као и статус митрополита као поглавара православне цркве у монархији и једне од најважнијих личности тадашњег Београда. Најважније функције биле су камердинер који се старао о митрополитовој тоалети, постељи, служио га за трпезом, био у непрестаном контакту са фелчером (лекаром), чувао тајне и у свему био уз митрополита. Њему је помагао ордонанц-лакеј. Срећу се као важна занимања и хофмајстер и сталмајстер и већ поменути фелчер. Даље се помињу кувар (којих је било више), пекар, келермајстор, кухлјунг, тофелтакер, хаузкнехт, лакеј, кучер, форајтер, баштован итд. Дворска послуга била је обавезна да носи ливреју.²⁹²

И владика Доситеј Николић имао је у Ваљеву свој двор. Он је био прилично мали и скучен али дупке пун свакојаким драгоцености. Двор се састојао од три зграде за становање и помоћних зграда. „Велики двор“ био је највећи од стамбених зграда, подигнут од печене цигле, зидан на турски начин и покривен ћерамидом. Имао је две собе, две коморе и кухињу. У оквиру двора се налазила и придворна капела са доксом испред улаза. У посебној згради налазиле су се трпезарија и кухиња и још три просторије – коморе – остава за брашно, за држање посуђа и она где је становао кувар.

²⁹⁰ Након одласка Исаија Антоновић у арадску епископију 1732, дужност намесника и генералног егзарха поверена је Павлу Ненадовићу.

²⁹¹ Питање држања двора и многобројне послуге било је, на пример, код кардинала питање достојанства, чак и кад је превазилазило материјалне могућности. Упоредити: G. Fragnito, *Cardinals' Courts in Sixteenth-Century Rome*, JМН 65 (1), Chicago 1993, 27.

²⁹² Д. Руварац, *Уговори митрополита Вићентија Јовановића са дворским послужитељима*, АИСПКМ, I, Карловци 1911, 49-53; Исти, *Годишњи трошак митрополита београдско-карловачког Вићентија Јовановића на званичнике, учитеље и послужитеље*, АИСПКМ, IV, Сремски Карловци 1914, 279.

Трећи објекат био је намењен за смештај слугу и мање важних гостију.²⁹³ О ономе што се налазило у владикином двору сазнајемо из тестаментa који је Доситеј Николић начинио у Петроварадинском шанцу 1736. године, у време док је од митрополита Викентија био смењен са дужности, као и на основу пописа који су начинили Турци, одмах по заузећу Ваљева 1737. године.²⁹⁴ У великој соби у којој је боравио владика налазило се неколико ормара са оделом, стакленим предметима и старим рукописима, два стола и 15 столица, иконостас, представа манастира Студенице на хартији (сл. 15), два огледала, већи број икона. Било је и сандука у којима је био мноштво ствари: сребрни предмети, крстови, панагијар од једнорога, једна чаша од једнорога окована сребром, бурмутица од јасписа, архијерејски окрут и свакодневна одећа и рубље, прстење, лековито камење. Нарочито је много имало књига, српских, грчких али и савремених руских. У соби се налазила и митрополитова постеља. У малој соби у којој је вероватно живео епископов помоћник било је два кревета, радни сто, креденац и 18 различитих слика, кандило, свећњаци. Коморица је служила као гардероба у којој је забележено доста скупочених комада одеће од финих материјала и са поставом од крзна (ћурак постављен „жиграфом“).²⁹⁵

*

Краљевина Србија представљала је у периоду 1718-1739. позорницу на којој су се репрезентовали најважнији носиоци моћи. Кроз визуелну културу, схваћену веома широко, у смислу визуелних манифестација различитих идеја и односа – кроз грађевине и продукте материјалне културе, али и кроз понашање, протокол, одевање и појављивање у јавности – представљала се и хијерархијски организовала јавна сфера аустријске Србије.

²⁹³ Д. Ј. Поповић, *Србија и Београд од Пожаревачког до Београдског мира (1718-1739)*, Београд 1950, 127, 128.

²⁹⁴ Превод на савремени српски језик Николићевог тестаментa налази се у Архиву САНУ, у заоставштини Радослава Грујића, АСАНУ 13173/ССССХХI. Објављено код: Н. Радосављевић, *Ваљевска епископија у „Извештенију“ из 1735. године*, ГИАВ 31, Ваљево 1997, 47-50. За турски попис: Д. Ј. Поповић, *нав. дело*, 128, 129.

²⁹⁵ Н. Радосављевић, *Ваљевска епископија у „Извештенију“ из 1735. године*, 48, 49.

II АУСТРИЈСКИ БЕОГРАД

Београд под аустријском влашћу био је замишљен као утврђени барокни град који је требало да има функцију војног, управног, економског и верског средишта. Током двадесет година овај план је у већој мери реализован, нарочито када је у питању тврђава која је подигнута по најсавременијим схватањима фортификационе архитектуре тога доба и за коју се веровало да ће бити неосвојива. Спољна линија утврђења која је обухватала варош у време новог аустријско-турског рата 1737-1739. није била у потпуности завршена, што се може рећи и за простор саме вароши чија је регулација и изградња била увелико започета. Београд из времена хабзбуршке владавине, био је конципиран као типичан барокни гарнизонски град – схваћен као „командни положај“.²⁹⁶ Војска и све што је са њом повезано, постаје центар око кога се организује целокупни живот града. Најзначајнији део Београда представљала је тврђава која је истовремено и војно-стратешко и идејно-симболичко средиште, док је сама варош економски, урбанистички и на сваки други начин била нераскидиво повезана са примарном војном функцијом. Стајаћа војска представљала је скуп потрошача који масовно троше,²⁹⁷ док се градска економија трудила да што боље изађе у сусрет њиховим потребама. Варош је била подељена на Немачки и Српски Београд, с тим што је ван утврђења, на обали Саве била подигнута друга српска насебина позната као Доња варош. На дунавској падини никло је немачко сеоско насеље Карлстал. Кроз Немачки Београд пролазиле су најважније улице које су спајале Тврђаву са варошким капијама и око којих је био концентрисан јавни живот града са најважнијим војним, административним и верским здањима. Јавни догађаји које је организовала војска или црква у

²⁹⁶ L. Mamford, *Grad u istoriji, njegov postanak, njegovo menjanje, njegovi izgledi*, Beograd 2006, 411.

²⁹⁷ L. Mamford, *Grad u istoriji*, 388.

којима је ређе учествовало, а обавезно присуствовало београдско становништво, такође су се одвијали на улицама, трговима, око топографски важних тачака (сл. 16 и 17).

1. ТВРЂАВА

Када су Аустријанци ушли у Београд 1717. године, затекли су једну типичну оријенталну варош на периферији Отоманског царства. Све до освајања Будима 1686. године од стране Хабзбурга, турски Београд није био важна стратешка тачка, нити се видела потреба да се на утврђењима, од којих је велика већина била још из доба деспота Стефана Лазаревића, изводе радови или додатно ојачавају. Аустријанци су у продору ка југу Балканског полуострва освојили Београд, али у кратке две године колико је трајала њихова владавина, нису успели да изведу озбиљније радове на утврђењима. У турској опсади у којој је Београд повраћен, тврђава је била великим делом оштећена, нарочито у великој експлозији барутних магацина у којој је разрушен велики део средњовековних српских утврђења и грађевина (цитадела са замком Стефана Лазаревића, средњовековни комплекс Митрополије итд.).²⁹⁸ Како је од тог времена Београд постао најважнија отоманска тврђава према западу, Турци су предузели веће радове на новој фортификацији и реконструкцији постојеће, у складу са схватањима бастионе артиљеријске фортификације, уз помоћ венецијанског инжињера Андреа Корнара.²⁹⁹ До 1693. године завршен је бастиони фронт са два мања бастиона у облику рогова на југоисточном бреду Горњег града, са равелином изнад као заштитом капије, а средишњи део тврђаве поправљен и заштићен новим зидом.³⁰⁰ У исто време изграђени су бастиони испред Краљ-капије, Зиндан-

²⁹⁸ Р. Веселиновић, *Београд од 1683. до 1717. године*, ГГБ XV, Београд 1968, 13.

²⁹⁹ Андреа Корнаро је био један од инжињера који је радио на утврђењима за време аустријске двогодишње владавине и касније за време турске наставио. Р. Веселиновић, *нав. дело*, 14, 15.

³⁰⁰ М. Поповић, *Реконструкција плана фортификације Београдске тврђаве 1717*, ГГБ XX, Београд 1973, 190.

капије, Источне капије у Доњем граду и ојачан бедем Доњег града (сл. 18).³⁰¹ Радови на утврђењима настављени су све до 1717. године.³⁰² На месту разрушеног замка у цитадели саграђен је Пашин конак.

Београд је након освајања 1717. године добио улогу главне царске граничне тврђаве, бедема према Турској и стратешке тачке за даља напредовања на рачун европских турских поседа. Он је требало да постане административно, културно, као и трговинско и саобраћајно средиште.³⁰³ Зато је било неопходно преобразити га у јак, утврђен барокни град, са јединственим системом фортификација у чијем се средишту налази Београдска тврђава.³⁰⁴ Одмах по освајању, започети су опсежни радови који су имали за циљ да дотрајали и застарели средњовековни систем утврђења осавремене у складу са захтевима модерног развоја артиљеријских фортификација. Затечено стање било је у супротности са владајућим урбанистичким и фортификационим концептима барокне Европе,³⁰⁵ а одбрамбене моћи Београдске тврђаве биле су увелико превазиђене. У складу са савременим токовима у фортификационом инжињерству и промењеним навикама ратовања, било је потребно изградити сложен одбрамбени систем који је захтевао велико техничко знање и огромне новчане издатке. Београд је требало да буде утврђен по систему француског маршала Себастијана Вобана, који је представљао најсавременија достигнућа у овом домену.³⁰⁶ Осим саме тврђаве, систем је подразумевао и спољашња утврђења, бастione и платформе који су артиљерији и наоружаној пешадији омогућавала да положаје брани од нападача са које се год стране они приближавали.³⁰⁷ Утврђења саграђена по Вобановом концепту била су тако постојана да је приликом опсаде требало ангажовати нове јединице, минере, инжењере и

³⁰¹ М. Поповић, *нав. дело*, 192.

³⁰² За детаљан след радова на основу картографских извора и археолошких ископавања, видети: М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 2006, 189-210.

³⁰³ М. Поповић, *Београдска тврђава*, 211-212.

³⁰⁴ Исти, *Пројекти Николе Доксата де Мореза за реконструкцију београдских утврђења 1723-1725. године*, ГГБ XXX, Београд 1983, 39-58.

³⁰⁵ *Исто*, 39-58.

³⁰⁶ За основне смернице у развоју барокног утврђеног града видети: L. Mamford, *Grad u istoriji*, 382. Подређивање положаја бастioniх траса рељефу тла и његовим предностима, још су неке од основних одлика Вобанове школе. М. Поповић, *Београдска тврђава*, 230, 231

³⁰⁷ L. Mamford, *Grad u istoriji*, 381.

опсадну механизацију, чији је првенствени задатак био да утврђења минирају и руше.³⁰⁸ У складу са оваквим захтевима требало је, дакле, реконструисати Београдску тврђаву, плански изградити варош и обезбедити је бастioniом фортификацијом, као и подићи шири систем одбране.³⁰⁹ Као полазна основа за ове планове, послужиле су, по свој прилици, инструкције које је принц Еуген Савојски дао непосредно по освајању Београда и за које се залагао док се налазио на челу Дворског ратног савета.³¹⁰ Посебно у ову сврху, установљена је Управа за градњу тврђаве одговорна Дворском ратном већу.

За успешно утврђивање Београдске тврђаве било је неопходно прибавити много новца. Булом од 31. јануара 1725. године папа Бенедикт XIII дозвољава прикупљање прилога такозваног „турског пореза“ од свештенства и општина у Аустрији, Угарској, Напуљу, Сицилији, Ломбардији и у осталим провинцијама Царства.³¹¹ На основу ове папске одлуке Дворска канцеларија наређује да се од свештенства у намачким и угарским земљама може за пет година сакупити прилог од 800.000 форинти за подизање утврђења. Уз то се помиње сума од 1.200.000 форинти коју су са истом наменом приложиле царске провинције у Италији. Овај порез продужен је и папским булама из 1730. и 1735. године.³¹² Могуће да је оваква одлука дала посебан подстицај за штампање гравира са сценом Битке код Београда, али и оних са представом Београдске тврђаве, током целе треће деценије XVIII века. Непрестано подсећање кроз слику која овековечава ову славну победу, у комбинацији са адекватном поуком проповедника, требало је да да неопходан подстицај клиру, али и другим побожним католицима да својим материјалним моћима послуже племенитој сврси, зарад своје душе, а на добро хришћанске ствари (сл. 19, сл. 20 и сл. 21).³¹³

³⁰⁸ Вештина грађења утврђења захтевала је бескрајне жртве, та прекса је престала ускоро после достизања свог коначних облика. L. Mamford, *нав. дело*, 386.

³⁰⁹ М. Поповић, *Београдска тврђава*, 212.

³¹⁰ *Исто*, 214.

³¹¹ Т. Стефановић Вировски, *Београд од 1717 – 1739. године*, Београд 1906, 6-7, 17.

³¹² J. Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717-1739*. MKKK Neue Folge III, Wien 1889, 218.

³¹³ У ову сврху могле су бити употребљене многобројне ведуте Београда и планови тврђаве штампани током 20-их година, попут „Панорама Београда из времена аустријске управе 1717-1739. године“, Габријел Боденер (Gabriel Bodenehr), Аугзбург, МГБ, ГИ1/478; „Панорама

Како су данас сачувани само неки делови тврђаве из периода аустријске владавине, о обиму планираних и изведених радова сазнајемо на основу грађе која се чува у Ратном архиву у Бечу и неким другим архивима и библиотекама, као и захваљујући систематским археолошким истраживањима. Радови на Београдској тврђави одвијали су се у две фазе. Прва фаза трајала је од освајања 1717. до 1723. године, када је послом руководио је мајор Сули, а друга од 1723. до 1739. године када је на чело Управе за градњу тврђаве дошао пуковник Никола Доксат де Морез.³¹⁴ По уласку у град Аустријанци су малтене одмах започели радове у унутрашњости тврђаве, углавном на рашчишћавању и отклањању последица опсаде и исељавању цивилног становништва са простора тврђаве. У кратком року направљен је барутни магацин укопан у стене дунавске падине у Доњем граду. На денивелисаном простору Горњег града изграђене су до 1723. године две касарне и зграда главне страже, а отприлике у то време започето је грађење Великог бунара у близини Западне капије Горњег града које је окончано тек 1731. године. Сви радови изведени у периоду 1717-1723. године представљали су хитне мере на оспособљавању утврђења у случају нужне одбране. У то време је направљено неколико планова који нису били прихваћени од стране Дворског ратног савета. Тек када је коначно превагнуло схватање принца Еугена да Београд треба да буде утврђени град и најважнија аустријска погранична тврђава према Отоманском царству, приступило се систематским радовима на новом пројекту утврђења. Нови шеф Управе за градњу тврђаве био је пуковник Никола Доксат де Морез.³¹⁵ Као што је то и у ранијим плановима био случај, највећа пажња је посвећена Тврђави као главном упоришту одбране, али је био предвиђен и читав бастioni систем варошких утврђења као и спољна утврђења на левој обали Саве и Дунава. У Горњем граду, поред већ изграђених објеката, подигнуте су зграда барутане,

Београда", Вилхелм Јохан Мартин (Will. Johann Martin), Аугзбург, МГБ, ГИ1/462; НБС, ГР-0621; „Панорама Београда главног града Краљевине Србије“, непознати аутор, после 1717, Венеција (?), МГБ, ГИ1/476. Испод наслова је кратак историјско-географски опис Београда у коме се саопштавају тачна географска ширина и дужина, као и кратак текст о освајању и значају заузећа града за католички свет.

³¹⁴ М. Поповић, *Пројекти Николе Доксата де Мореза*, 39-58

³¹⁵ М. Поповић, *нав. дело*, 39-58.

нова пекара, мало складиште барута. Ради бољег снабдевања водом уведена је поред Великог бунара, нова водоводна линија.³¹⁶ У Доњем граду је у овом периоду знатно више грађено. Подигнуте су велика зграда арсенала, артиљеријска касарна, зграде за смештај хране и пекара. Започета је изградња пешадијске касарне која није завршена.³¹⁷

У периоду аустријске владавине капије Београдске тврђаве, новоизграђене, као и старије, затечене, добиле су барокне фасаде. По свој прилици, то је важило и за варошке капије, али о њима немамо поузданих података. До данас сачуване капије: Леополдова и Краљ капија у Горњем граду, капија Карла VI у Доњем граду, као и порушена Водена капија I која је позната из документације, сведоче о изгледу и стилским одликама капија Београдске тврђаве у овом периоду.³¹⁸ Декоративно обликовање фасада капија није било необично код европских фортификација у периоду од XVI до XVIII века.³¹⁹ Код нововековних монархија, чин краљевског уласка у град постао је апсолутистички тријумф по узору на царски Рим, у коме капија заправо има функцију славолука – било да је ефемерна или од трајног материјала. Код тврђавских капија које су подигнуте у част владара, улога славолука посебно је истакнута. Оне су остајале као трајна сведочанства његове славе за будућа поколења и значајна места у симболичкој топографији града. Оваква схватања посебно су исказивана декоративним обликовањем портала, који је могао да носи сложене симболичко-амблематске поруке. То се нарочито односи на најрепрезентативнију међу очуваним капијама из овог периода – капију Карла VI.³²⁰ Она има две

³¹⁶ Исти, *Београдска тврђава*, 234.

³¹⁷ Исто, 237. Судећи по сачуваним плановима који приказују Тврђаву („План и панорама Београда“, Матијаса Зојтера, Аугсбург, 1735-39. године, МГБ и ВМ; „План Београда по завршетку аустријске реконструкције са издвојеном сценом турског опседања града 1739. године“, Елијас Бек, Аугсбург, 1740 -1747. године, МГБ), могло би се закључити да је у Горњем и у Доњем граду био подигнут велики број објеката, нпр. тврђавска црква, станови за команданта и његовог заменика и сл. Међутим, на поменутим картама је приказано планирано, а не реално изведено стање.

³¹⁸ М. Поповић, *Београдска тврђава*, 245.

³¹⁹ Исто, 246, где се у првом реду мисли на европску артиљеријску фортификацију.

³²⁰ Капија Карла VI подигнута је на североисточном бреду Доњег града који је повезивао Горњи град са кулом Небојшом. Стара средњовековна капија била је зазидана и претворена у помоћни барутни магацин, а полубастион испред капије, уместо примарне функције одбране капије добија нову улогу у систему одбране пристаништа за ратне лађе. Испред

равноправне фасаде – источну и западну, обе грађене у барокном стилу. Спољна, источна, кроз коју се улазило у тврђаву, замишљена је као славолук,³²¹ док је унутрашња фасада стилски много префињенија и наликује на прочеље палате (сл. 22а, 22б).³²²

У време барока када се градски простор театрализује и симболизује, и када је свакодневни живот неодвојиво повезан са грандиозним свечаностима и спектаклима, капија тврђаве постаје изузетно важно место, синоним моћи владара које симболички означава његову снагу и тријумф.³²³ Иако није била главна капија Београдске тврђаве, положај капије Карла VI на улазу у Доњи град из правца Немачке вароши, одредио је битно карактер њене архитектуре и декорације. Она представља тријумфални улаз у освојени град што је видљиво у концепцији источне фасаде.³²⁴ Нарочито је важно да се до ње долазило из дунавске луке у коју је из правца Беча и Будима поносно упловљавала Дунавска флота, још једно достигнуће *Aedificae Bellicae*, цара

Капије Карла VI налазио се мост преко пристаништа, којим је преко североисточног фронта ишла главна комуникациона линија, која је повезивала Водену варош са Видин капијом и Немачком вароши. М. Вуловић, *Капије Београдске тврђаве*, ГГБ XIX, Београд 1972, 160.

³²¹ Она је обрађена прилично рустично, са фасадом коју четири масивна пиластра рашчлањују на три сегмента, од којих се у средишњем делу налази пролаз. Ратнички трофеји: оклоп са кацигом, добоши, копља, заставе и други трофеји, постављени су на уздигнутој атици и над бочним паром стубова. На прочељу, у лунети су два укрштена слова С која представљају монограм цара Карла VI. Lj. Stošić, *Emblematic Motifs on Baroque Gates of Belgrade*, *Balkanica* XXVIII, Београд 1997, 216-222; А. Милошевић, *Уметност Краљевине Србије између Пожаревачког и Београдског мира*, (рукопис магистарског рада одбрањеног на Филозофском факултету у Београду), Београд 2008, 79-80.

³²² У полукружној, уздигнутој лунети налази се богати барокни картуш надвишен царском круном, у коме је представљена вепрова глава прободена стрелом која је у европској барокној историографији била прихваћена као грб Краљевине Србије. А. Милошевић, *Настанак и развој концепта Краљевине Србије у Барокној историографији и визуелним медијима*, ЗМПУ 6, Београд 2010, 23, 24. Улаз фланкирају два профилисана пиластра са каменим куглама на врху који симболишу „Constantia et fortitudine“ амблем Карла VI - Херкулове стубове крунисане земаљским куглама, то јест самог цара који бди над својом новим поседом. F. Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI, Ikonographie, Ikonologie und Programmatik des „Kaiserstils“*, II, Berlin, New York 1981, Abb. 32, 37, 38.

³²³ Z. Uzelac, *Balthasar Neumann i barokni Beograd – jedna reinterpretacija Sangallovog bunara iz Orvieto*, *Čovjek i prostor* 7-8, Zagreb 1988, 31.

³²⁴ Да је Капија Карла VI, преузела функцију главног пролаза од раније средњовековне капије, јасно се види на „Плану аустријске реконструкције београдских утврђења 1717-1739“, Беч, 1739. год, МГБ, ГИ1/324, на којој је уцртана линија од Капије Карла VI, преко моста до Видин капије и Немачког Београда, тј. трга где су се налазили језуитски и тринитарски самостан, апотека, Командантова палата итд.

Карла VI, аустријског Јасона.³²⁵ Капија Карла VI завршена је 1736, како се види из оригиналног натписа са посветом и годином, што коинцидира завршетку радова на тврђави и свечаности која је тим поводом одржана.³²⁶

2. ВАРОШ

Радови на Београдској тврђави који су започети Доксатовим пројектним замислима 1723. године, завршени су 1736. године. Истовремено са њима, подизани су и објекти различите намене у самом граду, а од 1725. године, одмах по усвајању пројекта пуковника Доксата, рађене су и варошке фортификације.³²⁷ Пројекат је подразумевао подизање изузетно сложене бастионе трасе велике дужине. До краја новог Аустријско-турског рата 1737-1739. године била је изграђена само главна одбрамбена линија са осам бастиона са равелинима, али не и спољна утврђења.³²⁸ У варош се улазило кроз неколико градских капија до којих су водиле најважније саобраћајнице. Ван утврђених градских зидина ничу предграђа – Српска доња варош и немачки Карлстал, која су, опет, требала бити обухваћена једном утврђеном

³²⁵ F. Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI*, I, 271-272. Иако богатије декорисана и специфична због коњаничке скулптуре Карла VI, исти идејни, али и стилски концепт следи и *Porta Carolina* главна капија Карлсбурга (Алба Јулије), војног средишта Трансилваније.

³²⁶ М. Бирташевић, *Један нов документ о капији цара Карла VI у Београду*, ГГБ III, Београд 1956, 121; М. Поповић, *Београдска тврђава*, 238. Пажљивим ишчитавањем просторних фактора, препознавањем места на којем се капија налазила у ширем контексту Тврђаве и Београда, оправдано је претпоставити да постоји веза између завршетка радова и подизања капије Карла VI. Иако без директних доказа, могуће је да се свечаност поводом окончања радова на тврђави, одиграла баш у непосредној близини капије Карла VI, на простору североисточног фронта Доњег града који је најближи Немачкој вароши, уз свечани дефиле војске праћен музиком и топовским салвама са ратних бродова, уз присуство народа и представника цркве.

³²⁷ Радови су започети 18. јуна 1725. године у 6 сати ујутро, о чему сведочи натпис на једном плану из Британске библиотеке. М. Поповић, *Београдска тврђава*, 238. Почетак радова на изградњи варошке фортификације обележио је принц Александар Виртенбершки полагањем камена темељца на шпицу бастиона Светог Карла (данас положај зграде „Дома штампе“). Он је ископао и избацио прва колица земље. М. Поповић, *Пројекти Николе Доксата де Мореза*, 47, 48.

³²⁸ Траса око вароши почињала је на простору данашњег Косанчићеваг венца, па правцем Топличиног и Обилићевог венца до Трга Републике и даље Скадарском и Француском улицом на Цара Душана код цркве Александра Невског, одакле је скретала ка обали Дунава. М. Поповић, *нав. дело*, 43.

пољском линијом.³²⁹ Ван друге утврђене линије налазила се и војна болница, војничко гробље, пошта (сл 8, 10, 11, 14).

Било је неопходно и сам град преуредити у складу са новом улогом коју је добио као главна тврђава царства према Османској империји, главни град једне царске провинције, средиште администрације. Планирано је да Београд буде јак католички центар са претежним немачким етничким елементом. Од 1729. у њему је столовао и католички бискуп. Београд је већ од 1718. био и седиште Београдске митрополије, а након формалног и стварног уједињења и Београдско-карловачке митрополије. Од самог почетка аустријске владавине војска је била најважнији чинилац у формирању града и његовом свакодневном животу. Након уласка у Београд 1717. за војне потребе су заузеле највеће и најочуваније турске зграде – џамије, ханови, амами, палате и приватне куће. Од 80 џамија колико су Аустријанци затекли у Београду, највише их је било употребљено за потребе војске, као касарне, складишта или радионице. Џамије су дате на коришћење и свим католичким редовима који су пристигли у Београд. Једна је постала војничко позориште. Ханови су због пространости били употребљени за касарне, болнице, стаје. Касније, са подизањем већег броја нових зграда, власти су их могле уступати на коришћење грађанству за становање или неку другу сврху. У самој вароши је у овом периоду био изграђен и низ нових објеката. Поред цивилних, подигнуте су и неке зграде са првенствено војном функцијом. Међу њима се истичу Александрова касарна која је представљала најрепрезентативнију грађевину барокног Београда³³⁰ и Зидарска касарна.³³¹ Београдска варош је била подељена на два дела – Дунавски или немачки Београд и Српску варош.

³²⁹ Исто, 39-58.

³³⁰ П. Васић, *Барок у Београду 1718-1719*, 152-154.

³³¹ Зидарска односно Маурер или инжењерска касарна, подигнута 1727. године. Ж. Шкаламера, *Локације неких знаменитих београдских грађевина XVI и XVIII века*, ГГБ XX, Београд 1973, 180-181.

Немачки Београд

Немачки Београд заузимао је највећи део простора унутар варошких утврђења са изузетком Српске горње вароши у северозападном делу према Савској падини. Власти су се посебно трудили да привуку што већи број немачких досељеника. По једној царској резолуцији, у неоаквистичким земљама могу се насељавати само католици.³³² 1726. године је наређено да се из немачке вароши морају иселити сви Срби са својом имовином. Београду је 1718. царским рескриптом допуштено да организује варошку управу, што је био велики успех јер су се војне власти трудили да ту иницијативу на сваком кораку отежају.³³³ Указ о уређењу немачког Београда цар је потписао 1724. године.³³⁴ Из Статута се види да је Београд имао варошког старешину, градског судију, капетана, благајника, нотара, општински одбор, стражаре. У градској кући су се налазиле све службе и варошка гостионица. Варош је била подељена на 6 квартова, а постојали су и прописи о регулисању вароши и грађењу кућа. Варошке власти (магистрат) су се старале о поштовању правила еснафа, издавању дозвола за рад, цени хлеба, убирале различите таксе.³³⁵ Иако је имала својих прихода, они су били мали па општина није могла плаћати трошкове варошке болнице, већ се апеловало на милосрђе и помоћ државе, а за варошког лекара једва су одвајана средства. Учитеље и пароксијалне свештенике такође нису могли плаћати, већ су и за једно и за друго били задужени Језуити који су се финансирали из државне касе.

Да немачки Београд није био нимало налик развијеним градским срединама Немачке и Аустрије сведочи чињеница да ни 1728. године, варош још увек није била цела калдрмисана. Због великог броја грађевина из турског периода које су само пренамењене, Београд је сигурно представљао необичну мешавину оријенталног и средњеевропског духа која му је давала карактеристичан изглед. У једном извештају камерални инспектор Јакоб

³³² Д. М. Павловић, *Административна и црквена политика аустријска у Србији (од 1718-1739.)*, по грађи из бечких архива, ГСКА 62, Београд 1902, 169.

³³³ G. Bodenstein, *Das Statut der Belgrader «Deutschenstadt» von 1724*, URHSW, II. jahrgang, München und Leipzig 1913, 399, 400; Д. Ј. Поповић, *Србија и Београд*, 204.

³³⁴ G. Bodenstein, *Das Statut der Belgrader «Deutschenstadt» von 1724*, 407.

³³⁵ J. Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717-1739*. MKKK Neue Folge III, Wien 1889, 204-209.

фон Алтер вели да у Београду има само три-четири богата Немца, а да је остало сиротиња која живи од солдатеске. По занимањима грађана немачког Београда види се да су послом били везани за војску, нарочито за обезбеђивање исхране, одеће и обуће, опреме. Констатовано је, такође, да постоји сувише велики број гостионица и кафана и да их треба редуцирати.³³⁶ Немачка варош је била прилично насељена, по *Попису зграда Дунавског или Немачког Београда од 1728* се види да је било 1375 кућа и то старих приватних кућа 316, нових правилно зиданих кућа 40, нових неправилно зиданих 45, станова за више и штабне офицере 68, кућа које су раније служиле као касарне 384, црквених и камералних кућа 35 и највише објеката-касарни за различите пукове и родове војске – скоро 500.³³⁷ Главна команда је у два наврата издавала наредбе како да се зидају куће и улице калдрмишу. Било је допуштено да се ближе вароши подигну циглане које би обезбедиле грађу за куће и дозвољено да се користи камен из каменолома у близини Београда који је био државно власништво. 1729. године када је варош великим делом била завршена, војне власти су наложиле да се поред Дунава подигне еспланада за шетњу и да грађевине на њој не смеју бити више од једног спрата, да не би заклањале поглед осталим кућама.³³⁸ У Немачком Београду улице су биле просечене право и шириле су се од тврђаве према спољним варошким капијама. Приликом радова на новој бастionoј траси тврђаве неки делови старог градског насеља морали су бити срушени како би се начинио простор за утврђења али и брисани простор који је требало да представља тампон зону између Тврђаве и вароши. Тада су страдале многе стамбене куће, џамије, али и црква Дубровчана.³³⁹ Није познато када је усвојен регулациони план, али 1728. када је обављен поменути попис, он још није био у потпуности спроведен. Варош је била средиште трговине,

³³⁶ Д. М. Павловић, *Административна и црквена политика*, 13.

³³⁷ Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда од 1711-1739 год*, 265.

³³⁸ Т. Стефановић Виловски, *Београд од 1717-1739 године*, 24.

³³⁹ За рушење су били предвиђени и Мехмед-пашин караван-сарај познат као Јени хан и Чизма хан на почетку Трговачке улице, као и оближњи јеврејски квартал, али се то, како видимо из каснијих планова, није догодило. Ж. Шкаламера, М. Поповић, *Урбани развој Дорћола*, ГГБ XXV, Београд 1978, 233, 234.

саобраћаја, културног живота, војних и цивилних власти, центар општине и уопште свега што је важно.

*

Центар Немачке вароши био је на дунавској страни, око Трговачке или Дуге улице која је спајала југоисточно подграђе Тврђаве и Видинску капију са спољним, варошким утврђењима и Царском капијом и око које су биле концентрисане најважнија здања тадашњег Београда (сл. 23). На основу сачуваних планова Београда, али и помоћу већ помињаног *Пописа* могуће је стећи извештај увид о овом делу немачког Београда у времену пре поновног пада под турску власт. На почетку улице из правца Тврђаве, десно и лево, налазили су се Јени хан и Чизма хан. Јени хан, бивши караван сарај и безистан Мехмед-паше Соколовића, аустријске власти су прво уступиле на коришћење Јеврејима и „оријенталним трговцима“ за станове и радње, а после расељавања некатоличког становништва из Немачке вароши, администрација га је давала у закуп и служио је као складиште.³⁴⁰ Чизма хан је након неколико различитих намена послужио за смештај занатлијама који су радили на тврђави.³⁴¹

Према регулационом плану пуковника Николе Доксата де Мореза, предвиђена је, између осталог, потпуна трансформација Дуге или Трговачке улице са кућама исте елевације спојеним у крупније, правилне блокове.³⁴² Један такав блок од седам новоподигнутих зграда, означен и на плановима Београда из тог времена, налазио се на почетку улице, између Јени хана и простора око Командантове палате.³⁴³ Једина сачувана зграда из периода аустријске владавине управо припада овом низу кућа. То је зграда у данашњој Душановој 10, која је идентификована као кућа ременарског мајстора и саветника у општинском већу Елијаса Флајшмана (сл. 24 и сл. 25).³⁴⁴

³⁴⁰ Ж. Шкаламера, *Локације неких знаменитих београдских грађевина*, 199, 200, 254.

³⁴¹ Исто, 199.

³⁴² Ж. Шкаламера, М. Поповић, *Најстарија сачувана кућа у Београду из прве половине XVIII века*, ГГБ XXIX, Београд 1982, 29.

³⁴³ За Јени хан, некадашњи караван сарај и безистан Мехмед-паше Соколовића, видети: Ж. Шкаламера, *Локације неких знаменитих београдских грађевина*, 172-175.

³⁴⁴ Ж. Шкаламера, М. Поповић, *Најстарија сачувана кућа у Београду*, 29, 30. У *Попису зграда Дунавског или Немачког Београда од 1728* кућа се води под бројем 1114. Забележено је да је за

Након стамбеног блока, са исте стране, налазио се комплекс звани Командантов стан или Гувернерова палата. Комплекс се састојао из више одвојених објеката како се види из *Пописа*, где су четири зграде наведене као стан генерала Марулија, са укупно 20 соба, четири кухиње и две штале.³⁴⁵ Сва је прилика да су неке од ових зграда биле део ранијег репрезентативног комплекса неког турског званичника, које су потом адаптиране за нове потребе.³⁴⁶ Један број помоћних здања попут зграде страже или кухиње био је новоподигнут.³⁴⁷ Део резиденцијалног комплекса чинио је и парк који је уцртан на неким плановима из тог времена. Овде су боравили одмах по заузећу Београда генерал Мерси и царски амбасадор Вирмонт, као и сам принц Еуген Савојски, а након доласка у Србију 1720. па све до пресељења у новоизграђену касарну 1726. године и принц Александар Виртембершки. Тада се у стари дворски комплекс усељава гроф Марули који ту остаје током целог свог боравка у Београду.³⁴⁸

Са друге стране улице налазио се комплекс објеката који су чинили војна апотека и језуитска резиденција са црквом и школом и главни градски трг. Зграда старог Пиринч хана постала је у аустријском Београду војна апотека и добила, вероватно, декоративну барокну фасаду према Трговачкој улици.³⁴⁹ На њу се настављало кратко бочно крило језуитске резиденције, чија је главна фасада са прочељем цркве била окренута према тргу. Комплекс је започет 1732. године полагањем камена темељца нове цркве и до

њено подизање Флајшман платио 10.000 форинти. Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда од 1711-1739 год*, 219.

³⁴⁵ Д. Ј. Поповић, *нав. дело*, 256.

³⁴⁶ Као старе се наводе и 4 куће за послугу генерала Марулија са 15 соба и три кухиње. *Исто*, 256.

³⁴⁷ 1720. године за потребе принца Александра, сазидаана је нова кухиња. Она се у *Попису*, уз стражару, наводи у класи нових кућа. Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда од 1711-1739 год*, 205, 256. На истом месту се види да су подигнуте и нове штале. Т. Стефановић Виловски је имао увид у „*Explication uber beede Grundriss des Belgradischen Commendantenhausen*“ из бечког Ратног архива, фасцикла „*Neoaquistica*“, бр. 480 из 1728. са планом и описом просторија, који указују на велику раскош ове резиденције. Т. Стефановић Виловски, *Београд од 1717-1739. године*, 37, 38.

³⁴⁸ Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда од 1711-1739 год*, 204.

³⁴⁹ За Пиринч хан као тзв. „Палату принца Евгенија“, видети: Д. Ђурић-Замоло, *Палата аустријског команданта Београда из XVIII века названа „Двор принца Евгенија“ и „Пиринчана“*, ГГБ XVII, Београд 1970, 69-79.

краја аустријске владавине вероватно још није био завршен (сл. 4).³⁵⁰ Најважније место Немачке вароши био је управо трг испред језуитске цркве. На њему се налазило јавно купатило – преуређен турски амам, зграда главне страже и бивша џамија преуређена у позориште.³⁵¹ Зграда главне страже имала је на свом врху велики сат који је избијао часове.³⁵² Идући даље Трговачком улицом у правцу Царске (Видин) капије и изласка из вароши, вероватно су се смењивале стамбене куће или друге јавне грађевине. Све до шездесетих година на углу данашње Душанове и Капетан Мишине постојала је зграда кафане „Црни орао“, управо из тог времена, која је, с обзиром на близину Видин капије, могла бити пошта или већа зграда намењена издавању, са дућанима у приземљу и становима на спрату.³⁵³ На другој страни улице налазио се комплекс фрањевачког самостана који је заузимао некадашњу Јахја-пашину џамију претворену у цркву са пратећим објектима – медресом која је служила за станове, турбетом преуређеним у Свети Гроб,³⁵⁴ и новосаграђеним самостаном са црквом Светог Јована Капистрана на месту некадашњег имарета.³⁵⁵ У непосредној близини Царске (Видин) капије у једном блоку зграда јужније од Трговачке улице налазио се, судећи по сачуваним плановима, капуцински самостан.³⁵⁶

У делу Немачке вароши који се од Трговачке спуштао према Дунавској улици и Дунаву, било је неколико верских објеката међу којима су најважнији тринитарска црква – стара Шехитлук џамија (између језуитског комплекса и солане) и јерменска црква – некадашња Зејнудин-агина џамија,³⁵⁷ али и комплекс царске пиваре и Нова солана – изграђени почетком

³⁵⁰ М. Валтровић, *Камен темељац једне језуитске цркве од године 1732. у Београду*, Старица IV, Београд 1887, 123-127; Ž. Škalamera, *Where were the Jesuit Residence, Church and Secondary School (Gymnasium) in Belgrade during the 18th Century?*, 526.

³⁵¹ Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда од 1711-1739 год*, 156.

³⁵² Т. Стефановић Вилоски, *Београд од 1717-1739 године*, 39.

³⁵³ Д. Ст. Павловић, *Једна од најстаријих сачуваних грађевина у Београду*, ГГБ III, Београд 1956, 273-277; П. Васић, *Барок у Београду*, 159.

³⁵⁴ Д. Поповић, *Грађа за историју Београда*, 243.

³⁵⁵ I. Stražemanas, *Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene*, 130, 131; М. Костић, *Историја фрањевачког манастира у Београду*, 195, 196.

³⁵⁶ „План Београда по завршетку аустријске реконструкције“, Елијас Бек, 1740 -1747, Аугзбург, МГБ, ГИ1/329; „План аустријске реконструкције и београдских утврђења 1717-1739“, непознати аутор, МГБ, ГИ1/324.

³⁵⁷ Ж. Шкаламера, М. Поповић, *Урбани развој Дорћола*, ГГБ XXV, Београд 1978, 234.

четврте деценије на месту ранијег војничког турског гробља.³⁵⁸ О економском значају овог дела Немачког Београда сведоче и многобројни магацини, соларни уред и сл. У делу иза Чизма-хана, у непосредној близини пиваре налазила се стара јеврејска синагога која је планом Доксатове тврђавске фортификације била предвиђена за рушење.

Изнад Командантове палате, била је смештена катедрална црква, преправљена Чохаџи Хаџи-алијина џамија (данашња Бајракли џамија), која је 1729. додељена београдско-смедеревском бискупу Антону грофу од Турна и Валсасине. Џамија је раније била у поседу језуита и служила је као парохиска црква.³⁵⁹ У непосредној близини катедрале, верујемо да се налазила и бискупска резиденција. У бечком Коморском архиву се чува план једне београдске зграде из 1732. године под називом „Валдфортнерова кућа (бискупска резиденција)“ који нам даје могућност да стекнемо утисак како је изгледала репрезентативна стамбена архитектура барокног Београда (сл. 26). У *Попису зграда немачког Београда од 1728.* стоји да је једну сасвим нову регуларну кућу 1726. подигао доктор медицине O'Deulin и уступио је на коришћење царском шумару Валдфортнеру.³⁶⁰ Година 1732. под којом је пројекат заведен, односи се вероватно на преправке које су изведене пре но што је уступљена на коришћење београдском бискупу за резиденцију.³⁶¹ „Валдфортнерова“ кућа је прилично велика двоспратница, која је заједно са грађевином до ње, исто власништвом доктора O'Deulina, имала 11 соба, две кухиње и три подрума.³⁶²

У Немачкој вароши је било више репрезентативних приватних и јавних зграда за које немамо сачуваних сведочанстава где су се тачно налазиле, нити како су изгледале. Једна од њих била је градска болница Светог Јована. Свакако је морала бити репрезентативна и Градска кућа (зграда Магистрата) за коју се не зна где је стајала. Виловски пише да се сат на згради главне

³⁵⁸ Ж. Шкаламера, М. Поповић, *нав. дело*, 235, 236.

³⁵⁹ З. М. Јовановић, *О римокатоличкој катедрали током аустријске управе Београдом (1729-1739) и нацртима њеног ентеријера*, ЗНМ XIX-2, историја уметности, Београд 2010, 311-323.

³⁶⁰ Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда од 1711-1739 год*, ССКА LXXVIII, Београд 1935, 229.

³⁶¹ Ж. Шкаламера, М. Поповић, *Најстарија сачувана кућа у Београду*, 38.

³⁶² За ту другу зграду се наводи да је раније била коришћена за војне сврхе. Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда од 1711-1739 год*, 262.

страже толико допао житељима Немачке вароши да су се више пута обраћали Дворском ратном савету са молбом да им поклони исти такав сат за Градску кућу. Дворски ратни савет је одбио ову молбу са назнаком да нема ништа против да грађани такав сат сами набаве и поставе га – што су они и урадили.³⁶³

Други важан простор у аустријском Београду налазио се на потезу од Виртембершке капије ка Тврђави, пресецајући некадашње турско гробље, дуж такозване београдске греде, на замишљеној линији између немачке и српске вароши. На простору данашње Кнез Михаилове, зида се прво Александрова касарна, највећа и најлепша грађевина тадашњег Београда, а затим и нешто мања Зидарска касарна. Када се на то дода да су касарне заузимале скоро пет стотина кућа у вароши и још шездесетак различитих објеката искоришћених за потребе војске – станове официра, радионице, магацине, просторије за смештај занатлија који су радили на тврђави, штале и други пратећи објекти, види се колико је изразит био војнички карактер аустријског Београда.³⁶⁴ Стиче се утисак да је цео град представљао полигон за војне дефиле. Поред тврђаве као централног симболичког чвора града, тргови и главни путеви били су идеални за вежбу војске, а простране касарне најмонументалнија здања тадашњег Београда.

Александрова или Виртембергова касарна била је најрепрезентативнија грађевина аустријског Београда и налазила се у близини истоимене капије.³⁶⁵ Била је планирана за смештај дванаест пешадијских батаљона, али је по завршетку градње 1726. године постала резиденција принца Александра Виртембершког и касарна за његова три гренадирска пука.³⁶⁶ О њој прилично сазнајемо на основу сачуваних планова Београда али и цртежа у атласу

³⁶³ Т. Стефановић Виловски, *Београд од 1717-1739 године*, 39. За подизање јавних грађевина као израз просперитета града, видети: Т. DaCosta Kaufman, *Court, Cloister & City: The Art and Culture of Central Europe 1450-1800*, Chicago 1995, 223.

³⁶⁴ Место војничких касарни у бароку може се поредити са оним које су у средњем веку имали манастири, када звук војничке трубе и добоша замењује звук црквених звона. L. Mamford, *Grad u istoriji*, 387, 388.

³⁶⁵ Налазила се на потезу између некадашње кафане Руски цар и Змај Јовине улице и дужим странама, отприлике у линији Кнез Михаилове улице и Обилићевог венца.

³⁶⁶ Т. Стефановић Виловски, *Београд од 1717-1739. године*, 25; Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда од 1711-1739 год*, 238. Зна се да је имала 232 собе. *Исто*, 265.

Николе де Спара (сл. 27).³⁶⁷ Грађевина је била правоугаоне основе са три дворишта у средини. Имала је приземље и два спрата која су била одвојена венцима. Прозори у приземљу имали су квадратни облик, док су на спратовима били правоугаони и завршавали се малим троугаоним забатима. На подужним фасадама су се посебно истицали ризалити на угловима чија је ширина одговарала ширини северног и јужног крила, над којима су се налазиле мансарде са по два прозора и забатима украшеним вазама и војничком симболима. Средишњи делови фасада били су посебно истакнути пиластрима који су фланкирали централне спратне прозоре изнад улаза и завршавали се забатима на дужим фасадама, а мансардама са два прозора и забатом, које су понављале у форми оне на ризалитима. Улази су на свим странама били у облику трема са терасом изнад њега. Мање мансарде са по једним прозором налазиле су се и на краћим (четири) и на дужим странама (шест) (сл. 28а и 28б).³⁶⁸ Испред касарне, у правцу тврђаве, отварао се велики трг (Parade Platz, Platz D'arme) који је, како и сам назив каже, служио за смене страже, увежбавање војске и параде.³⁶⁹

Друга важна војна грађевина у вароши, мада много скромнијих димензија, била је Зидарска или Инжењерска касарна (Mauer Casarn). Сазидана је 1727. године за људство које је радило на београдским утврђењима. *Попис грађевина Немачког Београда* из 1728. године даје нам податак да је имала 50 соба и 15 кухиња.³⁷⁰ Била је једноспратна, правоугаоне основе, са великим средишњим двориштем. Налазила се на једном делу централног турског гробља, у делу Немачке вароши у непосредној близини тврђаве, отприлике између данашњих улица Узун Миркове, Краља Петра I и

³⁶⁷ Цртеж Александрове касарне налази се у Атласу Николе Грансоа де Спара који се чува у Ратном архиву у Бечу. О аутору више: П. Васић, *Један француски сликар у Београду 1738. године*, у: *Доба барока: студије и чланци*, Београд 1971, 206-210. Код нас су цртежи из Спаровог Атласа копирани од стране Петра Марковића и штампани као литографије у Новој Искри.

³⁶⁸ За стилске паралеле видети: П. Васић, *Барок у Београду 1718-1739*, 153.

³⁶⁹ На „Плану Београда по завршетку аустријске реконструкције“ Елијаса Бека, као војни трг обележен је и онај у Немачкој вароши у тадашњој Трговачкој улици, поред језуитског комплекса и војне апотеке, где су се налазили јавно купатило и позориште. „План Београда по завршетку аустријске реконструкције“, Елијас Бек, 1740 -1747, Аугзбург, МГБ Београда, ГИ1/329.

³⁷⁰ Д.Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда*, 238, 265.

Кнез Михаилове.³⁷¹ Изгледа да је, у складу са одредбама Београдског мира, била срушена и да је на истом месту од стране Турака подигнута Спахијска касарна.³⁷² На простору испод данашњег Студентског трга, налазио се миноритски самостан са црквом – некадашњом Кизлир-агином џамијом.³⁷³

Занимљиво је обратити пажњу како су се католички монашки редови позиционирали у односу на простор града. Из сачуване грађе је познато да им је београдска војна управа давала турске џамије на коришћење и то по редоследу у ком су пристизали у град. Није познато да ли су при избору ових првобитних локација сами редови имали удела, али претпоставља се да је тако. Фрањевци и језуити који су се први нашли у ослобођеном Београду могли су да добију објекте на најбољим локацијама. Фрањевцима је додељен читав комплекс бивших исламских верских објеката негде на средини Трговачке улице, који су током двадесет година даље проширили и изградили, док су се језуити сместили у џамији у непосредној близини Командантовог стана. Зна се, такође, и да су се капуцини жалили што су, иако дошли после њих, тринитари ипак добили бољу локацију. Капуцинска црква и манастир налазили су се мало даље од трговачког и административног центра вароши, поред варошких зидина. Дистанца од центра, као и не тако густа насељеност показали су се као предност приликом подизања пољске болнице, одмах поред самостана где је за њу било довољно места.³⁷⁴ Локација минорита, на данашњем Студентском тргу, добила је на значају тек после подизања Александрове и Зидарске касарне, мада се ни тада није налазила у жижи градског живота. Како је у науци већ примећено, језуити су имали специфичну урбану стратегију која је подразумевала подизање резиденције, цркве или школе у најужем градском језгру.³⁷⁵ Желећи да се нађу у самој жижи дешавања, они су обезбедили плац

³⁷¹ Ж. Шкаламера, *Локације неких знаменитих београдских грађевина XVII и XVIII века*, 180, 181.

³⁷² Ж. Шкаламера, *наб. дело*, 181.

³⁷³ Z. Jovanović, *Beogradska (nad)biskupija, njeni natpastiri i crkve kroz epohe, od 1521. godine do osvoita novog doba*, 378.

³⁷⁴ *Kapucinski samostani u Beogradu, Zemuni i Novoj Palanki u prvoj polovici 18. stoljeća*, 44-47.

³⁷⁵ У једном писму упућеном језуити Јовану Пелетијеу у Ферару, Игњације Лојола саветује да се посебна пажња треба посветити куповини доброг комада земље, адекватне величине на коме би се требала подићи резиденција, црква и школа и који, ако је могуће, не би смело да

за нову цркву и резиденцију још пре него што је у Београд пристигао бискуп и уступања старе цркве за катедралну. Комплекс се налазио на главном градском тргу на коме се одвијао скоро целокупни јавни живот Немачког Београда.³⁷⁶

Српска варош

По уласку царске армије у освојени Београд у њему се затекао приличан број српских староседелачких породица, Грка, Цинцара и Јермена. Међутим, како је од самог почетка планирано „у Београду, као крајњем граничном месту и првом зиду целог хришћанства, немачка нација у свако доба мора бити прва по снази и по броју.“³⁷⁷ Оваква политика довела је 1726. године до потпуног, грубо спроведеног исељавања Срба и других православних етничких група из Немачког Београда и њиховог насељавања у Савску или Српску варош. Унутар варошких утврђења, насупрот тврђави остало је неколико стамбених блокова око Саборне цркве и митрополијског двора који су, како се види по сачуваним плановима, били обележени као Српска варош. Приликом грађења нове фортификационе линије око Тврђаве срушен је један објекат митрополита Мојсија Петровића који је од Дворског ратног савета зато тражио новчану надокнаду.³⁷⁸ У попису непокретног имања који је начињен након смрти митрополита Петровића 1730. године забележени су поред нове митрополијске резиденције и стари двор, као и стари двор испод слане чесме.³⁷⁹ Стара Саборна црква Светог Арханђела Михаила која је постојала за време турске владавине и која је веома страдала приликом опсаде 1717.

буде далеко од активности града. Т. М. Lucas, *Landmarking City, Church & Jesuit Urban Strategy*, Chicago 1997, 203; J. Chipps Smith, *Sensuous Worshi: Jesuits and the Art of the Early Catholic Reformation in Germany*, New Jearsy-Woodstock 2002, 105.

³⁷⁶ Често је намера да се резиденција, школа или црква подигну у срцу града значила дугогодишње откупљивање ситнијих парцела по веома високим ценама. За пример такве праксе видети: Т. Trška Miklošić, *Neostvareni projekt isusovačke crkve i kolegija (1659.) u Dubrovniku*, RPU 33, Zagreb 2009, 125–134.

³⁷⁷ G. Bodenstein, *Das Statut der Belgrader «Deutschenstadt» von 1724*, 413.

³⁷⁸ Накнада му није одобрена већ само могућност да искористи материјал са своје порушене куће. Т. С. Виловски, *Београд од 1717-1739. године*, 16, 17.

³⁷⁹ Д. Руварац, *Непокретно имање Митрополије у Београду 1730*, АИСПКМ II, Сремски Карловци 1912, 209.

године, обновљена је до 1727. године.³⁸⁰ Саборна црква, заједно са старом резиденцијом налазила на поменутој фортификационој линији и била је предвиђена за рушење, али није сигурно када и у којој мери се то десило. Нова црква чије је зидање отпочело последњих година митрополита Мојсија Петровића,³⁸¹ као и нова резиденција, грађене су током целе четврте деценије XVIII века и у време повратка Београда под турску власт још нису биле завршене. Горња српска варош чинила је засебну парохију, а Саборна црква је, поред своје улоге катедрале Београдске, а затим и Београдско-карловачке митрополије, служила и као парохијска црква. Иако је заузимала процентуално веома мали део унутар варошког утврђења, Српска горња варош налазила се на изузетно истакнутом месту, у непосредној близини тврђавских утврђења, на узвишењу. Заједно са Савском капијом и Петроварадинским мостом Саборна црква и митрополијска резиденција су доминирали околином, нарочито посматране са данашње новобеоградске стране или Великог ратног острва (сл. 11). Д. Поповић сматра да је у горњој српској вароши становало најимућније и најугледније српско становништво.³⁸² Још 1720. године подељена је српска варош у махале и изабрани су „тиздеуши“ – десетари који су одржавали ред и надзирали квартове у којима се живели. 1724. српски Београд је добио и градског судију. Наредне године добијене су и повластице од цара које су значиле стицање самоуправе Српске вароши. На челу вароши стајао је велики биров (варошки судија) и четири ешкута. Касније се, по угледу на немачку варош и управа Српског Београда звала магистрат. Прави старешина општине и народа био је биров, који је увек стајао на челу делегација и литија. Његов избор, као и целе варошке управе који се вршио сваке године, имала је да потврди Администрација. Главни заменици бирова били су ешкути који су бирани између чланова градског савета, познатијег као танач који је обично бројао између осам и дванаест чланова. Београдска српска општина имала је свој „варошки дом“ у коме су се

³⁸⁰ Г. Гарић, *Београдска епископија од 1718. до 1739. године* (магистарски рад у рукопису одбрањен на Филозофском факултету у Београду), Београд 2009, 142.

³⁸¹ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 182.

³⁸² Д. Ј. Поповић, *Србија и Београд*, 224.

одржавале седнице танача и других одбора и где су били смештени канцеларија и архива. Није познато где се општински дом налазио, али свакако негде у близини Саборне цркве и митрополијске резиденције.³⁸³

*

Друга српска варош у коју су пресељени некадашњи православни житељи Немачког Београда лоцирана је изван варошких зидина, на такозваном савском амфитеатру. Није поуздано када је основана, али свакако да се то догодило у периоду пре разграничења немачке и српске општине. Поред очигледног разлога да се становништво одвоји на верском принципу, за оснивање Доње српске вароши били су важни и други чиниоци, попут привредних, трговачких и занатлијских.³⁸⁴ Пре 1724. године српска Доња варош се не среће на сачуваним плановима Београда и околине, а познато је да је 1726. године дошло до дефинитивног исељавања свих Срба и осталих православних житеља из Немачког Београда, што говори у прилог да је насеље настало отприлике у овом периоду. Српска варош је била отвореног типа, дакле без заштитних утврђења, а са београдском вароши била је повезана путевима који су водили ка Шабачкој и Виртембершкој капији.³⁸⁵ На основу сликовних и картографских извора с краја аустријске владавине 1739-1740. могуће је стећи колики-толики увид у изглед и обим вароши, распоред кућа и сл. (сл. 29). Варош је имала пројектовану мрежу ортогоналних улица које су чиниле квартове кућа са двориштима. Центар вароши представљала је црква Рождества Светог Јована Крститеља са школом, која се налазила на пресеку главних улица. Вероватно је имала једну или две чесме и чаршију са дућанима (сл. 30). С обзиром на то да је сачувано веома мало докумената који би помогли у реконструкцији изгледа и структуре српске Доње вароши, могуће је изнети само претпоставке. На основу делимично сачуваног пописа становништва Доње вароши из 1733/1734. године где су наведена и њихова занимања, види се да је насеље било скоро у потпуности насељено

³⁸³ За организацију општинске београдске управе видети: Д. Поповић, *Општинска управа у Београду за време аустријске владавине (1718-1739)*, ГГБ III, Београд 1956, 125-133.

³⁸⁴ Ж. Шкаламера, *Београдска нова доња варош у XVIII веку*, ГГБ XVIII, Београд 1971, 54.

³⁸⁵ Ж. Шкаламера, *нав. дело*, 59.

занатлијама.³⁸⁶ Виђенији и имућнији људи, трговци и свештенство, становали су у Горњој вароши.³⁸⁷ Не зна се ни да ли су два одвојена српска насеља чинила једну или две општине, док се претпоставља да су били повезани јединственим еснафским системом.³⁸⁸

3. ЈАВНИ ДОГАЂАЈИ У АУСТРИЈСКОМ БЕОГРАДУ

Простор града служио је као позорница за различите јавне догађаје у којима је учествовао велики број људи. Важан чинилац приликом многих догађаја била је војска. Својом бројношћу, организованошћу и изгледом, са војном музиком и почасним плотунима, она се појављује као најмоћнији репрезент државе у рату и миру. Највише јавних дешавања било је верског карактера и организовали су их и католичка и православна црква: од посебних, свечаних богослужења до религиозних светковина које су биле везане за највеће празнике литургијске године и често биле праћене процесијама, тј. литијама. Такође су се могле везивати за неке специфичне култове и побожности или чудотворне иконе. Овој групи догађаја припадају и освећења темеља поводом почетка или завретка радова на некој важнијој грађевини када је осим црквених лица учешћа узимала и војска као и становништво. Посебно важан догађај код Срба у Хабзбуркој монархији били су црквено-народни сабори у којима су суделовали најистакнутији представници сва три сталежа и уз присуство највиших представника власти и који су се одржавали уз строго поштовање утврђеног протокола. Церемонијална устоличења или свечаности поводом дочека неке важне

³⁸⁶ Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда 1711-1739*, 68-76.

³⁸⁷ Ж. Шкаламера, *Београдска нова доња варош у XVIII веку*, 65.

³⁸⁸ У сачуваној грађи спорадично се помињу имена житеља новобеоградске вароши уз која се налазе функције у општинској управи. На пример, бирову „Вароши новие“ Станоју, дато је 1735. од стране црквене општине 130 форинти за звоно. Исти Станоје Давидовић биров Доње вароши поклонио је цркви Светог Јована стихар и епитрахил од свилене алаце и сребрне пафте са колајном да би сину и жени обезбедио гробна места, цркви, а наредне годин и крст. Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739*, 151; Д. Руварац, *Храм рождества Св. Јована у Новој Вароши*, СС, књ. 5, 1904, 106-107.

личности, као и сахране, припадали су групи јавних спектакла. У морално-дидактичке сврхе извођено је ђачко позориште које су водили језуити, док је војнички татар имао улогу чисте забаве.

Војне свечаности

Војни карактер Београда одредио је да и у мирнодопском периоду војска представља незаобилазни део иконографије свих важнијих дешавања. Учешће војске било је кључно у демонстрацији моћи државе у јавности и пред циљном публиком. Различити родови, обучени у свечане униформе својих пукова, са заставама, увежбаног корака и уз пратњу незаобилазне војне музике, уз испљене плотуне из топова или пушака, давали су посебан изглед и важност неком догађају – од религиозних свечаности на бојном пољу и склапања мира, до почетка или завршетка радова на утврђењима, полагања камена темеља цркве, дочекивања важних гостију и сл. (сл. 31).

Након битке за Београд (као и после битке код Петроварадина), принц Еуген је наредио да се 19. августа на бојном пољу, у шатору великог везира пева *Te Deum* у знак захвалности због победе над непријатељем.³⁸⁹ Том приликом испљени су и многи плотуни на копну и на води. Пуцало се из свих топова царске војске, као и из оних задобијених у бици.³⁹⁰ Цела војска била је обучена у свечане униформе и пуцала је три пута једно за другим, плотунима. Свуда је свирала војна музика и ударали добоши.³⁹¹ Забележено је да је на дан предаје турске посаде 18. августа, пред Београдом одржана служба Божја на којој су језуити проповедали и којој је присуствовало „četrdeset knezova, bezbroj generala i pukovnika, sav koliki vojni kler i cvet evropskog plemstva.“³⁹² Након освајања Београда, царска војска од 50 гренадирских компанија са свим карабинерима сакупила се на Калемегдану 22. августа у

³⁸⁹ У бечком архиву Друштва пријатеља музике чува се једна рукописна партитура за *Te Deum* (за 10 гласова, 2 хора, са трубом, тимпанима, виолинама и рипелима), дворског царског композитора Франческа Контија написана управо у част победа Еугена Савојског код Петроварадина и Београда. *Prinz Eugen und das Barocke Österreich*, Wien 1986, Niederösterreichischen Landesmuseum, no. 6.28, 174.

³⁹⁰ J. Dumont, J. Rousset de Missy, *Histoire militaire du prince Eugène de Savoie*, I, 109, 225; В. Драшковић, *Један француски извештај о борби за Београд 1717. године*, ГГБ, VII, Београд 1960, 76.

³⁹¹ К. Ст. Протић, *Одломци из историје Београда*, ГНЧ VII, Београд 1885, 312.

³⁹² М. Vanino, *Isusovci u Beogradu u XVII i XVIII. stoljeću*, VP, 4, Sarajevo 1934, 25.

четири сата после подне, да са свим почастима испрати побеђеног непријатеља, турску посаду која је напуштала тврђаву. Турци су напустили Београд са развијеним заставама, уз свирку музике и ударање добоша.³⁹³

Мировна конференција код Пожаревца одвијала се уз присуство војних пратњи обеју страна, а потписивање мира пропраћено је грандиозном грмљавином топова.³⁹⁴ Годину дана касније у Београду је организован посебан свечани дочек за царског изасланика грофа Вирмонта. Током целог његовог боравка се славило, пуцало из топова, приређиване су игранке и позоришне представе.³⁹⁵ Током одмора у Параћину, приликом припрема за церемонију размене посланика, пажевима, хајдуцима и стражарима, лакејима и свима осталима из пратње, дато је ново одело. Сусрет царског и турског амбасадора на граници поздрављен је троструком салвом артиљерије, коњице и пешадије, као и музиком на обе стране (сл. 32).³⁹⁶ Када је 13. октобра 1720. године принц Александар стигао у Београд,³⁹⁷ дочекали су га попут каквог суверена, представници војне и цивилне власти, као и становници Београда. Том приликом је у његову част испаљено 120 топовских плотуна.³⁹⁸

За разлику од почетка радова на тврђави 1723. године када је камен темељац положен без икаквих церемонија, завршетак радова јула 1736. године обележен је пригодном свечаношћу о чему тадашњи командант Београда гроф Марули извештава своје претпостављене у Бечу, описујући

³⁹³ J. Dumont, J. Rousset de Missy, *Histoire militaire du prince Eugène de Savoie*, I, 225. К. Ст. Протић, *Одломци из историје Београда*, 313. Начин напуштања Београда од стране Турака био је регулисан капитулационим уговором. В. Драшковић, *Један француски извештај о борби за Београд 1717. године*, 74.

³⁹⁴ К. Протић, *Одломци*, 1718-1739, 4; *Istorijski izveštaj o Požarevačkom miru od Vendramina Bjankija/Istoria relazione della pace di Posaroviz di Vendramino Bianchi*. Požarevac 2008, 213.

³⁹⁵ К. Протић, *Путовање кроз Србију 1719-1720. год*, Београд 1889, 5. Дриш бележи да радосно и весело расположење приликом амбасадоровог дочека, није могла да поквари ни смрт једног „фајерверкера“ који је погинуо приликом пуњења топа.

³⁹⁶ К. Протић, *нав. дело*, 9, 10. Дриш бележи да је на немачкој страни свирала редовна војна музика, док су Турци свирали у зурле, ђеманета и ударали у бубњеве, дерући се и лупајући ногама о тло. *Исто*, 11.

³⁹⁷ J. Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717-1739*, 192

³⁹⁸ Д. Ј. Поповић, *Србија и Београд*, 54.

свечаност која је том приликом одржана уз суделовање војске, народа и свештенства свих вероисповести.³⁹⁹

-

Верске свечаности

Тежње католичке реформације након Тридентског сабора кретале су се у правцу сузбијања популарне културе фестивала, како профане, тако и религиозне, и њеног увођења у крило званично признатих култова и побожности које је контролисала и које је пропагирала црква.⁴⁰⁰ Религиозни живот појединца и заједнице био је регулисан оквирима ритуалних система. Најважнији је представљала литургијска година која се састојала од великог броја празника којима су се кроз богослужење оживљавале највеће мистерије хришћанске вере.⁴⁰¹ Њен централни део представљали су празници везани за Христов живот од Божића, преко Ускрса, све до Пентакоста, Недеље Тројства, Седмице крста и празника *Corpus Christi*. Срце литургијске године (*Herrenjahr*) представљао је Ускрс, а службе које су оджаване од Великог петка до Ускршње недеље сматране су за најважније у години. Шири ритуални круг чинило је седам Богородичиних празника распоређених током целе године као и празници везани за посебно поштоване светитеље.⁴⁰²

У историји аустријског Београда постоји само неколико забелешки које би сведочиле о изгледу и важности празничних богослужења. Свакако да су у прво време монашки редови који су се нашли у Београду имали пресудну улогу. Језуити су доста често (недељом и празником) држали у својој цркви проповеди на које је долазило много људи из свих сталежа. Такође је деци и одраслима редовно тумачен хришћански наук. У време коризме, у језуитској су цркви сваког петка држане проповеди, а на иницијативу супериора Фрање Вогела, прихватили су и други редови – тринитари, минорити, фрањевци и капуцини да држе коризмене проповеди, које су се осим суботом, могле сваког

³⁹⁹ Т. С. Виловски, *Београд од 1717–1739. године*, 7, 8. Опис свечаности коју Виловски помиње није се сачувао до данас.

⁴⁰⁰ Р. Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe*, Farnham 2008 (3), 289-308.

⁴⁰¹ Е. Duffy, *The Stripping of the Altars: Traditional Religion in England 1400-1580*, New Haven-London 2005 (2), 11-52.

⁴⁰² М. Forster, *Catholic Revival in the Age of the Baroque: Religious Identity in Southwest Germany 1550-1750*, Cambridge 2001, 110-111.

другог дана слушати у некој цркви.⁴⁰³ Добри односи између редова читавали су се и у чињеници да су на одређене празнике позивани једни код других да проповедају.⁴⁰⁴ Сигурно да су и сва три фрањевачка огранка управо специјализована за проповедање прилежно испуњавала ову мисију, као и новопридошли бискуп за кога смо већ видели да је био спреман да се бори за публику (вернике) ангажујући искусног капуцинског фратра за катедралног проповедника. Борба за паству није вођена само између језуита и бискупа око јурисдикције над београдском жупом, већ и ватреним проповедима, монументалним црквеним здањима и богато украшеним црквеним ентеријерима.

Нека од посебно свечаних богослужења била су везивана и за важне историјске датуме или посете високих званичника Београду. На пример, на дан годишњице победе код Београда, 18. августа 1718. године, генерал Одвијер је организовао благодарење у посебно за ту прилику украшеној језуитској цркви. Службу је вршио супериор Вогел, а проповед држао опет језуита Хирстл.⁴⁰⁵

На празник Вазнесења Господњег 4. јуна 1719. године, одржана је свечана миса у храму Свете Тројице (тринитарском храму) коју је служио свети отац гроф Ернест Тритенбах из Домбена, прелат посланства. На служби се била окупила читава београдска немачка општина, а дивну проповед одржао је један језуитски свештеник, упућујући искупљени народ на богоугодан живот и побожно слављење овог празника.⁴⁰⁶ Годину дана касније, на Ивањдан, када се царско посланство вратило из Цариграда, опет је одржана свечана служба са благодарењем коју је држао поново прелат посланства уз мноштво других свештеника. У знак захвалности на успешном путу и повратку певало се уз музику и учешће народа *Te Deum*.⁴⁰⁷

Иако је најважнији део сваког празника била миса, она је веома често била употпуњена неком врстом „свете представе“ попут ускршње драме или

⁴⁰³ М. Vanino, *нав. дело*, 27.

⁴⁰⁴ Ово се односило нарочито на језуите. *Исто*, 27.

⁴⁰⁵ Д. М. Павловић, *Административна и црквена политика аустријска у Србији*, 166, 167.

⁴⁰⁶ К. Протић, *Путовање кроз Србију 1719-1720. год*, Београд 1889, 6.

⁴⁰⁷ *Исто*, 37.

страдања, које су могле бити веома добро организоване и са много глумаца и реквизита, или захваљивањем и благосиљањем или молитвама за заштиту од различитих опасности.

Важан део прослављања празника представљале су и процесije које су као „грађански ритуали“ активно промовисале јединство једне локалне заједнице. Оне су такође биле важне јер су својим кретањем маркирале главне тачке локалног сакралног пејзажа и дефинисале границе парохije и града. Њих су организовале градске власти уз помоћ братовштина и различитих еснафа, па су често својом структуром (задужењима, местом) одражавале локалну хијерархију.⁴⁰⁸

На жалост, нису се до данас сачували описи таквих процесija за које мислимо да их је било у Београду. Сасвим је сигурно да су фрањевци у данима пре Ускрса организовали неку врсту ускршње драме, о чему сведочи постојање капеле Светог Гроба унутар самостанског комплекса, али и Крсни пут који се одвијао на Врачарском брду на периферији Београда где је била подигнута Калварија у виду три крста, а можда и остале крсне станице. Верујемо да су биле организоване *Corpus Christi* процесije које су одржаване у свим деловима монархије и које су представљале део евхаристијске побожности коју су Хабзбурзи нарочито промовисали.⁴⁰⁹

*

Из годишњих извештаја које је београдска језуитска резиденција слала старешини аустријске провинције у Беч, сазнајемо да су се од 1726. године почеле организовати јавне процесije коју су чинили полазници школе хришћанског наука, највише у циљу подстицања на још ревносније и масовније похађање катехитичке школе. Завршетак школе прослављен је још свечаније на дан Светог Анђела Чуvara. У току преподнева отпевана је

⁴⁰⁸ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, 141-154.

⁴⁰⁹ За процесije везане за евхаристијску побожност Хабзбурга, видети: A. Coreth, *Pietas Austriatica*, 18-23; 300 Jahre Karl VI. 1711-1740, *Spuren der Herrschaft des „letzten“ Habsburgers*, Wien 2011, 185-197. Култ евхаристије био је један од стубова пост-тридентске реформе религиозног живота и гранао се у многобројне побожности и активности од којих је четрдесетосатно излагање хостије постало један од најразвијенијих барокних религиозних спектакла. F. J. McGinness, "Roma Sancta" and the Saint: Eucharist, Chastity, and the Logic of Catholic Reform, HR 15 (1), New York-Oxford 1988, 99-116. За побожност четрдесет сати: M. S. Weil, *The Devotion of the Forty Hours and Roman Baroque Illusions*, JWCi 37, London 1974, 218-248.

свечана миса уз пратњу труба и бубњева, док су полазници основне школе и гимназије примали свету причест на челу са младићем одевеним попут анђела поред кога је корачао његов штићеник. После подне, 25 ђака гимназије извело је симболичку представу у три слике – *Праведност осуђује и кажњава Луцифера, Милосрђе Божје откупљује Адама и Доброта се Божја исказује у Анђелима чуварима датима људима на помоћ, као и девичанској Богородици која је уточиште грешника*. Ови призори приказивани су, по свој прилици, на улицама у поворци и изазвали су велико задовољство присутних који су аплаудирали.⁴¹⁰ 1729. године поново је градом прошла процесија младежи из школе хришћанског наука главним улицама града, заустављајући се на четири станице ради приказивања главних тајни хришћанске вере, опет уз велико присуство народа. Како извештај сведочи, 1730. године језуити су направили са полазницима школе, до тада најлепшу процесију одржану поново на дан светковине Светог Анђела Чуvara, праћену свирком труба и ударањем бубњева.⁴¹¹ У поворци су, у одређеним размацима, по три човека носила направе са три призора. На првој су деца приказивала срећу невинне душе, на другој жалост и муку грешника и на трећој кајање грешника који оплакују своја зла дела. На крају поворке ишли су у бело одевени дечаци који су носили сјајно украшену честицу Светог Крста.⁴¹² Извештај каже да је присуствовало доста света, као и да су се родитељи топили од милине гледајући своју децу како са повишеног места рецитују песме.⁴¹³

*

На срећу, међу извештајима београдске језуитске резиденције, сачуван је опис једне од највећих свечаности одржане у част полагања камена темељца за нову језуитску цркву. Забележено је да је подизање нове цркве била жеља

⁴¹⁰ М. Vanino, *Isusovci u Beogradu u XVII i XVIII. stoljeću*, 28, 29; К. Томашевић, *Музичка делатност језуита у Београду и Петроварадину током XVII и XVIII века*, ЗМССУМ, Нови Сад 1996, 71.

⁴¹¹ Музика је имала и симболички значај као део ритуала и представљала је важан део процесије - од групе од неколико монаха или великог броја деце која певају до фрула и добоша, труба и тимпана. Ј. К. Page, *Music and the royal procession in Maria Theresa's Vienna*, ЕМ 27, Oxford 1999, 96.

⁴¹² Гледаоци су заједно са глумцима ишли од једне до друге станице и посматрали извођење „призора“. Ј. Лештић, *Исусовачко казалиште у Београду и Петроварадину у првој половини XVIII столећа*, ЗМССУМ, Нови Сад 1987, 71.

⁴¹³ М. Vanino, *Isusovci u Beogradu*, 29.

капетана реда Реца коју је изразио у једном писму београдском супериору Чакију.⁴¹⁴ На дан празника Светог Игњација Лојоле, оснивача реда, 31. јула 1732. године, у старој цркви је одржана свечана миса коју је служио декан београдског капитола Алојзије Мец. Затим је један отац фрањевац изрецитовао панегирик у част Светом Игњацију. Након службе, процесија је кренула ка градилишту. Прво су ишла деца из школе хришћанског наука, затим гимназијалци, грађани, редовници сва три фрањевачка огранка (опсерванти, минорити и капуцини), тринитари, певачи који су уз музику певали литаније, министранти, језуитски свештеници са деканом који је у рукама носио Распеће. Иза њих заменик заповедника Београда маркиз Бота д'Адорно, и за њим различити великодостојници и њихови послужитељи који су затварали поворку. На градилишту је распеће постављено на олтар подигнут под шатором, након чега су обављене неопходне молитве и благосиљање камена темеља, све уз музику и пуцање из топова. Када је подзаповедник д'Адорно полагао камен, певало се *Te Deum*.⁴¹⁵

Може се само предпоставити да је приликом освећења бивше цамије у фрањевачку цркву 1721, такође било веома свечано, јер су присуствовале све значајније личности тадашњег Београда, а нарочито приликом почетка радова на новом самостанском комплексу 12. марта 1728. године када је камен темељац положио тадашњи предстојник резиденције Гргур Маргић.⁴¹⁶

*

⁴¹⁴ Исто, 32.

⁴¹⁵ Управо овај камен темељац са оловном плочом са натписом пронађен је 1887. приликом радова на углу некадашње Немањине улице на Дорћолу и са посветом свемогућем Богу и пресветом имену Исусовом, Блаженој Девици на небо узнесеној Марији и њеном младожењи блаженом Јосифу, целом збору Анђела Чуvara, Игњацију и Фрањи Ксавершком у част. За време папе Климента XII, Императора Карла VI, бискупа Антонија Турна витеза Светог римског царства, гувернера Србије војводе Александра Виртренбершког, команданта града и маршала Фрање Марулија. Први камен је положио његов заменик маркиз Бота. На полећини камена су дати детаљни подаци о личностима језуитског реда, од генерала и провинцијала до чланова београдске резиденције. М. Валтровић, *Камен темељац једне језуитске цркве од године 1732. у Београду*, Старица IV, Београд 1887, 125, 126.

⁴¹⁶ У својој Повијести Стражеманац наводи детаљан натпис који се на камену темељцу налазио у коме су поменути принц Александар Виртембершки, генерал Марули, барон де Талпан и пуковник Харакиани, али не и присутне на самом догађају. I. Stražemanac, *Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene*, 131.

Православно становништво Београда било је ревносно у испуњавању својих верских обавеза. Редовно се одлазило недељом на богослужење, постило, причешћивало и прослављали се велике празнике.⁴¹⁷ За посебне догађаје бринули су се црквени тутори и свештенство, али још више општинска управа. У документима који се односе на Србе у аустријском Београду нису сачувани описи литија или црквених слава, међутим на основу паралеле са примером Срба у Будиму можемо приближно реконструисати ситуацију у Београду. У два београдска насеља су, међутим, постојале две цркве – Саборна и Доњобеоградска са својим црквеним, а могуће и општинским управама, али са јединственом еснафском организацијом, па су се литије, на пример, одржавале у договору обе заједнице. Ако је судити по Будимцима, литије су биле посебно важне и неговане. Сем редовних за Богојављење, Врбицу и Спасовдан ишле су литије и у време велике потребе – суше, зараза, рата. Све организације и еснафи учествовали су у литијама, а редослед барјака у поворци био је често резултат преговора између градског представника и свештенства. На пример, прво би ишао црквени барјак, за њим општински са бировом и таначом, а затим еснафски барјаци са представницима, већ према друштвеној моћи и важности појединих еснафа.⁴¹⁸ Не зна се којим су се рутама кретале литије и на којим су се местима заустављале. За разлику од конфесионално кохерентне Доње београдске вароши где је јавно исказивање вере могло да се одвија несметано, у Горњој вароши, коју је поред Саборне цркве и митрополијског двора чинио много мањи број православних хришћана и која је са једне стране била притиснута Тврђавом, а са осталих војним објектима, касарнама и немачким становништвом, морало се водити рачуна да се њихова верска осећања ни на који начин не повреде. Организовање посебно свечаних литија било је у мешаним, католичко-православним срединама једно од најснажнијих оружја које су митрополити користили у борби против уније. Када је постављен за арадског епископа, Викентије Јовановић се посебно ангажовао у бихарској

⁴¹⁷ М. Тимотијевић, *Рађање модерне приватности, Приватни живот Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века*, Београд 2006, 13-45.

⁴¹⁸ Д. Ј. Поповић, *Срби у Будиму*, Београд 1952, 221.

области где је живело румунско становништво, које је било изложено великим верским притисцима. Маја 1728. године у Великом Вараду, организовао је свечено ношење литије у исто време када је градом ишла католичка процесија. Епископ је ишао у поворци у сјајном орнату, заједено са свештенством и окружен румунским народним војницима. Када се литија срела са процесијом, православни су најјаче запевали.⁴¹⁹

Велика свечаност приређена је 2. јула 1729. године на празник Богородичиног покрова, поводом преноса чудотворне Богородице Винчанске из београдске Саборне цркве (где је боравила две године и објавила се многим чудесима) у новоподигнути храм у Винчи.⁴²⁰ Управо пренос иконе, имао је кључно место у успостављању њеног култа као признате чудотворице, а сам дан преноса утврђен је као празник који се сваке године имао славити свеноћним бдењем и службом Божјом у свакој цркви.⁴²¹ Икона је, како сам монах Пајсије описује, након два лета изнета из Саборне цркве, и уз велике почести са литијом, уз учешће свештеника, ђакана са јеванђељем и кадионицама, свештеника са свећама, других хришћана великих и малих и свег народа, уз појање псалама и других песама и положена на за њу припремљено место у манастиру Винчи.⁴²² До Винче удаљене два сата хода од Београда, поворка је ишла делом Цариградског друма који води за Смедерево. Знамениту чудотворну икону су сигурно уз пут поздрављали не само становници Београда већ и свих околних места кроз која се пролазило. Опис који се даје у *Поменику манастира Винче* сведочи да је приликом преноса Богородице Винчанске поштована пракса руске цркве при преносу

⁴¹⁹ Још раније су стизале жалбе на арадског епископа коме су власти забрањивале да у Великом Вараду подиже резиденцију, да гради и оправља цркве, да приређује литије и да посвећује реке или да врши јавно било какве свештеничке радње. М. Јакшић, *О Вићентију Јовановићу, Прилози за историју митрополства му 1731-1737*, ЛМС, књ. 202 и 203, Нови Сад 1900, 221.

⁴²⁰ Ову повест детаљно је забележио сам Пајсије у *Поменику манастира Винче*. И. Руварац, *Судбина манастира Винче у Србији*, *Старинар* IV-2, Београд 1887, 35-38.

⁴²¹ М. Тимотијевић, *Богородица Бездинска и верско-политички програм патријарха Арсенија IV Јовановића*, *Balkanica* 22-23, Београд.2001-2002, 314.

⁴²² И. Руварац, *Судбина манастира Винче у Србији*, 37.

чудотворних икона, у поворци чији је редослед био прописан одредбама Духовног синода.⁴²³

Славила се у обе београдске цркве и храмовна слава. Након архијерејске литургије приређиван је ручак и народно весеље.⁴²⁴ Архиепископ је свакако био најугледнија званица, мада је у одсуству могао да га мења намесник или генерални егзарх. Позивали су се архимандрити и игумани из околних манастира али и војне и камералне власти. У хесалу Саборне цркве 1733-1739. не наилазимо на трошкове везане за верске свечаности,⁴²⁵ док рачуни цркве Рождества Светог Јована Претече у Савској вароши пружају ретке податке о прослављању неких празника. Тако се, на пример, зна да је сваке године куповано и припремано кољиво за Светог Теодора (Тодорову суботу) која пада у прву суботу васкршњег поста, уз које се служило суво грожђе, бадем, ушећерено воће, мед и ораси.⁴²⁶

Устоличења, дочеци и сахране

Церемонија устоличења архиепископа била је, уз сахрану, један од два веома важна догађаја која су обележавала делатност архијереја на јавној позорници. Оба догађаја добила су много већи значај од чисто религиозне церемоније и претварани су у јавне спектакле који су имали за циљ да истакну и потврде позицију митрополита како верско-политичког поглавара православних хришћана под царском влашћу.

Избор архиепископа на народно-црквеном сабору завршавао се узвикивањем његовог имена од стране депутира, а хиротонија (обред се састојао од миропомазања, облачења архијереја у свечане одежде и примања светих знамења) и свечана инсталација обављане су у најскоријем времену у Саборној цркви уз присуство представника аустријских власти, црквених великодостојника и свештенства, народних првака војног и грађанског staleжа и још много окупљеног света. Нови митрополит полагао је заклету

⁴²³ М. Тимотијевић, *Богородица Бездинска*, 315.

⁴²⁴ Д. Ј. Поповић, *Срби у Будиму*, Београд 1952, 221.

⁴²⁵ Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда од 1711-1739 год*, ССКА 78, Београд 1935, 83-91.

⁴²⁶ Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 147, 148, 150, 153.

верности Цркви (обет) и цару (јурамент верности), након чега су га епископи подизали у вис узвикујући три пута Живео! Vivat! У свечаности је некада учествовао и народ. На пример, устоличење Мојсија Петровића 1726. године изведено је пред грофом Јозефом Одвијером, командантом Славоније и пред господином Александром Јосмом бароном од Каленика, коморским директором славонским.⁴²⁷ Њега су након избора за митрополита обеју митрополија и након инсталације, поред епископа и остали присутни представници народа поздравили подигавши га три пута у вис.⁴²⁸ Епископи су затим митрополита пратили до цркве и архиепископског престола, чиме су симболично признали његову власт. Затим је митрополит служио литургију уз саслужење два епископа, свештеника и ђакона. Митрополит је затим био свечано испраћен до двора, чиме се церемонија завршавала и наступале уобичајене светковине, у првом реду свечани банкет у митрополијској резиденцији. Након инсталације Викентија Јовановића за архиепископа београдско-карловачког, било је толико народа да су између себе морали изабрати представнике који су га отпратили у двор.

После свега овога било је неопходно добити сагласност од владара, која се за Београдску митрополију добијала преко Дворског ратног савета, а за Карловачку преко Угарске дворске канцеларије. Због тога су митрополити одлазили у Беч да би порадили на убрзању добијања потврде на коју се могло чекати више месеци, а у случају Мојсија Петровића чак и годину дана од избора у Карловцима 1726.⁴²⁹ Мојсије Петровић добио је 1718. из Беча конфирмациону диплому коју је потписао цар Карло VI, којом се потврђује за београдског митрополита. Како је он још од 1713. године био митрополит београдски, изостао је обред хиротоније, те је након свечане литургије, заповедник Србије гроф Одвијер, по добијеној инструкцији, Мојсија свечано у цркви инсталирао – тј. прогласио за архиепископа београдског. Проглашење се одиграло пред земаљским суцем Хохмутом и уз присуство народних првака. Митрополит је требало да потпише заклетву у којој се осим

⁴²⁷ Д. Ј. Поповић, *Србија и Београд*, 311-312.

⁴²⁸ И. Точанац, *Српски народно-црквени сабори*, 102, 103.

⁴²⁹ Потврду од Угарске дворске канцеларије чекао је чак две године. И. Точанац, *нав. дело*, 104.

признавања именована као царске милости обавезује на јурисдикцију само у чисто црквеним делима, да не покушава сам да поставља владике и сл.⁴³⁰

Архиепископска устоличења била су изузетно скупи догађаји. За инсталацију Мојсија Петровића 1726. године Максим Суворов у једном писму јавља Синоду да је коштала 20.000 форинти, што је била за то време огромна сума.⁴³¹

*

Приликом повратка са важних државничких мисија у Бечу, српским архиепископима су приређивани свечани дочеци у митрополијским седиштима Београду и Карловцима. Они су имали форму свечаног уласка владара у град који је схватан као позорница и центар догађаја. Како се на било какво исказивање владарских претензија митрополита, *de facto* етнарха Срба у Хабзбуршком царству, нарочито подозриво гледало од стране аустријских власти, изостаје дворска помпа са свом симболиком и пратећим детаљима уобичајена на европском дворовима.⁴³² Посебно је ова тема била осетљива у мултиетничком и мултиконфесионалном Београду, средишту администрације и најважнијој тврђави на југоистоку царства. У Карловцима где се присуство власти није осећало тако изразито, било је могуће митрополиту Викентију Јовановићу протектору хусарске илирско-расцијанске регименте 1735. приредити након повратка из Беча и потврде привилегија,⁴³³ тријумфални улазак достојан каквог немачког принца. О дочеку приређеном митрополиту у част, сачувао се опис на основу кога се може реконструисати његов ток.⁴³⁴ За организацију је био задужен ректор латинске школе учени Мануил Козачински у сарадњи са придворним калуђерима. Митрополитов долазак пратила је звоњава звона и певање појаца. Са обе стране стазе којом је митрополит долазио стајали су ђаци са цвећем и бројни народ. Свештенство је

⁴³⁰ Д. Руварац, *Мојсије Петровић, митрополит београдски, 1713-1730*, 89, 90.

⁴³¹ Д. Ј. Поповић, *Србија и Београд*, 311. Овај се податак мора узети са резервом с обзиром да су позната Суворовљева претеривања у извештајима.

⁴³² Ј. Тодоровић, *Ентитет у сенци: Мапирање моћи и државни спектакл у Карловачкој Митрополији*, Нови Сад 2010, 157-158.

⁴³³ М. Јакшић, *О Вићентију Јовановићу: Прилози за историју митрополства му 1731-1737*, ЛМС, књ. 201, 202 и 203, Нови Сад 1900, 136, 236.

⁴³⁴ В. Ерчић, *Мануил (Михаил) Козачинскиј и његова Трагедокомедија*, Нови Сад-Београд 1980, 203-204.

требало да буде обучено у најлепше одежде и изађе пред епископа носећи рипиде, небо и заставе. Митрополит који се у својој кочији довезао до одређеног места, требало је да сиђе и прође ка цркви, благосиљајући присутне који би се за њим прелили у поворку и ушли у храм. Тамо би било одржано свечано богослужење, митрополит би одржао пригодну проповед, иза чега би Козачински прочитао своју похвалну песму која је величала митрополитову личност и дипломатска постигнућа кроз старозаветне паралеле, његово прегалаштво на културно-образовном пољу, и нарочито на утемељењу српске цркве и вере.⁴³⁵ Неколико дана касније, на сабору одржаном у Карловцима, показало се да ни народ ни владике нису ни мало били задовољни добијеним протекционим патентом који су сматрали за сужавање привилегија. Као главни кривац за овај неуспех именован је управо митрополит Викентије Јовановић.⁴³⁶

Након бекства из Пећи патријарх Арсеније IV Шакабента се нашао на аустријској територији. Један део његове пратње пожurio је за Београд да најави долазак. У тешкој ситуацији у којој је била Београдско-карловачка митрополија након смрти митрополита Викентија Јовановића, услед неслоге епископа и немогућности да се због новог рата сазове црквено-народни сабор, појава патријарха на територији Хабзбуршке монархије схваћена је као Божја милост.⁴³⁷ Мада патријархов протосинђел Партеније Павловић извештава да су их браћа примила с љубављу како у Београду, тако и у Карловцима и Шанцу, сам дочек не помиње.⁴³⁸ Да је свечани дочек и тријумфални улазак патријархов у Београд 16. септембра био организован, видимо из похвалне песме састављене и прочитане овом приликом.⁴³⁹ Из самог панегирика сазнајемо да су патријарха – спасиоца, изашли да дочекају архијереји и свештеници и сви људи – мушкарци, жене и деца и стари и млади, свих узраста и сваког достојанства, то јест паства која му је поверена. На основу

⁴³⁵ В. Ерчић, *нав. дело*, 205-208; Ј. Тодоровић, *Ентитет у сенци*, 159-160.

⁴³⁶ М. Јакшић, *О Вићентију Јовановићу, Прилози за историју митрополства му 1731-1737*, ЛМС, књ. 201, Нови Сад 1900, 139-141.

⁴³⁷ Р. Грујић, *Свечани поздрав пећком патријарху Арсенију IV приликом његова доласка у Београд, 1739. год*, БГ IX, Сремски Карловци 1906, 60.

⁴³⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, Београд 1983, 112-113 (2720).

⁴³⁹ Р. Грујић, *нав. дело*, 60-63.

аналогија се може претпоставити да се дочек патријархов завршио у Саборној цркви где је служена литургија и где је ова похвална песма прочитана.⁴⁴⁰

*

За време аустријске владавине Србијом 1717-1739. године у Београду су преминула и била сахрањена два митрополита, Мојсије Петровић и Викентије Јовановић. Сахране митрополита биле су конципиране као јавни догађаји, типа барокног спектакла, који је следио западноевропске формулације, што се, како се на основу сачуване грађе види, посебно односило на сахрану Мојсија Петровића.⁴⁴¹

Како један оновремени запис сведочи, митрополит је умро 27. јула 1730. године у Београду, у старој кући, у малој соби на црвеној постељи. 2. августа однесен је у цркву, а трећег дана истог месеца сахрањен је уз велико учешће клира и народа.⁴⁴² По књизи трошкова у којој се налазе и рачуни за сахрану митрополита Мојсија, види се да је потрошена за то време енормна сума од 21.804 форинте.⁴⁴³ Само на „жалосне хаљине“ за родбину и духовне служитеље и ливреје за послугу дато је 1.850 форинти; за чоју којом су била прекривена погребна кола и коњи 174 форинте; за сандук, крст и „окол“ митрополита 98 форинти; за покров од кадифе 192; за барјак, трон,⁴⁴⁴ амвон и иконостас 186 форинти; за воштане свеће 620; за флор 777. Доктору, фелчеру и апотекару, за погреб и опела 1.151 форинта. Трошак за капелу износио је 670, а за резиденцију 4.469 форинти итд.⁴⁴⁵ Неки се закључци могу донети

⁴⁴⁰ В. Ерчић ову поздравну песму приписује Козачинском, што прихватају и други аутори. В. Ерчић, *Мануил (Михаил) Козачинскиј*, 210-211; М. Тимотијевић, *Визитација манастира Шишатовца у XVIII веку*, 361. Сумња у атрибуцију изражена је код: Ј. Тодоровић, *Ентитет у сенци*, 161.

⁴⁴¹ За фунерарну праксу која се односи на епископе у Карловачкој митрополији видети: Ј. Тодоровић, *нав. дело*, 162-171.

⁴⁴² М. Јакшић, *О Вићентију Јовановићу, Прилози за историју митрополства му 1731-1737*, ЛМС, књ. 199, Нови Сад 1900, 5.

⁴⁴³ Ова сума је, према књизи трошкова, била поднета општеном сабору 1731. године, али се није, како се види из наведених ставки, цела односила на трошкове сахране већ и на поклоне које је о прошлом сабору митрополит обећао „господствујуштим“ а које треба исплатити по његовом последњем завештању, као и на неке заостале текуће трошкове. Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739*, 42.

⁴⁴⁴ М. Тимотијевић сматра да је „трон“ конструкција на коју је у Саборној цркви положено митрополитово тело. М. Тимотијевић, *Визитација манастира Шишатовца у XVIII веку*, у; Манастир Шишатавац, ур. Д. Давидов, Београд 1989, 359.

⁴⁴⁵ Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 41, 42.

посредно на основу ових штурних података али и на основу паралела са сачуваним описима временски блиских архијерејских сахрана.⁴⁴⁶ Од митрополитове смрти до сахране прошло је 6 дана. С обзиром на велике трошкове за лекара, фелчера и апотекара, митрополит је био балзамован, а затим изложен у новом двору. На основу сачуваних сведочанстава о сахранама тог времена у Темивару, може се реконструисати ко су били учесници и како је изгледала погребна поворка на сахрани митрополита Мојсија. Прво су ишли ђаци са наставницима, а затим цела београдска општина са флором и свећама. Затим свештенство и ђакони са свећама и кадионицама, барјацима. Архијереји у најсвечајнијим одеждама ишли су испред ковчега на погребним колима, па родбина и народ. Није познато којом се рутом кретала погребна поворка митрополита Мојсија Петровића али се сигурно завршила сахраном у београдској Саборној цркви. Од архијереја су осим темишварског епископа Николе Димитријевића, присуствовали и будимски, ваљевски, себешки и сигетски владика, као и бивши печујски владика Никанор. Сахрани су, осим принца Александра који се задржао у лову у околини Јагодине, присуствовали заповедник Београда генерал Марули и његов заменик маркиз Бота д'Адорно, мноштво официра, а да не помињемо представнике српског народа, духовне и мирске, велике и мале.⁴⁴⁷ Да би се схватиле грандиозне размере спектакла митрополитове сахране илустративно је рећи да ако су се у просеку користиле стандардне воштане црквене свеће са ценом од 12,75 форинти за 150 комада, онда је, судећи по утрошеној суми, за сахрану било купљено нешто мање од 7500 свећа! Очевици су сведочили да су сви дућани дунавске и савске вароши остали без црне чоје и флора, као и да је маркиз Бота изјавио кад је видео како се носе чоја и свила из велике чаршије и да ни једном цару нису толики трошкови сахране колики су за рацког епископа.⁴⁴⁸ Међутим, оно што је

⁴⁴⁶ На пример сахране темишварског владике Георгија Кириловића, одржане 1717. године у Темивару. С. Костић, *Грбови епископа и грађана темишварских у православно српском храму темишварском 1757-1838*, Темивар 1938, XXXV-XXXVI.

⁴⁴⁷ Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 187, 188.

⁴⁴⁸ Исто, 188. У Попису целе имовине београдске митрополије из 1733. у библиотеци налазимо на покров од црне кадифе са китама постављен „клонлаиментам“, који је био на гробници покојног митрополита Мојсија Петровића, док је у једном од сандука спакован црни тафт са

уследило сахрани, граничило се по скандалозношћу са неумереним трошковима. У цркви је прочитана наредба коју је оставио покојни митрополит за коју се касније сумњало да представља фалсификат, затим „принципова књига“⁴⁴⁹ коју је са амвона прочитао Петар Ненадовић, онда је за администратора инсталиран архиепископ темишварски Никола Димитријевић. Народ и клир примили су наредбу Мојсијеву након које је поп Партеније проклео оне који је се не буду придржавали, што је изазвало револт код присутних владика. Затим је народ изабрао депутире који ће ићи у Беч да измоле дозволу за одржавање изборног сабора.⁴⁵⁰

О сахрани митрополита Викентија Јовановића немамо сачуваних података. Последње године његовог митрополства биле су испуњене сукобима са владикама, суђењима, тешким стањем финансија које су додатно нарушили неисцрпни трошкови око подизања резиденције у Београду и „пројекат“ Хусарска регимента. Митрополитова политика је доживела пораз на свим пољима што је кулминирало постављањем коадјутора и то никог другог до старог митрополитовог опонента темишварског владике Николе Димитријевића.⁴⁵¹ Изложен понижењима и озбиљно нарушеног здравља митрополит Викентије је умро јуна месеца у Београду. О скромној, малтене недоличној сахрани коју је коадјутор организовао, сазнајемо из једног писма које су тим поводом упутили неки епископи. Они се у писму жале да су љути што је Никола Димитријевић сахранио митрополита на брзину, пре него што су се владике скупиле на погреб да га последњи пут целивају. Такође се жале што је митрополит сахрањен без омофора и епитрахила као прост човек а не као архијереј.⁴⁵²

стола на коме је митрополитово тело било изложено. Р. Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718-1739)*, 113, 122.

⁴⁴⁹ Принципова књига или принчевско писмо је препорука принца Александра Виртембершког, гувернера Краљевине Србије у коме се изјашњава у корист администраторства владике Димитријевића и позива клер и народ да га у том звању признају. Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 187.

⁴⁵⁰ М. Јакшић, *О Вићентију Јовановићу, Прилози за историју митрополства му 1731-1737*, ЛМС, књ. 199, Нови Сад 1900, 5.

⁴⁵¹ Д. Руварац, *Одношај митрополита Вићентија Јовановића спрам коадјутора Николе Димитријевића*, СС XIV, књ 17 и 18, Карловци 1904, 501, 525.

⁴⁵² М. Јакшић, *О Вићентију Јовановићу, Прилози за историју митрополства му 1731-1737*, ЛМС, књ. 202 и 203, Нови Сад 1900, 200.

Сабори

У Београду су се између 1718. и 1739. одржала само два народно-црквена сабора – 1730. и 1732. године. Изгледа да је код једног дела посланика постојала извесна одбојност према Београду као месту одржавања сабора, с обзиром да је био главни град, то јест административни и војни центар Краљевине Србије у коме је столовао гувернер, бројни официри и камерално чиновништво и где је била највећа концентracија стајаће војске.⁴⁵³ Посланици су имали осећај да их неко прати и прислушкује разговоре, а на сабору 1730. године комесар гроф Марули забранио је одржавање одвојеног састанка једног броја депутита који су се требали о нечему договорити. Митрополит Викентије Јовановић тражио је зато да на састанак сабора 1732. депутити дођу неколико дана раније ради подробнијег договора.⁴⁵⁴

Сабори су имали стриктно утврђен церемонијал. Уочи почетка заседања, служено је у цркви бдење уз обавезно призивање Светог Духа. На уласку у зграду где се сабор одржавао посланици су дочекивали комесара и уводили га унутра. У Београду и Карловцима сабори су се одржавали у митрополијским дворовима. Не зна се да ли је сала у којој се сабор одржавао била украшавана, али је из описа из друге половине XVIII века познато да се у њој налазила слика владара.⁴⁵⁵ Процедура је захтевала верификовање мандата, читање овлашћења, након чега су посланици заузимами своја места, свештенство са леве, а световна лица са десне стране. Сабор је отварао комесар поздравним говором и саопштавао разлоге његовог сазивања, истичући истовремено владареву бригу за српски народ. Затим је реч узимао митрополит (ако је у питању био расправни сабор) или администратор митрополије или најстарији епископ (ако се радило о сабору на коме се бирао митрополит). Након радног дела који је трајао више дана, сабор је затваран

⁴⁵³ И. Точанац, *Српски народно-црквени сабори (1718-1735)*, Београд 2008, 36.

⁴⁵⁴ И. Точанац, *нав. дело*, 83, 84; Г. Витковић, *Споменици из будимског и пештанског архива*, II, књ. 4, Београд 1873, 68.

⁴⁵⁵ Д.Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, II, 374-375; М. Јакшић, *О Арсенију IV. Јовановићу Шакабенти. Лекције из историје Карловачке митрополије по архивским изворима*, 82, где се приликом описа сабора из 1744. године помиње портрет Марије Терезије у главној сали, али и портрети Арсенија III и актуелног патријарха Арсенија IV. Б. Тодић, *Јов Василијевић у Карловцима 1743-1744. године*, ЗНМ, XVIII-2, историја уметности, Београд 2007, 177-197; К. Васић, *Портрети српских архијереја у Карловачкој митрополији (1690-1790)*, Нови Сад 2013, 110.

тако што је састављан меморијал и именована делегација која ће га однећи цару. Када би владар потврдио закључке сабора, они су добијали законску важност.⁴⁵⁶

Оба сабора одржана у Београду била су по природи расправна.⁴⁵⁷ Они се по свечаности и помпезности нису могли мерити са изборним саборима на које се, по правилу, надовезивало устоличење новоизабраног архиепископа. Трошкова је ипак било, и то често великих. Из спецификације трошкова изборног сабора, одржаног 1726, види се да су комесару и заменику давани поклони у новцу – грофу Одвијеру (300 дуката), генералу Рудолфу (150), и другим војним и државним чиновницима.⁴⁵⁸ У књизи трошкова насталих по смрти митрополита Мојсија налази се неизмирени дуг митрополитов за дишкреције угледним београдским личностима, поднет наредне године народном сабору. Принцу Александру било је намењено 300 дуката, генералу Марулију 200, принцези 150, плацмајору 24, Јоанесу, тумачу 12, генераловом ађутанту 6 дуката итд.⁴⁵⁹ Изузетно високи трошкови били су и они за „астал“ и конак.⁴⁶⁰ На изборном сабору у Карловцима 1731. године, само за трошкове храну и припреме боравка генерала Локателија и његове пратње, потрошено је скоро 1000 форинти.⁴⁶¹

Позориште

Прва представа коју су ђаци латинске школе извели у Београду била је у част гувернера Краљевине Србије принца Александра Виртембершког и његове супруге Аугусте. Изводио се комад *Данак Атене Марсу – препород Србије науком*. Трошком резиденције, штампан је у Будиму и програм.

⁴⁵⁶ И. Точанац, *нав. дело*, 36.

⁴⁵⁷ Сабор 1730. године одржан је услед потребе да се заузме општи народни став по питању Деклараторије која је на веома неповољан начин тумачила привилегије. На сабору 1732. по наредби цара требало је да се објави диплома о потврди Викентија Јовановића, а Рескрипт који је представљао ново тумачење привилегија само прочита без могућности расправе. Упркос забрани Рескрипт је протумачен и осуђен као супротан Привилегијама. Међутим, након тога цар је забранио долазак српске делегације ради поднишења молби у Беч. *Исто*, 143.

⁴⁵⁸ Д. Руварац, *Мојсије Петровић, митрополит београдски, 1713-1730*, 197, 198.

⁴⁵⁹ Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 42.

⁴⁶⁰ И. Точанац, *нав. дело*, 40-46.

⁴⁶¹ Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 43-52.

Забележено је и да се представа веома свидела публици. На крају представе, награђени су они ученици који су се посебно одликовали владањем и успехом у наукама.⁴⁶² Исто тако, крајем школске 1733. године, након доделе награда, изведен је комад *Како су браћа продала Јосифа*, иначе омиљен у ћачким позориштима. 1736. године изведена су два комада: један историјски *Мухамед и Селим* и један шаљиви *Меркур добија батине*.⁴⁶³ Није познато где су се одржавале ове ћачке представе.

Током аустријске владавине Београдом постојало је и позориште које се налазило у једној мањој турској цамији на Главном тргу. У *Попису* из 1728. године види се да је она још увек служила истој сврси.⁴⁶⁴ За време боравка царског изасланика грофа Хуга фон Вирмонта у Београду на његовом путу за Истамбул, Корнелијус Дриш бележи да су војници извели *Бернику* и *Ифигенију* – две у то време веома популарне драме Жана Расина.⁴⁶⁵

*

Покушај да се реконструише визуелна култура аустријског Београда ограничен је малим бројем сачуваних извора. Ипак је било могуће испитати неке њене аспекте, нарочито оне који се односе на „урбани пејзаж“ као визуелни израз политичких, верских, економских и других чинилаца, у коме простори и грађевине чине симболичке и стварне тачке у топографији града, као и *mise en scène* за различите јавне догађаје и свечаности.

⁴⁶² Исто, 38.

⁴⁶³ Исто, 38.

⁴⁶⁴ Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда од 1711-1739 год*, 156.

⁴⁶⁵ К. Протић, *Путовање кроз Србију 1719-1720. год*, Београд 1889, 5.

I EX BELLO PAX

У Аустријско-турски рат 1716-1718. године, Хабзбуршка монархија је ушла зарад „одбране тековина задобијених Карловачким миром“, као савезница Млетачке републике и на потстицај папе Климента XI.⁴⁶⁶ Аустријски двор сматрао је неповољним стратешке границе одређене мировним уговором из 1699. године, иако је њиме добила не мала територијална проширења. Јужни Срем као и велике територије које је царска војска заузела у свом напредовању јужно од Саве и Дунава крајем XVII века, остали су у поседу Отоманске империје. Нарочито разочарење представљао је губитак Београда који се у турске руке вратио после само две године аустријске владавине (1688-1690). Освајачку кампању ка југоистоку требало је, дакле, наставити и повратити изгубљено.

Хабзбуршка империја дочекала је, међутим, нови рат у измењеним историјским и политичким околностима. У равнотежи сила која је успостављена још Вестфалским миром, Светом римском царству и његовом монарху било је све теже да одржи место европског лидера на које су Хабзбурзи претендовали од почетка XVI века.⁴⁶⁷ У тако успостављеној крхкој равнотежи, хабзбуршки монарси трудили су се да учврсте и поврате своје позиције и успешним кампањама против Турске компензирају губитке у Европи, нарочито након неуспеха рата за шпанско наслеђе.⁴⁶⁸

⁴⁶⁶ Р. Веселиновић, *Србија под аустријском влашћу 1718-1739*, у: Историја српског народа, IV-I, Београд 1986, 108.

⁴⁶⁷ Други европски владари, у првом реду Луј XIV, приграбили су за себе неке од прерогатива који су до тада представљали ексклузивну привилегију Светих римских царева из дома Хабзбурга. Ова промена посебно је видљива у политици саморепрезентације. Употреба девиза *Nec pluribus impar* и *Et maior titulis virtus*, показује да за универзалне претензије није неопходна царска круна. Видети: I. Lavin, *Bernini's Image of the Ideal Monarch*, у: *The Jesuits, Cultures, Sciences, and the Arts*, ed. J.W. O'Malley, G. A. Bailey, Toronto, Buffalo, London 2000, 462.

⁴⁶⁸ Детаљније у: Ch. W. Ingrao, *The Habsburg Monarchy 1618-1815*, Cambridge 2000, 107-118.

У ратним подухватима против Турске, Хабзбурзи су се надали здруженој подршци других европских дворова и њихових војски, слично оној у Великом рату, када се хришћанска Европа ујединила пред опасношћу од турске најезде. За Хабзбурге је, ипак, кључно било да осигурају подршку унутар Царства којом би се обезбедила неопходна војна сила и финансијска средства.⁴⁶⁹ Чим је од Рајхстага добијена начелна сагласност, Карло VI објављује рат Турској, а аустријске трупе се групишу на граници.⁴⁷⁰ Прва велика победа царске војске над Османлијама одиграла се на Везирцу код Петроварадина. Аустријске снаге под командом принца Еугена Савојског поразиле су 2. августа 1716. године турску војску од близу двеста хиљада људи у чувеној коњичкој бици, када су Турци потпуно разбијени, а сам велики везир погинуо. У октобру је после вишемесечне опсаде уследило освајање Темишвара, а до краја године и целог Баната. У јуну следеће године царска војска је вештим маневром обманула непријатеља, прешла Дунав код Вишњице и поставила опсадне линије. Битка код Београда која се одиграла 16. августа 1717. године, сматра се једном од највећих и најкрвавијих битака свога времена. У њој је царска војска поразила бројчано надмоћне турске снаге пристигле у помоћ опседнутом Београду.⁴⁷¹ Два дана касније, потписан

⁴⁶⁹ У другој половини XVII века, нарочито после тридесетогодишњег рата, дошло је до експанзије у организацији и броју војних снага код свих тадашњих европских сила, па и у Хабзбуршкој монархији. Она се огледала у дугорочној регрутацији, за разлику од раније регрутације „по потреби“, у „национализацији“ војски које замењују раније плаћеничке снаге и у константном повећању стајаће војске. Ови општи трендови довели су и до енормних финансијских издатака, што је захтевало реформе у систему такси како у Хабзбуршким наследним земљама, тако и у другим земљама у царству. D. Parrott, *From Military Enterprise to Standing Armies: War, State, and Society in Western Europe, 1600–1700*, in: *European Warfare, 1350–1750*, Ed. by F. Tallett and D. J. B. Trim, Cambridge-New York 2010, 74-95; M. Hochedlinger, *‘Just Attack the Enemy Heartily ...’ The Imperial Army in the Age of Prince Eugene*, y: Prince Eugene, General-Philosopher and Art Lover, Vienna 2010, 33.

⁴⁷⁰ Пре него што је рат званично објављен, цар је од Рајхстага тражио супсидије за рат (помоћ у ратном материјалу, војсци и новцу кроз форму државног приреза). Његов комесар је поднео писмену мотивацију царског захтева, која је уједно значила и објаву рата. У њој се позива на опасност од Турака која прети не само Млечима, већ и Немачкој, а нарочито аустријским земљама, као и на ранији савезнички уговор са Венецијом. Одлука Рајхстага о помоћи цару званично је донета тек 17. јуна, јер се о овим питањима одлучивао на засебним куријама. Д. Павловић, *Пожаревачки мир (1718. г.): историјска студија*, Београд 1901, 36, 37.

⁴⁷¹ Овај ратни сукоб у коме се тестирало и наоружање и људство, ушао је у уџбенике војне тактике. Показало се да бројчана надмоћ није пресудна, већ да одлучују способне и смеле војсковође, дисциплина трупа, војна вештина и тактичко надмудривање. За детаљан опис тока битке видети: J. Dumont, J. Rousset de Missy, *Histoire militaire du prince Eugène de Savoie, du prince et duc de Marlborough, et du prince de Nassau-Frise: où l'on trouve un détail des principales actions*

је уговор о капитулацији, царске трупе су ушле у град, а турска посада са целокупним муслиманским становништвом убрзо напустила Београд. Пад Београда под аустријску власт био је догађај који је дефинитивно решио судбину рата. Турци су напустили сва утврђења на Дунаву од Шапца до Оршаве и Србију до Ниша.

1. РАТНИ ТЕАТАР

Аустријско-турски рат који је вођен на територији Србије 1716-1718. нашао је израз и у визуелној култури свога времена. Жеља да се прате актуелни догађаји и о њима обавештава јавност, нарочито је условила избор штампаних визуелних медија који се репродукују у великом броју примерака и лако дистрибуирају. Велика брзина продукције у односу на текуће догађаје као и инсистирање на „документарности“, сведоче о жељи да се кроз карте и гравире пруже што веродостојнија и убедљивија сведочанстава о актуелним ратним дешавањима.⁴⁷² Метафора *theatrum belli* била је један од кључних термина нововековне војне литературе, али се још чешће употребљавала када се односила на вести о најновијим војним подухватима великих европских сила.⁴⁷³ Као *theatrum belli* – ратни театар – на првом месту се подразумевао опис или слика одређеног географског простора

de la dernière guerre et des batailles et sièges commandés par ces trois généraux: enrichie des plans nécessaires, I, La Haye 1729, 115-132.

⁴⁷² О гравирама као новостима и њиховој „документарности“, видети: P. Parshall, *Prints as Objects of Consumption in Early Modern Europe*, JMEMS 28 (1), Durham 1998, 28. Представе опсада које су постале нарочито популаране у другој половини XVII века захтевале су познавање војне културе која је тражила нов визуелни језик, мање метафорички, а више заснован на историјској тачности. M. Pollak, *Cities at War in Early Modern Europe*, Cambridge 2010, 144.

⁴⁷³ Истраживања последњих деценија ову врсту артефаката посматрају више контекстуално, нарочито она која се баве односом између све веће употребе картографског материјала и развитка државе у нововековној Европи. Тако се повећана продукција карата у XVI и XVII веку може довести у везу са растућим интересовањем владара и администрације које се огледа у броју издања финансираних од стране двора, као и њиховој употреби у циљу одржања и давања легитимитета државној власти. D. Wood, *Rethinking the Power of Maps*, New York 2010, нарочито 27-34; D. Buisseret, *Introduction*, in: *Monarchs, Ministers, and Maps: The Emergence of Cartography as a Tool of Government in Early Modern Europe*, ed. D. Buisseret, Chicago 1992, 2-3. За однос картографија-знање-моћ, видети: J. B. Harley, *Silences and Secrecy: the Hidden Agenda of Cartography in Early Modern Europe*, IM, 40, Routledge 1988, 57-76.

на коме се одвијају ратна дејства (сл. 33).⁴⁷⁴ Као таква, Србија и Београд долазе у жижу интересовања европске јавности у XVII и XVIII веку као место преломних догађаја европске историје. Она се, заједно са Темишварским Банатом, представља као део ширег ратног подручја, најчешће угарског ратног театра, као на карти „*Neu und verbessertes Ungarisches Kriegs-theatrum in Servien und dem Bannat Temeswar*“ Матеаса Зојтера (сл. 34).⁴⁷⁵ На картама „*Политичка карта Угарске и суседних земаља*“ (сл. 35) и „*Victorien der Christen wider den Erbfeind*“ Габријела Боденера (сл. 36),⁴⁷⁶ граница Србије на истоку иде до Видина и Ниша, све до реке Марице на југу. На западу се спушта Дрином према југу све до испод Приштине. Обе карте приказују територије унутар чијих граница су вођена ратна дејства у рату 1716-1718. године, док је стварна граница, установљена Пожаревачким миром 1718. године, означена испрекиданом линијом. На већем броју картографских приказа одређено географско подручје захваћено ратним дејствима комбиновано је са мањим представама ведута најважнијих утврђења и приказа великих битака. На „*Neu Geographisch vorgestelltes Ungarisches Kriegs-Theatrum in Servien und dem Bannat Temeswar*“ Јохана Батисте Хомана приказане су ведуте Београда и Смедерева као и изометријски прикази пограничних тврђава Панчева, Шапца, Вирпаланке и Оршаве, битке код Београда и Петроварадина и опсада Темишвара (сл. 37).⁴⁷⁷

⁴⁷⁴ M. Füßel, *Theatrum Belli: Der Krieg als Inszenierung und Wissensschauplatz im 17. und 18. Jahrhundert*, *metaphorik.de* 14, 2008, 208, http://www.metaphorik.de/sites/www.metaphorik.de/files/journal-pdf/14_2008_fuessel.pdf, 22. 9. 2015. Једно од штампаних издања је: *Hungarisch- und Venetianisches Kriegs-Theatrum, auff welchem die höchst-glücklichen Feld-Züge/ So die Röm. Kayserl. und Venetianischen Armeen, in dem mit Gott zurückgelegten 1716. Jahre, in Hungarn und Griechenland wider die Türcken gethan, ...*, Leipzig : Boetius, 1717, <http://diglib.hab.de/drucke/go-237-1b-1s/start.htm>

⁴⁷⁵ „*Neu und verbessertes ungarisches Kriegs-theatrum in Servien und dem Bannat Temeswar*“, 1719. Матеас Зојтер, око 1744. као део *Atlas minoris*, Аугзбург. Видети: *Београд над Дунавом према европским картографским изворима XVI–XIX века /Belgrade above the Danube according European Cartograph Sources between XVI and XIX century*, БГБ, картографска збирка Аћимовић, ур. Љ. М. Ћоровић, Београд 2008, XXXIX, XL,

⁴⁷⁶ „*Политичка карта угарске и суседних земаља*“, Габријел Боденер, после 1718, Аугзбург. године, МГБ, ГИ1/5019, и „*Victorien der Christen wider den Erbfeind*“, Габријел Боденер, после 1718. године, Аугзбург, ВМ, 11551.

⁴⁷⁷ „*Neu Geographisch vorgestelltes Ungarisches Kriegs-Theatrum in Servien und dem Bannat Temeswar Worinnen die glückliche Progressen Kayserl. siegreichsten Waffen, unter Commando des Durchl. Princ. Eugenii vom Savojen mit allen bisher zweyen Feldzügen 1716 gehaltenen Schlachten und eroberten Plätzen, in Kupfer gewiesen werden*“, Јохан Баптист Хоман (Joh. Bapt. Homann), после 1717, Нирнберг.

Ратне сцене и опсаде које срећемо истовремено са картама, такође прате парадигму театра. Поприште битке се претвара у позорницу, војници у глумце, пораз се трансформише у трагедију, а тријумф у апотеозу.⁴⁷⁸ Почевши од XVI века објављују се многобројна дела у којима се сумирају знања о рату и која постају обавезна литература европског племства. Чак се и сама театрализација рата може схватити као дубоко укоренења у друштвену логику дворске репрезентације.⁴⁷⁹ Геометрија и општа прегледност постају централни аксиоми естетике уметности рата, а стварно насиље сагледава се као кореографија једног прецизно режираног догађаја. Представа рата у систему знања организованом на принципу театра, била је веома снажно сведочанство за савременике да је чак надживела и доба театарског дискурса.⁴⁸⁰ На нивоу стратегије, начин ратовања се умногоме променио након Тридесетогодишњег рата. Географске површине на којима су се вршиле ратне операције – ратне позорнице, нису више изгледале као да су их опустошили скакавци. Прецизно осмишљен логистички систем осигуравао је континуирано основно снабдевање трупа, и у исто време ограничавао радијус њихових дејстава. Промена обичаја ратовања с краја XVII века, поред тактике и наоружања, подразумевала је и нови систем подизања утврђења, као и њиховог освајања и одбране.⁴⁸¹ Изузетно велики број сачуваних представа опсадних планова и изометријских приказа градова сведочанство су о повећању значаја тврђава. Насупрот неконтролисаном ратном хаосу из времена Тридесетогодишњег рата, кроз подизање, опсаду и одбрану утврђења, рат се слави као високо цивилизацијско достигнуће. Слике опсада

⁴⁷⁸ За касније посматраче, ратови с краја XVII и у XVIII веку деловали су фасцинантно и живописно попут „луткарског позоришта“, некада чак презриво окарактерисани као „ратови у чипкама“. Истина је да су сукоби војски били великим делом ритуализовани, а врста витештва негована је међу сукобљеним странама. Саме битке у којима су марширајуће колоне биле развучене у дуге линије, потсећале су на математичке операције. Термин „уметност ратовања“, умногоме је одговарала том периоду. M. Hochedlinger, *‘Just attack the enemy heartily ...’ The Imperial Army in the Age of Prince Eugene*, у: Prince Eugene, General-Philosopher and Art Lover, Vienna 2010, 36.

⁴⁷⁹ M. Füssel, *Theatrum Belli: Der Krieg als Inszenierung und Wissensschauplatz im 17. und 18. Jahrhundert*, *metaphorik.de* 14, 2008, 208.

⁴⁸⁰ M. Füssel, *наб. дело*, 205-230.

⁴⁸¹ J. Langins, *Conserving the Enlightenment: French Military Engineering from Vauban to the Revolution, Transformations: Studies in the History of Science and Technology*, Cambridge 2003, 13-84, 107-136.

које се одигравају на границама краљевстава, истовремено стилизоване и далеке, представљале су разбистригу и позоришни спектакл за бројну европску публику.⁴⁸²

Планови Београдске тврђаве из времена опсаде 1717. године обично су рађени на основу неког старијег предлошка, што је разумљиво када се узме у обзир да је за издаваче пресудна била жеља да се иде у корак са актуелним догађајима. У царској војсци се често налазио неки инжењер који је могао да „сними“ ситуацију и уради цртеже на лицу места, при чему би се каснији отисци одликовали посебном веродостојношћу. Ово се нарочито односи на ратне планове са распоредом и кретањем трупа током војних операција, различитим фазама опсада или биткама, али и на представе опсада, које су скоро по правилу комбиноване са картографским приказом ширег географског контекста са рекама, насељима и сл. Документарност се на овом типу визуелних сведочанстава додатно потврђује детаљима, неком посебно издвојеном сценом, изометријским планом или минијатурном представом Београда, амблемом и хералдичким симболом (сл. 38 и сл. 39).⁴⁸³

У борби са Турцима, када религијске и културне разлике играју велику улогу, ратна правила која важе између хришћанских држава, поштовала су се у много мањој мери или се уопште нису поштовала. Уместо уобичајеног војног позоришта, сада ратовање више личи на тотални рат, па се у складу са њим примењују и другачије ратне тактике. Принц Еуген, на пример, није био заговорник за то време типичних маневарских техника чији је циљ био слабљење противника. И мада је често оптуживан да много ризикује и уз велике људске жртве, управо су то биле највеће победе аустријског оружја које су му донеле славу и признања.⁴⁸⁴

⁴⁸² За представе опсада у XVII и XVIII веку, видети: M. Pollak, *Cities at War in Early Modern Europe*, Cambridge 2010, 111.

⁴⁸³ „Пут хабзбуршке војске од Футога до Београда и опсада 1717. године“, Рибро Кут (A. Ribro Coutt), 1717, Беч, МГБ, ГИ1/3196 (*Situation exacte des routes de l'Armée Imp. lors qu'elle marcha le 25. Juin 1717. vers la Ville de Belgrade ...*); „План Београда“, Јохан Георг Пушнер, 1717, Нирнберг, МГБ ГИ1/173 (*Plan von Belgrad und eigentlicher Entwurf aller Operationen, Attaquen und Actionen, so von Eröffnung der Kayserl: Seiten sehr Glorreichen Campagne des 1717 Jahres biß zur Übergab Belgrad vorgegangen sind*).

⁴⁸⁴ M. Hochedlinger, 'Just attack the enemy heartily ...' *The Imperial Army in the Age of Prince Eugene*, 36.

Аустријско-турски рат 1716-1718. године није имао пуно битака. Исход рата су одлучиле битка код Петроварадина, опсада Темишвара, те битка код Београда која је уследила након опсаде. На већини гравира, представа битке заузима цео предњи план, а често и већи део позадине. Ту су и неопходне географске и топографске одреднице, као што су Сава и Дунав, утврђења попут Земунa или Панчева и поменути изометријски планови тврђаве и ведуте Београда мањих размера. За композиционо и идејно средиште приказаног, бира се обично неки истакнути детаљ битке, тренутак који у својој визуелној формулацији може да послужи као значењско и симболичко чвориште. Како је и сама битка код Београда представљала симбол победе хришћанства над неверницима, тако је, из поменутих разлога, изабрана сцена јуриша коњице на турски логор и заузимање пашиног шатора и турских топова од стране царских трупа.⁴⁸⁵ Прикази битке дати су често крајње минуциозно, са мноштвом детаља, мада у оквирима већ утврђених и много пута понављаних шаблона баталистичког сликарства. У извесном броју случајева, гравире са сценама битака настајале су управо преношењем дела монументалне уметности у графички медиј. Циклус слика на којима су дате велике војне победе Еугена Савојског и за које је он сам давао упутства на основу сећања, пренете су у медиј гравире и доживеле велику популарност кроз више издања.⁴⁸⁶ (сл. 40)

2. МИРОВНИ ТЕАТАР

Идеја позоришта развила се у периоду барока у свеобухватни модел посебно погодан за анализу догађаја који подразумевају интеракцију у

⁴⁸⁵ А. Milošević, *Propagandna kampanja bečkog dvora u austrijsko-turskom ratu 1716-1718 godine na kartama i gravirama*, Kultura 131, Beograd 2011, 115-117.

⁴⁸⁶ Циклус од 10 слика фламанског уметника Јана ван Хухтенбурга (Jan van Huchtenburgh), данас се налази у Галерији Сабауда у Торину. Видети: *Prinz Eugen und das Barocke Österreich*, Wien 1986, 213-216, 233-234, 239; *Prince Eugene, General-Philosopher and Art Lover*, Vienna 2010, 164. Хухтенбург је касније по овим сликама израдио гравире међу којима су и два догађаја из аустријско-турског рата – Битка код Петроварадина и Битка код Београда. Исту тематику понављају и зидне слике у дворцу Лудвигсбург у Виртембергу које славе Карла Александра, друга по оружју принца Еугена и гувернера Краљевине Србије. *Prinz Eugen und das Barocke Österreich*, 219-221.

јавности. Дипломатски догађаји попут мировних конгреса, представљали су не само у симболичком већ и у буквалном смислу позорницу на којој су наступали актери следећи строго утврђена правила протокола и пред публиком коју нису чинили само присутни, већ и широка европска јавност која је о догађају извештавана кроз текст и слику.⁴⁸⁷

Пожаревачки мир

Како су се политичке околности у Европи за Хабзбурге поново закомпликовале, желело се са бојног поља прећи што брже за преговарачки сто.⁴⁸⁸ Конгрес је оджан на једном брду у близини Пожаревца, у периоду од 5. јуна до 12. јула, а коначни уговор о миру посланици су потписали 21. јула 1718. године.⁴⁸⁹ Територијална разграничења обављена су по принципу *uti possidetis*. Овим новим тековинама осигурала је Царевина у потпуности Угарску тако што јој је сада придодат Банат, као и Хрватска и Славонија малим али значајним територијалним проширењима. На тај начин су Хабзбуршке границе постале природно омеђене. Аустрија је добила доњи Срем и тзв. Малу Влашку, као и велики део Србије, тачније северну Србију са Београдом.⁴⁹⁰

⁴⁸⁷ Једно од таквих издања је „*Das Hungarisch- und Venetianische Kriegs- Nunnemero/ Gott Lob! mit bessern Fug so zu nennende Friedens-Theatrum Welches die zu Pasarowiz am 21 Julii An. 1718 zwischen allerseits kriegenden Partheyen getroffene Friedens-Schlüss*“, Ј. Т. Бетиа (Johann Theodoro Boetio), 1718, Лајпциг. Овде су уз кратке уводне описе дати мировни уговори свих страна које су преговарале. Издање је такође опремљено гравирама са представом распореда шатора и кампова, унутрашњости главног шатора са преговарачима и прослављање након потписивања мира.

⁴⁸⁸ Још за време трајања ратних сукоба између Аустрије и Турске, Шпанија је прекршила примирје и искрцала трупе на Сардинију. Д. Павловић, *Пожаревачки мир*, 46, 47.

⁴⁸⁹ За царске изасланике на конгресу били су одређени генерал Вирмонт дотадашњи посланик на пољском двору и гроф Таламан члан Дворског ратног већа, а за млетачког Карло Руцини. Турска је за преговоре именовала бившег султановог силихдара Ибрахим-агу као првог и Мехмед-агу као другог посланика. Приликом преговора требало је да посредују енглески изасланик лорд Роберт Сатон и холандски Јакоб Колијер. Д. Павловић, *Пожаревачки мир*, 50-51; *Istorijski izveštaj o Požarevačkom miru od Vendramina Bjankija/ Istoria relazione della pace di Posaroviz di Vendramino Bianchi*. Požarevac 2008, 109-123. О делатности Јакоба Колијера: B. de Boer, *Jacob Colyer: Mediating Between the European and the Ottoman World*, Beograd s.d., 18-22,

<http://serbia.nlembassy.org/binaries/content/assets/postenweb/s/servie/netherlands-embassy-in-belgrade/news/bas-de-boer---jacob-colyer.pdf>. 27. 9. 2015.

⁴⁹⁰ Границе су прецизиране чланом 2 мировног уговора, видети: *Istorijski izveštaj o Požarevačkom miru od Vendramina Bjankija*, 229; Д. Павловић, *наб. дело*, 65, 66.

Нема сумње да су конвенције европске дипломатије с краја XVII и почетка XVIII века подразумевале да се велика пажња посвети протоколу који је представљао одраз тадашњег европског друштва и његове опседнутости рангом, чином и уопште местом у друштвеној хијерархији. Такмичарско показивање статуса као и симболизам моћи чинили су да дипломатски сусрети често послуже као арена у којој се борба настављала и након престанка ратних дејстава.⁴⁹¹ Такође се сматрало да је начин на који се воде преговори, готово подједнако важан као и сврха преговора. Постојала је посебна кореографија која је подразумевала како и када који учесник преговора ступа на позорницу, ко седа први, какав је распоред седења, да ли се поштује хијерархијски или принцип једнакости страна у преговору и сл.⁴⁹² Све ово дошло је до изражаја приликом припрема за пожаревачки мировни конгрес и у току његовог одржавања. Додатну осетљивост требало је показати према захтевима пораженог непријатеља, османске царевине, која је у свему требало да буде третирана са тактом и поштовањем. Тако је самом мировном сусрету између Хабзбуршке и Отоманске империје претходио низ преговора који су се тицали места сусрета, организације, протокола, приликом којих је турска страна показала изузетну ситничавост. Док се царска страна залагала за директне преговоре, отоманска је инсистирала на присуству медијатора – Енглеске и Холандије. Преговарало се и о учешћу Венеције, на чему је Аустрија инсистирала, а Турска се противила. У међувремену су обе стране груписале војне снаге у случају да због неуспеха преговора дође до нових ратних дејстава. За место сусрета аустријски двор је предложио варош Кладово (Фетислам), Чернец у Влашкој или чак неку дунавску аду на којој би се могла саградити одговарајућа привремена здања.⁴⁹³ На крају је одлучено да то буде Пожаревац, који је био најближи стационираним аустријским војним снагама, тачније једно брдо недалеко од

⁴⁹¹ R. Murphey, *Twist and Turns in the Diplomatic Dialogue: the Politics of Peacemaking in the Early Eighteenth Century*, in: *The Peace of Passarowitz, 1718*, eds. Ch. Ingrao, N. Samardžić and J. Pešalj, West Lafayette, 2011, 87, 88.

⁴⁹² W. Roosen, *Early Modern Diplomatic Ceremonial: A Systems Approach*, JMH, 52 (3), Chicago 1980, 469.

⁴⁹³ *Istorijski izveštaj o Požarevačkom miru od Vendramina Bjankija*, 51, 53,

вароши, на коме су подигнути конгресни и пратећи шатори, као и све остало неопходно за одржавање конференције. Логори обе стране били су на једнакој удаљености од места преговора, аустријски и венецијански у вароши Пожаревац, а турски у правцу Костолца. На истом принципу реципроцитета договорени су и састав и број пратње, детаљи протокола и сл. Договорено је да 5. јуна 1718. године, на дан почетка рада мировног конгреса, у исто време дођу представници зараћених страна и земаља посредница (турско посланство са холандским посредником, а царски преговарачи са енглеским) са својим пратњама које су имале чак до 700, 800 људи (сл. 41 и сл. 42).⁴⁹⁴ У договорено време, у тишини, истовремено су сви ушли у конгресни шатор и заузели места.⁴⁹⁵ Конгрес је трајао 70 дана и имао 13 седница. Уговор о миру потписан је 21. јула.⁴⁹⁶ Након што су на последњој седници опуномоћеници свих трију страна потписали споразум, „кренули су једни другима у сусрет и као добри пријатељи се међусобно изгрлили“. Догађај је пропраћен грандиозном грмљавином топова која се разлегла долином Мораве и Дунава.⁴⁹⁷ Осим постојећих писаних описа догађаја, сачувани су планови који приказују просторну организацију Пожаревачког конгреса, изглед и размештај шатора, место кампова преговарачких страна, број и врсту пратећих снага. И сам чин потписивања мира који се одвија у унутрашњости конгресног шатора, овековечен је на бројним цртежима и гравирама (сл. 43 и сл. 44).⁴⁹⁸

⁴⁹⁴ Један од таквих примера је гравира „*Prospect der Gegend um Pasarowitz, all wo die Conferentien zu Abhandel (abhalten) - und Schließung des Friedens in Hungarn gewesen*“, 1718.

http://www.kiefer.de/auktion_artikel_details.aspx?KatNr=6127&Auktion=74&lng=us, 25.9.2015, или „*Pasarovizer Friedens Conferentz*“ из Мађарског националног музеја у Будимпешти, <http://hnm.hu/en/exhibitions/modern-and-contemporary-history/rakoczi-war-independence-and-anti-turkish-wars-beginning>, 22.11.2015.

⁴⁹⁵ Протокол је предвиђао да се прво појављивање учесника конгреса буде нарочито помпезно. *Исто*, 135.

⁴⁹⁶ К. Ст. Протић, *Одломци из историје Београда*, ГНЧ VIII, Београд 1886, 6.

⁴⁹⁷ *Исто*, 4; R. Murphey, *Twist and Turns in the Diplomatic Dialogue*, 85, 86; *Istorijski izveštaj o Požarevačkom miru od Vendramina Bjankija*, 213.

⁴⁹⁸ „*Prospect des Kayserlichen Großen Conferenz-Zelts zu Pasarowitz, allwo der Friede tractiret und den 21. Julii 1718 geschlossen worden.*“

http://www.kiefer.de/auktion_artikel_details.aspx?KatNr=6127&Auktion=74&lng=us, 25.9.2015, на коме су приказани сви учесници – преговарачи, посредници и секретари. Као и: „*Almanach pour l’année M.DCCXIX Trève de Vingt-quatre ans entre l’Empereur, Les Vénitiens et le Grand Seigneur signé à Passarowits le 21 juillet 1718 ...*“, Албертина, Беч, сигн. DG2009/573.

Поред свечаности коју један град организује за владара, и догађаја попут крунисања, крштења или венчања, није била реткост да се светковине одржавају и поводом постизања одређених дипломатских успеха. Познато је из извора да су победа над Турцима код Београда или склапање Пожаревачког мира обележени широм немачких земаља и по Европи. У Бечу су по потписивању мира држана благодарења на која је долазио цар са целим двором, а папа је у Риму служио службу Божју и благодарења са осамнаест својих кардинала. Слично је било и у Венецији, Лисабону и Варшави.⁴⁹⁹ Градови у Царству утркивали су се и такмичили ко ће боље да прослави овај велики успех – да ли ефектним осветљењем или ватрометима.⁵⁰⁰

И Турци су славили као да се радило о великом војном успеху јер су сматрали да је, с обзиром на околности, постигнут повољан мир. Велики везир је из руку султанових примио пророков барјак и са њим дошао у Једрене, а затим и у Софију. Тамо му је други османски преговарач на конгресу Мехмед-ефендија донео вест о закључењу мира и одмах је именован за пашу од три туга. Када је велики везир Дамад Ибрахим-паша по пријему вести о склапању мира дошао из Софије у Једрене, дочекан је као до тада ни један везир.⁵⁰¹

Размена амбасадора

У члану 17 мировног уговора у Пожаревцу наводи се: „Da bi se što više učvrstilo ovo primirje i prijateljstvo između oba premoćna cara, neka se od obe strane pošalju svečani izaslanici, dočekani, poštovani i tretirani sa podjednakim

⁴⁹⁹ К. Ст. Протић, *Одломци из историје Београда, 1718-1739*, 8.

⁵⁰⁰ К. Ст. Протић, *нав. дело*, 7-8.

⁵⁰¹ Сажет опис о томе како је текао церемонијал уласка великог везира у Једрене и како га је султан примио, видети: *Исто*, 6-7. Велики везир Дамад Ибрахим-паша (Nevşehirli İbrahim Pasha) огласио је да је дошло време мира и уживања у благодетима живота и уметности. Дванаест година његове владавине назива се „добом лала“ и представља својеврсну „ренесансу“ када су цветали песништво, калиграфија, расле библиотеке, а Истамбул почињао да личи на друге европске престонице. Р. Самарџић, *Срби у Турском царству 1718-1737*, у: *Историја српског народа*, IV-1, 91. За отоманске фестивале из овог периода видети: D. Kuban, *The miniatures of Surname-i Vehbi*, http://web.archive.org/web/20091026121811/http://geocities.com/surnamei_vehbi/kuban.html, 11.9.2015.

ceremonijalom od ulaska u teritoriju pa sve do izlaska iz nje, noseći dar u znak prijateljstva, prikladan dostojanstvu i jednog i drugog cara. Oni neka na mesto razmene dođu u martu, na dan zimske ravnodnevice, nakon što se unapred pismeno dogovore da krenu na put u isto vreme, i neka do razmene dođe na granici uz poštovanje već ranije između dva carstva ustaljene prakse...”⁵⁰²

Догађај размене посланика који помиње мировни уговор, заиста се одиграо наредне 1719. године, али тек у јуну. Тада су кроз Србију прошли изасланици, аустријски гроф Хуго фон Вирмонт⁵⁰³ и турски Ибрахим-паша⁵⁰⁴ – један на путу за Цариград, други за Беч. Церемонији је претходила интензивна преписка између највиших представника двају царстава.⁵⁰⁵ Цело путовање царског посланства у Цариград 1719. као и његов повратак наредне године описао је у својој књизи дневника секретар и историограф царског изасланика грофа Вирмонта – Герард Корнелиус фон Дриш (Gerard Cornelius von den Driesch. Sr. Ehel Sekretär und Historiographus) (сл. 45).⁵⁰⁶ По изводима из Дришове књиге у преводу Косте Протића сазнајемо многе информације о Београду и Србији с почетка аустријске владавине, о детаљима боравка бечке делегације у Србији и посебно занимљиве делове који бележе управо церемонијал приликом размене посланика. Специјални

⁵⁰² *Istorijski izveštaj o Požarevačkom miru od Vendramina Bjankija*, 241.

⁵⁰³ Дамјан Хуго фон Вирмонт био је учесник битке код Сенте, након чега је награђен титулом грофа, затим царски намесник у Мантови, амбасадор на Шведском двору и у Пруској, затим у Пољској, а после тога овлашћени царев преговарач поводом закључивања Пожаревачког мира. A. Heldmann, "Virmont", in: *Allgemeine Deutsche Biographie*, 55, Leipzig, 1910, 332-341, <http://www.deutsche-biographie.de/pnd138709130.html?anchor=adb>, 26.10.2015.

⁵⁰⁴ Ибрахим-пашу, такође, срећемо на преговорима о миру у Пожаревцу 1718. године, као Ибрахим-агу, што показује да је због добро обављеног посла унапређен од стране султана. Пре тога, у месецима пред избијање рата 1716. године, налазимо га у Бечу као изасланика великог везира. Круну успона овог османског дипломате представљао је брак са принцезом Ајше, братаницом Ахмета III, којим улази у круг владарске породице. T. Artan, *Royal Weddings and the Grand Vezirate: Institutional and Symbolic Change in the Early Eighteenth Century*, in: *Royal Courts in Dynastic States and Empires, A Global Perspective*, eds. J. Duindam, T. Artan, M. Kunt, Leiden - Boston 2011, 361

⁵⁰⁵ В. Абрамовић, *Писмо команданта Београда генерала грофа Одвијера Дворском ратном савету из 1719, поводом доласка турског гласника Мустафе аге*, МГ XXXIII, Београд 2012, 171-182.

⁵⁰⁶ Пун назив књиге гласи: *Historische Nachricht von des Röm. Kayser. Gross-Botschaft nach Konstantinopel, welche auf allergnädigsten Befehl Sr. Kön. Kais. und Katol. Majestat Karl des Sechsten nach glücklich vollendeten zweyjährigen Krieg, der Hoch-und Wohlgeborene des H. R. Reichs Graf Damjan Hugo von Virmondt rühmlich verrichtet*. Објавио ју је 1723. године у Нирибергу Петр Конрад Монат (Peter Conrad Monath). Делови које смо користили превео је са немачког и објавио Коста Протић у „Отаџбини“ књ. XXII. К. Протић, *Путовање кроз Србију 1719-1720. год*, Београд 1889.

царски изасланик гроф Вирмонт пристигао је заједно са пратњом Дунавом у Београд 30. маја, где му је организован свечани дочек од стране заповедника Београда грофа Одвијера. За све време боравка посланика у Београду, славило се, пуцало из топова, а увече се играло и приређиване су позоришне представе у којима су глумили војници.⁵⁰⁷ Такође, сазнајемо да је посланик остао у Београду дуже време, јер су га ту дочекали Турци које је послао нишки паша, а с којима је требало утврдити протокол при сусрету оба посланика на новој граници између Турске и Хабзбуршке царевине. Договорени су детаљи о томе како ће турске власти примити аустријског посланика, а аустријске турског, и како ће се по преласку границе бринути о безбедности и њиховом угодном путовању до крајњег одредишта, Цариграда, односно Беча. Том приликом израђен је детаљни план церемонијала којим је утврђено на који ће се начин одвијати протокол, ко ће организовати место састанка и колики ће бити број војника и посланичких пратилаца приликом сусрета.⁵⁰⁸

Ова два висока изасланика сусрела су се 15. јуна 1719. године, на граници двеју царевина – између Параћина и Ражња, на путу Београд-Ниш. Сусрет су организовали војни заповедници пограничних области Аустрије и Турске, гроф Одвијер заповедник тврђаве Београд и „Краљевине Србије“,⁵⁰⁹ и сераксир Ниша и војни заповедник европског дела Турске беглербег Абдулах-паша Мухсинзаде (Der Sereskier Urumeli Beklerpeki Abdula Dusim Sade),⁵¹⁰ који су изасланике својих суверена пратили до договореног места. Изасланици су се на договореном месту срели уз велику помпу и утврђени церемонијал.

⁵⁰⁷ К. Протић, *Путовање кроз Србију 1719-1720. год*, 5

⁵⁰⁸ Капетан Опшевић послат је с нишким Турцима на границу да је обележи укопаним камењем и да изабере место погодно за сусрет посланика. Број војника и посланичких пратилаца при сусрету посланика требало је да буде идентичан. К. Протић, *нав. дело*, 7.

⁵⁰⁹ 1723. године гроф Одвијер је премештен на место заповедника Славоније. В. Абрамовић, *Писмо команданта Београда генерала грофа Одвијера Дворском ратном савету из 1719*, 173.

⁵¹⁰ После Пожаревачког мира и губитка Београда Турци су започели уређење Ниша као нове граничне тврђаве. Када је Ниш постао једно од седишта румелијског пашалука, тамо је упућен нови беглербег Румелије са посебним задатком да утврди одбрамбени систем града. Видети: Р. Самарџић, *Срби у Турском царству 1718-1737*, у: *Историја српског народа*, IV-1, 89, 90.

Сам догађај размене амбасадора имао је карактер представе која је подразумевала сцену, глумце и гледаоце. Концепт театралности посебно се односио на: брижљиво „постављање сцене“ и „сценарио“ који је прописан низом правила понашања у директној комуникацији са публиком; корпоралну реторику – тј. да у овом догађају учесници/глумци не шаљу информације само вербално, већ, такође, користећи изразе лица и гестове; постојање најмање два нивоа перцепције и интерпретације – хабзбуршки и отомански.⁵¹¹ Детаљи везани за путовање претходно су договорени, као и церемониал размене који је следио шаблоне развијене још у раном XVII веку, уз поштовање дипломатске традиције размене амбасадора на граници која је негована у Отоманској царевини и која се називала *mubadele*.⁵¹² Сусрет амбасадора се одиграо 15. јуна на једној чистини, претходно обележеној са три камена, централним, који је представљао границу, и још два, од њега подједнако удаљена која су означавала места где ће се зауставити делегације са пратњом. Након потписаног мира две царевине су отвориле нову еру међусобних односа уважавања и пријатељства, који се препознају као лајтмотиви целокупне церемоније.⁵¹³ Принцип паритета условио је да су у уређењу места сусрета учествовали у подједнаком броју и царски и турски војници. Амбасадори су морали бити истог друштвеног ранга, морали су на место сусрета да стигну истовремено, да стану на једнакој удаљености. Пратња је, такође, морала да буде усаглашена по бројности и структури, као и дарови који су ношени. Корнелијус Дриш описује даљи ток сусрета: Најпре су један другом пришли војни команданти, генерал Одвијер и Абдулах-паша и

⁵¹¹ A. Strohmeyer, *Teatralnost medkulturnega miru: Damian Hugo von Virmont kot cesarski veleposlanik pri Visoki porti (1719/20)*, 75, <http://hs.zrc-sazu.si/Portals/0/sp/hs11/Strohmeyer.pdf>. 30.10.2015; A. Strohmeyer, *Die Theatralität interkulturellen Friedens: Damian Hugo von Virmont als kaiserlicher Großbotschafter an der Hohen Pforte (1719/20)*, in: G. Braun, A. Strohmeyer, (Hg.), *Frieden und Friedenssicherung in der Frühen Neuzeit. Das Heilige Römische Reich und Europa. Festschrift für Maximilian Lanzinner*, Münster 2013, 417.

⁵¹² За писани извештај о сличном сусрету који се одиграо неколико деценија касније, видети: *Mubadele, An Ottoman-Russian Exchange of Ambassadors*, annotated and translated by N. Itzkowitz and M. Mote, Chicago 1970. Кључни део церемоније *mubadele* био је размена дарова. V. H. Aksan, *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmi Efendi, 1700-1783*, 47, са старијом литературом.

⁵¹³ A. Strohmeyer, *наб. дело*, 77, 78.

поздравили се.⁵¹⁴ Затим су, јашући на коњима, месту састанка пришла оба изасланика, у исто време сјახала и поздравила се преносећи узајамне жеље својих суверена за пријатељством. Пошто су поседели мало на столицама без наслона, један наспрам другог, покрај својих пограничних команданата и разменили неколико пријатељских речи, прво су устали команданти, а затим и посланици. Турски погранични командант узео је свог посланика за руку и предао га аустријском команданту са молбом да се брине за његову безбедност док је у његовој земљи. Исто то је учинио и царски погранични командант, па су тако оба посланика прешла на територију суседног царства.⁵¹⁵

Осим Дришовог дневника, свечаном сусрету високих изасланика посвећена је илустрована књига свечаности (*Accurater Abriss. Von der Auswechslung Ihro Römischen Kayserl. Mayest. Gross Bottschaffter, mit dem Gross-Bottschaffter der Ottomanischen Portte.*).⁵¹⁶ Основне податке сазнајемо из текста на уводној страници, где се наводе актери размене изасланика, време и место на коме се она догодила.⁵¹⁷ У тексту аутор Јохан Конрад Вајс објашњава да се овај сусрет високих посланика одиграо 15. јуна 1719. године недалеко од Параћина. Сусрет је поздрављен троструком салвом артиљерије, коњице и пешадије. Следи уоквирена посвета грофу Одвијеру команданту Београда генерал-фелдвахмајстеру, команданту пешадијског пука и

⁵¹⁴ За историју конвенција при „поздрављању“ како у свакодневној комуникацији тако и приликом дипломатских сусрета, видети: H. Roodenburg, *The 'hand of friendship': shaking hands and other gestures in the Dutch Republic*, in: *A Cultural History of Gesture*, ed. J. Bremmer, H. Roodenburg, Ithaca 1991, 152-189.

⁵¹⁵ К. Протић, *Путовање кроз Србију*, 10, 11.

⁵¹⁶ A. Milošević, *The Festival Book for the Exchange of Austrian and Turkish Deputations in 1719*, in: *The Peace of Passarowitz, 1718*, eds, Ch. Ingrao, N. Samardžić, J. Pešalj, West Lafayette 2011, 239-253. У ранијој науци овај предмет био је познат под именом „Албум пожаревачког мира“ и „Албум Конрада Вајса“. Н. Тодоровић, *Пожаревачки мир 1718, у литератури, гравури и медаљерству*, ЗНМ у Београду 1970, 513; *Stare karte, gravure i fotografije iz zbirke Muzeja grada Beograda*, CD, Beograd, bez godine izdanja.

⁵¹⁷ Већина књига свечаности обично инсистира, у наслову или уводном тексту, да су верни извештаји о ономе што се догодило. Често се имплицира да се све што је испричано догодило управо тако и да ништа није испуштено. То се најчешће односи на извештаје који се састоје само од текстуалног дела који описује догађаје. Тако већина књига свечаности даје прецизан датум, листу учесника, имена и титуле, описује њихову одећу и прича догађаје по реду дешавања, без много коментара. Н. Watanabe-O'Kelly, *The Early Modern Festival Book: Function and Form*, у: *Europa Triumphans: Court and Civic Festivals in Early Modern Europe*, ed. J. R. Mulryne, Н. Watanabe-O'Kelly and M. Shewring, Ashgate, 2004 vol. I, 8, 9. За штампани, често неукрашени материјал о свечаностима на примеру Рима XVI и XVII века, видети: L. Nussdorfer, *Print and Pageantry in Baroque Rome*, SCJ, XXIX/2, Kirksville 1998, 440.

заповедајућем генералу Краљевине Србије. У трећем ступцу је дат детаљни опис догађаја (сл. 46).

На петнаест илустрованих листова који следе, подробно, сликом и текстом, дат је цео догађај са свим својим актерима. Наративно и хронолошки сви листови представљају део исте целине, тј. церемонијалног сусрета царских посланика недалеко од новоуспостављене границе, осим два последња која се баве хронолошки нешто каснијим дешавањима.⁵¹⁸ Централни лист (сл. 47) приказује место на коме треба да се сретну царски изасланици, са централним стубом око кога су постављене четири столице од којих на двома седе генерал Одвијер и серексир нишке тврђаве Абдулах-паша Мухсинзаде, док су остале две празне и чекају царског и турског изасланика који још нису пристигли. Веома прецизно представљени су и именовани сви учесници у овом догађају: представници аустријске војне управе у Србији као и турски војни представници. Поворке оба изасланства приказане су као колоне у покрету које полако пристижу на место састанка из оба смера и протежу се кроз наредних седам листова. И ова књига свечаности, као и сам церемонијал, илустровала је сликом и текстом принцип паритета међу царевинама. Од средине ка почетку и крају албума нижу се војни ешалони с коњаницима и пешацима обе војске којих у стварности, како каже тумач, има 1.700. У колонама се ређају дворски званичници, различити послужитељи и помоћници, музичари. Негде у средини обе поворке, приказани су на коњима царски и отомански изасланик окружени слугама. На самом зачељу су пртљажна кола и кола са поклонима.⁵¹⁹

Београдски мир потписан је 18. септембра 1739. између Хабзбуршке и Отоманске царевине. Годину дана после потписивања одиграла се још једна размена посланика, након што су порушена сва утврђења и објекти на које се поражена, аустријска страна обавезала уговором. Преосталих 1000

⁵¹⁸ Два последња листа са представама сусрета аустријских и турских званичника описују догађаје који су се одиграли неколико дана после централног догађаја. А. Milošević, *The Festival Book for the Exchange of Austrian and Turkish Deputations in 1719*, 245-247.

⁵¹⁹ А. Milošević, *наб. дело*, 241-244.

аустријских војника који су радили на рушењу утврђења напустило је београдску тврђаву,⁵²⁰ а затим је обављена свечана церемонија ратификације и замене изасланика – царског посланика грофа Улефелда и турског Менкуфали Мехмед-ефендије. Како је већ протокол налагао, размена се требала одиграти на граници двају царства, па је церемонија уприличена у свечано украшеном шатору који је био подигнут на једном сплаву на Сави, према ушћу у Дунав.⁵²¹ С обзиром на то да је овим миром Хабзбуршка царевина изгубила скоро све што је пре двадесет година задобила, не чуди да о њој нису остављена нека посебна писана и визуелна сведочанства. На „Плану београдских утврђења 1740. године“ приказан је, како се у поднаслову каже, церемонијал размене царских и турских посланика који се одиграо 10. 6. 1740. године. У Доњем граду Београдске тврђаве и приобалном делу према ушћу, виде се царски војници који напуштају Београд.⁵²²

*

Аустријско-турски рат 1716-1718. и Пожаревачки мир 1718. године, Краљевину Србију уводе у сферу европске визуелне културе, у првом реду преко репродуктивних штампаних медија. Објављивање великог броја карата и гравира са ратном тематиком, требало је да задовољи интересовање шире европске публике за новостима и узбуђењима, али и да, у домену визуелне културе, илуструје конвенције европске дипломатије или владарске пропагандне програме.

⁵²⁰ J. Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717-1739*, 227.

⁵²¹ Р. Веселиновић, *Србија под аустријском влашћу 1718-1739*, 162.

⁵²² „План београдских утврђења 1740. године“, непознати аутор, 1740, Беч, Музеј града Београда, инв. бр. ГИ1/333.

IV РЕФОРМА ЦРКВЕНОГ ЖИВОТА

Након успешног рата против Турске (1716-1718) и Пожаревачког мира 1718, у састав Хабзбуршке монархије су ушле нове територије насељене српским живљем: Краљевина Србија и Темишварски Банат, организоване као посебне административне области под директном царском влашћу. Што се духовне јурисдикције над православним становништвом тиче, аустријске власти предузеле су одмах по закључењу мира напоре да спрече сједињење новоосвојених области са Карловачком митрополијом, црквеном организацијом православних Срба насељених одраније на територији царевине. Постојала је бојазан да би ослањајући се на привилегије, уз јединствену црквену организацију и под вођством снажног верског поглавара, српски народ могао постати „држава у држави”.⁵²³ Конфирмационом дипломом цара Карла VI из 1718. године успостављена је, поред Пећке патријаршије и Карловачке митрополије, још једна аутокефална црквена организација за Србе из новоосвојених области која је добила име Београдска митрополија.⁵²⁴ 1720. издаје цар „проширену повељу” којом јурисдикцији Мојсија Петровића придодаје Темишварску и Вршачку епископију, а од 1727. и Малу Влашку.⁵²⁵ Овим је у први мах постигнуто да су, место да буду обједињене под влашћу једног митрополита, земље насељене српским живљем под царском влашћу биле подељене на два црквена центра: Карловачку и Београдску митрополију.⁵²⁶ Сједињење митрополија било је за

⁵²³ Ј. Х. Швикер, *Политичка историја Срба у Угарској*, Нови Сад – Београд, 1998, 58-59; Р. Веселиновић, *Србија под аустријском влашћу 1718–1739. године*, 126.

⁵²⁴ Д. Руварац, *Мојсије Петровић, митрополит београдски, 1713-1730, прилог историји српске цркве*, ССКА 34, Београд 1898, 89.

⁵²⁵ Р. Веселиновић, *нав. дело*, 126. Патријарх пећки Мојсије Рајевић је 1721. Мојсија Петровића потврдио за самосталног архиепископа и митрополита Србије и Баната, о чему сведочи сачувана грамата. Д. Руварац, *Мојсије Петровић*, 91-93.

⁵²⁶ Београдска епископија под турском влашћу је, као и већина епархија Српске православне цркве, имала ранг титуларне митрополије, што са собом није носило већу јурисдикцију у односу на остале епископе. Г. Гарић, *Београдска епископија од 1718. до 1739. године* (магистарски рад одбрањен на Филозофском факултету у Београду), Београд 2009, 6.

Србе питање од велике важности током целе треће деценије. После неколико покушаја које су аустријске власти осујетиле, донета је након смрти карловачког митрополита Викентија Поповића, на сабору у Карловцима одржаном 1726. године, одлука о сједињењу.⁵²⁷ Ово формално уједињење митрополија, признао је Карло VI царском одлуком 1731. године када је потврдио наследника умрлог Мојсија Петровића, Викентија Јовановића за „митрополита карловачког, београдског и других новозадобијених области“.

Београдска митрополија имала је у свом саставу Београдску епархију, у званичним црквеним и административним актима преименовану у Сервијску епархију, Ваљевску, Темишварску и Вршачку епархију, а од 1727. године и Римничку.⁵²⁸ Државне границе Краљевине Србије поклапале су се већим делом са двама епархијама у саставу Београдске митрополије – Сервијском и Ваљевском. Реке Сава и Дунав представљале су границу према северу, која се на истоку протезала до Кључког, Крајинског и Кривинског дистрикта, на југ планинским венцима према Параћину до Сталаћа, па Западном Моравом до Чачка, планинском косом између рудничког и ужичког краја до изнад Лешнице на Дрини и све до Шапца.⁵²⁹ Црквена и административна подела нису се, међутим, у потпуности поклапале. Иако је највећи део Београдске епископије био под јурисдикцијом Београдске администрације, неке источне области као Голубачки, Кучајнски, Хомољски и Поречки дистрикт потпадали су под власт Темишварског Баната.

⁵²⁷ Сједињење је и поред противљења власти обављено *de facto*. Цар је, међутим, Мојсија Петровића потврдио за митрополита карловачког који Београдском митрополијом управља само као администратор. Р. Л. Веселиновић, *Како је постала српска карловачка архиепископија и митрополија*, сепарат, Београд 1936, 41.

⁵²⁸ Након поновног пада Краљевине Србије под турску власт, престала је да постоји архиепископија са седиштем у Београду, а Београдској епархији је поново враћен стари назив митрополија. Г. Гарић, *Београдска епископија од 1718. до 1739. године*, 5-6.

⁵²⁹ За границе видети: Д. Павловић, *Пожаревачки мир (1718), историјска студија*, Београд 1901, 66; *Istorijski izveštaj o Požarevačkom miru od Vendramina Bjankija/Istoria relazione della pace di Posarovic di Vendramino Bianchi*. Požarevac 2008, 229. Убрзо након потписивања мира одлучено је да се седам дистриката (Кључ, Крајина, Кривина, Хомоље, Кучајна, Мајданпек и Голубац) подреде Банатској администрацији, односно Оршавском обервервалтерству (Orsovarer Oberverwalteramt). J. Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung (1717-1739)*, МККК, Neue folge III, Wien 1889, 200; М. Ђорђевић, „Краљевство Србија“ 1720-1739. (докторски рад одбрањен на Филозофском факултету у Нишу), Ниш 2013, 3.

Сервијска епархија била је подељена на егзархате: Пожаревачки који је обухватао области источно од Велике Мораве и Грочански који је покривао Смедеревски и Грочански дистрикт. Посебну целину чиниле су парохije Београдског дистрикта.⁵³⁰ Ваљевска епископија која је чинила скоро половину територије Краљевине Србије, обухватала је подручја Шабачког, Лешничког, Крупањског, Ваљевског, Рудничког, Чачанског, Јагодинског и делимично Крагујевачког дистрикта.⁵³¹

*

У првим деценијама после Сеобе висока јерархија српске цркве била је принуђена да предузме низ корака у циљу прилагођавања новим условима у којима се нашла преласком у модерну апсолутистичку европску државу. У овим тешким временима када су позиције српске цркве биле угрожене на свим пољима, сазрела је међу ученим људима идеја да се само спровођењем коренитих реформи и прихватањем неминовних промена, могу ојачати редови цркве и повратити њене уздрмане позиције. Као услов за опстанак наметало се прихватање новог културног модела,⁵³² а заслуге за покушај увођења коренитих реформи у све области живота Београдске, то јест Београдско-карловачке митрополије, припадају двојици архиепископа, Мојсију Петровићу и Викентију Јовановићу. За реформисање литургијског живота узор су потражени у Украјини и Русији. Још 1718. године, током боравака у Бечу, писао је митрополит Мојсије руском цару Петру I са молбом да му помогне да обнови Саборну цркву, пошаље за њу нужне утвари, одежде и књиге, опрему за још дванаест цркава, као и два искусна учитеља која би могла установити школу. Цар се на ову молбу није одазвао.⁵³³ Три године касније, митрополит шаље свог логотета Владула Малајеска на руски двор са новом молбом сличног садржаја. У писму Петру Великом митрополит се жали на агресивну пропаганду католичке цркве коју потпомаже држава речима да „противници обманом, те лажном проповеђу развраћају народ“, да се хвале да ће подићи штампарије у којима ће се штампати

⁵³⁰ Г. Гарић, *Београдска епископија од 1718. до 1739. године*, 14.

⁵³¹ Н. Радосављевић, *Ваљевска епископија 1718-1739.*, ГИАВ 32, Ваљево 1998, 13-14.

⁵³² М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Београд 1996, 27.

⁵³³ Д. Руvaraц, *Мојсије Петровић, митрополит београдски 1713-1730*, 87, 146-147.

словенске књиге, да пошто немамо својих, шаљу њихове „фратре“ и сл., а све то „јер оружја немамо, да би им могли одговорити“.⁵³⁴ А поменуто „оружје“, управо су црквене књиге и учитељи. По одлуци Синода стиже 1726. године у Београдско-карловачку митрополију Максим Суворов носећи 400 Прокоповичевих буквара, 100 граматика Смолитског и 10 комада тројезичног речника Поликарпова.⁵³⁵ Огромна потреба за богослужбеним књигама није се могла задовољити српско-словенским издањима која су опстала из ранијег периода. Дозвола за српске штампарије коју је тражио још патријарх Арсеније Чарнојевић, од аустријских власти никако се није могла добити, па се увоз руских књига наметнуо као једино прихватљиво решење. Тако се са руским учитељима и црквеним књигама рускословенски језик прихвата у Београдско-карловачкој митрополији, а са њим и схоластичко богословље, које је тридесетих година XVIII века скоро у потпуности заменило традиционално грчко богословље.⁵³⁶ Митрополити Мојсије Петровић и Викентије Јовановић били су свесни неопходности спровођења реформи целокупног народно-црквеног живота. Са традиционалном црквеном организацијом наслеђеном из времена под Турцима, разрушеним храмовима и тешким материјалним стањем становништва, малобројним и необразованим свештенством, раширеним сујеверјем и паганским обичајима, српска црква није била у стању да се супротстави настојањима државних власти да јој сузи јурисдикцију, смањи утицај међу верницима и ограничи права загарантована привилегијама. Ту је била и свеприсутна Католичка црква, добро организована, материјално потпомогнута од државе и изразито прозелитски настројена. Као узор за низ корака на реорганизовању и реформисању црквеног живота које су митрополити предузели у трећој и четвртој деценији XVIII века, послужио је *Духовни регуламент* Петра Великог.⁵³⁷ Ово изузетно важно дело које је из основа променило однос моћи руске државе и цркве у корист државе, извршило је

⁵³⁴ Р. Грујић, *Српске школе 1718-1739*, Нови Сад-Београд 2013, 53.

⁵³⁵ М. Костић, *Духовни регуламент Петра Великог (1721) и Срби*, Зборник радова САН 17, институт за проучавање књижевности, књ. 2, Београд 1952, 79.

⁵³⁶ М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 278.

⁵³⁷ О утицајима које је ово дело имало у српској средини, видети: Б. Вуксан, *Идеја реформе и појава бакрореза код Срба у XVIII веку*, ЗФФ XVI (1989), 199-221.

утицај и на православне Србе у Хабзбуршкој монархији. Политички аспект Духовног регуламента, јачање царског апсолутизма и смањивање моћи теократије, био је управо супротан интенцијама које су имали српски митрополити. Они су, по привилегијама, представљали не само духовне, већ и световне предводнике народа у иноверној монархији која је штитила католичку цркву. Зато су преко реформи првенствено желели да ојачају централизам црквене организације и свој положај на њеном челу, кроз обнову реда и дисциплине, нарочито међу мирским свештенством и монаштвом, исправљање неправилности, сузбијање сујеверја и подизање значаја школства.⁵³⁸ Са моралне стране али и просветно-педагошке *Духовни регуламент* је постао узор за низ „правила“ које су митрополити објављивали за свештенике, монахе, епитропе, семинаристe и сл.

У поглављу *Духовног регуламента* које се односи на дужности епископа, посебно се критикују њихова гордост и славољубље, и истиче да треба да пазе на „мъру чести своея, и не высоко бы о ней мыслить“.⁵³⁹ Да би могли издржавати учитеље, на пример, епископи не би требали да држе сувишне служитеље, да не дижу зграде које нису неопходне, исто тако свештенога одела и своје хаљине да не умножавају.⁵⁴⁰ Оваква слика смерног и скромног епископа није се могла применити на српске архијереје у аустријској Србији. Као верски, али истовремено и као световни поглавари српског народа, они су морали прихватити нормe политичке репрезентације и понашања у јавности, по узору на високе прелате католичке цркве.⁵⁴¹

⁵³⁸ Исто, 201–204.

⁵³⁹ *Духовный регламентъ, Тицаніемъ и повлѣніемъ сепресвѣтлѣйшаго, державнѣйшаго государя Петра Перваго, по соизволенію и приговору Всероссійскаго Духовнаго Чина и Правительствующаго Сената, въ царствующемъ Санктпетербургѣ, въ лѣто отъ Рождества Христова 1721, сочиненный, Москва, Синодальная Типографія, 1904, 33; М. Костић, Духовни регуламент Петра Великог (1721) и Срби, 79.*

⁵⁴⁰ *Духовный регламентъ, 33.*

⁵⁴¹ О београдским митрополитима као принчевима цркве било је речи раније у раду. Видети: М. Тимотијевић, *Визитација манастира Шишатовца у XVIII веку: прилог истраживању ефемерног спектакла*, у: Манастир Шишатавац, *Зборник радова*, Београд 1989, 341.

1. ВИЗИТАЦИЈЕ

Канонске визитације представљале су једно од општих места верске обнове и једну од најважнијих пастирских дужности епископа/бискупа, чији је циљ био успостављање ауторитета кроз редовне контакте са свештенством и парохијанима, контрола верског живота, подизање моралног образовног нивоа и искорењивање штетних пракси у датој диоцези. На 24. сесији Тридентски сабор се у 3. глави посебно бавио начином на који прелати треба да чине визитације.⁵⁴² Патријарси, примаси, митрополити и бискупи не би смели да занемаре обиласке поверене им диоцезе, а ако су спречени, у њихово име их посећује генерални викар. Осим протеривања јереси, циљ ових визитација био је успостављање правоверне доктрине, одржавање доброг морала и исправљање злих дела, кроз опомену и утеху довођење људи до религије, мира и невиности, и регулисање свега осталог што је на добробит верника а како налаже мудрост визитатора, а време, место и прилике дозвољавају.⁵⁴³ Као и за већину реформи које су митрополити Мојсије Петровић и Викентије Јовановић покушали да спроведу, за узор је послужио Духовни регуламент Петра Великог. У делу где се описују дужности епископа, у петнаест тачака детаљно се износе регуле за канонске визитације епархија.⁵⁴⁴ Не може се са сигурнишћу тврдити да је у Београдској митрополији са визитацијама започето одмах по потписивању мира и потврђивању Мојсија Петровића за Београдског митрополита и како су се оне одвијале у различитим епархијама.⁵⁴⁵ У случају да епископи нису из неког разлога били у могућности да обаве визитацију, уместо њих су то могли да ураде изабрани изасланици.⁵⁴⁶ С обзиром да су српски митрополити много времена

⁵⁴² Н. J. Schroeder, O. P, *The Canons and Decrees of the Council of Trent*, Rockford. 1978, 193-195.

⁵⁴³ Н. J. Schroeder, O. P, *нав. дело*, 194.

⁵⁴⁴ М. Костић, *Духовни регуламент Петра Великог (1721) и Срби, прилог историји нашег рационализма*, 66; *Духовный регламентъ*, 29-30, 42-47.

⁵⁴⁵ Познате су две генералне визитације митрополита Мојсија Петровића, 1726. и Викентија Јовановића, 1734. фрукогорским манастирима, али не и за манастире и цркве у Сервијској епархији. М. Тимотијевић, *Визитација манастира Шишатовца у XVIII веку*, 347-348; Д. Руварац, *Фрушкогорски манастири 1734. године*, АИСПКМ, I, Карловци 1911, 167-175. Није познато ни да ли је ваљевски епископ Доситеј Николић вршио генералне визитације.

⁵⁴⁶ Када је, на пример, 1732. приликом визитације умро мохачко-сечујски епископ Максим Гавриловић, митрополит је у ову епископију у својству администратора послао свог егзарха Петра Ненадовића који је наставио започету визитацију. Он је за кратко време администрирања ишао

боравили у Бечу, тешко да су могли обављати канонске визитације у епархијама под њиховом директном јурисдикцијом (Сервијској и Сремској). Из извора се зна да су као намесници митрополита Мојсија Петровића и Викентија Јовановића, визитације обављали епископи Стефан Љубибратић и Максим Несторовић који су освећивали цркве и антиминос.⁵⁴⁷ Како видимо из сачуваних протокола, касније су за редовне, годишње визитације били задужени егзарси или други дворски служитељи.⁵⁴⁸ Приликом визитација прикупљани су подаци на терену који се тичу броја и стања храмова, њихове опремљености предметима неопходним за богослужење, прихода и расхода, парохије и парохијана, свештеника и њихове оспособљености за службу (спрема и образовање), као и њиховог моралног и материјалног стања и сл. По повратку са обиласка епископски пуномоћници су подносили опширне извештаје о затеченом стању који су садржали предлоге за решавање недостатака и проблема са којима су се сусретали.⁵⁴⁹ У једној посланици из 1734. године упућеној Хришћанима у београдском дистрикту, митрополит Викентије Јовановић детаљно образлаже зашто шаље свог егзарха, кир Симеона Милосављевића. Он објашњава да је то у циљу сагледавања духовног стања свештеника и верника, да је важно на пример, да ли се исповедају, имају ли духовника, да ли се све обавља по уставу источне цркве и сл.⁵⁵⁰ У протоколу визитације Пожаревачког егзархата за 1735. годину постоји лист на коме је формулар према којем су егзарси били дужни да израде извод из протокола и предају га генералном егзарху. Овај формулар има

по епархији, исповедао и поучавао свештенство и народ. Н. Нинковић, *Политичка и културна делатност митрополита Павла Ненадовића* (докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Новом Саду), Нови Сад, 2015, 21.

⁵⁴⁷ Владика Стефан Љубибратић осветио је цркве у Тргу, Смолинцу и Градишту. Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године, по архивским списима*, ССКА 42, Београд 1905, 104, 107, 108. Максим Несторовић је послао већ освећене антиминос црквама у Каменову, Коларима и Железнику. Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића, егзарха београдског митрополита, 1733*, ГСУД 56, Београд 1884, 165, 194, 208.

⁵⁴⁸ Г. Гарић, *Београдска епископија од 1718. до 1739. године*, 40; Иста, *Митрополитски намесници и придворни служитељи у Сервијској епархији (1718-1739)*, НП 14, Краљево 2013, 87-100.

⁵⁴⁹ Како су током обилазака парохија убирале и дажбине намењене епископима, служитељи су били дужни да воде тефтере који су се приликом предаје новца давали на увид и оверу, најчешће главном егзарху. А. Форишковић, *Један документ о Србији из времена аустријске окупације (1718-1739)*, ГГБ XV, Београд 1968, 301.

⁵⁵⁰ АСАНУ, ИЗ 13173 (КИ бр. 1867); Г. Гарић, *Београдска епископија од 1718. до 1739. године*, 43.

Митрополит, међутим, у овој посланици не помиње проверу материјалног стања и имовине, што чини подједнако важан сегмент при визитацијама.

шеснаест рубрика и показује шта су црквене власти сматрале за неопходно да свештеници и цркве имају. Поред имена села или места, броја домова, имена свештеника и парохије којој село припада, црквене власти је занимало колико одређена црква има новца, да ли је освештана или не, где је потребан антиминос, где свештеник, које књиге црква потребује а које има, које књиге има свештеник а које му требају, која црква нема путир, дискос, ложице и звездице од бакра или позлаћене, која црква има аер и два свилена дарка и један аер велики од простог платна а која нема, где нема на светој трпези три чирака а на проскомидији два која су тракслерски радови, на светој трпези од лепа платна плаштанице и покрове, која црква нема плехану кутију за свете дарове, крстионицу и умиваоницу од плеха, шише светог мира, протоколе крштених, венчаних и умрлих парохијана, да ли у цркви постоје или не школске кутије.⁵⁵¹ Из сачуваних протокола визитација и делова извештаја може се видети да се поред основних података који се понављају у свим извештајима, њихов обим и садржај прилично разликују у зависности од особе која их је састављала, то јест, од онога шта је сматрала вредним бележења.

2. КОНСОЛИДОВАЊЕ ПАРОХИЈСКЕ МРЕЖЕ

Након Пожаревачког мира и преласка северне Србије под аустријску власт промениле су се границе епархија у односу на ранији период под турском владавином. На стање у парохијама, најмањим црквеноуправним областима, утицала су ратна разарања – дошло је до пустошења и депопулације читавих области, рушења цркава и манастира, тешког материјалног стања малобројног становништва. Одмах након аустријског освајања, обављен је попис у петнаест пограничних дистрикта које је сачинио комесар за разграничење са Турском, пуковник Најперг.⁵⁵² Попис показује огроман број запустелих места – на сваких

⁵⁵¹ Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 125.

⁵⁵² Д. Пантелић, *Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира*, ССАН 96, 1948, 5-40. Додатак попису представља Епшелвицова карта којом су осим пограничних, обухваћени и унутрашњи дистрикти. *Исто*, 33-35.

шест насеља долазило је пет пустих.⁵⁵³ Највише су били страдали Ресавски и Параћински дистрикт. Из нешто каснијег времена, тачније из 1724. сачувани су тефтери црквених таксила венчаних на подручју Београдске епархије, који сведоче о парохијама, насељима која им припадају, броју домова.⁵⁵⁴ Највише података има из четврте деценије за целу територију Сервијске и Ваљевске епархије, са изузетком града Београда. Парохије или нурије, помињу се у различитим документима под различитим именима, а као њихов оквирни број узима с приближно 40 у Сервијској и нешто више од 60 у Ваљевској епископији. Парохије су се разликовале по броју насеља и домова који су улазили у њен састав, као и по територији коју су заузимале. Тако наилазимо на велике парохије, у слабо насељеним и тешко приступачним пределима, где су нека села била од парохијског центра у коме је обитавао свештеник, удаљена и до три сата,⁵⁵⁵ али и на вароши попут Пожаревца или Гроцке где су постојала чак два парохијска храма и велики број свештеника.⁵⁵⁶ Прилично велики број парохија потпадао је под манастире, нарочито оне угледне са већим братствима, и то у слабије насељеним областима где није било храмова и где се осећао недостатак мирског свештенства. Веома се разликовао и број домова од парохије до парохије и кретао се од 21 до 440. Тако је 1732. године, на пример, Грочанска парохија имала 233 дома, иако је у њен састав поред Гроцке улазило само још село Врчин, док је парохија манастира Ресаве покривала чак 14 насеља са укупно 218 домова.⁵⁵⁷

У жељи да успоставе што бољу организацију, али и контролу на свим нивоима, митрополити су посебну пажњу посветили парохијама као основним црквеноуправним јединицама. Међу горућим питањима било је да се у свакој парохији подигне и опреми храм у коме би се вршила служба Божја, да се обезбеди довољан број свештеника који би били у стању да чинодејствују,

⁵⁵³ Г. Гарић, *Београдска епископија од 1718. до 1739. године*, 17.

⁵⁵⁴ С. Пецињачки, *Попис таксила венчаних у Београдској митрополији 1724. године*, ГГБ XV, Београд 1968, 313-324.

⁵⁵⁵ Г. Гарић, *нав. дело*, 27.

⁵⁵⁶ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића, ексарха београдског митрополита*, 128-135, 236, 242-244.

⁵⁵⁷ Г. Гарић, *нав. дело*, 28. По једном другом попису Грочанска нурија је имала чак 323 хлеба, а Ресавска 142. М. Ђ. Милићевић, *Белешке о неким нуријама, црквама, и манастирима у Србији из времена 1730-1736*, ССКА 37, Београд 1900, 167, 169.

обављају парохијалне обавезе и у сваком погледу представљају моралне примере за своје парохијане.

На промене у мрежи парохија, формирање нових и реорганизацију постојећих, највише је утицао сам митрополит. Током редовних визитација митрополијски егзарси су, руководећи се ситуацијом на терену, давали предлоге за неопходне промене. Осим реорганизације територијално великих парохија које један свештеник није био у стању да опслужу, инсистирало се и на мањим парохијама у којима би уместо калуђера били мирски свештеници. И сами парохијани могли су утицати на формирање/издвајање нове парохије, тако што би у свом селу подигли нови храм, који би потом постајао парохијско средиште.⁵⁵⁸

Из сачуване грађе из четврте деценије XVIII века, види се да је током 20-их и 30-их година подигнут велики број парохијских храмова, поред оних активних за време турске владавине који су у већој или мањој мери страдали и захтевали обнову, или бивших турских џамија које су пренамењене у цркве.

Међу црквама које пописују визитације 1732-1736. на територијама Сервијске и Ваљевске епархије било је прилично „старовремених“, из периода пре 1718. године. За цркву у Мутници каже се само да је из турског времена.⁵⁵⁹ Црква у Сибници је стара, освештана 1652. године, не зна се од ког владике.⁵⁶⁰ У Неменикућама је црква, као и смољиначка, прављена „за Турака“, почетком XVIII века.⁵⁶¹ Доњу цркву у Гроцкој за коју се бележи да је мала и стара, цркве у селу Борак и Великом Селу, освештао је митрополит београдски Михаило у првој деценији XVIII века.⁵⁶² За цркву у Шетоњама, мада нема података када је подигнута, верује се да је из истог времена.⁵⁶³ У селу Лесковац црква је стара,

⁵⁵⁸ Г. Гарић, *нав. дело*, 29, 30.

⁵⁵⁹ Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 114-115.

⁵⁶⁰ Д. Руварац, *нав. дело*, 145.

⁵⁶¹ *Исто*, 143, 107.

⁵⁶² Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића, ексарха београдског митрополита*, 195, 201; Р. Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718-1739)*, Београд 1914, 175. Црква у Великом Селу подигнута је 1705. године. За београдско-пожаревачког митрополита Михаила видети: Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарски од деветог до двадесетог века*, Београд 1996, 328.

⁵⁶³ Након визитације 1734. митрополит је наредио да се из цркве uklони преграда и направи нова припрата, што су парохијани и урадили, како се види из извештаја од наредне године. Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 115, 123.

освештана, али се не зна од ког епископа.⁵⁶⁴ За село Белин се само каже да је храм стар, а покривач нов.⁵⁶⁵

Велики број цркава које су обишле визитационе комисије био је озбиљно општећен или порушен до темеља. Од цркава у Клењу, Сталаћу, Крушевици и Баричу остале су само рушевине.⁵⁶⁶ У Кумодражу, одмах поред села, митрополијска комисија бележи да постоји старо гробље где се некада налазила црква.⁵⁶⁷ У селу Раковица је „црква старовремена, саграђена за време тиранске власти са бератом сераксера Чавер-паше Белиградског, трудом и настојањем Стефана ковача Белиградца“. У рату 1717. године, царске трупе су разориле цркву, па су остали само зидови од камена.⁵⁶⁸ У селу Рудовци налазило се црквиште на коме се познају остаци раније грађевине.⁵⁶⁹ У селу Сланци постоји црква сазидана пре 70 година „за тиранске владавине“ која је у рату 1717. страдала „са свим у њој и са кровом“ и од тада стоји порушена.⁵⁷⁰ Манастир Рајиновац саграђен је изнова (из темеља), трудом и настојањем духовника Хаци Васариона раковичког.⁵⁷¹ У Вишњици је црква саграђена 1721. године на месту старе грађевине,⁵⁷² а у Кусатку је поновљена 1732. на старом темељу.⁵⁷³ Тршка црква која је некада била манастир, по предању с краја XIII века, двадесетих година се обнавља и препокрива.⁵⁷⁴ Црква у Докмиру страдала је у земљотресу и

⁵⁶⁴ Р. Грујић, *нав. дело*, 145.

⁵⁶⁵ *Исто*, 145.

⁵⁶⁶ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 175, 170, 178; Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 113. У извештају се бележи да је црква у Крушевици прављена у време кнеза Лазара, пре више од 200 година. Д. Руварац, *нав. дело*, 111.

⁵⁶⁷ Након што су Турци 1690. повратили Београд, у овој цркви су се сакрили српски хајдуци. Турци су их нашли и живе спалили. Становници Кумодража би хтели на истом месту подићи цркву, чак су довели 100 кола камена. Немају никаквих препрека за то осим што се плаше Администрације. Р. Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718-1739)*, 174.

⁵⁶⁸ Житељи села су хтели на истом месту подићи цркву јер им до манастира треба 2 сата хода, али се боје да им Администрација „не чини перипетије“. Р. Грујић, *нав. дело*, 174-175.

⁵⁶⁹ И овде су мештани хтели подићи цркву и чак донели грађу, али како је сталну претњу представљала река Пештан, визитатор је закључио да би по добијању дозволе цркву требало правити на сред села или на неком брежуљку. Р. Грујић, *нав. дело*, 176.

⁵⁷⁰ Становници желе да подигну нову цркву, али се плаше компликација од стране Администрације, да им се не забрани као 1726. године када су је били почели обнављати. Р. Грујић, *нав. дело*, 174.

⁵⁷¹ Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 144.

⁵⁷² Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 204.

⁵⁷³ *Исто*, 192.

⁵⁷⁴ Д. Руварац, *нав. дело*, 104. Цркву је осветио митрополијски намесник епископ Стефан Љубибратић, по свој прилици, 1727/8. године.

након тога, 1734. године, обновљена је трудом јереја Тимотеја и других „благочестивих хришћана“.⁵⁷⁵ У селу Ћирковац 1735. године сељани граде цркву на истом месту на ком се налазила у турско време,⁵⁷⁶ док за село Десиња није јасно да ли ће се градити на истом или неком другом месту.⁵⁷⁷

У првим годинама након аустријског освајања један број турских џамија претворен је у православне храмове. Уз нужне адаптације, у цркве су преуређени објекти у Параћину,⁵⁷⁸ Смедереву,⁵⁷⁹ Коларима,⁵⁸⁰ Хасан-пашиној Паланци,⁵⁸¹ Гроцкој⁵⁸² и Крагујевцу.⁵⁸³ Црква у Чачку је некада била манастир од кога су Турци начинили џамију, а која је после доласка Србије под царску власт поново постала црква.⁵⁸⁴

Када се изузму адаптиране турске џамије, у периоду од 1718. до 1736. године, на територији Сервијске и Ваљевске епископије подигнуте су следеће цркве: у Градишту (1720-1722),⁵⁸⁵ горња (1723) и доња (1724) црква у Пожаревцу,⁵⁸⁶ Црква у Такову (1724),⁵⁸⁷ у селу Ливаде поред Мораве (1724),⁵⁸⁸ црква у Мајданпеку (1725),⁵⁸⁹ Јеловику (1727),⁵⁹⁰ Голупцу (1728-1731),⁵⁹¹ Поречу (1730)⁵⁹² и Каменову (1730),⁵⁹³ Железнику (1733),⁵⁹⁴ Грошници (1734),⁵⁹⁵ Доњој

⁵⁷⁵ За рушење и обнављање докмирске цркве: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, Београд 1983, 98.

⁵⁷⁶ Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 124.

⁵⁷⁷ *Исто*, 124.

⁵⁷⁸ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 123; Д. Руварац, *нав. дело*, 105.

⁵⁷⁹ Д. Руварац, *нав. дело*, 141; Г. Витковић, *нав. дело*, 186.

⁵⁸⁰ Д. Руварац, *нав. дело*, 143; Г. Витковић, *нав. дело*, 193.

⁵⁸¹ Д. Руварац, *нав. дело*, 143; Г. Витковић, *нав. дело*, 190.

⁵⁸² Г. Витковић, *нав. дело*, 197.

⁵⁸³ Д. Руварац, *нав. дело*, 168.

⁵⁸⁴ *Исто*, 166.

⁵⁸⁵ Г. Витковић, *нав. дело*, 174 . Д. Руварац, *нав. дело*, 108.

⁵⁸⁶ Г. Витковић, *нав. дело*, 181. Црква Светог Арханђела у Пожаревцу помиње се још 1678. године. А. Андрејевић, *Претварање цркава у џамије*, ЗЛУМС 12, Нови Сад 1976, 110. За доњу пожаревачку: Г. Витковић, *нав. дело*, 184.

⁵⁸⁷ Д. Руварац, *нав. дело*, 170.

⁵⁸⁸ Г. Витковић, *нав. дело*, 189.

⁵⁸⁹ Д. Руварац, *нав. дело*, 102.

⁵⁹⁰ *Исто*, 160.

⁵⁹¹ Г. Витковић, *нав. дело*, 176; Д. Руварац, *нав. дело*, 112.

⁵⁹² Г. Витковић, *нав. дело*, 161; Д. Руварац, *нав. дело*, 103.

⁵⁹³ Г. Витковић, *нав. дело*, 165.

⁵⁹⁴ *Исто*, 207.

⁵⁹⁵ Д. Руварац, *нав. дело*, 169.

београдској вароши (1734),⁵⁹⁶ Осечини (1735).⁵⁹⁷ За цркву у Острову се бележи да је „новоплетенаја“ али недовршена и неукрашена.⁵⁹⁸

У време последњих сачуваних визитационих извештаја 1735. године, један број храмова био је у процесу изградње. Митрополијска комисија у Пожаревачком егзархату бележи да ће житељи села Петке овог лета завршити цркву коју су започели претходне године.⁵⁹⁹ Становници Бикотинаца добили су дозволу од Темишварске администрације и подижу цркву из темеља,⁶⁰⁰ док је у Грабовцу црква започета, али је провизор параћински зауставио зидање док се не добије дозвола од власти у Београду.⁶⁰¹ Слично се догодило и у селу Затоњи где је црква направљена, али стоји непокривена јер то нису дозволили градишки провизор и ишпан.⁶⁰² У шанцу Прњавор у Ваљевској епископији, Капетан Трифун и остали мештани праве нову цркву „веома приличну и велику“.⁶⁰³

За један број парохијских храмова, нарочито оних у Ваљевској епархији, забележена је година када су освећене или када је освећена света трпеза. Овај податак не разјашњава нам када су цркве саграђене, јер је била широко распрострањена пракса да се црква освети тек после извесног времена, по налогу митрополита, а да се за то време служба Божја врши уз освећени антиминос.⁶⁰⁴ Храмови су, исто тако, могли бити у ратним разарањима рушени, па су након обнава поново освећивани. Тако је црква у Страгарима освећена 1724, у Прхову 1731, у Мојсињу 1732, док су цркве у Лозњу и Дивцима освештане 1733. године, све од стране ваљевског владике Доситеја Николића.⁶⁰⁵ У цркви крај села Жабаре која је саграђена још у средњем веку, свету трпезу је освештао владика Доситеј

⁵⁹⁶ Ж. Шкаламера, *Београдска нова доња варош*, ГГБ, XVIII, Београд 1971, 64.

⁵⁹⁷ Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 164.

⁵⁹⁸ *Исто*, 114.

⁵⁹⁹ *Исто*, 116, 124. Петка је постала средиште новоосноване парохије. Г. Гарић, *Београдска епископија од 1718. до 1739. године*, 27.

⁶⁰⁰ *Исто*, 120.

⁶⁰¹ *Исто*, 121.

⁶⁰² *Исто*, 113.

⁶⁰³ *Исто*, 159.

⁶⁰⁴ За освећење новоизграђеног храма и свете трпезе и антиминоса, видети: Л. Мирковић, *Православна литургија, други, посебни део (свете тајне и молитвословња)*, Београд 1983, 202-229. Постојали су и знатни материјални издаци које су морале поднети црквене општине јер је требало набавити ствари неопходне за освећење, како се види по подужем списку. Р. Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718-1739)*, 170.

⁶⁰⁵ Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 170, 160, 167, 165, 171.

1724, у Прањанима 1724, Црној Бари 1732, Витановцима 1734. године.⁶⁰⁶ У цркви у Накучанима зна се само да је трпезу освештао поменути владика, али не и када, као и за шабачку.⁶⁰⁷ За цркве у Брески, Белину (Бељину) и Цикотама сазнајемо да имају неосвећене часне трпезе.⁶⁰⁸ У селима Добрић, Меховине, Бродац, Бела Црква, Дреновац, Метковић, Докмир не зна се да ли су цркве освећене, а у селима Буковица и Осеченица, визитатор исто бележи за трпезе.⁶⁰⁹ О цркви у селу Пауне зна се само да је постојећи антиминос освештао бивши ваљевски епископ Григорије, али не и које године.⁶¹⁰ Визитациона комисија бележи да у вароши Ваљево није било цркве и да се „правило црквено и божанствена литургија“ врши у једној соби у дому бившег егзарха Васариона.⁶¹¹

Посебан случај представља београдска Саборна црква која је истовремено била и парохијски и катедрални храм београдских митрополита. Стара црква Светог Арханђела Михаила која је постојала за време турске владавине, доста је страдала приликом рата 1716-1718. године, али је обновљена до 1727. године.⁶¹² Како се Саборна црква, заједно са старом резиденцијом налазила на фортификационој линији, била је предвиђена за рушење. Нова Саборна црква чије је зидање отпочело последњих година митрополита Мојсија Петровића,⁶¹³ грађена је и опремана током целе четврте деценије XVIII века и у време повратка Београда под турску власт још није била завршена.

⁶⁰⁶ Исто, 160, 166, 156, 168.

⁶⁰⁷ Исто, 160, 154.

⁶⁰⁸ Исто, 163, 157, 161.

⁶⁰⁹ Исто, 159, 157, 162, 155, 156, 163, 164, 165.

⁶¹⁰ Исто, 162. За епископа Григорија, видети: Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарски од деветог до двадесетог века*, 328.

⁶¹¹ Д. Руварац, *нав. дело*, 166. Митрополит Викентије Јовановић се жалио да, иако је Ваљево седиште епископа, Београдска администрација 15 година одбија да изда дозволу за подизање цркве. Д. Поповић, *Србија и Београд*, 149.

⁶¹² Г. Гарић, *Београдска епископија од 1718. до 1739. године*, 142.

⁶¹³ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 182.

3. МАНАСТИРИ

Засигурно се зна да су приликом редовних визитација обилажени и манастири, мада су једина два детаљна извештаја која су сачувана, описи манастира и братстава Винче и Рукумије.⁶¹⁴ С обзиром да су имали своје парохије, штуре описе неких манастира срећемо и у редовним визитацијама храмова и свештеника.⁶¹⁵ Монаси и братства враћали су се након склапања мира и уз помоћ локалног становништва или већих приложника обнављала храмове, па је у недостатку парохијалних цркава и мирског свештенства већина манастира на територијама Сервијске и Ваљевске епархије имала је своје парохије. Од 28 пописаних цркава у Пожаревачком егзархату, на пример, било је чак 7 манастира основаних још у средњем веку: Горњак, Рукумија, Туман, Витовница, Раваница, Ресава и Нимник (који је служио као парохијска црква за село Маријани). За цркву манастира Горњака комисија бележи да ју је сазидао кнез Лазар,⁶¹⁶ а за Нимник – Богосав, војвода кнеза Лазара.⁶¹⁷ У Грочанском егзархату са Београдским дистриктом налазили су се Смедеревски манастир,⁶¹⁸ Грачаница (Грнчарица),⁶¹⁹ Рајиновац,⁶²⁰ Вранић,⁶²¹ Тресије,⁶²² Винча,⁶²³

⁶¹⁴ Р. Грујић, *нав. дело*, 160-169.

⁶¹⁵ Запис на зиду у олтару манастира Ресаве сведочи да га је лета 1732, 6. априла посетио архиепископски и митрополитски егзарх Софроније Димитријевић. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, 91.

⁶¹⁶ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 164.

⁶¹⁷ Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 110. Раније је био под Раваницом, како каже хрисовуља кнеза Лазара. О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984, 154.

⁶¹⁸ О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, 185.

⁶¹⁹ У Протоколу сакупљених таксила из егзархата Грочанског и Смедеревског за 1734. годину, види се да је у Лапову парохијску службу вршио калуђер Стефан из Грачанице и да је платио егзархију. А. Форишковић, *Један документ о Србији из времена аустријске окупације (1718-1739)*, ГГБ XV, Београд 1968, 310. Манастир Грнчарица код Баточине, помиње се у турским пописима у XVI веку, као и 1718. у Најперговом попису. Д. Пантелић, *Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира*, ССАН 96, 1948, 24.

⁶²⁰ Манастир Рајиновац са црквом посвећеном Рођењу Богородице, недалеко од Гроцке, први пут се помиње у турском попису из 1528. као манастир Свети Рајко. О. Зиројевић, *нав. дело*, 62; Б. Вујовић, *Црквени споменици на подручју града Београда*, Београд 1973, 251-53.

⁶²¹ За манастир Вранић знамо само да је његов игуман Кирил 1726. године учествовао на црквено-народном сабору. И. Точанац, *Српски народно-црквени сабори (1718-1735)*, 263.

⁶²² О. Зиројевић, *нав. дело*, 45.

⁶²³ *Исто*, 78.

Раковица⁶²⁴ и Сланце.⁶²⁵ Осим манастира Вранића и Грачанице за које немамо скоро никаквих података, сви поменути манастири постојали су и били активни и у време турске владавине, мада често рушени.⁶²⁶ Манастир Раваница био је потпуно запустео када се у њега вратио монах Стефан Раваничанин, чијим је трудом и уз помоћ прикупљене милостиње покривена црква, подигнута припрата.⁶²⁷ Манастир Ресава такође је запустео у рату 1716-1718. године, али се током наредних деценија обнавља.⁶²⁸ Манастир Винча, задужбина Стефана Лазаревића, био је потпуно запустео и из темеља га је подигао монах Пајсије, радећи „и дању и ноћу“ уз помоћ благочестивих хришћана. Храм је завршен до 1729. године, када је у њега из београдске Саборне цркве пренета чудотворна икона Богородице Винчанске.⁶²⁹

У извештајима се, мада ретко, помињу и запустели манастири. Црква манастира Моравче се обрушила, кубе на врху пропало, стоје само припрата и таван.⁶³⁰ Запустели манастир Гневотин (Девотин) помиње се при обиласку цркве у селу Ливаде.⁶³¹

Визитација Ваљевске епархије 1735/36. није обухватила манастире, али их је, што нам је из других извора познато, постојао приличан број: Шаторња, Благовештење, Вољавча, Каленић, Љубостиња, Каменац, Враћевшница, Чокешина и Каона имали су своје парохије.⁶³² Активни су били и манастири

⁶²⁴ Исто, 174.

⁶²⁵ Исто, 185.

⁶²⁶ Г. Гарић, *Београдска епископија од 1718. до 1739. године*, 158.

⁶²⁷ Видети: М. Ћоровић-Љубинковић, *Даскал јеромонах Стефан Раваничанин*, РВМ 5, Нови Сад 1956, 75; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, 50, 58.

⁶²⁸ Тешко оштећена припрата Храм свете Тројице Манастир Ресава, након експлозије муниције, обнавља се пуних 10 година У време визитације 1733. године припрата се обнављала Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 167. По натпису изнад западних врата у припрати, радови су завршени 1735. године. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, 100.

⁶²⁹ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације*, 163; И. Руварац, *Судбина манастира Винче у Србији*, *Старинар* IV, Београд 1887, 35-38.

⁶³⁰ Р. Грујић, *нав. дело*, 177.

⁶³¹ Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 142. Милићевић помиње да је црква у селу Орашју подигнута на темељима неког старијег храма. Мало даље, између Орашја и Ливаде, такође су приликом радова на прузи пронађени остаци старије грађевине. М. Ђ. Милићевић, *Белешке о неким нуријама, црквама и манастирима у Србији из времена 1730-1736*, 167.

⁶³² Ови манастири имали су парохије па се помињу у обе верзије „Извештенија“. Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 201-203; АСАНУ, ИЗ 8903; Н. Радосављевић, *Ваљевска епископија у „Извештенију“ из 1735. године*, ГИАВ 31, Ваљево 1997, 9-30.

Ћелије, Јовање,⁶³³ Рибница,⁶³⁴ Новаци,⁶³⁵ као и Боговађа⁶³⁶ и Драча.⁶³⁷ За парохијске цркве у Осеченица и Петници, митрополијски визитатор синђел Андереја Јоакимовић бележи да су некада биле манастири, док за цркве у Докмиру и Жабарима (Горович) каже да су грађене „на подобије манастира“.⁶³⁸

4. ОБРАЗОВАЊЕ СВЕШТЕНИЧКОГ КАДРА

Митрополитске визитације приликом којих су свештеници „егзаминирани“ показују да су њихова богословска знања била веома оскудна. Неки од њих нису знали ни да наброје седам црквених тајни, а камоли да издекламују „форму“ или одговоре на неко још теже питање. Приликом испита проверено је како читају, пишу и да ли знају појати.⁶³⁹ Након испитивања, свештеницима који се нису добро показали, давао је егзарх да препишу десетословије и свете црквене тајне са кратким објашњењима, што су они морали да науче до наредне визитације. Записано је да велики број свештеника треба да

⁶³³ Игуман ћелијски Данил Вукашиновић учествовао је 1733. на сабору у Београду, а јовањски Филотеј 1735. године. И. Точанац, *Српски народно-црквени сабори (1718-1735)*, 259, 272. Манастир Јовање обновили су браћа Јевта и Јован Витковић. Г. Витковић, *Споменици из Будимског и Пешићанског архива*, II, књига 3, Београд 1873, 281.

⁶³⁴ Овај манастир помиње се у једном писму владике Доситеја Николића митрополиту Викентију Јовановићу 1731. Д. Руварац, *Доситије Николић, владика ваљевски*, ГСПП за 1921, Сремски Карловци 1921, 422; Н. Радосављевић, *Ваљевска епископија 1718-1739*, ФИАВ 32, Ваљево 1998, 21. Дивачки и прањански пароси за духовника су имали рибничког јеромонаха Јова. Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 186, 187.

⁶³⁵ Један свештеник из Ваљевског дистрикта имао је духовника у манастиру Новаци, а други је тамо служио литургију. Д. Руварац, *нав. дело*, 184, 185.

⁶³⁶ Игуман боговађски Авакум помиње се у вези „краће“ моштију непознатог светитеља-заштитника из опустелог манастира Моравча. Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 177. У цркви у селу Лесковцу пописане су нека књиге и одежде донете из овог манастира. Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 210.

⁶³⁷ М. Костић, *Станиша Марковић Млатишума, оборкапетан крагујевачки 1664-1741*, ГСНД 19, Скопље 1938, 181-182; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, 99, 103.

⁶³⁸ Црква која се помиње, подигнута недалеко од села Жабаре, вероватно је црква у Горовичу који у XVIII веку није постојао као насеље. Претпоставља се да је горовичка црква посвећена Преображењу Господњем саграђена у XV веку, да је рушена и обнављана. Пространи егзонартекс додат је у XVIII веку, и има карактеристични портал од надгробника. *Студија заштите културног наслеђа општине Топола*, ЗЗСК Крагујевац 2011, 26. http://topolaroyal.net/static/studija_topola.pdf, 26. 5. 2015.

⁶³⁹ Сачувани су свештенички испити за Пожаревачки егзархат (1730, 1733); Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 124-128, 135-150, 155-161; за Смедеревски, Грочански и Београдски дистрикт (1733). *Исто*, 211-281; за Бељински, Шабачки, Ваљевски и Руднички дистрикт (1735/36). Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 171-197.

се доучи, због чега је била установљена посебна школа при митрополијској резиденцији у Београду.⁶⁴⁰

За свештеничку службу спремао се, тј. учио, углавном по манастирима, код парохијских свештеника или световних учитеља. Ђаци би, у одређеном животном добу, одлазили на учење код једног од чланова манастирског братства, од којих су неки били познати „даскали“, али су могли похађати и манастирске школе које се помињу у Раковици, Рајиновцу, Ресави, Раваници, Љубостињи, Боговађи, Јовању, Каони, Петковици итд.⁶⁴¹ У манастиру Винча, на пример, био је 30-их година учитељ световњак. Учење је трајало дуго – од 5 до 15 година, а учио се напамет и без објашњавања. Циљ је био да ученик научи како-тако да чита богослужбене књиге, као и да се, по могућству, извежба у њиховом преписивању.⁶⁴² Учила се наустица – азбука, Псалтир, Часловац, песме Мојсијеве, молбан, Акатист, Октоих, Јеванђеље и Апостол, мада је, у пракси, већина ђака излазила са још суженијим избором научених књига. Постојала је и пракса да по селима неки од свештеника у свој дом прими неколико деце на наук. Један број виђенијих грађана могао је своју децу слати и у епископска средишта, где би учили у код неког од придворних монаха или учитеља. Већи део свештеника на територији Краљевине Србије, који су похађали световне школе, чинили су то код даскала Стефана у Београду. Српско-словенске основне школе постојале су у већим местима: Пожаревцу, Гроцкој, Градишту, Мајданпеку, Крагујевцу, Ваљеву, Шапцу.

У Београду је 1721. и 1722. године постојала грчка школа коју је држао даскал Герасим.⁶⁴³ Он је своје ђаке учио читати, писати и говорити грчки, чак помало и граматику. Након њега су се смењивали други Грци учитељи који су

⁶⁴⁰ Посебни испити сачувани су за Пантелију Велимировића, пароха болковачког, који је послат у митрополијску резиденцију да се дообучи и смедеревског свештеника Јована Путниковића. Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 107-110.

⁶⁴¹ Р. Грујић, *Српске школе (од 1718-1739.г.)*, прилог културној историји српског народа, Нови Сад, Београд 2013(2), 31.

⁶⁴² Исто, 28.

⁶⁴³ Истог тог Герасима (Григорија) помиње у *Автобиографији* Партеније Павловић као потоњег управника мосхопољске штампарије, а касније и дурског епископа. Д. Руварац, *Автобиографија Партенија Павловића, епископа посвећења*, СС XV, бр. 15, Сремски Карловци 1905, 430. Постоје, међутим две особе истог имена повезане са Мосхопољем, па у литератури долази често до забуне. R. Elsie, *A Biographical Dictionary of Albanian History*, London 2012, 181.

своје питомце учили основним стварима, често без икаквог разумевања.⁶⁴⁴ Изгледа да је митрополиту Мојсију Петровићу било изузетно важно да поред основне, у Београду отвори и средњу грчку школу, о чему сведочи велики број грчких књига у митрополијској библиотеци. Он се 1729. године обратио четворици источних патријарха са молбом да му пошаљу способног грчког учитеља, до чега није дошло јер за његову плату средства из Москве нису стизала. Тако је уместо „филозофског учења“, образовање у грчкој школи остало на нивоу црквеног, практичног, како пише митрополит у свом тестаменту.⁶⁴⁵ Касније је, у жељи да уведе грчко појање, митрополит Викентије Јовановић довео са Свете Горе јеромонаха Анатолија.⁶⁴⁶

На примеру школе при пожаревачкој цркви можемо видети како су биле организоване. Одмах поред „ћелија у којима живе бабе калуђерице“, десно од цркве, налазила се и мала школа где се могло сместити и тридесеторо деце. На средини просторије се налазио један сто, а око њега обичне клупе. Ту је и једна ћелијица са кухињом у којој пребива магистар. О трошковима школе бринули су се црквени синови.⁶⁴⁷ У згради код цркве у Мајданпеку, где је обитавао раније калуђер Јоаникије Зуграф, 1735. године, поред калуђера Пајсија из Винче који је путовао по Србији, обитава и један мештер Русин који има двадесеторо ученика.⁶⁴⁸

Видећи запуштено стање свештенства, нарочито у односу на римокатоличко, митрополит Мојсије Петровић се трудио да успостави нове и ојача већ постојеће школе. У *Уредби* из 1724. године, истиче се да при свакој цркви треба установити школу, а где нема учитеља, да децу учи свештеник.⁶⁴⁹ И поред уложених напора, показало се да је школованих свештеника премало и да нема скоро никаквих богослужбених књига. Зато је митрополит упућивао руском цару Петру Великом захтеве који су коначно уродили плодом били крунисани доласком Максима Суворова 1726. године.

⁶⁴⁴ Д. Ј. Поповић, *Србија и Београд од Пожаревачког до Београдског мира*, 357-358.

⁶⁴⁵ Д. Ј. Поповић, *нав. дело*, 360-361; Д. Руварац, *Мојсије Петровић*, 187.

⁶⁴⁶ Д. Руварац, *Мојсије Петровић*, 122,123. За грчке школе видети: Р. Грујић, *Српске школе (од 1718-1739.г.)*, 46-50.

⁶⁴⁷ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, , 131.

⁶⁴⁸ Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 116-117.

⁶⁴⁹ Исти, *Мојсије Петровић, митрополит београдски*, 199.

У Карловцима је требало да ради школа у којој би Суворов предавао словено-латински, а један други учитељ грчки, све док се и у Београду, при митрополијској резиденцији не отвори школа.⁶⁵⁰ Иако је, услед многих неповољних фактора – отпора средине, али и црквене јерархије, нерегулисаних прихода, личности самог Суворова, ова руско-словенска школа била кратког даха и образовала мањи број питомаца, ипак је представљала основ каснијим напорима митрополита Викентија Јовановића да се успостави систематско образовање.⁶⁵¹

Од свих испитаних свештеника у визитацијама у Сервијској и Ваљевској епархији од 1730. до 1736. године, забележено је да је само параћински свештеник Петар Јовановић учио десетословије код Суворова у Карловцима и то девет месеци. На свештеничком испиту 1733. године који је водио Викентије Стефановић, архиђакон је био прилично строг по питању знања овог свештеника. Поп Петар није знао све црквене тајне, али јесте симбол вере. Годину дана касније егзарх Јован Михаилович о њему бележи да добро чита, зна свете тајне и форме по реду.⁶⁵² У попису књига овог свештеника налазило се и десетословије – Буквар Теофана Прокоповича.⁶⁵³

5. ЗАКОНСКА РЕГУЛАТИВА

Као што је већ речено, митрополити Мојсије Петровић и Викентије Јовановић покушали су да реформишу црквено-народни живот са циљем да подигну ниво морала и образовања код свештенства, монаштва и народа, искорене штетне обичаје, стандардизују богослужбену праксу и свакодневну

⁶⁵⁰ Р. Веселиновић, *Србија под аустријском влашћу 1718-1739*, 132.

⁶⁵¹ У оквиру Суворовљеве карловачке руско-словенске школе образована је била и латинска школа, која је после кратког времена престала са радом. Прва потпуна средња школа у Београдско-карловачкој митрополији почела је са радом 1731. године са доласком Емануила Козачинског. Н. Гавриловић, *Школство код Срба у Хабсбуршкој монархији*, Историја српског народа, IV-2, Београд 1986, 353-354.

⁶⁵² Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 124-128; Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 106.

⁶⁵³ Д. Руварац, *нав. дело*, 106.

религиозност, нормирају и повећају свештеничке приходе и сл. Уз већу централизацију целокупне црквене организације и успостављање контроле на свим нивоима, требало је да православну цркву учине способном и организованом за деловање у оквирима Хабзбуршке монархије која би била конкурентна свеприсутној и од државе потпомогнутој католичкој цркви. Такође је постојала и реална опасност од мешања државе у питања под митрополитовом јурисдикцијом.⁶⁵⁴ У спровођењу реформи митрополити су се ослањали на законску регулативу која је обухватала горепоменуте области, а средства за њихово спровођење били су како верско образовање, тако и репресивне мере.⁶⁵⁵ Тако је Мојсије Петровић још као Београдски митрополит 1724. године донео такозвану *Уредбу*, а четири године касније, 1728. и прва *Правила за свештенике у Београдско-карловачкој митрополији*. Његов наследник Викентије Јовановић издао је *Правила за свештенике*, *Правила за тусторе*, *Правила за протопрезвитере*, *Правила за калуђере* и *Правила за семинаристe*.

Како се из сачуваних пописа с почетка четврте деценије XVIII сазнаје, на територији Сервијске и Ваљевске епархије било је мање од 80 свештеника.⁶⁵⁶ У претходној деценији их је вероватно имало још мање, али је број повећаван приливом са територија под Отоманском влашћу и довођењем свештеника из других епархија, највише из Сремске.⁶⁵⁷ Материјално стање свештенства било је лоше, а њихови приходи нерегулисани. По изгледу се нису много разликовали од парохјана. Неуредни и запуштени, са косом дугом до струка којом се прекривају као плаштом, од браде и бркова се није чуло шта причају, обучени „по турски“ као страшила која служе за подсмех иноверцима, сликовито их у својој *Историји катихизма*, шездесет година касније, описује Јован Рајић.⁶⁵⁸ Као

⁶⁵⁴ И. Точанац, *Прописи митрополита Мојсија Петровића за свештенике и парохјане*, ИЧ 48, Београд 2001, 149.

⁶⁵⁵ Б. Вуксан, *Идеја реформе и појава бакрореза код Срба у XVIII веку*, ЗФФ XVI (1989), 203.

⁶⁵⁶ И. Точанац, *Прописи митрополита Мојсија Петровића*, 150.

⁶⁵⁷ Долазак свештеника из Срема у Сервијску епархију условљен је чињеницом да су обе дијацезе након сједињења митрополија 1726. биле под директном митрополитовом управом. Г. Гарић, *Београдска епископија од 1718. до 1739. године*, 83.

⁶⁵⁸ Ј. Рајић, *Историја катихизма православних Србаља у цесарским земљама*, Панчево, без године издања, 22-23. За јереја Николу Марковића из села Десиње мештани су приликом визитације 1735. изјавили да је пијаница и да иде у кафану. Хаљине свештеничке нема већ иде као прост човек. Након што је опоменут, поп Никола је дао писмену заклетву да неће више пити. Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 116.

што је поменуто, разлике у канонским нормама између православне и католичке цркве, такође су представљале проблем, јер су отварале могућност државног мешања. То се нарочито односило на склапање другог и трећег брака код православних, што је католичка црква тумачила као тежак облик бигамије и полигамије.⁶⁵⁹

Свестан свих поменутих проблема, митрополит Мојсије Петровић је обишао своју митрополију и након тога, 2. децембра 1724. године, објавио *Уредбу* састављену од 57. дисциплинских правила (сачувано је 18), намењену свештенству и народу. Слично земаљским поглаварим и црквени поглавари источне цркве дужни су „по правилу и уставу тог светог цркви законоположения и црквена и свештеничка урежђења и устави расположити, наредити и узаконити прочеје, а на иакоже јест бивало за турског и беззаконног владанија.“⁶⁶⁰ Као прву дужност свештеника, митрополит истиче старање да се ако не баш у сваком селу, оно у свакој парохији подигне црква, која не треба да буде ниска и тесна као у време турске владавине, већ што је могуће шири и дужа. Она треба да има свете иконе, књиге за читање и поучавање, барјаке, крстове, одежде и друге потребне ствари, звоно и оградању порту. Једног човека треба поставити за црквеног сина. Забрањује се у црквеној порти или припрати подизање „саборишта“ и трпеза, као и идолопоклонички обичај да се на празнично вече заноћи код цркве и игра целу ноћ. Свештеници да се достојно, често и непрестано уче Божјем писму и догматима и да правилно у цркви људе поучавају. Обавезни су да извршавају свештеничка правила. Сваки мора да зна седам тајни Светог Духа, краће Исповедање вере и седам „прошенија“. Даље митрополит налаже да при свакој цркви треба установити училиште или школу, а где нема учитеља да децу учи свештеник. Свештеник мора да има црквено одело и капу, да иде у пристојној одећи уједначеног кроја, живо плаве боје, да има ћурак, доламу, чакшире, капу и мали црни ћелепуш, црне чизме и хаљине које треба да су дуге до чланака и црн појас од чоје. Главу и браду да не брије, само круг на врх главе. Бркове да поткресује. Свештеницима се забрањује да се куглају, коцкају, учествују у комедијама и машкарама, да лови птице и звери,

⁶⁵⁹ И. Точанац, *нав. дело*, 152.

⁶⁶⁰ Д. Руварац, *Мојсије Петровић*, 199; И. Точанац, *Прописи митрополита Мојсија Петровића*, 152.

да се мешају у господске и сеоске ствари (него ако их неко нешто замоли да запишу), да не буду трговци, да не терају кола и носе терет, да не иду у механу и играју уз свирале. Да моле Бога за његово краљевско и царско височанство, за државу, за његову добробит и дуг живот. Да бележе какав се и колики доходак од Хришћана узима. Свештеници се посебно упозоравају на шта да пазе приликом склапања брака, да воде рачуна о рођачким и кумовским везама. Забрањује им се да благосиљају четврти брак и да венчавају оне чији су ранији брачни другови живи.⁶⁶¹

Исте године када је донео ову *Уредбу*, митрополит је објавио и столарни свитак са фиксним сумама које се свештеницима плаћају за знамење, крштење, први, други и трећи брак, опело, пратњу до гроба, подушје, прекаду, освећење воде, свечарско, бир на кревет, за читање целих Јеванђеља 4 главе, Псалтира, јелеосвећење, сарандар, параклис, заветницу.⁶⁶²

На црквено-народном сабору 1726. године, расправљано је о *Уредби* и она није прихваћена у целини, највише због противљења пропису да свештеници, по средњевековној пракси, брију венац на темену. Подржано је доношење столарног свитка којим се одређују приходи свештеника и архијереја, при чему је вођено рачуна о платежној моћи парохијана који су подељени у категорије.⁶⁶³ Свештеницима је, под претњом лишавања чина, забрањено да венчавају оне који су на то присиљени као и оне којима је то четврти и пети брак.⁶⁶⁴

Митрополит Мојсије се убрзо поново вратио на овај проблем. 1728. тражио је од владика да обиђу своје епархије и обавесте га о затеченом стању. На Архијерејском синоду разматрано је стање у Митрополији и прихваћени митрополитови предлози за његово побољшање у форми *Правила за свештенике* у девет тачака, која су објављена окружницом у свим епархијама. Правила су садржала детаљна упутства за свештенике и парохијане, а највише пажње посвећено је брачним односима око којих је и било највише неспоразума

⁶⁶¹ Р. Грујић, *Бигамија и полигамија код Срба*, Нови Сад 1909, 20.

⁶⁶² Д. Руварац, *Мојсије Петровић, митрополит београдски*, 198-199.

⁶⁶³ И. Точанац, *Прописи митрополита Мојсија Петровића*, 154.

⁶⁶⁴ Свитак, који је сада важио за целу територију Београдско-карловачке митрополије, требало је јавно огласити, а сваки свештеник требало је да има свој примерак да касније не би долазило до неспоразума. И. Точанац, *Српски народно-црквени сабори (1718-1735)*, 228-229.

са властима,⁶⁶⁵ као и сузбијању и искорењивању штетних свадбених обичаја, као што је нпр. куповина младе (1). Тражено је да се стари, болесни и убоги у свакој парохији евидентирају и помогне им се по могућности (2). Свештеницима је забрањено да пишу другима тестаменте, осим у крајњој нужди и у присуству сведока (3). Митрополит је осудио спремање богате трпезе приликом сахрана и помена и наместо њих предложио давање прилога црквама, милостиње и хране сиромашнима (4). Ругачима, злочинцима, који своје родитеље муче, који псују веру и душу, који се не исповедају и не причешћују прети се јармом и затвором (5). Сви су дужни да долазе у цркву, газде са домаћима и служитељима. Казниће се они који због лењости не одлазе у цркву, већ седе код куће, у позоришту глуме, иду у крчме и пију, долазе пред крај литургије и немају страха Божјег. Помиње се и зли обичај да девојке неким бабама у цркви љубе руке и уста, да се прича и омета служба. И њима се прети затвором (6). Казниће се и они који на празничне дане отварају дућане и не иду у цркву (7). На први позив власници морају да затворе радње и дођу у цркву, а могли су их отворити по завршетку литургије (8). Да се на празнике и недељом не одржавају скупови, него обичним данима (9). Казнене мере биле су веома драстичне: ономе ко се оглуши о ова правила прети се клетвом, ко се не одрекне трпезе на сахрани и поменима, нека га не опоју, ко не испуни услове за брак нека га свештеник не венча, ко се не исповеда и не причешћује да се не може сахранити на хришћанском гробљу, да нема спровода ни опела.⁶⁶⁶ Народно-црквени сабор у Београду 1730. коначно је озаконоио *Уредбу и Правила за свештенике*.⁶⁶⁷

⁶⁶⁵ Свештеник је имао да испита будуће супружнике о многим личним стварима, провери нема ли неко од њих живог супружника из ранијег брака, да ли су у рођачким или кумовским односима, да ли имају духовника, редовно се причешћују и сл., па тек онда да одреди дан венчања или зарука. Венчање се обављало искључиво после литургије, а у цркву се долазило без музике, са страхом Божјим. Свештеник је по венчању одлазио у младожењину кућу да упозори сватове на митрополитове наредбе и смео је да се задржи само један сат током кога није било музике.

⁶⁶⁶ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 96-99.

⁶⁶⁷ Из саборског записника се види да су неке раније ставке ублажене, нпр. даће које су биле забрањене сада се дозвољавају под условом да се служе само чорба и једно јело. Поред кажњавања оних који раде недељом, додато је да се кажњавају и они који славе петак, а крштавање деце забрањено је по кућама. Сабор је, такође одлучио да се без потврде духовника о исповедању, нико не може венчати. Поново су забрањене отмице и тајна венчања. Што се тиче искорењивања сујеверја, забрањено је стављање било чега осим крста на гробове (на пример преслица),

Законодавна активност само се на кратко прекинула смрћу митрополита Мојсија Петровића. Већ 1733. године, његов наследник на архиепископском и митрополијском трону Викентије Јовановић издаје нова *Свештеничка правила* у 40 тачака. Овај документ прописује много подробније које све књиге свештеник треба да има,⁶⁶⁸ шта мора да зна,⁶⁶⁹ како да се у којој ситуацији понаша, као и практичне ствари.⁶⁷⁰ Свештеници (и ђакони) треба да имају духовника кога је митрополит одобрио и да се четири пута годишње исповедају; да се казне ако иду у кафану или се понашају недолично; да се држе црквених правила; да носе плаве одежде; да брину о свом дому; литургију да држе и кад су пољски радови; да се брину да се професори исповедају и буду часни; Божје тајне да се држе у кивоту због болесних; да се болеснима носи причешће; да нико не умре без исповести, а деца некрштена; да се крштење обавља само у цркви осим у случају извесне смрти; да младенци буду исповећени и да знају молитве па да се венчају; да се старају да сви долазе у цркву, да подучавају парохијане и ако имају дара да проповедају; за све недоумице и питања да нађу одговор код Светих отаца. Даље се налаже како свештеници треба да се понашају на исповести; како да се обуку када иду у варош, а како када раде; протопопови и попови да дају своју децу да уче у епископску резиденцију; да не причешћују парохијане који немају цедуљу да су се исповедили; да се у црквеној порти сахрањују свештеници, а парохијани на гробљу; ко не пости и не причешћује се да му се забрани улазак у цркву; ко треба да буде кажњен одлучењем. Да не венчавају парохијане са католкињама јер могу произаћи компликације; да имају књигу Протокола где би уписивали

забрањено је раскопавање гробова због веровања у вампире, под претњом анатеме. И. Точанац, *Прописи митрополита Мојсија Петровића*, 160.

⁶⁶⁸ Нпр. прописују се да сваки свештеник мора да има Нови завет и Апокалипсу из кога ће целе године служити и народу проповедати, Катихизис, књигу проповеди, Литургију и Требник. Све књиге требају бити московске или печерске и одобрене од Синода. Ова наредба не чуди имајући у виду да је за ђакона Василија из Пожаревца, приликом визитације 1733. забележено да учи из неке унијатске књиге. Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 160.

⁶⁶⁹ Сваки ђакон треба да зна десет заповести Божјих и црквених, седам Светих тајни, врлине и смртне грехове, грехове против Светог Духа, девет блаженстава, пет телесних чула, пет душевних чула. О смрти, суду Божјем, Царству небеском да недељом и празником на јутрењу и литургији објашњавају верницима, али и букварцима.

⁶⁷⁰ Дају се упутства како треба поступати са хлебом и вином, шта треба да се има у цркви од богослужбених предмета, да се одржава црква чистом и у олтар да улазе само рукоположени. На олтару да стоји: Јеванђеље, Служабник, Крст и Свете Тајне. Редовно да освећују воду, да се има освештано уље у цркви итд.

крштене, венчане, живе и умрле; да се калуђерима који немају митрополитов благослов не дозволи да исповедају и да се ухапси ко без дозволе купи милостињу. Налаже се како вршити венчање када се узима девица, како удовица и колико шта кошта; да се у случају више свештеника у парохији приходи скупљају на једном месту, па онда деле; да обавесте архијереја ако примете нешто противно вери и закону. Протопопови су дужни да, по налогу митрополита, присуствују писању тестаментa и поклона код богатих људи, да би заштитили црквене интересе – за училишта. Сва правила дужни су прочитати и испуњавати под претњом казне.⁶⁷¹

Оваква детаљна законска регулатива коју су осмислили митрополити Мојсије Петровић и Викентије Јовановић показала је важност која је парохијском свештенству придавана у укупним реформама црквено-народног живота. Образован, морално исправан и послушан парох требало је да представља стуб здраве црквене организације која се заснива на основној црквено-управној јединици, локалној заједници верника, то јест парохији. Горе описана *Правила* са бројним наредбама, забранама и казнама, пре пружају верну слику о стању у Београдско-карловачкој митрополији у првој половини XVIII века него што нуде лик идеалног парохијског свештеника који брине о духовном и моралном стању у својој парохији. Реформа верског и црквеног живота схватана је првенствено као успостављање реда и исправљање неправилности.⁶⁷²

За разлику од правила за свештенике о којима знамо да се расправљало на саборима и архијерејским синодима и која су слата окружницом помесним епископима у епархије, обзнањивана у парохијским храмовима,⁶⁷³ о регулисању монашког живота у време митрополита Мојсија мало се зна, мада је митрополит издао и *Правила* за монахе која нису сачувана.⁶⁷⁴ Њих је издао непосредно пред генералну визитацију фрушкогорских манастира 1726. године, у жељи да укине осопштину која била изузетно велики проблем али и да регулише целокупни

⁶⁷¹ Беседа, Нови Сад 1868, 168, 175, 184, 192, 199, 208, 215, 224, 231-32, 240, 246-47.

⁶⁷² Б. Вуксан, *Идеја реформе и појава бакореза код Срба у XVIII веку*, 202-203.

⁶⁷³ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 96-99, 172.

⁶⁷⁴ *Правила за калуђере митрополита Мојсија Петровића помињу се у циркулару фрушкогорским манастирима Арсенија IV Јовановића из 1742. године. Д. Руварац, Правила за калуђере, СС XV, бр. 1, Сремски Карловци 1905, 7.*

калуђерски живот.⁶⁷⁵ Познато је да су већ тада одбегли калуђери представљали озбиљан проблем. Из писма егзарха ваљевског Стефана Стојковића будимском епископу Василију Димитријевићу, види се да је у епархији било много манастира и оних царских, али да су запустели и да мало где има чак и по један или два калуђера.⁶⁷⁶ Слична ситуација била је и у Сервијској епископији. Ретки подаци на које наилазимо о манастирима приликом визитација сведоче о малом броју монаха, са изузетком манастира Винче где је живело седам монаха и четири искушеника.⁶⁷⁷ Мојсијев наследник Викентије Јовановић издао је *Правила за калуђере* која су се састојала из 34 тачке којима се регулисао живот монаштва.⁶⁷⁸ Манастирским братствима се налагало да треба да имају неопходне богослужбене књиге потребне за литургијску праксу, као и да Божанствена литургија треба сваки дан да се поје. Прописивало се шта све треба држати од молитви – парусије, помене, литије усопших, панагије. Калуђери су морали да се одрекну осопштине и да све заједничко имају; да имају заједничку трпезу; да имају пристojно и једнообразно одело, мантију и камилавку и сл.; кад напуштају манастир да имају цедуљу-дозволу и да по двојица иду; да се манастир огради и да има капију. Ако ко шта сагреши да се пошаље на двор у Карловце. Ова правила регулисала су, у првом реду, свакодневни живот монашке заједнице. Како је од почетка постојао велики отпор према успостављању општежића, ни ова правила нису заживела.⁶⁷⁹

Да се митрополит Викентије Јовановић старао о уређењу манастира види се из упутства које је издао духовницима послатим да исповедају по манастирима. Они су добили налог да приликом исповести попишу калуђере, забележе основне податке о њима и уједно им одреде службу коју ће вршити у манастиру. О вршењу црквеног правила – Типика, о богослужбеним одеждама и вођењу протокола, старао се *типикар*. О свећама, тамјану, јелеју и другим

⁶⁷⁵ М. Тимотијевић, *Визитација манастира Шишатовца у XVIII веку: прилог истраживању ефемерног спектакла*, 347.

⁶⁷⁶ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 106.

⁶⁷⁷ Исто, 168. У манастиру Ресава 1733. године било је шест монаха, а у Раваници пет. Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 167-168, 171-172.

⁶⁷⁸ Један примерак *Правила* од 1. новембра налази се у Архивској збирци одељења реткости Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“, АЗОРУБСМ, Ибр. 3746. Исти је претампан у: *Беседа*, Нови Сад 1870, св. 2-6, 32, 47-48, 63-64, 78-80, 95-96.

⁶⁷⁹ М. Тимотијевић, *Манастир Крушедол*, I, Београд 2008, 77, 78.

потрепштинама, као и о гостима, бринуо се *еклесиарх*. *Кључар* је требало да води рачуна о манастирској економији, један монах би био задужен за трпезу итд.⁶⁸⁰

6. УВОЂЕЊЕ КОНТРОЛЕ У ПАРОХИЈСКИ ЖИВОТ

Ради боље контроле у вршењу парохиских обавеза, митрополит Мојсије Петровић је 1727. године увео матичне књиге у све парохije у Београдско-карловачкој митрополији, обавезујући свештенике да воде протоколе крштених, венчаних и умрлих.⁶⁸¹ Исти митрополит покушао је и раније да установи обавезу вођења матичних књига на територији Београда. Подаци о првим познатим протоколима крштених, умрлих и венчаних датују с краја друге и првих година треће деценије XVIII века.⁶⁸² Увођење црквених матица представљало је почетак планског уређивања парохиског живота, када сваки парохисан постаје организовани члан институционализоване верске заједнице чији се живот прати од рођења до смрти.⁶⁸³ Приликом егземинарања свештеника 1733. године током визитације у Смедеревском, Гроцанском и Београдском дистрикту, види се да нису сви испитани парохиски свештеници водили црквене матице. На питање да ли имају протокол и да ли у њега уписују рођене, венчане и умрле, потврдно су одговорили свештеници у Гроцкој, Вишњици и Железнику.⁶⁸⁴ Свештеник у Смедереву, на пример, одговара да су имали протокол „за онога митрополита“, али да сада не уписују,⁶⁸⁵ док у Хасан-пашиној Паланци и Коларима матичних књига нема.⁶⁸⁶

Како је већ наведено, у једној ставки *Уредбе*, митрополит прописује да свештеници почну да бележе какав се и колики доходак од парохисана узима.

⁶⁸⁰ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 181-182.

⁶⁸¹ Р. Грујић, *Први кораци уважању црквених матица код Срба*, ГИДНС VII, Св. 1-3, 1934, 327; Д. Руварац, *Српска митрополија карловачка око половине XVIII века*, Карловци 1902, 96-102.

⁶⁸² Д. Руварац, *Најстарији протоколи крштених, венчаних и умрлих*, АИСПКМ II, 1912, 193-196; И. Точанац, *Српски народно-црквени сабори*, 230.

⁶⁸³ М. Тимотијевић, *Рађање модерне приватности, Приватни живот Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века*, Београд 2006, 20.

⁶⁸⁴ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 242, 249, 254, 260, 270.

⁶⁸⁵ Г. Витковић, *нав. дело*, 217.

⁶⁸⁶ *Исто*, 229, 236.

Столарним свитком из 1724. регулисане су и цене свештеничких услуга, као и *Уредбом* митрополита и Архијерејског сабора из 1726. којом су регулисани приходи и архијереја и свештенства.⁶⁸⁷ У *Уредби* се налаже и постављање црквеног сина.⁶⁸⁸

По наредби митрополита, при парохијским храмовима формирају се црквене власти састављене од виђенијих световних лица чија је улога била да се старају о подизању и опремању цркве, набављању свећа, тамјана и уља и осталих неопходних ствари, да воде хесап, тј. књиге о финансијама, да се старају о школи и сл.⁶⁸⁹ Обично је постављан један епитроп и два црквена сина. Црквене служитеље постављали су митрополијски егзарси. У цркви у Пожаревцу је 1733. године било два црквена сина од којих је један нестао а да није предао хесап од те године.⁶⁹⁰ Приликом визитације Пожаревачког егзархата 1734. и 1735. године, по указу митрополита Викентија Јовановића, постављени су епитропи и црквени синови у скоро свим местима где су постојали храмови – Мајданпеку, Поречу, Каменову, Смолинцу, Баричу, Бикотинцима, Крушевици, Голупцу, Клењу, Горњој Мутници, Шетоњи, Ћирковцу, Десињи. У Затоњи ће бити постављени кад се покрије црква. У селу Трг парохијани нису хтели да поставе епитропа и црквеног сина и тек су 1735. године, после много убеђивања пристали.⁶⁹¹ У Острову, такође, нису хтели изабрати црквене синове, па су кажњени,⁶⁹² као и у селу Петка,⁶⁹³ док грабовачки парохијани нису црквене синове могли изабрати без сагласности становника осталих села.⁶⁹⁴ Параћински црквени син посебно је похваљен од стране визитатора и постављен за епитропа.⁶⁹⁵ За доњу, махалску цркву Светог Николе у Пожаревцу, комисија

⁶⁸⁷ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 94-95. Од парохијског свештенства и становништва дажбине су скупљали једанпут годишње митрополитови егзарси и заводили их у посебне књиге прихода и расхода – тефтере, као и епископске прилоге.

⁶⁸⁸ Д. Руварац, *Митрополит Мојсије Петровић*, 199.

⁶⁸⁹ *Правила за турске издао је 1733. године митрополит Викентије Јовановић. Д. Руварац, Српска митрополија карловачка око половине XVIII века*, 24-32; Р. Михаиловић, *Из прошлости Вуковара обзиром на тамошње Србе*, Нови Сад 1890, 24-32.

⁶⁹⁰ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 131-132.

⁶⁹¹ Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 104, 118

⁶⁹² *Исто*, 114.

⁶⁹³ *Исто*, 116

⁶⁹⁴ *Исто*, 112.

⁶⁹⁵ *Исто*, 106.

каже да нема црквених синова – као да је у питању најмање село.⁶⁹⁶ У Градишту црквени син није желео више да обавља дужност и захтевао је да преда хесап.⁶⁹⁷ Зна се да су већ 1735, након само једне године, неки црквени синови и епитропи мењани. 1735. је забележено да су се градишки епитроп и црквени син доста трудили да се по издатој инструкцији обнови црква.⁶⁹⁸ Црквени син из села Шетоње био је чак и ктитор парохијског храма.⁶⁹⁹ Епитропи су након постављења примали инструкције „под именом и печатом архиепископо-митрополитским“.⁷⁰⁰ Они су своје хесапе предавали визитатору. На територији Београдског дистрикта епитропима су предате запечаћене црквене и школске кутије које су носили по цркви недељом и празницима и прикупљали милостињу. Тако се епитропу сланачког храма Светог Ваведења дозвољава да може са школском кутијом просити не само у цркви за празнике и недељом, већ и по селима парохије, по славама, трпезама, вашарима и где буде прилике.⁷⁰¹

*

Реформама које су на пољу црквено-народног живота митрополити Мојсије Петровић и Викентије Јовановић почели да спроводе у трећој и четвртој деценији XVIII века, створени су услови за развој религиозне визуелне културе у Сервијској и Ваљевској епархији, о чему ће бити речи у наредним поглављима. Започете реформе у глобалу, али и оне које су се тицале визуелне културе, биће заустављене новим аустријско-турским ратом 1737-1739. и настављене у наредним деценијама у крајевима северно од Саве и Дунава.

⁶⁹⁶ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 131.

⁶⁹⁷ Д. Руварац, *нав. дело*, 108.

⁶⁹⁸ *Исто*, 120.

⁶⁹⁹ *Исто*, 109-10.

⁷⁰⁰ Д. Руварац, *Српска митрополија карловачка око половине XVIII века*, 24-32.

⁷⁰¹ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 174.

V ХРАМ

У оквиру реформи на консолидовању парохијске мреже, образовању светеничког кадра и уређењу црквено-народног живота које су у трећој и четвртој деценији XVIII века почели да спроводе београдски митрополити, обнова ратом уништених и подизање што већег броја нових храмова, заузимала је централно место. У већ поменутој *Уредби* из 1724. митрополит Мојсије Петровић као прву дужност свештеника истиче бригу да се у свакој парохији подигне црква, која не би требало да буде ниска и тесна као у турско време, већ што је могуће ширира и дужа.⁷⁰² Циљеви митрополитови умногоме су се разликовали од циљева државних власти које су тежиле да ограниче подизање и обнављање цркава и манастира, па је било неминовно да временом, по том питању, дође и до озбиљнијих неспоразума. Поред чињенице да је држава у свему форсирала католичку цркву у Краљевини Србији, такође се сматрало да изградња или оправка великог броја храмова додатно оптерећује и иначе сиромашно православно становништво.

Постојање храма било је предуслов за организовање било каквог црквеног и народног живота. У њему се вршила служба Божја, обављале свете тајне, подучавало, проповедало, читали различити прогласи. Места у којима су већ постојали храмови или где су били подигнути нови, постајала су средишта парохија којима су гравитирала околна села. Са изузетком сачуваних средњовековних објеката, касније подигнуте цркве биле су једноставне, једнобродне грађевине направљене најчеће од материјала који је мештанима стајао на располагању – од камена, дрвета и цигле. Било је од велике важности да црква буде солидно направљена, покривена и засвођена, да има правилно уређен олтарски простор са трпезом и проскомидијом, простран наос,

⁷⁰² Д. Руvaraц, *Мојсије Петровић, митрополит београдски*, 199. И. Точанац, *Прописи митрополита Мојсија Петровића за свештенике и парохијане*, ИЧ 48 (2001), 152.

иконостасе, припрату са крстионицом,⁷⁰³ звоник, ограђену порту. Морали су се набавити неопходни богослужбени предмети и друге црквене мобилије. Контролу су вршили митрополијски егзарси који су након редовних визитација састављали детаљне извештаје који су предавани митрополиту. О подизању и опремању храма старале су се локалне заједнице, али и угледнији и имућнији појединци. Тако су архитектура храма, а још више његова унутрашњост, сведочиле о економској снази локалног становништва али и његовој привржености вери. Неки од гласовитијих манастира или богатијих варошких храмова привлачили су и већи број приложника који су поклањали иконе, богослужбене књиге, крстове, док су се у сиромашнијим срединама углавном прилагале свеће, различите тканине, мараме и пешкири који су налазили даљу примену у црквеном ентеријеру.

1. ЗВАНИЧНА ПОЛИТИКА ВЛАСТИ ПРЕМА ПОДИЗАЊУ ЦРКАВА

На целој територији Османског царства важила су веома строга правила која су регулисала поправке постојећих и изградњу нових цркава. У принципу, било је дозвољено обновити порушену богомољу, ако су постојали темељи и то без могућности проширивања или било какве измене у односу на ранију грађевину. У зависности од обима радова, тражена је дозвола од различитих нивоа власти, па чак и за најбаналније захвате или поправке. Нове цркве могле су се подизати, опет уз посебну дозволу власти, само у местима где није било муслиманског становништва, а у мешовитим, нарочито градским срединама где су цркве већ постојале, морале су бити неупадљиве изгледом, да се не би врећала верска осећања тамошњих Муслимана.⁷⁰⁴ Да су строга правила која су важила у Отоманској империји могла бити ублажена, чак заобиђена,

⁷⁰³ Различити сакрални простори унутар цркве организовани су и уређени у складу са својом симболичком и литургијском наменом, али су одражавали и хијерархијски устројену друштвену моћ унутар једне заједнице. J. H. Kilde, *Sacred Power, Sacred Space: An Introduction to Christian Architecture and Worship*, Oxford 2008, 9.

⁷⁰⁴ О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683*, Београд 1984, 27-33.

најчешће новцем и везама, сведочи велика грађевинска и сликарска активност након обнове Пећке патријаршије 1557. године.

Привилегијом цара Леополда I, издатом 1690. године архиепископу српске цркве се дозвољава „...где буде нужно цркве сопственом влашћу зидати, по варошима и селима српске свештенике намештати. ..“⁷⁰⁵ Када се територија северне Србије након Пожаревачког мира нашла под управом Хабзбуршке монархије, одмах се, од стране власти, довело у питање важење привилегија за новоосвојене области. Из једог писма Мојсија Петровића карловачком митрополиту Викентију Поповићу, види се да је већ 1719. године Србима камерални инспектор Терлискрон забранио да подижу и поправљају цркве и набављају звона.⁷⁰⁶ Дворски ратни савет, Дворска комора и Београдска администрација сматрали су да Привилегије на које су се митрополити и народ позивали, треба протумачити и сузити. По мишљењу Беча, српска црква је била сувише повлашћена и независна у односу на државу,⁷⁰⁷ и никако се, по правима, није смела изједначити са католичком, која је била *religio dominans* и коју је држава имала задатак да штити и помаже. Православну цркву власти су трпеле и то до извесне мере и користиле сваку прилику да јој сузе права и још јој више ограниче деловање. У првом предлогу „сужених привилегија“ из 1724, који је представљао основ за касније деклараторије и решкрипте, чак две од девет тачака односиле су се на подизање и оправку православних цркава. Посебно су оштре биле мере које су се тицале подизања нових цркава и оправке старих. Поправка се допуштала у случају једноставнијих радова, а за нове, морало се добити допуштење од двора. Одлука је правдана чињеницом да се исто тражи и од римокатолика. На државним границама према Турској не допушта се грађење, јер би у случају рата више користиле непријатељу. Србима треба оставити цркве, манастире и што уз њих иде, који већ постоје, али им не треба тако лако давати турске мошеје за цркве. Њих је требало сачувати за католике чији се број, како су власти тврдиле,

⁷⁰⁵ Ј. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије од 1690 до 1792*, Београд 1952, 92.

⁷⁰⁶ Интервенишући код тадашњег заповедника Краљевине Србије генерала Одвијера, митрополит је добио одговор да српском народу нико не може оспоравати од цара добијене привилегије које гарантују слободу подизања верских објеката, али да се дозвола прво мора добити од власти. Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739*, 230.

⁷⁰⁷ Д. М. Павловић, *Административна и црквена политика аустријска у Србији од 1718–1739*, 115–116.

стално повећавао. Ако се нека и да православнима, да се нагласи да је то привремено и по милости царевој.⁷⁰⁸ Кроз неколико каснијих деклараторија и рескрипта, у познатих девет тачака, српске привилегије су „протумачене“ од стране двора. 1727. године објављена је царска привилегијална диплома – *Деклараторија*, у којој се поменутих 9 тачака објављују у форми наредбе која се у Србији и Банату мора поштовати.⁷⁰⁹ Њихово прихватање значило је за православну цркву и народ губитак загарантованих слобода за које се скупо плаћало верношћу и проливеном крвљу у царској служби. Стога су до Беча непрестано стизали српски протести и делегације, којима се тражило њихово повлачење. Захтеви изнети у тексту прве деклараторије нису никада повучени, они су само донекле ублажени заштитним писмом од 18. маја 1735. године.⁷¹⁰

У једној представци из 1734. године коју су Срби упутили цару, наглашава се да се трећа тачка *Деклараторије* не може довести у склад са привилегијама по којима се архиепископу оставља апсолутна слобода дизати храмове где устреба, а тражење дозволе само онемогућава или успорава посао. Сам митрополит у свом дневнику, исте године каже да већ има девет година како се траже дозволе за подизање цркава, што власти не дозвољавају. Из тог разлога толике душе без крштења и причешћа умиру „како скоти“.⁷¹¹ У једном од рескрипта из 1734. којим цар одговара на преставке српског свештенства и народа на девет спорних тачака из *Деклараторије*, по питању подизања и оправке цркава каже се следеће: „Што се тиче дизања и обнављања цркава, нека буде по привилегијама. Наређује се властима да народу у том не сметају. Оправљати могу сасвим слободно, а ако би хтели нове цркве дизати или обнављати на рушевинама, на којима се једва

⁷⁰⁸ Д. Руварац, *Мојсије Петровић, митрополит београдски*, 111. У периоду непосредно по завршетку рата у цркве је претворено шест џамија: у Параћину, Смедереву, Коларима, Хасан-пашиној Паланци, Гроцкој, Крагујевцу и Чачку. За цркву Вазнесења Господњег у Гроцкој митрополијски визитатор посебно наглашава да је бивша турска џамија, за коју је принц Александар дао допуштење да је варошани претворе у цркву. Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 197.

⁷⁰⁹ Д. Руварац, *Мојсије Петровић, митрополит београдски*, 117.

⁷¹⁰ Поред ставке која је православнима наметала светковање римокатоличких празника, захтевано је да при избору епископа, цару на увид буде дата листа са именима тројице кандидата, од којих би он потврдио једног. Митрополитова јурисдикција била је сведена само на црквени домен, а за своје канонске визитације морао је тражити дозволу од власти. Свештенству су одузете све раније повластице, а њихови приходи били би сада строго одређени од стране државе, као и приходи самог митрополита. Цркви је такође одузето право да наслеђује имовину лица умрлих без наследника. У: С. Симеонових-Чокић, *Српске привилегије*, Војводина II, Нови Сад 1940 (2008), 67–68.

⁷¹¹ Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739*, 222.

зидови познати могу, морају то претходно пријавити цару, као патрону и врховном адвокату, и његову приволу измолити, као што је и код католика обичај; а он ће то милостиво допуштати и наредити, да се допуштење што пре експедује.“⁷¹²

Како се види из једне жалбе митрополита Викентија Јовановића поднете 1733. године Дворском ратном савету, ваљевски епископ петнаест године чека решење на молбу за зидање цркве „пошто је немогуће да епископ буде без цркве“, али без одговора.⁷¹³ Ваљево, иако епископско седиште, није имало православну цркву. Службу је епископ Доситеј Николић обављао у придворној капели која се налазила при самом двору, вероватно приватним епископским просторијама адаптираним за потребе богослужења.⁷¹⁴ Забележено је и да се пред „црквом“ налазио доклат, а 1733. године аустријске власти упутили су прекор ваљевском епископу због подизања звоника, за шта није тражена дозвола.⁷¹⁵

Контролу над поштовањем уредбе о ограничењу подизања и обнављања православних храмова вршили су локални чиновници – провизори. Она је била најригорознија у Београдском дистрикту где је Администрација правила доста проблема око грађења и обнављања. У том су дистрикту, у периоду од 1724. до 30-их година, од када имамо сачуване извештаје визитација, подигнута само два храма: црква у селу Железник и манастир Винча.

Још 1721. године митрополит је поднео земаљској администрацији у Београду молбу да се поново подигне манастир Лештани, као и да му се уступе околне ливаде које су некада биле својина манастира.⁷¹⁶ На молбу очигледно није позитивно одговорено јер се манастир под овим именом не помиње ни у једном од каснијих пописа. У селу Сланци мештани су 1726. године почели да праве

⁷¹² М. Јакшић, *О Вићентију Јовановићу, Прилози за историју митрополитаства му 1731-1737.*, ЛМС, књ. 200, Нови Сад 1900, 103-104.

⁷¹³ М. Јакшић, *нав. дело*, 92. Д. Павловић, *Административна и црквена политика аустријска у Србији (од 1718-1739.)*, 192.

⁷¹⁴ Визитација из 1735/36. бележи да се служба вршила у дому бившег егзарха Васариона. Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 166.

⁷¹⁵ Д. Поповић, *Србија и Београд од Пожаревачког до Београдског мира (1718-1739)*, 125-131; В. Кривошејев, *Ваљево, настанак и развој града*, Ваљево 2012, 73.

⁷¹⁶ Д. Руварац, *нав. дело*, 131.

цркву али им је Београдска администрација забранила.⁷¹⁷ Манастиру Манасији који је 1727. године тражио да обнови кров дозвола није није издата.⁷¹⁸

Како ни манастир Винча није добио потребну дозволу, калуђери почињу са радовима без ње.⁷¹⁹ Администрација зато изражава негодовање митрополиту Мојсију Петровићу инсистирајући да би оправку манастира требало забранити.⁷²⁰ Градња манастира Винче не само што није заустављена, већ је врло брзо и уз велике напоре завршена. Отприлике у то време, Митрополит Мојсије поднео је молбу Администрацији да у Пожаревцу (центру егзархата) и Винчи (новом култном средишту) сагради по један двораци – кућу. Молба му је одобрена, али је наглашено да објекат може да буде једино за намену пребивања.⁷²¹

Код сељана у Грабовцу који су 1734. почели правити цркву и довлачити грађу, дошао је параћински провизор и рекао им да цркву не праве док не добију дозволу Београдске администрације. Тако су са писмом црквени синови послати у Београд намеснику, да моле за дозволу, али им ни до наредне 1735. године није одговорено.⁷²² У Затоњи је, како се види у извештају, подигнута нова црква, коју само треба шиндром покрити. Све је припремљено али им завршетак радова нису дозволили градишки провизор и ишпан. Наредне, 1735. године, констатује се да је све завршено и готово за освећење.⁷²³ Визитациона комисија Пожаревачког егзархата 1735. године бележи да су мештани села Бикотинци које је потпадало под Темишварску администрацију лако добили дозволу за градњу, иако старије цркве из турског времена на том месту није било.⁷²⁴

Као што се из свега наведеног види, у више случајева власти су опомињале парохијане који су већ започели подизање храма или припремили грађу, да затраже дозволу од Администрације. Чак су забрањивале и потпуно обустављале даље радове. Приликом уредно поднетих молби, неразумљиво дуго се чекао

⁷¹⁷ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 174.

⁷¹⁸ Д. Поповић, *Србија и Београд*, 149.

⁷¹⁹ *Исто*, 149.

⁷²⁰ Д. Руварац, *Мојсије Петровић, митрополит београдски*, 131.

⁷²¹ *Исто*, 131.

⁷²² Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 121.

⁷²³ *Исто*, 113, 122.

⁷²⁴ *Исто*, 120.

одговор, као у случају цркве у Ваљеву – чак 15 година. У мањим местима и селима на периферији Краљевине Србије, далеко од административних центара, дозвола се лако добијала (још лакше од Темишварске администрације) или се још чешће није ни тражила, а власти су пред оваквом праксом затварале очи. Прилично велики број новоподигнутих цркава из времена аустријске владавине северном Србијом, како пре 1724, тако и у каснијим годинама, сведочи да се уредба којом се, поред других ставки, ограничавало подизања цркава, није доследно и у свим деловима земље једнако поштовала. У протоколу визитационе комисије која је крајем 1735. и почетком 1736. обишла Ваљевску епархију, осим случаја цркве у Ваљеву, не налазимо на ометања од стране власти. У хајдучким местима и шанчевима, нарочито средиштима оберкапетана и капетана, која су уживала прилично повлашћен статус у односу на коморска насеља, наилазимо на оних неколико турских џамија уступљених за потребе православног богослужења. Официри србијанске милиције подижу цркве и манастире, рекло би се, без икаквих проблема: капетан Трифун цркву у Прњавору, капетан Никола Ивановић у Мојсињу, Станиша Млатишума цркву у Грошници и манастир Драчу, Коста Димитријевић учествује у обнови припрате Манасије.

2. КТИТОРИ И ПРИЛОЖНИЦИ

О подизању и опремању храмова старале су се саме парохije – од обезбеђивања дрвета или камена и извођења основних грађевинских радова до прибављања новца за мајсторе који би били ангажовани на неким специфичним задацима и набавке неопходних црквених ствари.⁷²⁵ О радовима на храму, као и о његовом опремању, бринули су црквени синови. Они су са посебном дозволом митрополита ишли по селима која су потпадала под нурију у којој се подизао храм и скупљали милостињу.⁷²⁶ Задатак им је био и подизање звоника и набавка

⁷²⁵ Нпр. у селу Затоње, у пожаревачком егразхату, погођен је мајстор Немац који је требало да патоше цркву и олтарски простор и сазида свету трпезу и проскомидију. Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 122.

⁷²⁶ У Правилима за свештенике митрополита Викентија Јовановића, у 32. тачки се каже да без дозволе нико не сме да проси. Такав да се ухапси и доведе у епископску резиденцију. *Беседа*, 1868, 215.

звона, куповина богослужбених предмета, књига, одежди итд. али и текућих потрепштина попут свећа, уља и тамјана.⁷²⁷

Међутим, и поред митрополитовог „писанија“ помоћу којег би парохијани требали да сакупљају милостињу за цркву, дешавало се да се по питању градње цркве ништа не уради. Такве примере срећемо у селима Крушевици и Клењу, како бележе визитациони протоколи Пожаревачке епархије за 1734. и 1735. годину. Житељи Крушевице и околних села која су припадала парохији и који су били су већином Власи, убрзо су изгубили ентузијазам да граде нову цркву и вратили се устаљеној пракси да о Васкрсу, ради причести, долазе у стару, потпуно разрушену црквицу.⁷²⁸ За житеље Клења којима је митрополит морао да наређује и прети, егзарх има само тешке речи: „... не има горши и бестрашнији људи и нурје у свему ексариату тако непокорни у свачему, све љуте пустаје и пушкари: не смеш к њима лети ни доћи.“⁷²⁹ Због обнове тршке цркве, митрополијски егзарх је после много приче и убеђивања морао да нареди да се сазову сва села, да се постави епитроп и да се купи милостиња за оправку, и све то под претњом одлучења.⁷³⁰ Било је и другачијих примера. У селу Ћирковац мештани су 1735. подигли цркву посвећену Светом Георгију на месту где је у турско време постојала богомоља, али је нису сасвим завршили. Зато моле да им се из двора изда дозвола да могу милостињу да купе и цркву да доврше.⁷³¹ Такође је познат пример из села Грабовац где су парохијани добили „писаније“ за сакупљање милостиње и наредне године започели зидање, које је зауставио параћински провизор под изговором да немају дозволу од Администрације.⁷³²

За цркву Светог Јована Претече у београдској Доњој вароши, скоро цела српска махала новчано је помогла подизање храма – спискови показују број од преко 160 приложника.⁷³³

⁷²⁷ Из тефтера вишњичке цркве види се да је епитроп Живота уписивао трошкове управо за овакве потребе. Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 173.

⁷²⁸ Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 111-112, 121.

⁷²⁹ Д. Руварац, *нав. дело*, 113, 122-123.

⁷³⁰ *Исто*, 104, 118

⁷³¹ *Исто*, 124.

⁷³² *Исто*, 121.

⁷³³ Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 140-142.

Средства за подизање и опремање нове Саборне цркве, црквена општина је обезбеђивала из својих редовних прихода и прилозима грађана Горње и Доње београдске вароши, тј. обавезним разрезом који је свака кућа имала да да.⁷³⁴ С обзиром на чињеницу да је црква Светих Арханђела Михаила и Гаврила била Саборна црква Београдско-карловачке митрополије, прилози су сакупљани и у другим епархијама. Иасланици су са собом носили митрополитову посланицу у којој се говорило о значају Саборне цркве и залагању житеља Београда и у којој се апеловало на народ да својим прилозима помогне.⁷³⁵

У подизању или обнови цркве или манастира могли су иницијативу преузети локални свештеници, монаси или угледни појединци, али је у њој учествовала цела локална заједница. Тако је свештеник Тимотеј Радукић „со иними благочестивими Христиани“ обновио цркву у Докмиру након земљотреса. Јереј Тимотеј је дао 344 форинте за обнову храма који је завршен за мање од 40 дана – од Светлог понедељка до Вазнесења.⁷³⁶ У шанцу Прњавор, где је већ постојала црква Светих Архистратига Михаила и Гаврила, капетан Трифун и остали хришћани праве нову цркву, веома приличну и велику, од ћерпича и са шиндровим покривачем. Како још није завршена и унутрашњост није сређена, обећавају митрополијској визитационој комисији да ће до Васкрса све завршити.⁷³⁷ Зна се да је часни монах Пајсије дошао 1727. са чудотворним образом Свете Богоматере на место где ће се наредне две године, и дању и ноћу, уз помоћ побожних хришћана, трудити да подигне храм од дрвета посвећен Светој Богоматери – манастир Винчу.⁷³⁸

⁷³⁴ Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда од 1711-1739 год*, 77-82; Г. Гарић, *Београдска епископија од 1718. до 1739. године*, 148.

⁷³⁵ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 171, 182-183. Највећи прилози сакупљени су у Бачкој и Ваљевској епархији. Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда*, 148.

⁷³⁶ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, Београд 1983, 98. Године када се збио земљотрес и када је био рат са Турском су замењене, прво код Јоакима Вујића, затим и код Стојановића који од њега преузима податак. Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, Горњи Милановац 1999, 150.

⁷³⁷ Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 159. Капетан Трифун Исаковић подигао је нешто касније капелу на гробљу манастира Шишатовца. Д. Руварац, *Опис фрушкогорских манастира 1753*, Карловци 1903, 131, 158. По поменику манастира Шишатовца, Трифун је умро 1763. године у 63. години живота. Тамо је и сахрањен. Д. Ј. Поповић, *Војна граница*, Војводина II, Нови Сад 1940 (2008), 339-340.

⁷³⁸ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 163.

Ктитори парохијских и манастирских храмова могли су да буду и појединци. Не желећи да улазимо у проблематику ктиторства у смислу средњовековног значења, задржаћемо се само на случајевима који се у документима из времена треће и четврте деценије називају тим именом.⁷³⁹ Тако извештај митрополијског егзарха Јована Михаиловића приликом визитације Пожаревачког егзархата 1734. као ктитора цркве Светог Николе у селу Шетоње бележи црквеног сина Стефана Коруновића.⁷⁴⁰

На основу натписа у припрати цркве манастира Раванице сазнајемо: „Обнови се сиа цркова божиеју помоштију, римскога цесара Карола VI слободоју, трудом Стефана иеромонаха 1718“.⁷⁴¹ А у кубету у припрати: „Обнови се сиа припрата трудом и подвигом Стефана иеромонаха в времена тешка и усилонa в лето 1721, на царство Карла кесара“.⁷⁴² У извештају из 1733. године, митрополијски секретар каже, говорећи о припрати, да је „неки даскал Стефан подигао на свод и унутра утврдио са четири стуба и живописао само свод“.⁷⁴³ У свом тестаменту, написаном јула 1729, године, игуман раванички Стефан намењује новац од кога треба платити мајстору за трпезарију и иконописцу, а што остане да се троши за цркву по потреби.⁷⁴⁴

Већ је поменуто да су официри српске милиције уживали велики углед и прилично богатство, што се одразило и на њихову тежњу да буду ктитори и приложници парохијских цркава и манастира. Тако се као ктитор „скоро подигнуте“ цркве Успења Пресвете Богородице у селу Мојсиње помиње покојни капетан Никола чачански,⁷⁴⁵ а цркве Светог Апостола Томе у селу Грошница у

⁷³⁹ За средњовековно схватање ктиторства видети: В. Марковић, *Ктитори, њихове дужности и права*, ПКЈИФ XXV, Београд 1925, 100-119.

⁷⁴⁰ Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 115

⁷⁴¹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, 50.

⁷⁴² *Исто*, 58.

⁷⁴³ АСАНУК, фонд А, 137/1733.

⁷⁴⁴ Д. Руварац, *Тестамент игумана раваничког Стефана*, АИСПКМ, II, Сремски Карловци 1912, 77.

⁷⁴⁵ Цркву је већ 1732. године осветио епископ ваљевски Доситеј Николић. Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 167. Никола Ивановић налазио се на челу чачанског капетанијата који је бројао 170 хајдука и столовао је у Чачку, на четврт сата од турске границе, како је забележио капетан де Крег, који је 1725. године по наређењу гувернера Краљевине Србије принца Александра Виртембершког обишао читаву српску народну милицију. С Пецињачки, *Распоред домаће милиције аустријске Краљевине Србије у 1725. години*, ЗРНМЧ VIII, Чачак 1977, 47. Срећемо га и 1728. приликом смотре као капетана исте компаније. С. Пецињачки, *Подаци о уређењу србијанске милиције 1728/9. години*, ЗРНМЧ VII, Чачак 1976, (табела, непагинирано).

Рудничком дистрикту, подигнуте 1734. године – оберкапетан Станиша Марковић Млатишума.⁷⁴⁶ Исти оберкапетан био је ктитор из темеља обновљене цркве Светог Николе манастира Драче и њеног живописа. О времену обнове Драче у четвртој деценији XVIII века, највише сазнајемо из два ктиторска натписа. Први натпис налази се изнад врата на излазу из припрате у наос, испод лика Светог Николе и каже да се храм почео зидати 27. маја 1734. и да је завршен 6. октобра исте године. Натпис такође говори да је црква живописана наредне 1735. године у периоду од 1. маја до 1. септембра. Други натпис налази се изнад врата која воде из наоса у припрату (сл. 48). Из њега сазнајемо да је храм посвећен Светом Николи и да је подигнут трудом ктитора оберкапетана Станише и игумана Герасима, у време владе императора Карла VI и при столовању митрополита Викентија и ваљевског владике Доситеја и све то године 1735.⁷⁴⁷ Поред Groшнице и Драче, Станиша Марковић је обновио и даривао и манастир Каленић.⁷⁴⁸

Припрата манастира Манасије која је страдала приликом експлозије муниције 1718. , обновљена је 2. октобра 1735. године, а њени ктитори су Јован и Јанићије Костадиновић.⁷⁴⁹ Најстарији, данас само у литератури сачувани запис гласи: „Лето 1725. начеше мирјани обнављати Манасију, проигумен Арсеније.“⁷⁵⁰ Као један од ктитора припрате спомиње се и оберкапетан параћински Коста Димитријевић.⁷⁵¹

⁷⁴⁶ Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 169.

⁷⁴⁷ „Сии свјати и божествени храм поче се зидати 1734. месеца маја 27. , а соверши се месеца октомврија дне 6. , и поче се писати на годину месеца маја 1. дана, а соверши се месеца севтемврија 1. дана 1735. “ „ Изволением оца и поспешением сина и совершенијем свјатаго духа созда сја и соверши сеи свјати храм и вожествени во имја свјатаго архијереја и чудотворца Христова Николаја трудом и иждивением благороднаго господина обер капетана ктитора Станише и јеримонаха игумана Герасима при државе августейшаго римскаго императора Карола шестаго, и при преосвещенейшем господину архиепископу и митрополиту славено сербском Викентием, и при освјаштением архијереом Доситеом валеvским державином, во лето от воплоштения Христова 1735“ . Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, Београд 1983, 99, 103.

⁷⁴⁸ М. Костић, *Станиша Марковић Млатишума, оберкапетан крагујевачки, 1664-1741*, ГСНД XIX, Скопље 1938, 182.

⁷⁴⁹ Љ. Стојановић, *нав. дело*, 100.

⁷⁵⁰ Љ. Стојановић је тврдио да се тај запис налази на зиду у олтару, али приликом конзерваторских радова на живопису (1959-1962) он није нађен. *Манасија, историја – живопис*, ур. С. Томић, Р. Николић, Београд 1964, 32,33.

⁷⁵¹ АСАНУК, фонд А, 138/1733; Л. Шелмић, *Српско зидно сликарство XVIII века*, Нови Сад 1987, 25.

У цркви Светог Георгија манастира Враћевшнице, у натпису се као ктитор помиње велики челник Радич Поступович. Даље се каже да је обновљена и живописана августа 1737. године, у време патријарха Арсенија Јовановића и епископа ваљевског Доситеја Николића, трудом игумана јеромонаха Михаила (сл. 49).⁷⁵²

Приликом подизања храма, осим у новцу, доприносило се и на практичан начин – у грађи, превозу, приликом радова на цркви. На пример, Станисав Станковић поклонио је Саборној београдској цркви 400 дугих шиндри – „цркви свети да буде полза, а мени и моим за душу и за здравие, и спасение“.⁷⁵³ Поред учествовања у зидању храма, могли су парохијани прилагати иконе, књиге, одежде и друге богослужбене предмете. У случају већих храмова као што је то била црква Светог Јована Претече у доњобеоградској вароши, црквене утвари су осим куповином, набављане и кроз поклоне приложника. Испред целог бакалског руфета, приложио је 1735. године Петар Јоцковић, устабаша сребрну „гробницу“ за тело Христово, док је биров Доње вароши Станоје Давидовић да би сину и жени обезбедио гробна места, цркви поклонио стихар и епитрахил од свилене алаце и сребрне пафте са колајном.⁷⁵⁴ Исти Станоје поклонио је 1736. године у спомен на Алексу и Елену истој цркви крст.⁷⁵⁵ Лука Лукић, за покојнога Павла Шаина хлебара, приложио је за тело Христово кутију и кашику.⁷⁵⁶ Престоне иконе за исту цркву наручивали су и представници различитих руфета, од иконописца Георгија Стојановића, житеља доњобеоградске вароши. Икону патрона храма Јована Претече (сл. 50) приложио је бакалски руфет и њихов „начални господар“ Петар Јоцков. Икону Исуса Христа Великог архијереја (сл. 51) приложили су у име абацијског руфета Стојан Јермић и

⁷⁵² Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, 109, 115.

⁷⁵³ Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 139.

⁷⁵⁴ Исто, 151.

⁷⁵⁵ Д. Руварац, *Храм рождества Св. Јована у Новој Вароши*, СС XIV, бр. 5, Сремски Карловци 1904, 106-107.

⁷⁵⁶ Исто, 151. Овај сребрни кивот чува се у Музеју СПЦ у Београду. С. Душанић, *Кивот београдског кујунције из 1735. године*, ГТБ IV, Београд 1957, 101-104.

Никола Милутиновић, док су икону Светог Николе (сл. 52) приложили чланови брашнарског руфета.⁷⁵⁷

Иако се нису сачували извештаји митрополијских визитационих комисија за манастире, на основу сачуваног описа манастира Винче, као и на основу визитације фрушкогорских манастира две деценије касније, можемо да претпоставимо да су угледна манастирска средишта привлачила велики број приложника.⁷⁵⁸ Манастир Винча, дом чудотворне Богородичине иконе, један је од таквих примера. Августа 1733. године визитациона комисија бележи да се на антимиңсу налази свилени јастучић на коме је московско Јеванђеље, пресвучено зеленом кадифом и оковано сребром. Јеванђеље је 26. јуна 1731. године приложио руфет београдских рибара, на челу са устабашом Дмитрим, манастиру Винчи, храму Успења пресвете Богородице за време архиепископа Викентија Јовановића и игумана Пајсија са братијом.⁷⁵⁹ Престону Богородичину икону, за коју визитатор каже да је нова и веома лепа, покљонио је Герман архимандрит јерусалимски. Једну другу Богородичину икону која је имала позлаћену сребрну круну као и Христос покљонио је хаџи Васарион. До ње је икона Светог Георгија, и она врло лепа, што ју је донео хаџи Гаврило Рашковић.⁷⁶⁰ „Трудом и иждивением“ истог хаџи Гаврила Рашковића настао је и бакорез Света Тројица са другим светитељима и манастир Винча, резан у Бечу 20. јула 1734. године, чија се плоча почетком XX века чувала у манастиру Бездин.⁷⁶¹

⁷⁵⁷ Д. Руварац, *Храм рождества Св. Јована*, 105-106; Б. Голубовић, *Георгије Стојановић (? – 1746)*, Нови Сад 1990, 33-34.

⁷⁵⁸ У Поменику манастира Винче игуман Пајсије каже да ће се ктитори и приложници уз чију је помоћ завршена црква, трпезарија, звонара, ћелије итд. свагда спомињати; за живе молити се Богу за здравље и спасење, мртвима за упокојење са свима светима. И. Руварац, *Судбина манастира Винче у Србији*, *Старинар* IV-2, Београд 1887, 37, 38.

⁷⁵⁹ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 163-164. Приложнички запис се налази на окуву јеванђеља. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, , 86.

⁷⁶⁰ Р. Грујић, *нав. дело*, 164. У истом опису срећемо јерусалимске крстове, један бојени „Јерусалим“ у трпезарији, као и два нојева јаја испод полијелеја, па можемо закључити да су дарови истих приложника – хаџија из Јерусалима.

⁷⁶¹ Љ. Стојановић, *нав. дело*, 96.

3. АРХИТЕКТУРА

Иако се до данас сачувао тек по неки објекат који би сведочио о великој грађевинској активности у трећој и четвртој деценији XVIII века, могуће је на основу сачуване грађе реконструисати број и изглед тадашњих храмова на подручју Сервијске и Ваљевске епархије. С обзиром на помене у извештајима визитационих комисија, више парохијских и манастирских храмова било је подигнуто још у средњем веку, у време краља Драгутина, а нарочито у периоду деспотовине. Било је и оних саграђених „за турско време“. Заједничко свима је да су у ратовима с краја XVII века али и у новом Аустријско-турском рату 1716-1718. године у већој или мањој мери страдали, били рушени и паљени. То су биле грађевине од камена, углавном манастири али и парохијски храмови који су након наступања мира оправљани, препокривани и преграђивани.

Тако се храм Вазнесења Господњег манастира Раванице приликом визитације 1733. описује као стари, од камена, са пет купола, који је покривен црепом и убељен кречом, а манастир Ресава, такође као стара петокуполна грађевина, покривена старим лимом.⁷⁶² Љубостиња, Каленић, и Смедеревски манастир су моравски триконхоси са куполом.⁷⁶³ Манастир Драча који има основу триконхоса и куполу, подигнут је на основама старије грађевине (сл. 53).⁷⁶⁴ Враћевшница је камена једнобродна грађевина са куполом. Црква манастира Горњака је од камена са једном куполом, неокречена, покривена шиндром.⁷⁶⁵ Триконхалне је основе као и Витовница, која је у извештају означена као „древна“. Наводи се да је имала зидове од камена и била покривена црепом,

⁷⁶² Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 170, 166.

⁷⁶³ За Љубостињу и Каленић нису сачувани визитациони извештаји, док се Смедеревски манастир са црквом Успења пресвете Богородице описује кратко „црков малена с трулом, подписата сва изнутра, на ћемер сведена“. Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 142.

⁷⁶⁴ Ова старија црква потиче можда из времена деспота Стефана Лазаревића, али је вероватније да њен настанак треба довести у везу са обновом Пећке патријаршије крајем XVI века. П. Ж Петровић, *Манастир Драча код Крагујевца*, Богословље XXVI, Београд 1967, 62. Архитектура цркве се држи моравског, триконхалног плана, што може значити да понавља основу старије грађевине. Ово треба узети са резервом зато што је у XVIII веку, у крајевима насељеним српским живљем, поред барокне, постојала исто тако снажна струја која је оживљавала облике средњевековног градитељства. Д. Медаковић, *Барокна архитектура у Подунављу*, у: Пuteви српског барока, Београд 1971, 179, 187.

⁷⁶⁵ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 164.

а са предње стране припрату описану као „шатор од дрвета“.⁷⁶⁶ Рукумија је мала једнобродна грађевина од камена, покривена турском циглом преко старе шиндре. И она је имала припрату од дасака.⁷⁶⁷ Туман је стара црква са зидовима од камена, покривен циглом, а некадашњи манастир Нимник мали и ниска свода.⁷⁶⁸ Цркве у Мутници и порушена црква у Крушевици биле су једноставне једнобродне грађевине скромних димензија.⁷⁶⁹ За тршку цркву, грађену по предању још у XIII веку, митрополијски егзарх каже да је велика, некада „висока и лепа“, обновљена од старог камена.⁷⁷⁰ За парохијске цркве у Осеченици и Петници у Ваљевској епархији које су биле саграђене од камена, митрополијски визитатор бележи да су некада биле манастири, док за цркве у Докмиру и Жабарима (Горович) каже да су грађене „на подобје манастира“.⁷⁷¹

Цркве од камена подизане су и у периоду 1718-1739. често на месту ранијих грађевина и од старог материјала. За црквешта и гробља са великим бројем споменика, посебно се саветује да се материјал искористи за подизање цркве. Тако митрополијски егзарх констатује да око старе сланачке цркве има довољно камена за нову грађевину, док су житељи Кумодража са старог гробља у близини већ довукли 100 кола камена за материјал.⁷⁷² Око цркве у селу Борак налазиле су се рушевине ранијег насеља што се видело по остацима камених зидина и чесама. Ту се налазило и веома велико старо гробље.⁷⁷³

⁷⁶⁶ Исто, 180.

⁷⁶⁷ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 160.

⁷⁶⁸ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 179, 173.

⁷⁶⁹ Исто, 170; Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 111.

⁷⁷⁰ Д. Руварац, *нав. дело*, 104.

⁷⁷¹ Исто, 165, 164, 163, 169. Пространи егзонартекс жабарске (горовичке) цркве, додат је у XVIII веку и има карактеристични портал од надгробника. *Студија заштите културног наслеђа општине Топола*, ЗЗСК Крагујевац 2011, 26. http://topolaroyal.net/static/studija_topola.pdf, 26. 5. 2015. Стара црква од камена налазила се и у селу Бељини код данашњег Барајева. Д. Руварац, *нав. дело*, 145.

⁷⁷² Извештај каже да је у селу Сланци црква сазида пре 70 година, за „тиранске владавине“ и да је у последњем рату 1717. прилично страдала. Око цркве има довољно камена да се сазида нова, али је бивши хофкоморат у Краљевини Србији, Терлискрон, почео насилно да узима камен, док га суд у томе није спречио. И у време визитације било је довољно камена да се црква подигне. Д. Руварац, *нав. дело*, 174.

⁷⁷³ Црква Светих Архистратига која је почетком XVIII века подигнута од камена, била је веома скучена, те више од 30 људи није могло да стане у њу. Зато комисија предлаже да се постојећи материјал употреби за нову цркву или какво друго здање. Д. Руварац, *нав. дело*, 175.

У селу Вишњици саграђена је 1721. године, на месту старе грађевине, за оно време прилично велика црква од камена (15 x 4,7 x 2,8м).⁷⁷⁴ У средишту егзархата Пожаревцу, подигнут је 1723. године храм Светог Архистратига Михаила, од камена, убелен кречом и покривен храстовом шиндром.⁷⁷⁵ За голубачку цркву подигнуту 1728. од камена, као и за цркву у Поречу зидану 1730. године, визитациона комисија бележи да су простране, широке и дуге – добро устројене.⁷⁷⁶ За цркву у Мајданпеку, подигнуту 1725. године од камена, каже се да је прилично ниска, да нема припрате ни свода.⁷⁷⁷ Цркве у Грошници, Страгарима, Белој Цркви и Осечини такође су подигнуте од камена (сл. 54).⁷⁷⁸ За цркву у Железнику се бележи да је сазидана 1733. од камена и да су зидови „со землоју муровани“, тј. зидани од камена и блата.⁷⁷⁹ Приликом обиласка манастира Винче 1733, комисија констатује да је након подизања дрвене цркве започета нова црква од камена, три клофтера дужа и ширира, која је зидана „лепим начином“ са зидовима који су већ подигнути до висине од 1,5 клофтера.⁷⁸⁰ Наравно, у крајевима где је било више камена чешће се срећу и храмови од овог материјала.

У извештајима је редовно наглашавано да ли цркве имају свод који је у старијим грађевинама и сам био од камена, мада, понекад мали и низак као у манастиру Нимник.⁷⁸¹ У већини, пак, обновљених или новоподигнутих храмова од камена, свод је био од дрвета или га није ни било. У том случају, комисија обавезно налаже његову изградњу.⁷⁸² Велика већина била је покривена шиндром која је била најдоступнији и најјефтинији кровни покривач. Манастир Ресава имао је покров од олова, стари, а Раваница и Витовница биле су покривене

⁷⁷⁴ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 204.

⁷⁷⁵ *Исто*, 181

⁷⁷⁶ Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 112, 103

⁷⁷⁷ *Исто*, 102.

⁷⁷⁸ *Исто*, 169, 170, 161-162. Извештај не помиње материјал од кога је црква грађена, али изгледа да је подизање нове цркве 1765. (која и данас постоји), уствари било преправка или поправка старије цркве. Црква Светог Георгија сазидана је од камена, али по типу потпуно подражава грађевине од дрвета. *Археолошки споменици и налазишта, I, Западна Србија*, Београд 1953, 149.

⁷⁷⁹ Г. Витковић, *нав. дело*, 207.

⁷⁸⁰ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 165.

⁷⁸¹ Д. Руварац, *нав. дело*, 110.

⁷⁸² За цркву у Мајданпеку 1735. комисија констатује да се свод прави. *Исто*, 116.

црепом.⁷⁸³ За Рукумију и Туман се каже да су били покривени циглом,⁷⁸⁴ док је у Грошници преко шиндре био постављен цреп.⁷⁸⁵

*

Од тврдог материјала биле су и цркве настале преправком турских џамија. У периоду непосредно по завршетку ратних дејстава, простране и очуване грађевине представљале су праву реткост, па је неколико џамија, уз пар неопходних грађевинских интервенција, било брзо и практично пренамењено за потребе хришћанског богослужења. У Крагујевцу је, на пример, постојећа грађевина била од камена, као и у Чачку.⁷⁸⁶ У Смедереву, Хасан-пашиној Паланци, Гроцкој и Параћину биле су грађене од ћерпича (турске непечене цигле), док је у бивша џамија у Коларима, најмања по димензијама, била „од плота“.⁷⁸⁷ По димензијама које је бележила визитациона комисија види се да су ове грађевине биле правоугаоног, скоро квадратног облика (као у Крагујевцу), али то није представљало правило. За параћинску цркву, пређашњу џамију, бележи се да имала чардак посред наоса који се морао по налогу митрополитовом изнети, као и да има доклат пред вратима. За свод ових грађевина каже се да је раван, прост, и да су покривене циглом. Само је параћинска црква имала кров од ћерамиде.

Од ћерпича је била направљена друга грочанска црква која се налазила у доњој вароши, као и црква у Великом Селу која је имала темеље од камена.⁷⁸⁸ Од истог материјала биле су сазидане цркве у шанцу Црна Бара и нова црква у Прњавору коју су градили капетан Трифун и мештани.

*

⁷⁸³ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 166, 168, 180.

⁷⁸⁴ У Рукумији је је „турска цигла“ – ћерпич, положен преко старе шиндре. Д. Руварац, *нав. дело*, 160. Г. Витковић, *нав. дело*, 179.

⁷⁸⁵ Д. Руварац, *нав. дело*, 169.

⁷⁸⁶ *Исто*, 168, 166. Цркву Богородице Градачке, задужбину Страцимира, брата Стефана Немање, Турци су по освајању претворили у џамију. Приликом преобликовања цркве у џамију, архитектонске интервенције су у складу са новом наменом, умногоме измениле првобитни изглед.

⁷⁸⁷ Г. Витковић, *нав. дело*, 186, 190, 197, 168, 193.

⁷⁸⁸ И грочанска и великоселска црква су из времена турске владавине. Обе цркве осветио је београдски митрополит Михаило, а за цркву у Великом Селу комисија бележи да је подигнута 1705. године. Г. Витковић, *нав. дело*, 195, 201.

Највише је, ипак, било цркава грађених од дрвета – брвнара и талпара и оних подигнутих од различитих комбинација дрвета, плота, плетера, прућа и блата – чатмара.⁷⁸⁹ Ово су по правилу биле једноставне, једнобродне грађевине, чија се дужина кретала од 9 до чак 21, ширина од 5 до 7,5 и висина од 2 до скоро 4 метра.⁷⁹⁰ На основу проучавања цркава од дрвета које је средином XX века спровео Добросав Ст. Павловић, може се са великом сигурношћу претпоставити да храмови које срећемо у описима визитационих комисија из четврте деценије XVIII века, припадају истој традицији народног градитељства као и данас сачувани објекти из прве половине XIX века. За разлику од деветнаестовековних брвнара, ниједна од описаних цркава с почетка XVIII века није имала трем. Не зна се ни да ли је апсида била правоугаона, вишеугаона или полукружна, итд.⁷⁹¹ У извештајима срећемо храмове од дрвета за које је забележено да су настали још у време Турака. За цркву у Сибници, каже се да је стара, освештана 1652, не зна се тачно од ког владике.⁷⁹² Поред сибничке, у Сервијској епархији су биле активне само још четири цркве брвнаре: у Неменикућама (с почетка XVIII в), Кусатку (1732. подигнута на старом темељу), Лесковцу (за коју се каже да је стара) и манастир Рајиновац (такође почетком XVIII века). Он представља јединствен случај јер је пракса била да се манастири граде и обнављају од камена. Црква Рођења Пресвете Богородице манастира Рајиновац изузетних је димензија када се узме у обзир да је саграђена од дрвета – 23 метра дужине и више од 9 ширине.⁷⁹³ У Ваљевској епархији је постојао средином четврте деценије XVIII века велики број цркава брвнара, скоро двадесет. Неке од њих постојале су и пре аустријског освајања Србије, или су подигнуте на месту ранијих, о чему сведочи стари антиминоси, освећени пре 1718. године, који су забележени приликом пописа инвентара. Визитациона комисија описује цркве од брвана или храстових дасака у селима Шабачког дистрикта Дреновац, Метковић, Добрић, Меховине,

⁷⁸⁹ Чатмом се назива зид од омалтерисаног плетера, али и зид направљен од дрвених греда, поређаних усправно или косо једна до друге (уместо цигле или камена) и онда облепљен блатом и омалтерисан. А. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*, Сарајево 1985, 166; С. М. Ненадовић, *Илустровани речник израза у народној архитектури*, Београд 2002, 87.

⁷⁹⁰ Мере које срећемо у митрополијским извештајима су дате у аршинима и „клофтерима“ (нем. *klafter*), у метре су прерачунате по: Д. Ј. Поповић, *Србија и Београд*, Београд 1950, 94-95.

⁷⁹¹ Д. Ст. Павловић, *Цркве брвнаре у Србији*, СРЗСК 5, Београд 1962, 23-24.

⁷⁹² Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 145.

⁷⁹³ Д. Руварац, *нав. дело*, 144.

Накучани, Прхово, Јеловик.⁷⁹⁴ У вароши Бродац и шанцу Цикоте биле су саграђене изузетно монументалне цркве од дрвета – бродачка 21,5 метара дуга и 7,5 широка, а цикотинска само мало мања.⁷⁹⁵ У Ваљевском и Палешком дистрикту брвнаре и талшаре налазиле су се у селу Буковица, Пауне и Бреска.⁷⁹⁶ У Рудничком дистрикту у Прањанима, Цветки, Витановцима, Такову, и две велике цркве од брвана у Лозњу и Мојсињу (обе око 20 метара дуге).⁷⁹⁷ Црква Светих Архистратига Михаила и Гаврила у шанцу Прњавор, била је несумњиво од дрвета иако није забележено од ког је материјала направљена.⁷⁹⁸ Све поменуте цркве биле су покривене храстовом шиндром, половном или новом. Само шест храмова је било засвођено – храстовим или буковим дасакама, док их је већина била без свода.⁷⁹⁹

Последњу велику архитектонску групу цркава на подручју Сервијске и Ваљевске епархије у овом периоду представљају чатмаре у које убрајамо широк дијапазон варијација које описују егзарси приликом визитација. Све забележене чатмаре подигнуте су у периоду од почетка XVIII века до средине тридесетих, од када су сачувани визитациони извештаји. Манастир Винча је имао зидове од плетера који су блатом равно облепљени и споља и изнутра и још не побелјени.⁸⁰⁰ Доњомахалска црква у Пожаревцу имала је зидове од дрвета и плота, блатом унутра и споља облепљене (на другом месту се каже – од чатме неокречени).⁸⁰¹ За нову цркву у моравском селу Ливаде каже се да има зидове од плота и да је „вадружена от сплатина“.⁸⁰² Црква Светих четрдесет мученика у Каменову саграђена је од чатме са необељеним зидовима.⁸⁰³ Смолиначка, с почетка XVIII века, такође је била чатмара, као и градиштанска – од плота и дрвета дувари, олепљена блатом и окречена бело.⁸⁰⁴ За цркву у Острову се

⁷⁹⁴ Исто, 155, 156, 159, 160, 161.

⁷⁹⁵ Исто, 157, 161.

⁷⁹⁶ Исто, 163, 164. Само се за цркву у Буковици изричито каже да је од храстових дасака. За друге две је претпоставка да су брвнаре.

⁷⁹⁷ Исто, 166, 167, 168, 170.

⁷⁹⁸ Исто, 158.

⁷⁹⁹ У Прањанима се наводи да је свод прилично низак. Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 166.

⁸⁰⁰ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 163.

⁸⁰¹ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 132, 184.

⁸⁰² Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 142.

⁸⁰³ Г. Витковић, *нав. дело*, 165.

⁸⁰⁴ Исто, 337; Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 108.

бележи да је од плота, новооплетена, неубељена, а у Затоњи од балвана на великој основи, плотом оплетена и улепљена блатом.⁸⁰⁵ У време визитације 1734, црква у Петки направљена од балвана, била је још неоплетена, дакле у процесу изградње.⁸⁰⁶ За шабачку цркву се бележи да је имала зидове од плетера и да је споља и унутра била окречена.⁸⁰⁷ У Дивцима и Бељину цркве су биле саграђене од плота и облепљена блатом.⁸⁰⁸

Цркве су углавном биле покривене храстовом шиндром, а јеловом само црква у Затоњи. У Ливадама и Петки биле су покривене циглом. Свод је био обичан, од дрвета и где га није било налагано је да се направи. Само у селу Дивци забележен је прост, раван свод као у соби.⁸⁰⁹ При опису грађевине, обавезно се напомиње да ли се на крову цркве или звоника налазе крстови, колико их је и од ког су материјала.

Поредећи горе изнесене податке види се да је највећи број цркава у периоду када су сачувани визитациони извештаји, од 1732. до 1736, био направљен од дрвета, тј. брвана, дасака или чатме. То не чуди ако се има у виду да је северна Србија била богата шумама, нарочито храстовим. Храмови од камена били су највећим делом стари, обновљени, а где су се градили нови, било је приступачне камене грађе. Најмање црква, када се изузму некадашње џамије, било је направљено од непечене цигле – ћерпича. У огромном броју случајева, биле су покривене шиндром, ређе циглом или црепом. Интересантно је овакво стање упоредити са извештајем из визитације Сремске дијецезе из приближно истих година. У Срему је комисија евидентирала више од стотину цркава које су биле већином од чатме и дрвета, мање од камена, ћерпича и цигала. Биле су, по правилу, покриване трском, а само неколико даскама, шашом, рогозом и црепом. Посебност представља чињеница да је било четири цркве – земунице.⁸¹⁰

⁸⁰⁵ Д. Руварац, *нав.* дело, 113, 114.

⁸⁰⁶ *Исто*, 116.

⁸⁰⁷ *Исто*, 154.

⁸⁰⁸ *Исто*, 157, 165.

⁸⁰⁹ *Исто*, 165.

⁸¹⁰ Д. Руварац, *Српска Митрополија карловачка око половине 18. века, по архивским списима*, Сремски Карловци 1902, 83, 103, 107, 108.

4. САКРАЛНА ТОПОГРАФИЈА ХРАМА

На основу сачуваних протокола које су након обављених визитација састављали егзарси или други митрополитови служитељи у периоду од 1732. до 1736. године за територије Сервијске и Ваљевске епархије, видимо да су поред неоспорних разлика у стилу, интересовању и знању самих визитатора, које су се одразиле и на детаљност и квалитет извештаја, одређене чињенице које се тичу архитектуре парохијских и манастирских цркава, редовно бележене. Пошто се уписивала посвета храма и место где се налази (или колико је најближе село удаљено), као и за која села у парохији служи, обавезно се записивало када је црква подигнута, ко ју је осветио (ако је освећена), као и да ли је подигнута на месту старије грађевине. Даље је бележен материјал од кога је справљена, којих је димензија (не у свим визитационим протоколима), да ли је окречена или не, да ли има свод и од ког је материјала, да ли је патосана, чиме је прекривена, колико има врата и прозора и где се они налазе.

Порта

Веома је било важно да црква има ограђену порту са капијом. Унутар ње се обично налазило гробље, звоник уколико га је било, и друге помоћне зграде, школа, стан за учитеља и свештеника, ћелије. У манастирима су се налазиле и бројне додатне зграде као трпезарија, подрум, кухиња, различите оставе, ћелије, ракијџиница итд. У *Уредби* из 1724. митрополит Мојсије као обавезу свештеника истиче да треба да се стара о подизању цркве у свакој парохији, као и да она не буде ниска и тесна као у време турске владавине, већ што је могуће ширира и дужа. Црква, између осталих ствари, треба да има звоно и ограђену порту.⁸¹¹

*

Поред основног хришћанског симболизма чија је функција успостављање границе између сакралног простора који окружује цркву (парохијску, манастирску) и световног простора,⁸¹² ограђена порта имала је и практичну,

⁸¹¹ Д. Руvaraц, *Мојсије Петровић, митрополит београдски*, 199.

⁸¹² За хришћанску просторну симболику видети: С. Поповић, *Крст у кругу: архитектура манастира у средњовековној Србији*, Београд 1994, 46-47.

заштитну намену. За цркву Светог Николе у Тргу, на пример, визитатор 1734. године бележи да се налази ван села, да нема порту и да је неограђена, па долазе шумске звери.⁸¹³ Ограђене порте имале су обе пожаревачке цркве, црква у Мајданпеку и Градишту, као и манастир Рукумија, цркве у Вишњици и доња црква Светог Николе у Гроцкој.⁸¹⁴ Параћинска црква била је окружена и шанцем и кољем.⁸¹⁵ Констатовано је да у Поречу, Острову и Мутници нема порте, а у Смедереву, Хасан-пашиној Паланци и Кусатку, налаже се да се порта огради.⁸¹⁶ На интервенцију комисије 1734. у Каменову, Голупцу и Шетоњи је направљене су и ограђене порте.⁸¹⁷ Друга грочанска црква имала је ограду на порти – према пијаци од плота, а на прочељу од храстових дирека, али се налаже да се боље огради.⁸¹⁸ У Великом Селу комисија бележи да је порта тесно ограђена.⁸¹⁹ У Ваљевској епархији биле су ретке цркве са ограђеном портом – у Црној бари, селу Бељин и у Дивцима констатовано је да је порта добро направљена, док је у Мојсињу недовршена, а у Шапцу стара и недовршена.⁸²⁰

*

У новим *Свештеничким правилима* у 40 тачака, које је 1733. године издао митрополит Викентије Јовановић, само се свештеницима дозвољава сахрањивање у црквеној порти, док су парохијани имали да се сахрањују на сеоским и варошким гробљима.⁸²¹ Међутим, у пракси су се на гробљима сахрањивали само они сиромашнији, док су богати могли бити сахрањени у црквеној порти. Од висине прилога зависило је и где ће им у односу на цркву бити гробно место, о чему су се старали црквени тутори.⁸²² У извештајима се више пажње посвећује старим гробљима са сачуваним каменим споменицима који су могли бити

⁸¹³ Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 104.

⁸¹⁴ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 130, 134, 197, 207; Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 102, 109; Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 161.

⁸¹⁵ Г. Витковић, *нав. дело*, 106.

⁸¹⁶ *Исто*, 284.

⁸¹⁷ Д. Руварац, *нав. дело*, 119, 122, 123.

⁸¹⁸ Г. Витковић, *нав. дело*, 200.

⁸¹⁹ *Исто*, 203.

⁸²⁰ Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 155, 157, 158, 166, 167.

⁸²¹ *Беседа*, Нови Сад 1868, 208.

⁸²² Овом проблематиком бавила се 12. тачка *Правила за туторе*. Д. Руварац, *Митрополија карловачка око средине 18. века*, 30; Р. Михаиловић, *Из прошлости Вуковара обзиром на тамошње Србе*, Нови Сад 1890, 29-30.

употребљени за нову црквену грађевину, раширену праксу о гробљима у порти илуструје и констатација митрополијске комисије приликом посете Великом Селу у Београдском дистрикту где је порта тако стешњена да пола гробова стоји у пољу.⁸²³

*

Нису све цркве имале звона. Неке су имале клепала, а неке ни једно ни друго. Било је цркава са више звона за које се у визитационим извештајима наводи које су величине и каквог су звука. Звоници су подизани испред цркве у форми дрвених конструкција – чардака на 4 стуба, у које су смештана звона. У Пожаревцу су постојала два средње величине, у Мајданпеку једно средње као и у и манастиру Рукумији.⁸²⁴ Обе грочанске цркве имале су овакве звонике. У цркви Светог Арханђела Михајла било је једно звоно „лења“ гласа, а у цркви Вазнесења Христовог једно лепог, а друго слабог гласа.⁸²⁵ За цркве у селу Бродац и Бела црква само се констатује да имају звонаре на 4 стуба са по једним звоном, док се за звоно у прњаворској цркви каже да је невелико.⁸²⁶ Црква у Грошници имала је, изгледа, два звоника: један од дрвета на четири стуба у коме се налазило звоно и други од камена на цркви.⁸²⁷ Звоник са малим звоном имале су цркве у Смедереву и Великом Селу, а у Црној Бари са једним великим.⁸²⁸ У Вишњици је била изграђена изузетно висока звонара (6 кловтера) на 4 стуба. Звоно је било тешко 60 фунти и коштало је 16 форинти.⁸²⁹ У манастиру Винча, са десне стране цркве на брду, саграђен је леп, дрвени звоник и у њему два мања звона.⁸³⁰ У шанцу Бељин звоник је „из женске припрате“, лепо справљен и на њему два звона, велико и мање.⁸³¹ Иако у Ваљеву није било цркве, забележено је једно звоно велико.⁸³² У Чачку се каже само да имају звоно.⁸³³ У Параћину је звоник био

⁸²³ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 203.

⁸²⁴ Г. Витковић, *нав. дело*, 129, 181; Д. Руварац, *нав. дело*, 102; Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 160.

⁸²⁵ Г. Витковић, *нав. дело*, 197, 199-200.

⁸²⁶ Д. Руварац, *нав. дело*, 159, 162.

⁸²⁷ *Исто*, 169.

⁸²⁸ Г. Витковић, *нав. дело*, 188, 203; Д. Руварац, *нав. дело*, 157.

⁸²⁹ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 207.

⁸³⁰ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 165.

⁸³¹ Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 158.

⁸³² *Исто*, 166.

⁸³³ *Исто*, 167.

високи турски минарет и у њему три малена звона.⁸³⁴ У Манасији је постојало једно звоно, а у Раваници два (у звонику над припратом).⁸³⁵ У цркви у Поречу звоно је стајало под црквеном стрехом.⁸³⁶ Доњомахалска црква у Пожаревцу, Хасан-пашиној Паланци, црква у Каменову, Смолинцу, Голупцу и Острову имале су клепало место звона, као и цркве у местима Добрић, Цикоте, Пауне, Бреска, Петница, Мојсиње, Цветка, Витановци, Жабаре, Таково и Лозањ у Ваљевској епархији. За Саборну цркву у Београду наручено је у Будиму звоно, које је требало у Београд да стигне до Божића 1728. године.⁸³⁷ За новоподигнуту цркву Светог Јована Крститеља у београдској Новој вароши донето је из Шанца једно мало звоно.⁸³⁸

Црква

Саме црквене грађевине, без обзира од каквог су материјала биле сачињене, да ли су средњовековне, из турског времена или новоподигнуте, биле су архитектонски и функционално подељене на три основна дела: олтарски простор, наос и припрату. Сваки од делова цркве имао је свој обавезан садржај који је био или неопходан за богослужење или важан за неки аспект црквеног живота.⁸³⁹

*

Посебну пажњу приликом обилазака храмова у канонским визитацијама, митрополијске комисије су посвећивале олтарском простору. Он је требало да послужи као сцена на којој се вршио најважнији део литургије која је довољно пространа и садржи све неопходне елементе. Зато се често наглашава када је у неким црквама олтар „лепо устројен“ и простран, а када скучен и низак. За олтаре црква Светог Архистратига у Пожаревцу, у Мајданпеку и Тргу

⁸³⁴ Исто, 106.

⁸³⁵ Г. Витковић, *нав. дело*, 167., 171.

⁸³⁶ Д. Руварац, *нав. дело*, 103.

⁸³⁷ Не зна се када је звоно заиста пристигло јер се на путу десила незгода у којој је оштећено. У издацима цркве је забележено да је бирову доњобеоградске вароши Станоју, дато је 1735. 130 форинти за звоно од стране црквене општине. Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739*, 15, 151, 181.

⁸³⁸ Исто, 15, 149.

⁸³⁹ За троструку поделу простора православног храма и њену симболику, видети: W. E. Daniel, *The Holy Cathedism of Nicolas Bulgaris*, London-New York 1893, 75-76.

констатује се да су пространи.⁸⁴⁰ У Градишту и селу Маријани (Нимник) олтар је био мали.⁸⁴¹ У Рукумији је камени, на свод.⁸⁴² За потребе хришћанског култа, на бившим џамијама био је презиђиван олтарски део. Требало је сместити свету трпезу и проскомидију и обезбедити довољно места за чинодејствовање. У Смедереву је 1726. изнова сазидан олтар од камена, без свода, „прост таван“ покривен циглом.⁸⁴³ У Хасан-пашиној Паланци је 1732. године саграђен од камена с блатом и без свода, док је у Коларима преграђен платном и облепљен блатом.⁸⁴⁴ У грочанској цркви Вазнесења Христовог, олтар је преграђен од плота, без свода и прекривен циглом.⁸⁴⁵ У олтарском простору у цркви манастира Винче није било каменог или дрвеног зида, само покривач.⁸⁴⁶ У Параћину је од дасака и без свода па треба направити нов јер „бесчестије слави божијег јест“.⁸⁴⁷

*

Олтарски простор је од остатка цркве био одвајала иконостасна преграда, која је у огромној већини случајева била од дасака (чамових, липових, тополових, букових, јасикових итд.).⁸⁴⁸ У неким храмовима била је делимично зидана. На пример, у Хасан-пашиној Паланци је „одоздол од дасака до полак, а од полак дувар“. У Вазнесењској цркви у Гроцкој олтарска преграда је била дувар од ћерпича, од пода до плафона.⁸⁴⁹ У Црној Бари била је пола од ћерпича пола од дасака.⁸⁵⁰ Осим као олтарска преграда, она се у визитационим протоколима различито назива – темпло, „темно“, олтар, двери, предверије.⁸⁵¹ Некада се након описа олтара само пређе на „споља“ и настави са описом икона. Када се описују

⁸⁴⁰ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 128; Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 102, 104.

⁸⁴¹ Д. Руварац, *нав. дело*, 108, 110.

⁸⁴² Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 161.

⁸⁴³ Г. Витковић, *нав. дело*, 186.

⁸⁴⁴ *Исто*, 190, 193.

⁸⁴⁵ *Исто*, 197.

⁸⁴⁶ Р. Грујић, *нав. дело*, 163.

⁸⁴⁷ Г. Витковић, *нав. дело*, 123.

⁸⁴⁸ Обично је била до пола висине од пода до плафона или нешто виша. У смедеревској цркви била је висока око три метра. Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 187.

⁸⁴⁹ И црква у Хасан-пашиној Паланци и у Гроцкој биле су бивше џамије, што је условило ове конструктивне разлике. Г. Витковић, *нав. дело*, 191, 198.

⁸⁵⁰ Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 156.

⁸⁵¹ Исти појмови се, чак у опису истог храма, односе на његове различите делове, па лако долази до забуне.

иконе на иконостасу, често се каже и – десни и леви или горњи и доњи иконостас.

Наос или лађа цркве представља део храма у коме се окупља заједница верних за време молитве и богослужења.⁸⁵² Међутим о његовом изгледу и садржају имамо много мање података у поређењу са олтарским простором. Углавном се бележе информације попут: да ли је под патосан или да ли црква има свод и јесу ли зидови убелјени?

*

Припрата, притвор или како је у извештајима визитационих комисија срећемо, женска црква, представљала је место у коме су се обављале неке богослужбене радње, из кога крећу литије, где се полагао покојник пре сахране и сл., и где су стајале жене током богослужења.⁸⁵³

На неким од „старовремених“ цркава, поред неопходних оправки и препокривања, поправљају се или дозиђују нове припрате. Раваница је још 1721. године добила нову припрату, подигнуту од камена претходне, разрушене (сл. 55). На Ресави 1733. године приликом посете визитационе комисије трају радови на припрати са које се уклања турски минарет.⁸⁵⁴ Цркве манастира Витовнице и Рукумије добиле су припрате направљене од дасака.⁸⁵⁵

Обе пожаревачке цркве имале су и припрату и предприпрату (спољну припрату). У цркви Светог Архистратига спољна припрата је била подзидана каменом, са зидовима од дрвета и таваном од дасака, са једним кубенцетом на средини,⁸⁵⁶ док се за ону у цркви Светог Николе само каже да је мала и од дрвета.⁸⁵⁷ Црква у Градишту је обновљена 1735. године, али без преграде која би

⁸⁵² Л. Мирковић, *Православна литургија, први општи део*, Београд 1982, 105. О симболици лађе цркве и њених делова, видети: *Сокровище христјанское*, Будим 1824, 100-105.

⁸⁵³ У њој се обављају богослужења попут оглашавања оних који се припремају за крштење, чин одрицања од заблуда оних који се присаједињују православљу, литија на великом вечерњу, часови, повечерје, полуноћница. Такође, прописано је да се у припрати обавља и чин опела. Архиепископ Авериције (Таушев), *Литургија* (интернет издање, © Svetosavlje.org), објављено 26. март 2008, http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Bogoslužbeni/Liturgika/Liturgika_04.htm, приступљено 7. 7. 2015.

⁸⁵⁴ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 167.

⁸⁵⁵ Забележено је да рукумијска црква са предње стране има „шатор од дрвета“. Г. Витковић, *нав. дело*, 180. У Рукумији је била у питању спољна припрата. Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 160.

⁸⁵⁶ Г. Витковић, *нав. дело*, 130.

⁸⁵⁷ *Исто*, 134.

делила наос и припрату, а која је раније постојала. Зато су парохијани намеравали да направе нову припрату.⁸⁵⁸ У цркви у селу Шетоње је, по налогу митрополита, извађена преграда која је делила цркву и настављена припрата.⁸⁵⁹ У Вазнесењској цркви у Гроцкој, предлаже се сличан захват: простор после предверја где људи стоје и припрата да се уједине, тако што би се uklонио ионако трошан зид. Припрата да се изнова направи у истој ширини као црква и да буде дуга три клофтора.⁸⁶⁰

Преграда између наоса и припрате најчешће је била од дасака, ређе од другог материјала и била је различите висине. У обе пожаревачке цркве ове преграде су биле прилично високе.⁸⁶¹ Стара преграда у Градишту била је направљена од плота окреченог у бело али је избачена јер је била трошна.⁸⁶² Од оплетеног плота је била и преграда у цркви у Градишту.⁸⁶³ Припрата грочанске цркве Светог Арханђела Михаила је преграђена даскама до пола, а од пола су биле направљене решетке од дрвета.⁸⁶⁴ За велики број цркава у Ваљевској епархији констатује се да је „припрата преграђена даскама“, често од врсте дрвета исте као на олтарској прегради. Црква села Дивци имала је између наоса и припрате преграду од плота, оплетену и окречену.⁸⁶⁵ У Осечини су постојале две припрате, обе преграђене буковим даскама, у којима није било ничега.⁸⁶⁶

*

У неким црквама, обично у припрати, налазили су се гробови светитеља – монаха Синаита. Назив Синаити у предању се везује за ученике Светог Ромила Раваничког и Григорија Синаита Млађег. У житију Светог Ромила се каже да су после Маричке битке многи Светогорци и пустињаци из страха од Турака

⁸⁵⁸ Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 120.

⁸⁵⁹ Вероватно је Шетоњска црква била малих димензија и није било довољно простора за вернике у наосу. Г. Витковић, *нав. дело*, 150 ; Д. Руварац, *нав. дело*, 115, 123.

⁸⁶⁰ Г. Витковић, *нав. дело*, 200. Није познато да ли је нешто од предложених интервенција и реализовано.

⁸⁶¹ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 130, 134.

⁸⁶² Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 120.

⁸⁶³ *Исто*, 108.

⁸⁶⁴ Г. Витковић, *нав. дело*, 196-197.

⁸⁶⁵ Д. Руварац, *нав. дело*, 166.

⁸⁶⁶ *Исто*, 165.

побегли са Свете горе.⁸⁶⁷ Визитациона комисија бележи да се у цркви манастира Горњака налази гроб Светог Григорија Синаита, а у манастиру Раваница, у припрати, гробница Романова (Ромилова).⁸⁶⁸ При визитацији манастира Рукумије, сачињен је мало детаљнији опис гробнице Мартирија Синаита која се налазила у припрати, са леве стране.⁸⁶⁹ Зидана је од камена, прилично висока и завршавала се лучно. Изнад гробнице је од лепих дасака направљен кров (можда у форми балдахина), а по гробници је прострто „перде“ са белим крстовима.⁸⁷⁰ У оближњем манастиру Туман, знамо да се налазило тело још једног Синаите – Зосима, јер се и данас налази у новој цркви. Међутим, у извештајима комисије се не помиње.⁸⁷¹ У припрати манастира Драче, уз јужни зид у зони сокла, налази се гроб Светог Јова Синаита, чији су остатци овде пренесени пошто је црква завршена 1735. године.⁸⁷² Изнад гроба у зиду је ниша у којој је насликана допојасна фигура старца у монашкој ризи, како у једној руци држи свитак, а другом благосиља (сл. 56).

Осим ових кратких записа не знамо скоро ништа о популарности њиховог култа. Један забележени случај из опустелог манастира Моравча (на реци Љиг), сведочи да је поседовање светитељских моштију представљало ствар престижа и да су у појединим случајевима, богатији и амбициознији манастири прибегавали „светој крађи“ како се овај феномен називао у средњевековној Европи.⁸⁷³ У овом манастиру постојала је гробница усечена у камен са леве стране у певници, где су стајале мошти једног светог угодника. Изгледа да је био изузетно поштован јер је народ долазио из далека да би се поклонили његовом гробу. Међутим, 1732. године, игуман манастира Боговађе Авакум, ископао је мошти и однео их у свој манастир. Касније се хвалио лесковачком свештенику позивајући га да дође и

⁸⁶⁷ Митрополит Амфилохије, *Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века*, <http://beleske.wordpress.com/razno/sinaiti-i-njihov-znacaj-knjiga-jm-amfilohije/>, приступљено 6. 8. 2015.

⁸⁶⁸ Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 195-196, 196-199; Г. Витковић, *нав. дело*, 165, 171.

⁸⁶⁹ *Исто*, 199.

⁸⁷⁰ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 160.

⁸⁷¹ Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, 200.

⁸⁷² Овај светитељ је по предању живео у оближњем селу Прекопечи – Старом прњавору, где је и умро. Л. Павловић, *нав. дело*, 200. Приликом визитације Ваљевске епархије 1735/36. манастир Драча, као и остали манастири, није визитиран.

⁸⁷³ За свету крађу видети: Р. Gary, *Furta sacra, Thefts of relics in the Central Middle Ages*, Princeton, New Jersey 1990.

види шта је добио из манастира Моравче, мислећи на светитељеве мошти. Митрополијски визитатор даље бележи, да су сељани Барзиловице и Гукоша у околини манастира Моравча, очајни јер су лишени светог заштитника. Они изјављују да ће пре сви изгинути, него свог светог заштитника оставити.⁸⁷⁴ Исти извештај помиње да је неки монах хтео да обнови порушени манастир, али му епископ ваљевски Доситеј није дозволио. Ово наводи на помисао да мошти из Моравче нису „украдене“ од стране игумана Боговаће, већ пренете са знањем и уз допуштење надлежног епископа који је желео да се већ постојећи манастир ојача и обогати. Како се ова епизода завршила, није познато.

5. ЕНТЕРИЈЕР ИЗМЕЂУ НЕОПХОДНОГ И ЛЕПОГ

Из описа визитационих комисија није лако дочарати како је изгледала унутрашњост парохијских храмова у Краљевини Србији у четвртој деценији XVIII века. Опремљеност једне цркве богослужбеним предметима и црквеним мобилијаром, била је условљена литургијским потребама и црквеном праксом, али је зависила, у највећој могућој мери, од економске снаге једне црквене општине.

На основу извештаја егзарси су попуњавали формуларе које су затим предавали генералном егзарху. Један примерак сачуван је уз протокол визитације Пожаревачког егзархата за 1735. годину.⁸⁷⁵ Из њега се види шта су црквене власти сматрале за основно и неопходно када су у питању богослужбени предмети и опрема. Било је важно евидентирати неосвећене храмове и оне који немају антиминос. Затим се бележило која црква нема путир, дискос, ложицу и звездицу од бакра или позлаћену, аер и два свилена дарка и један аер велики од простог платна, где нема на светој трпези три чирака, а на проскомидији два која су тракслерски радови. Која црква нема плехану кутију за свете дарове, крстионицу и умиваоницу од плеха, која нема шише светог мира, на светој

⁸⁷⁴ Цео догађај је забележен у: Р. Грујић, *нав. дело*, 177.

⁸⁷⁵ Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 125.

трпези од лепа платна плаштанице и покрове.⁸⁷⁶ На основу прикупљених података из визитације Пожаревачког егзархата 1735. године, Павле Ненадовић, генерални егзарх и намесник митрополитов, објавио је *Назнаменование* из кога се види да „путир с надлежештими свјатими инструментами“ – чирак, тракслерски рад на престолу и проскомидији, кутије за свето тело, крстионицу и умиваоницу од плеха, немају цркве у Поречу, Мајданпеку, Параћину, Каменову, Смолинцу Градишту и Голупцу. Да аер са дарцима немају параћинска, смолиначка и градишка црква. Црква у Градишту, исто тако, нема плаштаницу на трпези.⁸⁷⁷ Из овога примера се види, али и из осталих протокола визитација, да велики број цркава у Сервијској и Ваљевској епархији није имао чак ни најнеопходније утвари.

*

Обавезан део олтара била је света трпеза (свети престо) на којој се вршила евхаристија. У симболичном смислу, представљала је слику Христовог гроба, стола на Тајној вечери, Крста и Распећа, престола Божанског јагњета.⁸⁷⁸ Трпеза је покривана посебним тканинама које су такође имале симболичко значење.⁸⁷⁹ У већини визитираних цркава света трпеза је била камена или мермерна плоча (у смедеревској цркви од белог мермера) правоугаоног, ређе квадратног облика (Колари), положена на камени или зидани стуб. Нису биле ретке ни дрвене трпезе (Мутница, Дреновац, Бељин, Прњавор, Меховине, Јеловик, Дивци), најчешће од храстовог или липовог дрвета. Дрвена даска могла је бити положена на камени или зидани стуб (пожаревачка црква Светог Архистратига), ређе камена на дрвени (Прхово). Само у ретким случајевима трпеза је била другог облика, што је било привремено решење за које визитациона комисија налаже да се реши. Тако је у Железнику света трпеза уствари била сто са ножицама, па је

⁸⁷⁶ Исто, 125.

⁸⁷⁷ Исто, 126.

⁸⁷⁸ Л. Мирковић, *Православна литургија, први општи део*, Београд 1982, 101-102; Архиепископ Авериције (Таушев), *Литургија*, интернет издање, © Svetosavlje.org, објављено 26. марта 2008, http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Bogoslužbeni/Liturgika/Liturgika_04.htm, приступљено 7. 7. 2015.

⁸⁷⁹ Л. Мирковић, *нав. дело*, 102-103. За освећење цркве и трпезе, видети: Исти, *Православна литургија, други посебни део*, Београд 1983, 202-227.

наређено да се направи нова.⁸⁸⁰ У селу Осечина забележено је да је трпеза од камена необично направљена.⁸⁸¹ У Неменикућама је била мала, у Црној Бари и мала и ниска.⁸⁸² У моравском селу Ливаде камена трпеза која је пренесена из манастира Дреновца (или Гњевотина), била је премала и требало је справити већу.⁸⁸³ У извештајима се наводи и када је света трпеза неосвештана (што је значило да је и сама црква неосвештана), а када јесте – који ју је епископ посветио. У Великом Селу је приликом освајања Београда 1717. света трпеза била порушена, па је митрополит Мојсије Петовић 1721. године посветио нову.⁸⁸⁴

У складу са својом наменом и хришћанском симболиком света трпеза је била застрта различитим покривачима на којима су стајали одређени богослужбени предмети. Они су приликом визитација, били детаљно пописивани. Посебно се водило рачуна да ли је трпеза долично прекривена, колико има прекривача и од ког су материјала.⁸⁸⁵ Највише је било покрова од „картуна“ који је могао да буде обичан, немачки или „јенишарски“ или чита (једнобојног или шареног), обичног дебљег или тањег платна, беа, свиле, муслина и скупоценог шпалира.⁸⁸⁶ Број покривала на олтару је варирао. Најчешће их је било три. На олтару у поречкој цркви пописана су три покрова – од картуна, платна и свиле,⁸⁸⁷ у Винчи су скупоцени покриви од тотског платна, од свиле и чита,⁸⁸⁸ у Прањанима од беа бела, од памук-беа шарена и од платна немског,⁸⁸⁹ у Чачку од платна, чита и мусула.⁸⁹⁰ У параћинској цркви олтар је био прекривен са чак 6 покрова (3 од чита, 3 од белог беа), као и у цркви Светог Архистратига у Гроцкој (од платна, чита и камалота).⁸⁹¹ У грочанској

⁸⁸⁰ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 207, 209.

⁸⁸¹ Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 164.

⁸⁸² Г. Витковић, *нав. дело*, 143; Д. Руварац, *нав. дело*, 156.

⁸⁸³ Г. Витковић, *нав. дело*, 190; Д. Руварац, *нав. дело*, 142.

⁸⁸⁴ Г. Витковић, *нав. дело*, 201.

⁸⁸⁵ У Катехизису Николе Булгариса, од олтарских покрова се помиње само илитон. W. E. Daniel, *The Holy Cathéchism of Nicolas Bulgaris*, 46.

⁸⁸⁶ Као олтарска покривала помињу се и ћоша – врста памучног платна и паштемал – памучни убрус.

⁸⁸⁷ Д. Руварац, *нав. дело*, 103.

⁸⁸⁸ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 163.

⁸⁸⁹ Д. Руварац, *нав. дело*, 166.

⁸⁹⁰ *Исто*, 167.

⁸⁹¹ *Исто*, 105; Г. Витковић, *нав. дело*, 195.

Вазнесењској цркви на трпези је био први покров ћилим, а други бело платно.⁸⁹² Било је и црква са олтарима прекривеним само једним (обично скупоценим) или два (један бели обичан и један скупоцен) покривача.⁸⁹³

Преко олтарских покривача полагао се антиминс који је свака црква морала имати и на који су се током свршавања евхаристије полагали Свети дарови.⁸⁹⁴ Он је у многим црквама служио као замена за неосвећену свету трпезу и омогућавао је вршење служба.⁸⁹⁵ Визитациона комисија је редовно бележила да ли црква има антиминс, ко га је осветио и послао. Некада се посебно наглашава да антиминс има потпис и мошти. Скоро увек се евидентирало да ли је антиминс „изображен“ то јест, да ли на себи има сцену Снетиа (Полагања Христа у гроб),⁸⁹⁶ да ли је велики или мали и од ког је материјала. Тако је у Сервијској епархији било највише антиминса освећених од стране Мојсија Петровића (сл. 57); у манастиру Горњак се налазио антиминс који је осветио патријарх Арсеније III; у Каменову Максим Несторовић; Маријани, Колари, Велико Село, Рудовци – имали су антиминсе митрополита Викентија Поповића, у Витовници владике Михаила Пожаревачког; у Рукумији се само каже да је платнени, грчки.⁸⁹⁷ У селу Лесковац је поред новог, забележен и стари антиминс, који је „проста крпа без представе и без потписа“.⁸⁹⁸ У Ваљевској епархији пронађено је десетак старих и општећених антиминса, без знамења, крста, слова, представе Полагања. Њих је

⁸⁹² Г. Витковић, *нав. дело*, 197.

⁸⁹³ Било је и храмова где су олтарска покривала стајала општећена и прљава. У Накучанима се на олтару налазила једна плаштаница сва црна, неопрана, коју су врашци „покварили“. Д. Руварац, *нав. дело*, 160.

⁸⁹⁴ Л. Мирковић, *Православна литургија, први општи део*, 103.

⁸⁹⁵ У визитационим протоколима је забележено да су парохијани неких новоподигнутих или оправљених цркава (Затоње, Петка и Шетоње) тражили од митрополита да им пошаље антиминс што пре да би се у цркви могла свршити Божанствена литургија. Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 122, 123, 124.

⁸⁹⁶ За антиминсе патријарха Арсенија III и митрополита Мојсија Петровића и Викентија Поповића, видети: Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, Београд 2006 (2), 248-250; М. Тимотијевић, *Први српски штампани антиминси и њихови узорци*, ЗЛУМС 23, Нови Сад 1987, 39-67.

⁸⁹⁷ У цркви у Железнику сазнајемо да је антиминс са сценом Полагања у гроб, освећен са благословом Мојсија Петровића, од стране владике темишварског Николаја јула 1729. у Београду, у овај храм послао владика Максим Несторовић 1732, бивши намесник архиепископски. Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 207-208..

⁸⁹⁸ *Исто*, 209-210.

митрополијска комисија све узимала (сл. 58).⁸⁹⁹ Највише је било антиминос освећених од стране епископа ваљевског Доситеја Николића, али и оних нових са „изображењем“, али без потписа, године и без моштију. Антиминсе у Црној Бари, Прњавору, Јеловику, Цветки, Крагујевцу, Грошници, Лозњу осветио је епископ јенопољски Јоаникије Мартиновић. У Белој Цркви – епископ новопазарски Силвестер, а у Чачку патријарх Арсеније Чарнојевић.⁹⁰⁰

На антиминосу је стајало Јеванђеље (српско, московско, кијевско, лвовско, рукописно), понекад и на свиленом јастучету, Литургија (Служабник), један или више чирака, крст. Јеванђеља су могла имати прилично скупу опрему (оков). У Вазнесењској цркви у Гроцкој на антиминосу је стајало српско Јеванђеље оковано сребром са Распећем и четири јеванђелиста. Слично се налазило и у Вишњици.⁹⁰¹ У Винчи је московско Јеванђеље било пресвучено зеленом кадифом и сребром оковано.⁹⁰²

Престоних крстова је било од дрвета (кипариса), са Распећем (насликаним или изрезбареним), водичарских са стопицама, јерусалимских, светогорских. Такође су могли бити богато украшени, оковани сребром или позлаћени. У Рукумији се на олтару налазио један велики сребром окован крст и украшен позлатом, каменом и мерцанима (корали, перле).⁹⁰³ У Гроцкој у Вазнесењској цркви је светогорски крст „художествено окован сребром“ и позлаћен, у Вишњици од светогорског дрвета, окован сребром и позлаћен са једним дијамантом и украсима од двадесет шест мањих каменова.⁹⁰⁴

На трпези су стајали и свећњаци, мада ретко три како се у митрополијском формулару прописује. Било их је разних – од простих лимених, тучаних, од „гвоздене жице“, калаја, месинга, дрвени обични или тракслерски рад (немачки

⁸⁹⁹ У цркви у селу Пауне налазио се антиминос од црвена мусула, без слике, непогодан за служење, који је освештао бивши ваљевски епископ Григорије, не зна се које године. Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 162.

⁹⁰⁰ У митрополијском двору у Београду, приликом пописа имовине, нашао се и већи број антиминос: 2 освештана, на платну, 4 неосвештана на свили разних боја, 8 непотписаних „могут се свагде употребити“, 44 мала освећена антиминос, 1 освећен не зна се од кога. Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 117, 122, 123. За освећење антиминос видети: Л. Мирковић, *Православна литургија, други, посебни део*, 216-218.

⁹⁰¹ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 197, 204.

⁹⁰² Р. Грујић, *нав. дело*, 163-164.

⁹⁰³ *Исто*, 161.

⁹⁰⁴ Г. Витковић, *нав. дело*, 197, 204.

чираци). У Вазнесењској грочанској цркви на престолу је било чак пет дрвених, тракслерских чирака.⁹⁰⁵

Нарочита пажња приликом визитација посвећивала се Светим даровима за болне: да ли се чувају на достојан начин, како је изгледала дарохранилници и од ког је материјала била. Свети дарови су се чували у дрвеним кутијама, мада се у пар случајева сусрећу и кивотићи. Обавезно су били покривени тканином. На трпези у селу Ливаде кутија за Свете честице стајала је непокривена и у прабини, док је у Голупцу констатовано да се све чисто и покривено држи.⁹⁰⁶ У седишту егзархата у Пожаревцу свете честице налазиле су се у дрвеној кутији „на шраф“.⁹⁰⁷

Комисије су брижљиво бележиле и изглед проскомидија, као и материјал од кога су направљене. На њима су се чувале богослужбене утвари потребне за евхаристију и вршило припремање Светих дарова.⁹⁰⁸ У црквама саграђеним од тврдог материјала проскомидија је, по правилу, била усечена у зид или „у камен узидана“.⁹⁰⁹ У Пожаревачкој цркви Светог Архистратига проскомидија у зиду била је од камена, саидана „на свод“ и „лепо поцрнела“ од свећа.⁹¹⁰ Од камена на каменом стубу биле су проскомидије у Белој Цркви, Прхову и горњој цркви у Гроцкој (у Прхову преко даска сабијена на свод, а у Гроцкој около даскама ограђена).⁹¹¹ Проскомидије направљене од дрвета имале су цркве брвнаре и чатмаре. Комисија наилази на дрвене проскомидије у Каменову, Смолинцу, у Кусатку, Лесковцу, Сибници, а у Коларима – од дасака у зиду. Обилазећи Ваљевску епархију, за дрвене проскомидије се бележи како су справљене и од ког дрвета (најчешће од липових дасака, али и од храста, јасике, ораха). Тако су као

⁹⁰⁵ Исто, 198.

⁹⁰⁶ Исто, 189; Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 113. У мајданпечкој цркви Свети дарови су држани у проскомидији, у једном земљаном суду, у хартији, непокривени. Годину дана касније се констатује да се држе достојно. Д. Руварац, *нав. дело*, 102, 116.

⁹⁰⁷ Г. Витковић, *нав. дело*, 128.

⁹⁰⁸ W. E. Daniel, *The Holy Cathedism of Nicolas Bulgaris*, 49.

⁹⁰⁹ Такве проскомидије срећу се у Мајданпеку, Поречу, Тргу, Рукумији, Ресави, Туману, Витовници, Маријанима (Нимнику), Голупцу, Раваници, Смедереву, У Хасан-пашиној Паланци, доњој цркви у Гроцкој, у Великом Селу, у Вишњици, Железнику, манастиру Винчи, Црној Бари, Докмиру, Петници, Осеченици, Грошници, Жабарима, Страгарима.

⁹¹⁰ Г. Витковић, *нав. дело*, 129.

⁹¹¹ Исто, 198; Д. Руварац, *нав. дело*, 160, 162. За шетоњску цркву, сам архиепископ Викентије Јовановић налаже да треба у проскомидији на стари стуб поставити другу трпезу, ширу и дужу, четвороугаону. Г. Витковић, *нав. дело*, 150.

приличне и добре забележене проскомидије у Шапцу, Прњавору и Мојсињу.⁹¹² У Добрићу је по српском обичају справљена, доста добро и обично, а у шанцу Бродац на српски начин, старо и обично.⁹¹³ За проскомидије у Дреновцу и Метковићу се каже да су справљене слабо и неугодно, док их је у Паунама, Цветки, Витановцима, Крагујевцу, Такову и Лозњу митрополијски визитатор идентификовао као необичне.⁹¹⁴ Најједноставније су биле конструкције од једне или две даске које су се прибијале уза зид.⁹¹⁵ У Јеловику и Брески биле су од дрвета на дрвеном стубу.⁹¹⁶ У цркви Светог Николе у Пожаревцу је дрвена „на ћемер“.⁹¹⁷ У Градишту је прво била дрвена, а касније озидана од камена,⁹¹⁸ а у Мутници прво у зиду, а наредне године справљена од дасака.⁹¹⁹ Где није било проскомидије налагано је да се направи (Ливаде, Накучани).⁹²⁰ У Параћину је 1734. направљена проскомидија од даска на два дрвена дирека.⁹²¹ У манастиру Винча проскомидија је усечена у зид, на њој су дупле двери које се затварају и насликани светитељски ликови.⁹²²

И проскомидија је требало да буде прекривена са једним или више покривача који су могли бити од картуна, чита, муслина, лана, беа, алаце, белог дебелог платна. Или, једноставно, за то је могао послужити пешкир, бошча или пештемал. На њој су се чувале богослужбене сасуде неопходне за вршење евхаристије.

Путири су били од лима, калаја, месинга, сребра или дрвени. Дискоси, звездице и ложице од лима, калаја, сребра, железа, месинга, бакра.⁹²³ Копље је у огромној већини случајева било обичан нож. Дарци од чита, свиле, муслина, картуна, често свилене мараме, вежене или оперважене чипком. Дарци су били

⁹¹² Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 155, 158, 167.

⁹¹³ Д. Руварац, *нав. дело*, 167, 169.

⁹¹⁴ *Исто*, 155, 156, 162, 168, 169, 170, 171.

⁹¹⁵ Као у Бељину, Меховинама, Цикотама, Буковици, Осечини, Дивцима и Прањанима. *Исто*, 158, 159, 161, 165, 166.

⁹¹⁶ *Исто*, 161, 163.

⁹¹⁷ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 184.

⁹¹⁸ Д. Руварац, *нав. дело*, 109, 120.

⁹¹⁹ Г. Витковић, *нав. дело*, 170; Д. Руварац, *нав. дело*, 115.

⁹²⁰ Г. Витковић, *нав. дело*, 284. Д. Руварац, *нав. дело*, 160.

⁹²¹ Д. Руварац, *нав. дело*, 105.

⁹²² Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 164.

⁹²³ У Вишњици је звездица била од позлаћеног бакра, украшена са 4 „анин“ камена црвене боје. Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 205.

углавном свилени. На проскомидији су се налазили и свећњаци, кадионица, сојединеница, укрупцац, петохлебница (од лима, калаја или земљана), анафорник, звоно за оглашавање и сл. У манастиру Винча је изнад престола био направљен један иконостас, тишлерски рад, фарбан. На њему је стајао ормарић за проскомидију сав позлаћен, поврх кога је крст са насликаним Распећем на предњој страни. Ормарић има троја врата од стакла, и у њему стоји Свето тело Христово и путир, покривен златом везеном свиленом марамом. На врху је триптих (три иконице које се затварају). Пред „иконостасом“ је мала трпеза на којој је један бели чаршав и један комад платна на коме стоји јерусалимски крст, шест свећњака од дрвета, лепих. Око иконостаса су две прилично уске трпезе на њима стоје одежде.⁹²⁴

Умиваоницу нису имале све цркве. Обично је била од камена, дрвета или земљана.⁹²⁵ У највећем броју цркава постојале су само најнеопходније утвари. Од одежди се у храму држало често само најосновније, јер су свештеници имали свој окрут. Слично је и са књигама. За чување ствари служили су долапи. Када су се налазили у олтару, имали су функцију ђаконикона у којима су се чувале богослужбене одежде и књиге.

На иконостасу су се (осим икона, које представљају његов основни садржај, и о којима ће касније бити речи у раду) налазиле и различите тканине. Неке су имале своју богослужбену намену попут завеса, катапетазми на царским и бочним дверима.⁹²⁶ Оне су најчешће биле од истог материјала као и олтарски покривачи – од чита (једнобојног и шареног), картуна (турског), богасије, муслина, свиле, простог белог платна.⁹²⁷ Неке тканине су имале чисто декоративну улогу и прекривале сваку дрвену површину на иконостасној прегради на којој се већ нису налазиле иконе. На пример, за цркву села Маријани, бивши манастир Нимник, митрополијски визитатор бележи да је цео

⁹²⁴ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 164.

⁹²⁵ За симболику умиваонице: W. E. Daniel, *The Holy Catechism of Nicolas Bulgaris*, 86.

⁹²⁶ У многим црквама није било дрвених двери и само су катапетазме затварале олтарски простор. И оне су, мада ређе, могле да буду прилично живописне. Тако су у цркви Светог Николе у Хасанпашиној Паланци, завеса на јужним дверима била пола бела пола плава, а на северним од шарена чита. Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 191.

⁹²⁷ На царским дверима у Винчи катапетазма је мала свилена, а испод ње завесе од чита и свиле. Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 164.

иконостас лепо накићен и украшен.⁹²⁸ Испод престоних икона, али и у горњим зонама, вешале су се завесе од декоративних тканина. Најскупоценији је био немачки шпалир – златоткани свилени материјал, некада са везеним гранама и цвећем, али је веома чест био и шарени или једнобојни чит, муслин и свила украшени златном и сребрном чипком, разнобојни картун или обично бело платно.⁹²⁹ Могле су се качити, нарочито у приступној зони испод престоних икона, вежене мараме и пешкири, а у сиромашнијим храмовима и по целом иконостасу. У неколико цркава су забележене и „моловате“ завесе од дебелог немачког платна.⁹³⁰ Поред завеса које су се качиле испод икона, било је и различитих марама, пешкира и бошчи, често вежених, које су стављане „пред“ иконе заједно са кандилима и које су представљале заветне дарове верника.

Зна се да је у неким црквама и под преддверја (солеја) био подигнут на ниво олтарског простора и виши у односу на наос, али не и да ли је то била пракса у свим грађевинама.⁹³¹ Само приликом описа манастира Винче помиње се амвон са ког се јеванђеље проповеда, а познато је и да га је имала доњобеоградска црква Светог Јована Претече.⁹³² У случају певница, описи се некада односе на сам певнички простор, а некада су тако називани певнички столови. На више места у пописима визитационих комисија се помињу столови у певници, а у цркви Вазнесења Христовог у Гроцкој се бележи да су „певнице лијепо справљене тишлером“.⁹³³ У манастиру Винчи су у певницама по три лепо направљена

⁹²⁸ Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 110.

⁹²⁹ На иконостасу у Рукумији је под Богородичином иконом био обешен 1,5 риф лепог картуна. Р. Грујић, *нав. дело*, 161.

⁹³⁰ Што је био случај у селу Лесковац, Чачку и у Грошници. Р. Грујић, *нав. дело*, 178. Д. Руварац, *нав. дело*, 167, 169.

⁹³¹ У цркви манастира Винче олтар и предолтарје су били издигнути као и припрата. Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 165. Говорећи о реконструкцију грочанске Вазнесењске цркве, егзарх предлаже да се преддверје мало наспе земљом како би између свећњака био један или два степеника, као што је у Београду. Г. Витковић, *нав. дело*, 200.

⁹³² Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 165. У истом предлогу за реконструкцију цркве у Гроцкој, предлаже се да и амвон треба да се попатоше. Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 200. За цркву Светог Јована Крститеља: Д. Ј. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда 1717-1739*, 150.

⁹³³ Г. Витковић, *нав. дело*, 199.

стола.⁹³⁴ У пожаревачкој цркви Светог Архистратига су два округла налоња где се чита са обе стране певнице, опшивена црвеном кожом.⁹³⁵

Испред иконостаса, код певница и на другим местима у наосу били су распоређени различити носачи икона, налоњи са којих се чита Јеванђеље и Правило, тетраподи, архиепископски сто (престо) и обични столови. Иконостасима се у извештајима називају тронове са посебно поштованим иконама, али и остале конструкције на којима су се налазиле иконе. Обични столови на којима стоји храмовна или нека друга икона или иконе, на расклапање или на стубу, често се називају налоњима. И иконостаси и налоњи били су застрти тканинама различитих врста и боја, најчешће су стајали на десној страни, код певнице (пожаревачка црква Светог Архистратига)⁹³⁶ и на њима је често била изложена празнична храмовна икона (Смедерево, Хасан-пашина Паланка, Колари, обе грочанске цркве, Железник).⁹³⁷ Некада је на иконостасима било више икона као у пожаревачкој цркви Светог Николе, где су на иконостасу стајале три старе, мале иконе.⁹³⁸ У Вишњици је постојао мали иконостас покривен зеленим шпалиром и шареном бошчом на коме је стајала празнична и још две иконе.⁹³⁹ У Винчи је на десној страни стајао иконостас „што се склапа“ прекривен жутом и шареном тканином и на њему две старе иконе на дрвету.⁹⁴⁰ Различити иконостаси помињу се у извештајима у Великом Селу и у црквама Ваљевске епархије – Шапцу, Црној Бари, Бродцу, Прњавору, Јеловику и Лозњу.⁹⁴¹

У описима цркава које су посетиле митрополијске визитационе комисије не срећемо Богородичине тронове какви се налазе у познијим барокним ентеријерима. Изузетак представља најлепши и најбогатије украшени трон за чудотворну Богородичину икону у манастиру Винча, коју визитатор 1733.

⁹³⁴ Р. Грујић, *нав. дело*, 164.

⁹³⁵ Г. Витковић, *нав. дело*, 129. Да је округао облик био карактеристичан за певничке налоње, видети: М. Тимотијевић, *Улога музике у обликовању црквеног ентеријера у XVIII и у првој половини XIX века*, ЗМССУМ 15, Нови Сад 1994, 50-51.

⁹³⁶ Г. Витковић, *нав. дело*, 129.

⁹³⁷ *Исто*, 188, 192, 194, 196, 199. Уз празничну икону по правилу стоји и „тепсицик“ за прилоге.

⁹³⁸ *Исто*, 133.

⁹³⁹ Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 206.

⁹⁴⁰ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 165.

⁹⁴¹ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 203; Д. Руварац, *нав. дело*, 155, 156, 157, 158, 161, 171.

године детаљно описује.⁹⁴² Богородичин трон налазио се, по свој прилици, и у манастиру Рукумија, где је „налон, скупа иконостас“ покривен картуном и по врху црвеном кожом и на њему мала Богородичина икона. Он се налазио на десној страни певнице, месту које ће касније постати обавезно за све тронове у Карловачкој митрополији.⁹⁴³

Иако архијерејске столове срећемо релативно често,⁹⁴⁴ они у четвртој деценији, када их бележе митрополијске комисије, скоро и да нису били украшавани. Столова је било у Мајданпеку, Поречу, Параћину, Смолинцу, Градишту, Смедереву, Гроцкој, Вишњици, Винчи, Шапцу, Црној Бари, Броцу, Докмиру, Грошници. За цркву Рођења Светог Јована Крститеља у београдској Новој вароши за митрополијски сто је плаћено 12 форинти и 65 новаца.⁹⁴⁵ У Винчи, опет, срећемо леп архијерејски престо од дрвета прекривен плаштом од плавог тафта и на њему једну икону и две свилене мараме.⁹⁴⁶ У Смедереву је, на десној страни наоса био архијерејски сто, леп тишлерски рад обојен зелено.⁹⁴⁷ У цркви Светог Арханђела Михаила у Гроцкој архијерејски сто је просто направљен и на њему је икона Светог Николе, док је у Вазнесењској био обложен старом „артијејом“.⁹⁴⁸

Појава мирских столова била је распрострањена и у варошким и у сеоским храмовима. Они су одражавали статусну хијерархију унутар једне црквене општине, али су доносили и приходе јер су се изнајмљивали богатијим и угледнијим члановима заједнице.⁹⁴⁹ Столова је у Пожаревцу било тридесет два, у Гроцкој тридесет, а у Поречу чак четрдесет.⁹⁵⁰ Чак и у сиромашнијим срединама, кад цркве нису имале малтене никакав мобилијар, јављају се мирски столови. У

⁹⁴² Р. Грујић, *нав. дело*, 164-165. Трон чудотворне Богородице Винчанске се налазио на левој страни од иконостаса, код јужне певнице.

⁹⁴³ М. Тимотијевић, *Црква Светог Георгија у Темишвару*, Нови Сад 1996, 64. Можда је Богородичин трон био и иконостас који се налазио у цркви у Острову, за које се не зна где је стајао, али се напомиње да је направљен од дрвета са кубетом. Д. Руварац, *нав. дело*, 114.

⁹⁴⁴ За традиционалну хришћанску симболику архијерејског стола видети: *Сокровиште хришћанское*, Будим 1824, 104-105; W. E. Daniel, *The Holy Cathedra of Nicolas Bulgaris*, 82-83.

⁹⁴⁵ По плаћеној суми би се рекло да је сто био изузетно богато украшен. Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 150.

⁹⁴⁶ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 165.

⁹⁴⁷ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 188.

⁹⁴⁸ *Исто*, 196, 199.

⁹⁴⁹ М. Тимотијевић, *Црква Светог Георгија у Темишвару*, Нови Сад 1996, 68-69.

⁹⁵⁰ Г. Витковић, *нав. дело*, 129-130, 199. Д. Руварац, *нав. дело*, 103.

цркви у Смолинцу која није имала свод и била покривена старом и пропалом шиндром па „кисне на све стране“, постојао је архијерејски сто и још три обична.⁹⁵¹ У селу Бреска столови су нови, рађени по немечки.⁹⁵² Занимљиво је да приликом обиласка Ваљевске епархије, визитатор посебну пажњу обраћа на налоње. Поред оних које коментарише као „незгодно направљене“ и „прилично необичне“, бележи и неколико направљених „на српски монер“ и „по старом обичају“.⁹⁵³

Испред престоних икона на иконостасу, Распећа или мањих иконостаса била су окачена кандила или постављени стојећи свећњаци, док су са свода висили полијелеји или слични висећи свећњаци са различитим бројем свећа.⁹⁵⁴ Стојећи свећњаци којих је обично било два испред иконостаса, били су најчешће од дрвета, ређе од камена са једном или више свећа. Ту су се налазили и свећњаци за ношење који су по правилу били метални. Стојећих свећњака било је у неким црквама и у припрати. Забележено је да су у Вишњици била два свећњака „вераклаисата“ са по једном свећом, а око њих шест орлића од дрвета, исто позлаћених, док испод орлова виси двадесет пет свећа од шареног воска.⁹⁵⁵ У Прхову је један гвоздени чирак за пет свећа стајао пред престолом.⁹⁵⁶ Кандила су била окачена испред престоних и других посебно поштованих икона на иконостасној прегради, у олтару и припрати. Најскупоценија су била сребрна кандила, којих је на пример, у пожаревачкој цркви Светог Архистратига било 8, као и стаклена која су се палила често испред Богородичине иконе. Највише је било тучаних и месинганих. У Смедереву и Шапцу наилазимо на кандила од

⁹⁵¹ Д. Руварац, *нав. дело*, 108.

⁹⁵² *Исто*, 163.

⁹⁵³ *Исто*, 155, 158-161, 163, 165-166.

⁹⁵⁴ О симболици светлости у источној хришћанској цркви, њиховом односу према различитим просторима храма и хијерархији међу храмовним светилима, видети: G. Galavaris, *Some aspects of Symbolic Use of Light in the Eastern church, Candles, Lamps and ostrich Eggs*, BMGS 4, Birmingham, 1978, 71, 72; C. Nesbitt, *Shaping the Sacred: Light and the Experience of Worship in Middle Byzantine Churches*, BMGS 36 (2), Birmingham, 2012, 145 ; Архиепископ Венијамин пише да свака светиљка с обзиром на различит положај и број свећа има различито значење. На првом месту је она у врху храма који виси под теменом куполе, осветљена многим свећама распоређеним у круг, која се на грчком зове хорос. *Новая Скрижаля*, књ. I, Санктпетербургъ, 1848, 35.

⁹⁵⁵ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 206

⁹⁵⁶ Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 160.

„ђинђуа“.⁹⁵⁷ У поречкој цркви је са свода уз полијелеј висило и једно велико стаклено кандило.⁹⁵⁸

Најважнија храмовна светила били су полијелеји, који се у извештајима називају и цветовима.⁹⁵⁹ Највећи су висили са свода у наосу, а мањи изнад певница или изнад иконостасне преграде, лево и десно од крста Распећа. У неким црквама било их је приличан број. У Пожаревцу, у храму Светог Архистратига, на средини са свода цркве, висио је на ланцу велики полијелеј од туча, и на њему четири јабуке позлаћене. Поред њега, непосредно испред иконостаса, висила су 4 прилично велика полијелеја (цвета).⁹⁶⁰ У Вишњици је било чак 6 полијелеја: у олтару, изнад проскомидије и иконе Светог Николе – два малена, изнад иконостаса два и у припрати два, један од туча са петнаест свећа и један од лима.⁹⁶¹ Обично су полијелеји имали од четири до петнаест свећа⁹⁶² и били од туча, месинга, лима или стакла (Мајданпек, Пореч), дрвета (Страгари). Испод неких полијелеја су висила нојева јаја која су доношена са хаџилука у Свету земљу и поклањана локалним храмовима.⁹⁶³ У манастиру Рукумија је са десне стране, изнад Богородичиног иконостаса, висио полијелеј са четири свеће о који је било окачено нојево јаје.⁹⁶⁴ У Винчи су код певнице били један полијелеј „од плеха“ са девет свећа и један тучани са пет, испод оба су висила нојева јаја.⁹⁶⁵ У цркви у Црној Бари је поред два мала, постојао и један од туча са 12 свећа и под њим окачено нојево јаје.⁹⁶⁶ У извештајима визитатора срећемо немачке (у Винчи су била два стара) и бечке полијелеје (у Шапцу два велика, Броцу два, Брески два,

⁹⁵⁷ Г. Витковић, *нав. дело*, 188; Д. Руварац, *нав. дело*, 155.

⁹⁵⁸ Д. Руварац, *нав. дело*, 103.

⁹⁵⁹ „Полијелеј“, у: *Енциклопедија православља*, ур. Д. Калезић, Београд, 2002, 1509; О. В. Клюканова, *Светильники Древней Руси*, у: *Светильники Древней Руси из собрания Русского музея*, Санкт-Петербург, 2013, 9.

⁹⁶⁰ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 129.

⁹⁶¹ Исто, 205-207.

⁹⁶² У пожаревачкој Вазнесењској цркви се налазио полијелеј од туча са 6 свећа, у Параћину од 12 свећа, у Витовници месингани од 12 свећа. У Острову се помињу два полијелеја, у Маријанима четири, у Смедереву један мали тучани. Црква у Гроцкој је имала два мала око крста и један тучани од 12 свећа. У цркви у Бродцу је био један тучани са 6 свећа.

⁹⁶³ За симболику нојевих јаја у црквама, видети: А. Милошевић, *Између симболичног и егзотичног, прилог проучавању функције и симболике нојевих јаја*, у: *Светлост од светлости, Хришћански сакрални предмети у музејима и збиркама Србије*, Београд-Ниш 2014, 193-208, нарочито 203.

⁹⁶⁴ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 161.

⁹⁶⁵ Исто, 164.

⁹⁶⁶ Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 156.

у Докмиру чак четири, у Дивцима три). У Белој Цркви полијелеј је стајао у дрвеном колу (вероватно старијем дрвеном хоросу). У Мојсињу и Лозњу забележено је „хоро древјано на подобие полелеја“.⁹⁶⁷

Припрате су биле често веома оскудно опремљене. У сиромашнијим црквама које су имале само најосновније мобилије, углавном се у њима налазио понеки налоњ и чирак, понека икона. Дешавало се да и на прегради између наоса и припрате буде велики број икона и да је богато украшена тканинама, пешкирима и марамама, кандилима испред икона, у многоне налик на олтарску. Честа је била и пракса да се у припрати окаче старе и оштећене иконе. У неким црквама налазимо и на мирске столове.⁹⁶⁸ Попут оних у наосу, намењених угледним мушким члановима локалне заједнице, тако су и столови у припратама били намењени угледнијим женама. Декорација припрате као „женског простора“ одражавала је ставове и схватања једне заједнице у односу на место жене у друштвеној хијерархији и њене побожности у званичним оквирима вере.

Иако је била неопходна за свету тајну крштења, крстионица је у визитираним црквама представљала реткост. Крстионице од камена или зидане имале су пожаревачка црква Светог Архистратига, цркве у Градишту и Вишњици, манастир Раваница.⁹⁶⁹ У цркви Светог Николе у Пожаревцу крстионица је била земљана (керамичка), али оштећена, те је у њој било немогуће крштавати.⁹⁷⁰ У обе грочанске цркве, крстионице су биле земљани лонци.⁹⁷¹ Комисија препоручује да се у Николајевској цркви крстионица „пре експресум онако содјелајат, како у Пожаревцу, обаче не уз дувар, но ка крају на десној страни, како моштно обходитисја“.⁹⁷² У Параћину је забележено да се деца

⁹⁶⁷ Исто, 162, 167, 171.

⁹⁶⁸ Мирске столове намењене женама срећемо у обе пожаревачке цркве, Црној Бари и Цикотама. У цркви Светог Архистратига Михаила у Пожаревцу је у припрати било чак 19 столова. Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 130. И у цркви Рођења Светог Јована Крститеља у Савском Београду постојали су столови у женској припрати. Д. Ј. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда 1717-1739*, 150.

⁹⁶⁹ Г. Витковић, *нав. дело*, 130, 171, 175, 207.

⁹⁷⁰ Исто, 134.

⁹⁷¹ У Вазнесењској је, на десној страни припрате, стајао велики зелени лонац, а у храму Светог Архистратига крстионица је укопано буре у којем је земљани ћуп. Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 197, 199.

⁹⁷² Исто, 200, 201.

крштавају у једној рупи у зиду.⁹⁷³ У Прњавору је постојала дрвена крстионица, а у Црној Бари и Брески, само је евидентирано да постоји.⁹⁷⁴ У црквама у Поречу и Смолинцу уместо крстионице је ископана рупа, у Смедереву су се деца поливала у једном „буцаку“.⁹⁷⁵

Ентеријери црква описаних у визитацијама од 1732. до 1736. године у Сервијској и Ваљевској епархији, прилично су се разликовали по својој опремљености. Од недостатка најосновнијих богослужбених утвари и мобилија, до веома скупоцених, занатски обрађених појединачних предмета. Боље опремљене цркве биле су оне у средиштима егзархата у Пожаревцу и Гроцкој, као и неки манастири, али и цркве у многољудним и богатим парохијама каква је била вишњичка. Иако се до данас није сачувао ни један опис или инвентар београдске Саборне цркве или Цркве Светог Јована Претече у Доњој вароши, можемо на основу малобројних сачуваних докумената, посредно закључити да су биле опремљене већим бројем скупоцених предмета и намештаја. Ово се нарочито односило на цркву Светих Архистратига Михаила и Гаврила, која је представљала Саборни храм читаве Београдско-карловачке митрополије. Дуготрајни и скупи радови које делимично сагледавамо кроз књиге трошкова, пружају и неке штуре податке о унутрашњем уређењу Саборне цркве – мауермајстеру Францу и Кости Крстићу плаћено је од црквеног прихода 1734. године за „рукоделие“ олтара црквеног.⁹⁷⁶ У попису инвентара Београдске митрополије, у уводу, најављује се да ће бити пописане ствари и „мобилие“ дворске и црквене, што се вероватно односило на Саборну цркву. У библиотеци се, на пример, чувао један балдахин од зелене свиле са позлаћеним (везеним) дрвећем, који је припадао београдској Саборној цркви.⁹⁷⁷ Ту се налазио и огроман број архијерејских, свештеничких и ђаконских одежди, од којих је већина била изузетно скупоцена, од свиле, атласа или кадифе, везених златом, затим панагијара, енклопија и крстова сребрних, златних, украшених драгим

⁹⁷³ Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 105.

⁹⁷⁴ *Исто.*, 156, 158.

⁹⁷⁵ Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 103, 108. Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 188.

⁹⁷⁶ Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда од 1711-1739 год*, 69; Д. Ј. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 143.

⁹⁷⁷ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 117.

камењем и бисерима, богослужбених утвари, ручних и престоних крстова и свакаквих других драгоцености.⁹⁷⁸ Уз велики број придворног свештенства, ђакона, архиђакона, синђела, уз присуство архимандрита и наравно самог архиепископа, оденутих у најлешу одежде, са сценом опремљеном скупоценим сасудама, уз упаљене дикирије и трикирије и друга храмовна светила, могуће је замислити торжествену литургијску драму или неку другу службу, која се одвијала пред окупљеним народом.⁹⁷⁹

Из пописа инвентара митрополијског двора у Београду 1733. сазнајемо нешто о богослужбеним предметима и одежама који су се налазили у придворној капели Светог Николе у Београду. Путир је био сребрн и позлаћен, „извезен“, ложица сребрна и позлаћена, звездица и дискос сребрн „изображен“. Даље се у инвентару наводе: аер начињен од беле свиле са извезеним златним гранама, синцев од плаве свиле; два покровца од црвене свиле са белим гранама и синцев од зеленог тафта са ресама од дибе; још један свилени аер са цветовима и четири дарка од бела платна оперважена чипкама; два дарка или покровца од просте свиле, стара, постављена црвеним тафтом; две плаштанице од лепог платна са чипкама, једна за трпезу, друга за проскомидију; укропник од туча са звоном; један нож за анафору; копље од челика, просто; анафорник од бакра, позлаћен; једна кутија од плеха за тамјан; две сојединенице од стакла; два звона на два стуба, једно велико за капелу и друго мање за трпезу за оглашавање. Ту се нашло и нешто одежди – три стара свилена епитрахилја, издрта, један стари орар од кадифе, фелон од платна са белом чипком, наруквице од жуте свиле, два стихара један плав, други од црвене ћаме.⁹⁸⁰

О ентеријеру доњобеоградске цркве Светог Јована Претече најмање се зна. Делиће слагалице сазнајемо посредно, из књиге рачуна из које видимо шта су црквени синови трошили, али и шта је цркви прилагано од 1734. до 1739.

⁹⁷⁸ Прилично велики број скупоцених одежди и драгоцености послат је октобра 1734. у закључаним сандуцима у Будим на чување. Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 118-123.

⁹⁷⁹ Повећан број придворног свештенства које је омогућавало спровођење свечаности „већег стила“, истакнуто је у: Д. Ј. Поповић, *Београд пре 200 година*, Београд 1935, 190. За сценски ентеријер барокних цркава у другој половини XVIII века у Карловачкој митрополији: М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996, 45-47.

⁹⁸⁰ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 128.

године.⁹⁸¹ Тако су набављани: два дарка и платна за Свету трпезу, један кондир у коме се држи богојављенска водица, два велика чирака, пердета или завесе пред иконама, свила за налоњ, сребрни ланац на кандилу (оправка), један налоњ зелени, за темпло платно, ормар, антиминс, икона Распеће, једна кадионица тучана, две пафте од сребра, бошча, свила на Светој трпези, стихар од беле ћоче, црна одежа и епитрахил од тафта, амвон за проповедање, Богородичина икона и кандило, гробница Христова, столови у женској припрати, митрополијски сто, долап, макара за полијелеј, певнички столови, прапорци за кадионицу, нож за нафору, итд. Цркви су у истом периоду приложени: сребрна „гробница“ за тело Христово, стихар и епитрахил од свилене алаце и сребрне пафте са колајном, крст, кутија за тело Христово и кашика.⁹⁸² Овај последњи кивотић – дарохранилница малих димензија, направљен од сребрног лима са представом евхаристичког Христа у путиру окруженог главама анђела на поклопцу, данас се чува у Музеју Српске православне цркве у Београду (сл. 59).⁹⁸³

*

Сачувани протоколи митрополијских визитација, обављених од 1732. до 1736. године на простору Сервијске и Ваљевске епархије, пружају обиље података о визуелној култури православне цркве под аустријском влашћу. На основу њих је могуће стећи увид у организацију сакралног простора око и унутар храма, архитектуру, изглед и садржај ентеријера, али и механизме који су функционисали у православној цркви тог времена, социјалне и економске факторе који су свој израз нашли у религиозној визуелној култури.

⁹⁸¹ Д. Ј. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 146-156.

⁹⁸² *Исто*, 151. Овај сребрни кивот чува се у Музеју СПЦ у Београду. С. Душанић, *Кивот београдског кујунације из 1735. године*, ГГБ IV, Београд 1957, 101-104.

⁹⁸³ С. Душанић, *нав. дело*, 101.

VI СЛИКА

За разлику од других области у којима су митрополити већ почели да прихватају обрасце новог културног модела, религиозно сликарство је у трећој и четвртој деценији XVIII века остало везано за традиционална схватања. Барокно сликарство које ће као званична пикторална поетика Карловачке митрополије почети да се уводи 40-их година XVIII века, осим изолованих примера у иконопису, није присутно као алтернатива доминантном традиционалном сликарском изразу који протажира и црквена јерархија.

Реформе које су митрополити спроводили двадесетих и тридесетих година у правцу консолидовања парохијске мреже и подизања и обнављања великог броја храмова, довеле су до огромне потражње за иконама којима би се њихови ентеријери опремили. Оваква ситуација довела је до тога да висока јерархија није могла контролисати ни производњу икона – уколико су их израђивали домаћи мајстори, ни њихов увоз и дистрибуцију, нити је могла усмерити купце у неком жељеном правцу. По сачуваним протоколима визитација може се видети да је неким аспектима богослужбене праксе и религиозног живота посвећивана велика пажња. Контролисано је које богослужбене књиге нека црква има, какве су одежде, да ли потоје прописани литургијски предмети и опрема неопходна за олтар и проскомидију итд. Што се тиче икона на главном иконостасу као и другим „носачима“ – прегради у припрати, троновима, налоњима, као и у олтару и другим просторима, извештаји доносе податке о броју и величини, тематском репертоару (не обавезно) и техници. Бележе се случајеви када су иконе старе и посебно општећене па се ликови на њима једва распознају. Евидентирају се оне „стародревне“, „не много старе“, „новописаније“, „московске“ итд. Међутим, судећи по подацима које нам пружају визитациони протоколи, опремање цркава иконама остало је на маргини интересовања митрополита и њихових сарадника.

Што се зидног сликарства тиче, оно се по правилу налазило у манастирским, а не у парохийским црквама и зато га ретко и само успутно срећемо у визитационим извештајима. У периоду аустријске владавине 1718-1739. године, настало је на територији Краљевине Србије неколико фреско целина које су и до данас сачуване и које нам (нарочито она у манастиру Драча) пружају довољно података за сагледавање актуелних верских и политичких идеја које је врх Београдско-карловачке митрополије желео да искаже кроз овај визуелни медиј, као и којој се публици обраћао.

1. ИКОНОПИС

У православном храму, религиозне слике биле су концентрисане на иконостасној прегради, која је одвајала олтарски простор од наоса, нарочито од XV века када њена конструкција расте у висину, затварајући великим делом олтар и примајући све већи број икона. Описујући иконостасе, митрополијски визитатори нису то радили по неком прописаном стандарду који би нам данас олакшао сагледавање ситуације и доношење закључака, већ према сопственим нахођењу и инетресовању.⁹⁸⁴ Тако у протоколима визитација начињеним у две или три узастопне године наилазимо на промене у броју, распореду, чак и величини икона, за које не можемо бити сигурни да ли су последица стварних промена или непажљивости визитатора који је иконостас описивао.⁹⁸⁵ У ретким приликама црквеним општинама и свештеницима се издају налози који се тичу иконостаса и то углавном када су у питању веома оштећене слике.⁹⁸⁶

⁹⁸⁴ У првој тачки *Уредбе* из 1724. године митрополит Мојсије Петровић наводи само да свака црква треба да, међу осталим неопходним стварима, има и свете иконе. Д. Руварац, *Мојсије Петровић митрополит београдски 1713-1730*, 199. У поменутом формулару, изводу из протокола визитације Пожаревачког егзархата за 1735. годину, нема рубрике која се тиче икона. Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 125.

⁹⁸⁵ За неке цркве у Пожаревачком егзархату (Мајданпек, Пореч, Трг, Параћин, Каменово, Смолинац, Градиште, Маријани, Голубац, Мутница) сачувани су извештаји из 1733. које је начинио Максим Радковић и из 1734. и 1735. од егзарха Јована Миловановића.

⁹⁸⁶ За престоње иконе у Параћинској цркви се бележи да су оштећене и да треба да се пресликају јер су овакве на ругло Богу и његовим светим који су на њима представљени. Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 123.

У великој већини случајева, иконостасна преграда била је начињена од дрвених дасака.⁹⁸⁷ Њена ширина је зависила од ширине цркве, а висина била нешто виша од половине висине храма, мада је у ретким случајевима могла да затвара простор од пода до плафона.⁹⁸⁸ Величина олтарске преграде условила је и број врата која су водила у олтар, број икона у првој, приступној зони, постојање друге зоне икона и крста, тј. његове величине на врху.

На олтарској прегради су се налазила троја врата, мада су због недостатка простора могла бити само царска и северна, некада чак само царска.⁹⁸⁹ На њима су се обавезно налазиле завесе, катапетазме. За разлику од северних и јужних врата која су затварана само завесама, средишња су у највећем броју случајева имала двери од дрвета,⁹⁹⁰ које су биле осликане, мада је било и оних са неукрашеним дверима.⁹⁹¹ Описујући садржај иконостаса, визитатори су често за двери бележили само да ли су осликане, када су мале, старе или нове, лепе.⁹⁹² За царске двери у цркви Светог Архистратига у Пожаревцу каже се да су „старинске, довољно лепе, тракслерскоје дело, позлаштене“,⁹⁹³ а у Страгарима да су „писате со златом половне“.⁹⁹⁴ Када су биле осликане, на њима се увек налазила представа Благовести која је могла да буде употпуњена ликовима цара Давида и Соломона. У Смедереву су осим Благовести на дверима били насликани и четворица јеванђелиста.⁹⁹⁵ У парохијској цркви у селу Вишњица су

⁹⁸⁷ Из једног сачуваног рачуна се види да је олтар (олтарска преграда?) био од ливеног гвожђа. Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739*, 362.

⁹⁸⁸ У грочанској Вазнесењској цркви зид од ћерпича је био од пода до плафона. Г. Витковић, *нав. дело*, 198. У цркви Светог Георгија у Смедереву иконостасна преграда је са 2,8 м заузимала скоро две трећине висине цркве. *Исто*, 187.

⁹⁸⁹ У манастиру Рукумији на десној страни није било двери „због скудости места“. Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 161. Централне и северне двери имале су и цркве у Кусатку, Коларима, Великом Селу итд. Г. Витковић, *нав. дело*, 193, 194, 202.

⁹⁹⁰ Није занемарљив број цркава које нису имале дрвене двери на средишњем улазу из наоса према олтару, већ само катапетазму. То су: Параћин (где визитациона комисија налаже да се двери направе), Смолинац, Туман, Голубац, Мутница, Железник, Бељин, Петница, Осечина, Жабаре и др. Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 105, 108, 113, 115, 158, 164, 165, 169; Г. Витковић, *нав. дело*, 179, 208.

⁹⁹¹ Неукрашене двери имали су храмови у Докмиру и Осеченици. Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 163, 165.

⁹⁹² За царске двери у Бродцу се каже да су „не верло старе но средовечне“. Д. Руварац, *нав. дело*, 157.

⁹⁹³ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 129.

⁹⁹⁴ Д. Руварац, *нав. дело*, 170. За један број царских двери у црквама рудничког дистрикта у Ваљевској епархији се каже да су половне, тј. да се састоје из две половине.

⁹⁹⁵ Г. Витковић, *нав. дело*, 187.

пored Благовести, Давида, Соломона и јеванђелиста, у доњем делу били представљени и српски просветитељи Свети Симеон и Свети Сава.⁹⁹⁶

У неким храмовима иконостаси су имали само зону престоних икона. У том случају оне су биле већих димензија. У манастиру Туман, на пример, на целој иконостасној прегради налазиле су се само иконе Христа и Богородице, а у Витовници је са сваке стране било по две иконе.⁹⁹⁷ У Дивцима три са десне и једна са леве, а у Бељину и Паунама по три са сваке стране.⁹⁹⁸ Крагујевачка црква је изнад пет великих престоних икона имала још само велики крст са Распећем.⁹⁹⁹ Много чешће се уз престоно налазио и велики број мањих икона различитих димензија и техника, које су попуњавале попут мозаика, сваки слободан делић олтарске преграде. У извештајима се често наводи да на иконостасу има „икона на обе стране новије и старије, и мали и велики, всего числом ...“¹⁰⁰⁰ Друга зона иконостаса била је, по опису визитационих комисија, организована на два начина. Одмах изнад двери постављао се Христ на престолу то јест *Моленије* (Деизис) и десно и лево од њега апостоли. На њих су се могле надовезивати иконе других светитеља који би тако постајали део истог молитвено-заступничког низа. *Моленије* се некада среће и без апостолског реда, нпр. у цркви Светог Николе у Пожаревцу или Смедеревском манастиру.¹⁰⁰¹ У Дреновцу је изнад двери *Моленије* окружено са осам икона (не каже се којих).¹⁰⁰² Апостолски ред са Моленијем срећемо у црквама у Поречу, манастиру Ресава, Раваница, Маријанима (помињу се само апостоли), Црној Бари, Бродцу, Мојсињу, Грошници.¹⁰⁰³ Друга варијанта је била качење икона у другој зони без посебног реда, већ према димензијама или некој другој данас непрепознатљивој логици. Тако изнад двери срећемо Христов нерукотворени образ, Убрус, једну „јерусалимску икону“,¹⁰⁰⁴ те већи број икона на дрвету, стаклу или хартији, које

⁹⁹⁶ Исто, 205.

⁹⁹⁷ Исто, 179-180.

⁹⁹⁸ Д. Руварац, *нав. дело*, 158, 162, 165-166.

⁹⁹⁹ Исто, 169.

¹⁰⁰⁰ Исто, 165, 168.

¹⁰⁰¹ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 133; Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 142.

¹⁰⁰² Д. Руварац, *нав. дело*, 155.

¹⁰⁰³ Исто, 103, 110, 156, 157, 167, 169; Г. Витковић, *нав. дело*, 167, 171. У Винчи наилазимо на апостоле „сви исписати на хартији“. Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 164.

¹⁰⁰⁴ Г. Витковић, *нав. дело*, 187, 180, 179.

се често наводе само збирно. У цркви у Градишту у другој зони су се налазиле представе Христовог страдања на хартији „римское писание и подобие“.¹⁰⁰⁵ Олтарска преграда се завршавала крстом чија је величина зависила од висине храма и самог иконостаса, и којих је било од великих до сасвим малих. На крсту је било насликано Распеће Христово,¹⁰⁰⁶ које су могли да уоквирују медаљони са Богородицом и Јованом Богословом.¹⁰⁰⁷ У Вишњици и Лесковцу крст са Распећем је имао и представе четворице јеванђелиста.¹⁰⁰⁸ У цркви Светог Арханђела Михаила у Гроцкој и Великом Селу је крст са Распећем Христовим, мален, што се поставља на копље барјака.¹⁰⁰⁹ Неосликане, просте дрвене крстове имале су цркве у Жабарима, Цветки, Осеченици, Буковици, Докмиру, Белој цркви и Прњавору.¹⁰¹⁰ У неким храмовима је било два или чак три крста, осликаних и неосликаних.¹⁰¹¹

Што се тематског репертоара тиче, у зони међу престоним иконама се осим обавезних Христа и Богородице, налазе и друге иконе посебно поштованих светитеља: Свети Јован Претеча, Свети Никола, Свети Архистратиг Михаило, Свети Георгије, Свети Димитрије, Свети Стефан, Свети Апостоли Петар и Павле, различите празничне иконе (Рођење и Ваведење, Преображење, Васкрсење и Вазнесење, Сретење, Васкрсење Лазарево). У Вазнесењској цркви у Гроцкој је са десне стране минејна икона за септембар – фебруар, а са леве март – август.¹⁰¹² Међу мањим иконама у зони престоних и у другој зони, поред великог броја икона Христа, Богородице и још неколицине најпоштованијих светитеља¹⁰¹³ срећу се представе Светог Пророка Илије (Колари, Гроцка, Вишњица, Лесковац),

¹⁰⁰⁵ Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 108.

¹⁰⁰⁶ У Винчи је Распеће Господње врло лепо насликано и позлаћено, а у Страгарима златом исписано. Р. Грујић, *нав. дело*, 164; Д. Руварац, *нав. дело*, 170.

¹⁰⁰⁷ Распеће са медаљонима се среће у Бродцу, Црној Бари, Смедереву, пожаревачком храму Светог Архистратига итд. Д. Руварац, *нав. дело*, 156, 157; Г. Витковић, *нав. дело*, 129, 188.

¹⁰⁰⁸ Г. Витковић, *нав. дело*, 206, 210.

¹⁰⁰⁹ *Исто*, 196, 203.

¹⁰¹⁰ Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 158, 162, 163, 164, 165, 168, 169.

¹⁰¹¹ У цркви у Прхову су била два крста са Распећем, један на средини и један на десној страни. У Јеловику и Осечини су били један дрвени велики и један са Распећем мали. У Петници су била три дрвена крста. *Исто*, 160, 161, 164, 165.

¹⁰¹² Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 199.

¹⁰¹³ За цркву Светог Николе у Хасан-пашиној Паланци, митрополијски егзарх наводи да поседује три Христова образа, три Богородичина, два Светог Јована, четири Светог Николе и др. Д. Руварац, *нав. дело*, 143.

Светог Козме и Дамјана (Гроцка, Лесковац, Смедерево), Свете Петке (Ливаде, Кусадак, Неменикуће), Убруса Спаситељевог, Симеона Богопримца (Рукумија), Светог Андрије Првозваног, Светог Алимпија (Смедерево), Светог Мине, Виктора и Викентија (Ливаде), Светог Пантелејмона, Светог Атанасија Атонског (Колари), Свете Јулите (Гроцка), Светог Теодосија Општежитеља, Светог Антонија (Велико Село), Светог Киријака Одшалника, Светог Алимпија Столпника, Светог Атанасија (Вишњица), Светог Василија (Лесковац), Света Три јерарха (Дреновац), Неопалиме купине (Неменикуће) апостола, јеванђелиста. Од српских светитеља у црква Светог Арханђела у Гроцкој била је икона Светог Саве, у Неменикућама Светог Симеона и Саве, а у Великом Селу Светог Стефана Дечанског.

Посматрајући описе у визитационим извештајима може се закључити да је веома мали број цркава наручивао иконе за целу олтарску преграду. Много су се чешће делови иконостаса наручивали или куповали појединачно или у пару, већ у зависности од средстава којима је црква располагала или од жеља и могућности приложника. Набављане су царске двери и крст, престоње иконе или Деизис са апостолима. Остале иконе, којих је некада било веома много, уклапале су се у слободан простор, често и једне изнад других. У неким црквама, чак су и зидови поред иконостасне преграде били испуњавани иконама. Без обзира на број и величину, приликом распореда икона на прегради поштована је хоризонтална организација, још више наглашена украсном тканином која се качила испод икона у приступној и друге зоне са апостолским редом.

*

Преграда које је делила припрату од наоса и која је обично била од дасака, такође је могла бити испуњена иконама. Осим чињенице да је имала само једна врата кроз која се пролазило даље у наос, ова преграда је на много начина подражавала олтарску. У неким је црквама буквално била прекривена иконама, док их је негде било само са по неколико или их уопште није ни било. У седиштима егзарха Пожаревцу (црква Светог Архистратига Михаила) и Гроцкој (Светог Архистратига и Вазнесења Господњег), у вароши Смедерево, Великом Селу и Вишњици, постојао је велики број икона са Христом и Богородицом као

престоним иконама, осталим светитељима десно и лево и завесама од чита, шареног картуна или позлаћеног шпалира окаченог испод.¹⁰¹⁴ Испред важнијих икона су качена кандила, а испред преграде стајали чираци. Већи број икона налазио се на преградама цркава у Острову (18), Рукумији (8), Метковићу (25), Накучанима (11), док их је у Параћину, Поречу, Градишту, Винчи, Грошници, Цикотама и Прњавору било само по једна или две.

*

Велики број новоподигнутих и обновљених цркава захтевао је и велики број икона. Новоподигнуте цркве у Јеловику, Метковићу и Грошници имале су све нове иконе.¹⁰¹⁵ Мада се у извештају јасно не види, по организацији и распореду, нов иконостас имала је и црква у Црној Бари.¹⁰¹⁶ Манастир Раваница је након ратних пустошења и запустелости добио нову иконостасну преграду.¹⁰¹⁷ Нове царске двери забележене су приликом визитације у црквама у Пожаревцу (Светог Николе), Мајданпеку, Поречу, Ресави, Коларима, у Гроцкој (Вазнесењска), Великом Селу, Лесковцу, Винчи, Дреновцу, Белој Цркви, Чачку.¹⁰¹⁸ У селу Цикоте су поред двери, нове биле и Христова и Богородичина престоно икона, у Добрићу – пет престоних и три велике иконе у другој зони.¹⁰¹⁹ У Брески су нови били двери, крст и престоне иконе Христа и Богородице.¹⁰²⁰ Као нове, могу се узети све забележене московске иконе које срећемо у једном броју храмова. У цркви Светог Георгија у Смедереву се каже да су све иконе у зони престоних, лево и десно московске, сликане на дасци, средње величине и исте мере.¹⁰²¹ У обе цркве у Гроцкој све иконе су биле

¹⁰¹⁴ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 130, 188, 196-197, 199, 203, 206-207.

¹⁰¹⁵ Д. Руварац, *нав. дело*, 156, 160-161, 169.

¹⁰¹⁶ *Исто*, 156.

¹⁰¹⁷ Г. Витковић, *нав. дело*, 171. У свом тестаменту из 1729. године, јеромонах Стефан, игуман манастира Раванице оставља новац којим треба исплатити мајстора за трпезарију и иконописца. Из тестамент се не види о каквим је иконописним радовима реч. Д. Руварац, *Тестамент игумана раваничког Стефана*, АИСПКМ II, Сремски Карловци 1912, 77.

¹⁰¹⁸ Сви наведени храмови били су новоподигнути или детаљно обнављани, док су храмови у Коларима, Гроцкој и Чачку били некадашње цамије те су им били неопходне иконе за новопостављене преграде.

¹⁰¹⁹ Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 161.

¹⁰²⁰ *Исто*, 163.

¹⁰²¹ Са десне стране су се налазили Христ, Свети Јован Претеча, Свети Георгије, Васкрсење Лазарево, Апостоли Петар и Павле, Распеће. На левој страни су Богородица, Архистратизи

московске, као и у Железнику.¹⁰²² У Коларима су иконе биле малог формата и московске осим Светог Архистратига и Светог Петра и Павла који су на хартији.¹⁰²³ У селу Лесковац је било десет, а у Бељини петнаест малих московских икона.¹⁰²⁴ У Ливадама су се налазиле три московске иконе, а у Великом Селу једна.¹⁰²⁵ У Вазнесењској цркви у Гроцкој свих седам икона на прегради између припрате и наоса су биле мале московске.¹⁰²⁶

У описима највећег броја цркава не истиче се старост икона, мада је било доста случајева где су старе и нове иконе биле измешане, као што су биле и различитих димензија и техника.¹⁰²⁷ Међутим, како се види у извештајима, у многим црквама постојао је већи број старих икона. Овај податак сведочи да је било цркава које су избегле ратна разарања 1716-1718. године, а у онима које су се поправљале или подизале на старим темељима, да се користио фонд икона из раније грађевине, које су биле склоњене и касније враћене када је црква обнављана.¹⁰²⁸ Такође је било могуће и да су преношене из неке оближње разрушене богомоље. У црквама у Прњавору и Паунима, за које се претпоставља да су обновљене раније грађевине, све иконе су биле старе.¹⁰²⁹ У селу Меховине, такође, док су у Буковици старе двери и две престоне иконе.¹⁰³⁰ У Дреновцу је стара престола Богородичина икона, *Моленије „стародревно“*, као и тринаест старих доста оштећених икона.¹⁰³¹ У Метковићу их је пописано девет.¹⁰³² Било их

Михаило и Гаврило, Апостоли Петар и Павле, Свети Андрија Првозвани, Свети Никола, Свети Козма и Дамјан, Свети Алимпије. Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 187.

¹⁰²² Г. Витковић, *нав. дело*, 196, 199, 208.

¹⁰²³ *Исто*, 194.

¹⁰²⁴ Д. Руварац, *нав. дело*, 145.

¹⁰²⁵ Г. Витковић, *нав. дело*, 189, 202-203.

¹⁰²⁶ *Исто*, 199.

¹⁰²⁷ Осеченица, Цветка, Жабаре, Страгари, Лозањ имали су и старих и нових икона, како се наводи у протоколима. Д. Руварац, *нав. дело*, 165, 168, 169, 170, 171.

¹⁰²⁸ Исте закључке потврђује податак да су у неколико цркава у Ваљевској епархији за које из извештаја не сазнајемо када су грађене, или да ли су обнављане, пронађени стари антиминоси од дебелог грубог платна.

¹⁰²⁹ У Најперговом попису из 1718. манастир Прњавор у Шабачком дистрикту се помиње као запуство. Д. Пантелић, *Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира*, ССАН, Београд 1948, 30. Не зна се са сигурношћу да ли је манастир постао парохијска црква Светог Архистратига Михаила и Гаврила или је у шанцу Прњавор саграђена нова у коју су иконе пренете. Црква у Паунима је обновљена почетком XVIII века. *Археолошки споменици и налазишта*, I, Западна Србија, Београд 1953, 140,

¹⁰³⁰ Д. Руварац, *нав. дело*, 159, 164.

¹⁰³¹ *Исто*, 155.

је у црквама у Добрићу (девет малих и великих) и Петници (две престоне и још три мале).¹⁰³³ Старе царске двери имале су цркве у Прхову, Дивцима, Цветки, Лозњу,¹⁰³⁴ а у Сервијској епархији у пожаревачкој цркви Светог Архистратига, у Градишту, Ливадама, Хасан-пашиној Паланци.¹⁰³⁵ За цркве у Каменову и Острову бележи се да су поред двери имале неке веома старе иконе.¹⁰³⁶ Црква Светог Николе у Хасан-пашиној Паланци, бивша турска џамија, имала је старе двери и старе престоне иконе Христа и Богородице за које се не може претпоставити одакле су донете.¹⁰³⁷ Голубачка црква, саграђена крајем треће деценије, имала је две старе престоне иконе.¹⁰³⁸ У цркву села Ливаде неке иконе и црквене утвари пренете су из разрушеног манастира Гневотина (Девотина).¹⁰³⁹ Веома много старих икона било је у Метковићу, Острову, Пожаревцу (црква Светог Архистратига), Накучанима, Добрићу и Прњавору. Оне су често изношене у припрату и качене на дрвену преграду која је одвајала женску цркву од наоса.

Посебну пажњу митрополијске визитационе комисије су посвећивале општењеним иконама. Црква у Баричу је била пала и срушила се, а у њој је остало неколико старих икона које је покварила киша и лоше време. Митрополијска визитациона комисија изнела је десет икона и однела у свештеникову кућу на чување.¹⁰⁴⁰ Слично се догодило у Десињи где су у празној, порушеној цркви биле остале само иконе. И њих је комисија изнела и предала новом црквеном сину.¹⁰⁴¹ У цркви села Борак су светитељски ликови отпали, једва се познају на дасци.¹⁰⁴²

У манастиру Рукумија, помиње се у врху иконостаса шест различитих икона већих димензија које су све старе и „покварене“. Насупрот њима, одмах испод, налази се седам икона целих и лепих. За царске двери се каже да су веома

¹⁰³² Исто, 156. Све ове цркве имале су и старе антиминсе које је визитатор сматрао неприличним и одузимао их.

¹⁰³³ Исто, 159, 164.

¹⁰³⁴ Исто, 160, 165, 168, 171.

¹⁰³⁵ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 129, 189, 191; Д. Руварац, *нав. дело*. 108.

¹⁰³⁶ Исто, 107, 114.

¹⁰³⁷ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 191-192.

¹⁰³⁸ Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 113.

¹⁰³⁹ Исто, 142

¹⁰⁴⁰ Исто, 109.

¹⁰⁴¹ Исто, 115.

¹⁰⁴² Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 175.

оштећене и да се на њима једва виде представљени светитељи. За икону Убруса Спаситељевог, на десној страни у приступној зони се каже да је нова, а за остале само да су „средње здраве“.¹⁰⁴³ За цркву у селу Кусадак која је подигнута 1732. године на темељима старије грађевине, за престоње иконе Исуса Христа, Јована Претече, Богородице и Архистратига Михаила се бележи да су велике, изузетно насликане и позлаћене, али су „старовремене и порушене“. За иконе из горње зоне се каже да су толико оштећене да се представљени ликови једва распознају.¹⁰⁴⁴ Шта је била препорука егзарха по питању оштећених икона? За осам престоних икона у параћинској цркви које су биле у веома лошем стању, каже се да треба да се пресликају јер су такве ругло Богу и светитељима који су на њима.¹⁰⁴⁵

Било је и другачијих примера када се у протоколима придев „стара/ри“ користи у позитивном контексту. У цркви у Маријанима (некадашњи манастир Нимник) на иконостасу су се налазиле престоње иконе и крст за које је речено да су старе и лепе. То се посебно односило на чудотворну икону Мајке Божје и старовремени образ Спасов које су веома лепе као ни у једном манастиру.¹⁰⁴⁶

*

У храму су се налазиле и појединачне иконе које су имале специфичне намене, биле део црквеног мобилијара или богослужбених предмета. Један број икона налазио се и у олтарском простору, тачније на проскомидији и изнад ње. У пожаревачкој цркви Светог Архистратига било је чак шест икона на проскомидији, а над њом једна Богородичина икона и кандило од туча.¹⁰⁴⁷ У другој пожаревачкој цркви, изнад проскомидије, налазиле су се четири мале обичне иконе и једна велика – *Сабор светих Арханђела*.¹⁰⁴⁸ У Каменову је на проскомидији икона Светог Георгија.¹⁰⁴⁹ У Смолинцу су биле три мале, веома старе иконе,¹⁰⁵⁰ а у Смедереву чак пет икона.¹⁰⁵¹ У Гроцкој, у цркви Светог

¹⁰⁴³ Исто, 161.

¹⁰⁴⁴ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 193.

¹⁰⁴⁵ Исто, 123.

¹⁰⁴⁶ Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 110.

¹⁰⁴⁷ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 182.

¹⁰⁴⁸ Исто, 133.

¹⁰⁴⁹ Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 107.

¹⁰⁵⁰ Исто, 107.

Архистратига је изнад проскомидије у зиду икона Христова,¹⁰⁵² у Великом Селу икона Христовог Преображења,¹⁰⁵³ а у Вишњици Светог Николе.¹⁰⁵⁴ У Винчи су на врху ормарића за проскомидију биле три иконице.¹⁰⁵⁵ У манастиру Рукумија, над гробницом Мартирија Синаита, налазиле су се три иконе на самој гробници, и две изнад ње.¹⁰⁵⁶

Икона је било и на иконостасима/налоњима који су се налазили у наосу и понекад у припрати. Већином су то биле празничне, храмовне иконе или представе Богородице. На архијерејском трону у Гроцкој је била слика Светог Николе.¹⁰⁵⁷

*

Осим икона на дасци којих је било највише, у црквама Сервијске и Ваљевске епархије је постојао и приличан број икона на хартији, стаклу и платну. Највише је имало штампаних графичких листова који су закуцавани за даске олтарске преграде заједно са осталим иконама. У Ваљеву, где се служба вршила у импровизованој цркви постојало је дванаест месечних икона на хартији.¹⁰⁵⁸ У Такову је било тринаест икона на папиру у зони престоних икона, а у Прањанима седам.¹⁰⁵⁹ У Градишту су се у највишој зони налазиле представе Христовог страдања на хартији, „римско писание и подобие“.¹⁰⁶⁰ У Винчи, у другој зони, затечене су иконе апостола на хартији.¹⁰⁶¹ У Мојсињу, у апостолском реду, среће се још десет икона на хартији.¹⁰⁶² У Шапцу се поред крста Распећа налазило шест папирних икона.¹⁰⁶³ Најчешће су, ипак, оне биле измешане са осталим иконама на иконостасу и у визитационим протоколима се наводе збирно. У Чачку је папирних икона било и у приступној и у другој зони,

¹⁰⁵¹ То су биле иконе Богородице, Архистратига Михаила, Јована Претече, Архиђакона Стефана и Улазак Христа у Јерусалим. Г. Витковић, *нав. дело*, 187.

¹⁰⁵² *Исто*, 195.

¹⁰⁵³ *Исто*, 202.

¹⁰⁵⁴ *Исто*, 205.

¹⁰⁵⁵ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 164.

¹⁰⁵⁶ *Исто*, 160.

¹⁰⁵⁷ Г. Витковић, *нав. дело*, 196.

¹⁰⁵⁸ *Исто*, 166, .

¹⁰⁵⁹ *Исто*, 166, 170.

¹⁰⁶⁰ *Исто*, 108.

¹⁰⁶¹ Р. Грујић, *нав. дело*, 164.

¹⁰⁶² Д. Руварац, *нав. дело*, 167.

¹⁰⁶³ *Исто*, 155.

измешаних са малим иконама на дрвету.¹⁰⁶⁴ Разних икона, старих и нових, на дрвету и на хартији, у Борку је избројано укупно двадесет две.¹⁰⁶⁵ У Витановцима и на левој и на десној страни икона на дрвету и на хартији има укупно дванаест.¹⁰⁶⁶ Визитације евидентирају велики број појединачних папирних икона на хартији у многим црквама.¹⁰⁶⁷ Оне су се јављале и на другим местима у храму: у Смедереву их је било у припрати,¹⁰⁶⁸ а две месечне иконе на хартији налазиле су се у трпезарији манастира Винче, као и извешан број у ћелијама.¹⁰⁶⁹

У неким храмовима срећу се и иконе на стаклу.¹⁰⁷⁰ У Коларима је Богородичина икона на стаклу стајала међу престоним.¹⁰⁷¹ У цркви у Вишњици је било је више Богородичиних икона: у горњој зони изнад двери налазила се једна, у припрати на десној страни преграде, и на посебном иконостасу у наосу са још две иконе.¹⁰⁷² Највише икона на стаклу срећемо у Винчи, у горњој зони иконостаса поред апостола на хартији, где их је било дванаест.¹⁰⁷³ У Дивцима су се са десне стране иконостаса налазиле три иконе од стакла: Свети Јован, Свети Никола и Свети Георгије, а са леве Богородичина.¹⁰⁷⁴

¹⁰⁶⁴ Исто, 167.

¹⁰⁶⁵ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 175.

¹⁰⁶⁶ Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 168.

¹⁰⁶⁷ У селу Ливаде је постојала икона Светог Сергеја на хартији, у Коларима Светог Архистратига и Светог Петра и Павла, а у Великом Селу икона Три светитеља (Три јерарха?). Појединачних примера било је у црквама у Каменову, Прхову, Осечини, Цикотама и Смолинцу где су изнад престоних икона стајале старе, подеране иконе на хартији.

¹⁰⁶⁸ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 188. На прегради која је делила припрату од наоса, налазиле су се следеће папирне иконе: на десној страни - Христ и Свети Георгије, а на левој - апостоли Петар и Павле, Јован Претеча, Свети Архистратиг.

¹⁰⁶⁹ Р. Грујић, *нав. дело*, 166, 167.

¹⁰⁷⁰ У својој студији о иконама на стаклу, Душан Шкорић се залаже за тезу да су ове продукте израђивали домаћи мајстори који су истовремено сликали и иконе на дрвету. Д. Шкорић, *Иконе на стаклу*, Нови Сад 2004, 6. Не сме се искључити могућност да су ове иконе стизале преко Баната и Мале Влашке из Трансилваније где се од краја XVII века налазио један од највећих центара за њихову производњу - Сибиел.

¹⁰⁷¹ Г. Витковић, *нав. дело*, 194.

¹⁰⁷² Исто, 206.

¹⁰⁷³ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 164.

¹⁰⁷⁴ Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 165-166. Иконе на стаклу срећемо и приликом визитације Сремске епархије 1732/33. године. У црквама у Сусеку и у манастиру Фенек налазила се Богородичина икона на стаклу изнад царских двери. Д. Руварац, *Српска митрополија карловачка*, 39, 156. Нова црква у Мишковцима је имала чак седам икона на стаклу. Исто, 80.

У црквама које су посећивали митрополијски визитатори веома се ретко виђају иконе на платну.¹⁰⁷⁵ У манастиру Рајиновац као престоне иконе срећемо Распеће, Полагање у гроб, Светог Николу, Христа и Богородицу (велике), и по један мањи образ Христа и Богородице – сви на платну.¹⁰⁷⁶ У цркви у Вишњици је било дванаест апостола насликаних на платну.¹⁰⁷⁷ Наводећи радове које је неопходно извршити на цркви Вазнесења Господњег у Гроцкој, комисија предлаже да се на олтарској прегради поново направе апостоли и пророци на платну.¹⁰⁷⁸

Поред икона на олтарској прегради и оној између припрате и наоса, у олтару, на иконостасима/налоњима, троновима, зидовима цркве, религиозне представе налазиле су се и на црквеним барјацима на које наилазимо у пописима. У смедеревској цркви Светог Георгија, изнад двери и Нерукотвореног Христовог образа, стајао је барјак од платна са представом Христа на престолу. Над јужним дверима се налазио барјак који је са обе стране имао осликане ликове Светог Архистратига Михаила и Светог Георгија победоносца, а над северним барјак са представама Успења Богородице и Светог Николе.¹⁰⁷⁹ У Вазнесењској цркви у Гроцкој био је један стари барјак од свиле и један нови, платнени, са сликама Христа и Богородице.¹⁰⁸⁰ На барјаке наилазимо и у манастиру Винча и у цркви у Крагујевцу.¹⁰⁸¹

Посебно поштоване иконе на иконостасу имале су често сребрне и позлаћене окове и нарочито украшене оквири. Њих срећемо у имућнијим срединама, као и у важним култним местима као што је то био манастир Винча. У Храму Светог Архистратига у Пожаревцу на иконостасу су се налазиле престоне иконе Христа и Богородице средње величине које имају сребрн

¹⁰⁷⁵ У митрополијском двору у Београду се, међутим, у највећој, главној сали, бележи 6 великих икона на платну са различитим, украшеним рамовима. Једна представа Мајке Божје на платну, налазила се и у великој соби до капеле. Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 128, 130.

¹⁰⁷⁶ Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 144.

¹⁰⁷⁷ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 123.

¹⁰⁷⁸ *Исто*, 201.

¹⁰⁷⁹ *Исто*, 187-188.

¹⁰⁸⁰ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 199.

¹⁰⁸¹ Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 141, 169. Г. Витковић, *нав. дело*, 188, 199. Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 165.

венац.¹⁰⁸² У селу Вишњица у приступној зони иконостаса, на десној страни је Христ на престолу са венцем на глави од сребра (сребрни оков ореола) и скиптром од сребра. До њега је Јован Претеча и његова чуда, такође са сребрним ореолом, као и Свети Никола. На левој страни је Богородица са сребрним, позлаћеним ореолом и икона Архистратига Михаила са сребрним оковом. Митрополијски визитатор даље наводи да су све наведене иконе изванредно насликане, а њихов значај наглашен је са, око њих окачених, 12 везених марама, и „шпалиром жутог ворана“ окаченим испод њих.¹⁰⁸³ У манастиру Винча нашло се неколико вредних, богато опремљених икона које су имућни појединци прилагали. Престону Богородичину икону, нову и веома лепу, са посебно бојеним, исликаним оквиром, поклонио је Герман архимандрит јерусалимски. На икони коју је поклонио хаџи Васарион раковачки Богородица и Христос имали су позлаћене сребрне круне, а имала је и тишлерски обраћен, офарбан рам. Широка, обојени оквир имала је и веома лепа икона Светог Георгија, коју ју са ходочашћа донео хаџи Гаврило Рашковић.¹⁰⁸⁴ Наравно, и чудотворна Богородица Винчанска имала је венац (ореол) прекрасно направљен.

*

За две деценије током којих је трајала аустријска управа Србијом, митрополити Мојсије Петровић и Викентије Јовановић су спровели низ реформи на консолидацији и контроли црквеног живота и религиозности уопште, искорењивању штетних обичаја код народа и сл. У напорима да се народна побожност подвргне организованој институционализованој контроли, угледали су се на реформе Петра Великог оличене у *Духовном регуламенту*. У њему се као дужност Синоду ставља да мотри на чудотворне иконе, а епископима да приликом визитација проверавају чуда, чудотворне изворе и иконе.¹⁰⁸⁵ У

¹⁰⁸² Г. Витковић, *нав. дело*, 123.

¹⁰⁸³ *Исто*, 205-206.

¹⁰⁸⁴ Р. Грујић, *нав. дело*, 164-165.

¹⁰⁸⁵ М. Костић, *Духовни регуламент Петра Великог (1721) и Срби*, Зборник радова САН 17, Београд 1952, 65; *Духовный регламентъ, Тѣченіемъ и повлѣніемъ сепресвѣтлѣйшаго, державнѣйшаго государя Петра Перваго, по соизволенію и приговору Всероссійскаго Духовнаго Чина и Правительствующаго Сената, въ царствующемъ Санктпетербургѣ, въ лѣто отъ Рождества Христова 1721, сочиненный*, Москва, Синодальная Типографія, 1904, 29-30, 44.

Београдско-карловачкој митрополији у трећој и четвртој деценији XVIII века постоји евиденција о посебно поштованим местима, као што су раније помињани гробови божјих угодника или веровањима везаним за чудотворност неког извора.¹⁰⁸⁶ Што се чудотворних икона тиче, у извештајима визитационих комисија једва да наилазимо на њихов помен. Приликом обиласка Пожаревачког егзархата 1734. године, егзарх Јован Михаилович бележи да се у цркви недалеко од села Маријани, бившем манастиру Нимник, међу престоним иконама налази велика чудотворна икона Мајке Божје, као и да ради ње много долазе болни због исцељења.¹⁰⁸⁷

Једина званична чудотворица чији је култ успостављен од стране митрополита Мојсија Петровића, била је Богородица Винчанска (сл. 60).¹⁰⁸⁸ Ову икону Пресвете Богородице коју је „изобразио св. апостол и евангелист Лука“ која се звала и Владимирска,¹⁰⁸⁹ донео је 1727. године из Кијевопечерске лавре, чији је постриженик био, у Београд Пајсије Грк, пореклом са острва Крфа, са намером да је смести у храм који би се за њу подигао и установи манастирско братство које би о њој бринуло. Пајсија и икону примио је, са свим почастима уместо митрополита Мојсија Петровића који се народним послом бавио у Бечу, његов намесник, епископ Стефан Љубибратић, а икона је смештена у београдску

¹⁰⁸⁶ Герхард Корнелиус фон Дриш, секретар царског изасланика грофа Хуга Вирмонта забележио је по повратку са посланства у Београд 1720. године следеће:

„Још смо видели овде у граду, не далеко од прве капије кроз коју се пролази кад се хоће да иде из горњег града у доњи град, један извор, који овде зову 'Свети', кога вода, по веровању овде, лечи од грознице.

Око овог извора стиче се сваки дан, толико много света, да командант града мора, због тога, да држи овде страже, које пазе на свет и на ред, јер је и тако простор око ове *свете-водице* тескобан, те не може да стане много света.“ Коста Протић, *Путовање кроз Србију 1719-1720 год*, Београд 1889, 36.

¹⁰⁸⁷ Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 110

¹⁰⁸⁸ М. Тимотијевић, *Богородица Бездинска и верско-политички програм патријарха Арсенија IV Јовановића*, *Balkanica* 22-23, Београд.2001-2002, 314.

¹⁰⁸⁹ За Богородичину икону Светог Луке: Н. Belting, *Likeness and Presence, A History of Image before the Era of Art*, Chicago, London 1996, 57-59. У западном свету у периоду католичке реформације када долази до наглог пораста култа светих слика, посебно се поштују византијске и поствизантијске Богородичине иконе које су реплике и копије старих нерукотворених икона, а на које се пренела и њихова тауматургијска снага. М. Тимотијевић, *Сузе и звезде: О плачу Богородичиних чудотворних икона у бароку*, Чудо у словенским културама, Београд, 2000, 221-236. Богородица Винчанска се „објавила“ многим чудесима још док је боравила у Саборној цркви, пре преноса у новоподигнути храм. За три модела иницијације у чудотворност која су у време католичке реформације била актуелна на Западу, видети: Ph. M. Soergel, *Wondrous in His Saints: Counter-Reformation Propaganda in Bavaria (Studies on the History of Society and Culture)*, University of California Press.1993, 171-216.

Саборну цркву Светих Архистратига Михаила и Гаврила. За кратко време колико је боравила у Саборном храму, икона је учинила многа исцељења онима који су јој долазили са вером. Сам Пајсије тражио је погодно место за подизање храма и нашао га на два сата хода од Београда у селу Винча где су постојале рушевине старије цркве. Са благословом и дозволом архиепископа Мојсија и намесника Љубибратића, започети су обимни радови на рашчишћавању и обнављању цркве уз помоћ митрополита, других архијереја и свих побожних хришћана, који су приведени крају за две године, а црква посвећена Успењу Богородичином.¹⁰⁹⁰ Икона је тада, на дан 2. јула 1729. године, на празник Богородичиног покрова, из београдске Саборне цркве пренета у новоподигнути храм у Винчи. Пренос је обављен уз дотада невиђене почести, уз учешће свег клира и народа. Дан преноса утврђен је као празник који се сваке године имао славити свеноћним бдењем и службом Божјом у свакој цркви.¹⁰⁹¹

Приликом визитације манастира Винче 1733. године сачињен је детаљан опис храма винчаског манастира и посебно Богородичиног трона на коме је чудотворна икона Богородице Винчанске стајала.¹⁰⁹² Трон се налазио на северној страни, код певнице и био направљен у облику кубета на шест стубова, украшен уметничким дрворезом.¹⁰⁹³ На њему је била смештена Богородичина икона у стакленом заштитном оквиру/ормарићу са вратима, украшена завесом од чипке.¹⁰⁹⁴ Икона је, како сам Пајсије каже, већ била достојно украшена сребром и златом и другим украсима,¹⁰⁹⁵ а за Богородичин ореол (венац), визитациона комисија каже да је прекрасно направљен. Унутрашњост ормарића је била

¹⁰⁹⁰ Раније у тексту је показано како је подизање винчанског манастира започето без дозволе државних власти.

¹⁰⁹¹ Ову повест детаљно је забележио сам Пајсије у *Поменуку манастира Винче*. И. Руварац, *Судбина манастира Винче у Србији*, Старица IV-2, Београд 1887, 35-38.

¹⁰⁹² Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 164-165. За намену и симболику богородичиних трона у српској барокној култури: М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996, 63-65. Поред основне намене богородичиног трона, конструкција је функционисала и као трон за мошти и као иконостас за храмовну икону.

¹⁰⁹³ Из описа се види идејни концепт трона који је конструисан као дом премудрости у који је постављен трон премудрости. М. Тимотијевић, *Богородица Бездинска и верско-политички програм патријарха Арсенија IV Јовановића*, 322, напомена 38.

¹⁰⁹⁴ У многим руским црквама налазили су се иконостаси и тронове са стакленим оквирима/ормарићима који су штитили посебно поштоване иконе. За примере у Николајевској цркви у Санкт Петербургу: V. Mukhin, *The Church Culture of Saint Petersburg*, Saint Petersburg 1994, 52, 75.

¹⁰⁹⁵ И. Руварац, *Судбина манастира Винче*, 36.

обложена свилом, а различити вотивни дарови украшавали су саму икону и простор непосредно испред ње: сребрна енклопија сребром окована, крст сребрни са белим камењем и позлаћен, мали крст од сребра на прсима иконе, сребрн појас испред иконе, итд. Пред иконом су била окачена два кандила од стакла и једно од плеха, те осам јерусалимских свећа. „Олтар“ на трону био је направљен од дрвета и гипса и прекривен покровом од белог платна на коме су стајала два кивота – један од плеха са моштима Светог Харалампија, и други са моштима Светог Прокопија, оба окована сребром. И кивоти су били украшени заветним даровима и једном иконом са представом моштију Светог Спиридона. На кубету је била храмовна икона Успење Свете Богоматере, на чијој је глави сребрн и позлаћен ореол.¹⁰⁹⁶

Иако је братство Винче избегло пред турском одмаздом у банатски манастир Бездин, чудесна Богородичина икона остала је најважнија чудотворица Карловачке митрополије и као таква постала део верско-политичких програма које је патријарх Арсеније IV четрдесетих година XVIII века покушао да оствари.¹⁰⁹⁷

2. ФРЕСКО СЛИКАРСТВО

Други, подједнако важан начин употребе религиозне слике у храму било је осликавање зидова, које се вршило у складу са симболичком топографијом храма, схватањем цркве као микрокосмоса, као и литургијским, дидактичким и другим потребама. Приликом визитирања Сервијске и Ваљевске епархије, митрополијски изасланици су се, мада ретко, сусретали са очуваним зидним сликарством. У манастиру Рукумија бележи се да је припрата осликана, али не сва, већ „само где је зидом преграђено“, тачније источни зид који дели припрату од наоса. У истој цркви, на западном зиду наоса било је насликано Успење

¹⁰⁹⁶ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 165.

¹⁰⁹⁷ М. Тимотијевић, *нав. дело*, 313-333.

Богородичино, док су остали зидови бело кречени.¹⁰⁹⁸ У Раваници је проскомидија у зиду била осликана, а за цркву смедеревског манастира се каже да је сва изнутра била прекривена сликама.¹⁰⁹⁹

Целине зидног сликарства које су настале у периоду 1718-1739. године, а које су се до данас очувале, припадају манастирским црквама изграђеним у средњем веку (Враћевшница) и онима које су великим делом обновљене (припрате Раванице и Манасије), или из темеља подигнутим на средњевековним основама као што је то случај са манастиром Драча. У парохийским црквама које су визитиране у периоду 1732-1736. године није забележено постојање зидног сликарства

Раваница

Као што је већ поменуто у ранијим поглављима, хронолошки прву у низу фреско целина представља живопис свода и горњих зона припрате манастира Раваница, за које се претпоставља да их је извео јеромонах Стефан Раваничанин у периоду 1718-1721. године, када је забележено да је подигао припрату и живописао свод.¹¹⁰⁰ Иако је извесно да је сликарство припрате доживело знатне интервенције у XIX веку, његов распоред и иконографска садржина се нису променили.¹¹⁰¹ На своду је приказана Света Тројица кроз попрсја *Старца дана*, *Исуса Христа Пантократора* и *Христа Емануила* (од истока према западу).¹¹⁰² Сва три лика благосиљају, Емануил и Пантократор (сл. 61) имају ореоле са уписаним

¹⁰⁹⁸ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 160, 161.

¹⁰⁹⁹ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 170; Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 142.

¹¹⁰⁰ Овај податак бележи митрополијски визитатор 1733. године. АСАНУК фонд А, 137/1733

¹¹⁰¹ У документацији РЗСК о сликарству припрате Раванице само се напомиње да је „ретуширано“ у XIX веку, али не и да ли је то обављено на целом живопису или само у горњим зонама. На овај податак указала ми је колегиница Александар Давидов Темерински. Могуће је да су ове интервенције на сликарству учињене 1844. када је на иницијативу Просвештенија при Високославном попечитељству, донето прво начелно решење о конзервацији споменика и том приликом извођени опсежни радови на оправци цркве и нартекса. Б. Вуловић, *Раваница, њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља*, СРЗСК VII, Београд 1966, 42. М. Ћоровић Љубинковић је окарактерисала горње зоне као млађе сликарство, без уметничких квалитета. М. Ћоровић Љубинковић, *Даскал јеромонах Стефан Раваничанин*, РВМ 5, Нови Сад 1958, 77. Каснији истраживачи су ову теорију прихватили и сликарство горњих зона припрате Раванице изоставили из прегледа живописа XVIII века. Нпр: Љ. Шево, *Српско зидно сликарство 18. вијека у византијској традицији*, Бања Лука 2010, 201, 252. За различито мишљење видети: Л. Шелмић, *Српско зидно сликарство XVIII века*, Нови Сад 1987, 12.

¹¹⁰² За сликање Свете Тројице, по правилу у вишим зонама храма: Љ. Шево, *Српско зидно сликарство 18. вијека у византијској традицији*, 74.

крстом, а Старац дана у облику осмокраке звезде. Представе на своду окружене су ликовима старозаветних пророка који су насликани са свицима и различитим атрибутима. На западном зиду, у горњој зони је Распеће Христово са Богородицом и Светим Јованом Богословом.

Доња зона припрате осликана је од стране сликарске радионице Андреја Андреовича у четвртој деценији XVIII века, вероватно између 1733. када се у извештају визитатора помиње само осликан свод, и 1738. године када су велики делови Србије поново потпали под турску власт.¹¹⁰³ Том приликом изведене су фигуре у првој зони: једна сцена Христових чуда на јужном зиду на коју се настављају стојеће фигуре непознатих светитеља (монаха). На западном зиду су Свети Макарије, Свети Павле Тивејски, Свети Јован Калевит, Свети Ипатије, ктитор нове припрате Стефан Раваничанин и два непозната света монаха. Изнад зоне стојећих фигура на северном зиду је Успење Богородичино. Фигуре осморице непознатих светитеља чија се имена не могу ишчитати, налазе се на северном зиду. На источном зиду је једна оштећена композиција, непознати архијереј, Свети Јован Богослов, Свети Јован Претеча, Свети Сава Српски, непознати апостол (Павле?), и у ниши још један апостол. На ступцима су Свети Димитрије, Свети Нестор, Исус Христос, Свети Георгије (југоисточни стубац), Свети Викентије, Свети Мина, Свети Виктор и Свети Трифун (југозападни), Свети Назарије, Свети Гервасије, Свети Протасије и Свети Келсије (северозападни) и Свети Кнез Лазар (северо источни стубац).¹¹⁰⁴

Манасија

Обнова припрате манастира Манасије завршена је 2. октобра 1735. године, а њени ктитори били су Јован и Јанићије Костадиновић.¹¹⁰⁵ Тада су настале и две композиције које су до данас сачуване: Силазак Светог Духа на апостоле у лунети изнад средишњег улаза из припрате у наос (сл. 62) и Богородица са Христом, у лунети изнад бочног, северног улаза на истом зиду. Обе сцене уоквирене су

¹¹⁰³ С обзиром на ратно стање од јесени 1737. године реално је ту годину узети као *terminus ante quem* за извођење живописа. За датовање: Љ. Стошић, *Српска уметност 1690-1740*, Београд 2006, 92-93; Љ. Шево, *нав. дело*, 252. За датовање у 1736, видети: М. Тимотијевић, *Портрети архијереја у новијој српској уметности*, у: *Западноевропски барок и византијски свет*, Београд 1991, 152.

¹¹⁰⁴ Распоред је дат по: Љ. Шево, *Српско зидно сликарство 18. вијека у византијској традицији*, 252, 253.

¹¹⁰⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, Београд 1983, 100.

бордурама са богатом флоралном орнаментиком. На основу идентичног сликарског језика и велике сличности у иконографским решењима, утврђено је да су их извели сликари који су живописали Драчу и манастир Војловицу код Панчева.¹¹⁰⁶

Драча и Враћевшница

Чињеница да су цркве Драче и Враћевшнице две једине, у потпуности живописане цркве у тадашњој Србији под аустријском влашћу, говори о важности коју су ови пројекти у своје време имали. Била су потребна знатна материјална средства да би се обезбедили мајстори, по могућству већа сликарска дружина која би брзо и квалитетно прекрила зидове фрескама.¹¹⁰⁷ У време када је у Београдско-карловачкој митрополији живописан мали број цркава, логично је веровати да највише црквене власти не би дозволиле да Драчу и Враћевшницу осликају непознати и неуки зографи, нити да њихови програми не буду под надзором неког образованог црквеног лица.

У науци је већ истакнута повезаност обе фреско целине са традиционалним тенденцијама поствизантијског сликарства, нарочито са утицајима Свете Горе оличеним у упутствима *Ерминије* Дионисија из Фурне.¹¹⁰⁸ Повезаност са светогорским узорима, не исказује се само кроз стилске и иконографске сличности, већ и кроз прожетост целокупног сликарства литургијом и учествовањем сваке сцене и лика у њој.¹¹⁰⁹ У складу са вековним схватањем, свака црква представља „небо на земљи“, а литургија која се у њој врши, одраз је небеске литургије која се одвија без копрене и симбола и коју око престола Господњег служе анђели.¹¹¹⁰ Сликане представе у обе цркве, према томе, имају свој пандан у богослужењу и усаглашене су са литургијским

¹¹⁰⁶ Такође је примећена велика сличност са иконом Силазак Светог Духа из цркве Светог Димитрија у Битољу која се чува у Музеју Македоније у Скопљу, датоване у четврту деценију XVIII века и приписану следбеницима Давида из Селенице. В. Поповска-Коробар, *Иконе из XVIII века из цркве Св. Димитрија у Битољу*, СДИУ 17, Београд 1986, 89-98; Р. Зарић, *Остаци фресака у припрати Манасије*, СРЗСК XXIV, Београд 1992, 111.

¹¹⁰⁷ Мајстори Драче осликали 650 м² зидне површине за само 4 месеца, од 1. маја до 1. септембра, што говори о квалитетима и уиграности ове радионице.

¹¹⁰⁸ Д. Медаковић, *Српска уметност у XVIII веку*, Београд 1980, 13. Што се Враћевшнице тиче, ови утицаји дошли су посредно, преко влашких мајстора.

¹¹⁰⁹ У. Анић, *Иконићност Драче*, Каленић 6, Крагујевац 1986, 10, 11.

¹¹¹⁰ I. D. Stefanescu, *L'illustration des liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient*, Bruxelles 1936, 42.

поретком.

*

Већина литургијских тема смештена је у олтарском простору, за који се везује највећи број богослужбених радњи. У олтару се, такође, обавља евхаристија која је централни догађај литургије. У калотама апсида у Драчи и Враћевшници представљена је Богородица са Христом на престолу, којој се клањају два анђела.¹¹¹¹ Они у Драчи у рукама држе свитке са текстовима који славе Богородицу и истичу њену улогу у оваплоћењу Логоса, док јој у Враћевшници приводе мелоче Светог Јована Дамаскина и Светог Козму Мајумског.¹¹¹²

У Драчи је испод Богородице на престолу представљена сцена *Христ служи небеску литургију*, у чијем средишту је престо са Јеванђељем који чува херувим, док је Христ, обучен као архијереј представљен са обе стране.¹¹¹³ Ова композиција има све елементе земаљске литургије, само што су њени учесници небески житељи, представљени кроз девет анђеоских чинова како то описује Дионисије Аеропагит.¹¹¹⁴

Причешће апостола у Драчи подељено је на две групе, сваку са фигуром Христа који причешћује по шесторицу апостола. Сцена приказује догађај описан у јеванђељима, када је на Тајној вечери, Христ благословио и поделио апостолима хлеб и вино, успоставивши тако чин евхаристије.¹¹¹⁵ Изнад обе фигуре Христа исписани су текстови из литургије Јована Златоустог из Молитве приношења,

¹¹¹¹ У нераскидивом јединству земаљске и небеске цркве, приказаном кроз њене многобројне представнике на зидовима храма, Богородица у апсиди симболише цркву на земљи. П. Мијовић, *Менолог: историјско-уметничка истраживања*, Београд 1973, 228. У литургији се Богородица помиње на више места, а сама евхаристија није ништа друго до почетак оваплоћења – освећењем дарова и претварањем хлеба и вина у тело и крв Христову, обавља се и обнавља тајна оваплоћења Логоса.

¹¹¹² Детаљније о сликању химнографа у Враћевшници: Љ. Стошић, *Српска уметност 1690-1740*, 98.

¹¹¹³ Христ се у посланици Јеврејима, више пута истиче као свештеник по реду Мелхиседековом, Јев. 5:6, 10; У осмом поглављу исте посланице у прва два стиха каже се: "... имамо таквога првосвештеника који је сео с десне стране престола величанства на небесима као служитељ светиње и праве скиније коју је подигао Господ а не човек", Јев. 8:1, 2. Сликање Небеске литургије у олтару може се сматрати карактеристиком охридских и мосхопољских радионица. Љ. Шево, *Српско зидно сликарство 18. вијека у византијској традицији*, Бања Лука 2010, 131, 132.

¹¹¹⁴ Јединство небеске и земаљске литургије успостављено је преко Христовог оваплоћења и вазнесења. Видети: Ch. Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, London 1982, 217–225; Сликање небеске литургије усталило се у XIV веку у декорацији купола. Њеним премештањем у олтарски простор, дошло је до груписања евхаристијских тема у овом делу храма.

¹¹¹⁵ Овај догађај описан је у јеванђељима: Матеј 26:26–30; Марко 14:22–25; Лука. 22:15–20.

када свештеник изговара речи које је на Тајној вечери изговорио Христ: „Примите, једите, ово је Тело моје, које се за вас ломи на отпуштење грехова“ и „Тако исто и чашу ..., пијте из ње сви: ово је Крв моја Новог Завета, која се за вас и за многе пролива за отпуштење грехова“.¹¹¹⁶ Поворке апостола предводе Петар и Јован. На крају поворке која се причешћује хлебом налази се Јуда са ђаволом на рамену, који се окреће и пљује причест. Слика се овде дословце држао јеванђеоског текста, где се каже да је после залогаја хлеба у Јуду ушао Сатана.¹¹¹⁷ Представа Јуде који пљује причест није била реткост у грчком сликарству и на Светој Гори, а насликана је и у неким нашим црквама које су извели сликари Грци.¹¹¹⁸ Приказивање ђавола на Јудином рамену, међутим, много је ређе – осим у Драчи и у базилици Светог Николе у Мосхопољу, делу Давида из Селенице и његових помоћника, срећемо га само у неким светогорским црквама.¹¹¹⁹ *Причешће апостола* у Враћевшници се, такође, састоји од две колоне апостола које хлебом и вином причешћује двоструко приказан Христ. Апостоли заузимају мање драматичне позе од драчанских, изостала су текстуална објашњења и епизода са Јудом, али су додати анђели са рипидама.¹¹²⁰

У најнижој зони, у олтарским просторима обе цркве, изнад сликане драперије, представљена је *Служба Агнецу*. Овај централни догађај богослужења, када се кроз посвећивање хлеба и вина, мистично обнавља Христова жртва, приказан је по давно утврђеној иконографској формули. Композиција обједињује највеће архијереје православног света у чину служења литургије Христу Агнецу, који је представљен у путиру, на престолу, како са обе руке благосиља. Јужно и северно од престола у Драчи су насликани Свети Јован

¹¹¹⁶ Исте стихове препоручује и Ерминија. М. Медич, *Стари сликарски приручници*, III, Београд 2005, 339.

¹¹¹⁷ Јован 13:26–27.

¹¹¹⁸ С. Петковић, *Српска уметност у XVI и XVII веку*, Београд 1995, 223.

¹¹¹⁹ Љ. Шево, *Српско зидно сликарство 18. вијека у византијској традицији*, Бања Лука 2010, 252. За овај карактеристични иконографски мотив не може се сматрати да је настао под утицајем фолклора. Л. Шелмић, *Српско зидно сликарство XVIII века*, 23. Значењем ове сцене и њеним теолошким објашњењем бавила се: Љ. Стошић, *Мотив Јуде са ђаволом*, *Balkanica XXVII*, Београд 1996, 273–285. Прештампано у: *На размеђу Истока и Запада: студије и чланци о новијој српској уметности*, Београд 1999, 111–118. У литератури је, међутим, занемарена сличност ове представе са упутством које даје Дионисије из Фурне у *Ерминији*, где се описује Јуда на крају поворке апостола како се окреће, а демон му излази из уста. Упор: Р. Hetherington, *"The Painter's Manual" of Dionysius of Fourna*, 45. М. Медич, *Стари сликарски приручници*, III, 339.

¹¹²⁰ Апостоли нису означени натписима.

Златоусти, Свети Кирил Филозоф, Свети Никола, Свети Спиридон, Свети Василије Велики, Свети Григорије Богослов, Свети Кирил и Свети Атанасије Александријски, који држе свитке са литургијским текстовима. Низу архијереја припадају и Свети Харалампије, насликан фронтално јужно од апсиде и Свети Игњатије Богоносац, приказан на јужном ступцу између олтарског и поткуполног простора. Слична композиција је насликана и у Враћевшници, осим што су евхаристијски Христ у путиру, означен као „Живоносни хлеб“ и анђели са рипидама смештени у лук прозора, којима са северне и јужне стране у поворци прилазе Свети Јован Златоусти, Свети Атанасије, Свети Кирил, Свети Никола и Свети Василије, Свети Григорије, Свети Спиридон, Свети Сава Српски.¹¹²¹ На тријумфалном луку који уоквирује апсиду налазе се у Драчи медаљони са ликовима старозаветних царева и патријарха, који су најавили или својим животом праобразили Христа.¹¹²² Евхаристичко значење има и *imago pietatis*, симболична представа Христа-жртве, насликана у ниши проскомидије у Драчи и Враћевшници.¹¹²³ Христова страдања и смрт, нарочито се истичу у служби проскомидије када се честице Агнеца ваде уз изговарање речи пророка Исаије о Христовим страдањима (Исаија 53:7), а Агнец се реже и пробада уз стихове који говоре о распећу (Јован 19:34,35).¹¹²⁴ *Визија Светог Петра Александријског* насликана је у Драчи у ниши на северном зиду попречног брода који је конструктивно повезан са олтаром, док је на унутрашњој страни ступца представљен Арије Безумни у чељустима Хада. У Враћевшници је ова сцена

¹¹²¹ И у Драчи и у Враћевшници архијереји имају у рукама свитке, осим Светог Николе и Светог Спиридона који држе затворене књиге. Оваква представа Службе Агнецу формирала се још у XI веку, упор: Ch. Walter, *Art and Ritual*, 198–214. Интересантно је да у Драчи, у низу архијереја, није представљен Свети Сава Српски, насликан у Војловици, Враћевшници и Бођанима.

¹¹²² Медаљони са ликовима старозаветних светитеља, као и они са ликовима мученика у зони изнад стојећих фигура у припрати и наосу и на чеоним странама и потрбушјима лукова, обавијени су врежама винове лозе и различитог цвећа. Иако ће у барокној српској уметности симболизам цвећа и воћа добити сложено алегориско-амблематско тумачење, њихово појављивање у Драчи треба тумачити у традиционалном, евхаристијском кључу, као цвеће раја. Видети: Р. Михајловић, *Мртва природа у српском сликарству XVIII и XIX века*, Београд 1979, 30.

¹¹²³ I. D. Stefanescu, *нав. дело*, 52. Ова тема поникла је у Византији у XII веку, упор: G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Evangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du mont Athos*, Paris 1916, 483–484. Сцена Мртви Христ у гробу, може се узети за парадигматичну по питању повезаности литургије и уметности. H. Belting, *An Image and Its Function in the Liturgy: The Man of Sorrows in Byzantium*, DOP 34/35 (1980/1981), 1–16.

¹¹²⁴ *Божанствена литургија Светог Јована Златоустог*, у: А. Шмеман, *Литургија и живот*, Цетиње 1992, 12–13.

подељена на визију Детета Христа која се налази на зиду тријумфалног лука, изнад нише ђаконикона и Светог Петра Александријског који је смештен у прву зону стојећих фигура на северном зиду предолтарског травеја, одмах иза иконостасне преграде.¹¹²⁵

*

У темену куполе драчанске цркве, у медаљону дугиних боја који носи шест анђела, представљен је Христ Пантократор како у левој руци држи Јеванђеље, а десном благосиља. У складу са схватањем куполе као слике неба, у њеном темену је представљен Пантократор који се као творац и владалац васељене, налази на врху небеске хијерархије.¹¹²⁶ Њему се упућују и небеска и земаљска литургија. У складу с оваквима хијерархијским схватањем, нижу се даље ка земљи представници небеског двора: уз већ поменуте анђеле ту су и пророци, јеванђелисти, апостоли и други светитељи.¹¹²⁷ Откривање Сведржитеља омогућено је пророцима из времена Старог Завета, зато су они представљени у тамбуру куполе. У пандантифима су приказани јеванђелисти који су о Христовом животу посведочили кроз писану реч.¹¹²⁸ О оваплоћењу сведоче и Христови ликови на убрусу и ћерамиди, представљени на истоку и западу између јеванђелиста. Како црква Светог Георгија у манастиру Враћевшница није куполна грађевина, за представљање небеске сфере резервисан је свод наоса, где се налази необична комбинација Свете Тројице, Деизиса и Хетимасије (сл. 63). Сводом доминирају ликови Саваота и Пантократора у мандорлама, док је треће лице Тројице, Свети Дух, приказан као голуб који стоји на богато декорисаном златном престолу, приуротовљеном за други Христов долазак, на коме су Јеванђеље, крст и оруђа страдања. Цела композиција окружена је анђеоским чиновима, како их описује Псеудо Дионисије Аеропагит. Небеске житеље престолу приводе Богородица и Јован

¹¹²⁵ За литургијске импликације сцене и њено сликање у олтарском простору византијских цркава, видети: Archimandrite S. Koukariis, *The Depiction of the Vision of Saint Peter of Alexandria in the Sanctuary of Byzantine Churches*, Zograf 35, Београд 2011, 63-71; S. Cvetkovski, *The Vision of Saint Peter of Alexandria, from the Church of St. Archangels in Prilep. Iconographical research*, Zograf 36, Београд 2012, 83-88.

¹¹²⁶ A. Grabar, *L'art de la fin de l'Antiquité et de Moyen âge*, I, Paris 1968, 156-160.

¹¹²⁷ Овакво хијерархијско представљање, у складу је са схватањем да је црква микрокосмос - слика Тријумфујуће цркве у малом. Видети: Ch. Walter, *Art and Ritual*, 165.

¹¹²⁸ У Враћевшници су јеванђелисти насликални на пољима између лукова у наосу који су, вероватно, сликарима највише личила на сферне троуглове пандантифа.

Крститељ спајајући тако Деизис са Светом Тројицом и Хетимасијом.¹¹²⁹

На потрбушју лука који раздваја поткуполни простор од западног травеја наоса цркве Светог Николе у Драчи, представљене су сцене *Зидање вавилонске куле* – означене као *Раздељење језика* и *Јаковљев сан*. Оба старозаветна догађаја описана су у Првој књизи Мојсијевој (11:1–9 и 28:11–15) и могу се конструктивно и симболички повезати са луком у чијем је темену, симболичкој слици неба, представљена Богородица са Христом.¹¹³⁰

*

Традиционално важни циклуси, попут Великих празника, комбиновани су у оба споменика са сценама из Пасхалног циклуса или Страдања. У Драчи је циклус Великих празника добио, уколико се изузму сцене у певничким конхама (Распеће и Васкрсење) и монументално *Успење Богородичино* на западном зиду наоса, скромно место на своду и горњим зонама зидова попречног брода испред олтара. Овим циклусом тумачила се на зидовима храма догма, односно мистерија оваплоћења Логоса, али се подсећало и на најважније дане литургијске године.¹¹³¹ Сцене *Благовести* (?),¹¹³² *Христовог рођења*, *Сретења*, *Крштења*, *Преображења*, *Вазнесења* и *Силаска Светог Духа*, смештене у непосредној близини олтара, добиле су у Драчи изразиту евхаристијско-литургијску улогу. Истој идејној целини припада и сцена *Томино неверовање*, представљена у горњој зони северног зида попречног брода, насупрот *Крштењу*.¹¹³³ Могло би се рећи да су у представљању ових сцена слеђена упутства дата у *Ерминији*, мада у редукованом облику, највише због малог простора који је сликарима стајао на располагању. У

¹¹²⁹ Љ. Шево, *Неке посебности у програму и иконографији живописа у Враћевшници*, СРПЗСК XLII, Београд 2010, 144. Иста, *Српско зидно сликарство 18. вијека у византијској традицији*, 159.

¹¹³⁰ Обе ове сцене насликане су у Драчи идентично упутствима које даје *Ерминија*. Упор: Р. Hetherington, "The Painter's Manual", 19, 20; М. Медић, *Стари сликарски приручници*, III, 185, 189. Лествица Јаковљева је као старозаветни симбол евхаристије често сликана у олтарском простору, али и у припрати, као симбол Богородице која је омогућила долазак Логоса. Обе сцене могу се посматрати и као различити путеви ка Богу, погрешан и исправан, људски и божански. Љ. Стошић, *Српска уметност 1690-1740*, 103.

¹¹³¹ За генезу циклуса Великих празника, видети: G. Millet. *Recherches sur l'iconographie de l'Evangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du mont Athos*, Paris 1916, 16-30.

¹¹³² Услед општећености могуће је да је насликано и *Ваведење*. Ауторка која је урадила цртеже фресака, означила је ову сцену као *Вазнесење пресвете Богородице*, упор: Д. Милисављевић, *Драча, Цртежи фресака, Споменици српског зидног сликарства XVIII века*, ГМС Нови Сад 1993, 15.

¹¹³³ *Неверовање Томино* овде није повезано са циклусом Посног триода као у великом броју других живописних целина, већ се везује за велике празнике.

сцени *Васкрсења* насликаној у јужној певници приказан је Христ како стоји на затвореном гробу у тријумфалном ставу, држећи у руци заставу. Око гроба су приказани војници у различитим ставовима. Овај тип *Васкрсења* унели су у православну иконографију критски сликари још у XVI веку, преузевши западноевропска ренесансна решења. Сцена *Силаска у Ад*, којом се у православној цркви традиционално означавало Христово васкрсење и победа над силама таме, насликано је у Драчи у истој певници. Христ је представљен како стоји на срушеним вратима Хада и из њега извлачи Адама, Еву и друге старозаветне праведнике.¹¹³⁴ Сцена *Силаска у Ад*, исто као и сцена насликана поред ње носи натпис *Васкрсење Христово*.

Сцене из циклуса Великих празника су у Враћевшници размештене у олтарском простору, наосу и припрати, без слеђења стандардних образаца у распореду.¹¹³⁵ У врху тријумфалног лука у олтарском простору у Враћевшници, одмах изнад апсидалне конхе са Богородицом на престолу и анђелима, смештена је сцена *Благовести* која се симболички и архитектонски повезује са олтарским простором и тријумфалним луком као капијом неба. Фигуре арханђела Гаврила и Богородице су постављене међу богате архитектонске кулисе које доминирају композицијом. Ту су још и старозаветни цареви Давид и Соломон који су овај догађај навестили. У наосу су сцене из циклуса Великих празника насликане у другој зони изнад стојећих фигура, у пољима испод лукова на јужном и северном зиду (*Вазнесење*, *Васкрсење*, *Крштење*) и комбиноване су са сценама Пасхалног циклуса (*Неверовање Томино*, *Исцељење раслабљеног*, *Христ и Самарјанка*). На западном зиду испод *Распећа Христовог* и фриза медаљона, представљено је *Успење Богородичино*. Оно је насликано у две секвенце: прву уобичајену сцену која Христа са анђелима и душом Богородичином приказује заједно са апостолима окупљеним око одра, и другу у којој су апостоли окупљени око празног гроба док се Богородица у мандорли ношеној анђелима вазноси у небо.¹¹³⁶ У припрати је вероватно било више сцена из циклуса Великих празника, али су се због

¹¹³⁴ Мада помене овог догађаја налазимо и у Новом Завету (Ефесцима 4:8, 9), његов детаљан опис налази се у апокрифном Никодимовом јеванђељу.

¹¹³⁵ Љ. Шево, *Српско зидно сликарство 18. вијека у византијској традицији*, 87.

¹¹³⁶ Иста, *Неке посебности у програму и иконографији живописа у Враћевшници*, 140-142.

оштећења комплетног живописа на западном зиду и горњим зонама јужног и северног, сачувале само *Преображење*, *Васкрсење Лазарево* и *Улазак у Јерусалим*, опет комбинованих са Пасхалним циклусом (*Христ се јавља Марији Магдалени*).

*

На своду западног простора наоса у Драчи, у дванаест поља, представљена су Христова страдања од *Тајне вечере* до *Полагања у гроб*. У овај циклус укључени су и догађаји који Страдањима претходе: *Лазарево васкрсење* и *Улазак у Јерусалим*. Страдања Христова помињу се на литургији током целе године кроз читање страсних јеванђеља, нарочито за време Велике недеље. Са Страдањима је повезан и Велики вход када се свети дарови преносе кроз наос и стављају на часну трпезу.¹¹³⁷ Тако сцене насликане у Драчи описују Христове муке, које се на литургији обнављају од *Тајне вечере* и *Издајства Јудиног* до *Распећа* и *Васкрсења*, приказаних у певничким просторима. Иако не припада циклусу великих празника, *Пут на Голготу* добио је у Драчи истакнуто место као догађај који хронолошки претходи *Распећу* – кулминацији Христових страдања. Сцена приказује поворку која излази кроз јерусалимска врата са Христом окруженим војницима и Симоном из Кирина који идући испред свих носи крст.¹¹³⁸ У сцени Распећа, Христ је приказан на крсту између два распета разбојника са Јованом и Лонгином на десној страни и групом жена које придржавају Богородицу на левој. У позадини се виде зидине Јерусалима, а на небу представе сунца и месеца. Ова јеванђеоска епизода приказана је у прилично скраћеном облику у односу на упутства из *Ерминије*, осим што су у Драчи у дну композиције насликани отворени гробови из којих излазе светитељи.¹¹³⁹

У Враћевшници су за Христова страдања, сликари изабрали највише зоне наоса, одмах испод свода са Светом Тројицом. На јужној страни, почевши од предолтарског травеја од истока ка западу, ређају се *Тајна вечера*, *Молитва на Маслинској гори*, *Издајство Јудино*, *Христ на суду код Кајафе*, *Крунисање трновим*

¹¹³⁷ За велики Вход видети: Свети Симеон, Митрополит Солунски, *Тумачење Св. Литургије*, у: О Литургији, Београд 1997, 152; R. F. Taft, *The Great Entrance, A History of the Transfer of Gifts and other Preanaphoral Rites of the Liturgy of John Chrysostom*, Roma 1975.

¹¹³⁸ Пут на Голготу описан је у сва четири јеванђеља, а епизода са Симоном из Кирина не спомиње се само код Јована. У Драчи нису насликани Богородица и Јован Богослов, које помиње јеванђеље по Луки 23:27, и које описује *Ерминија*. М. Медић, *Стари сликарски приручници*, III, 301.

¹¹³⁹ Овај детаљ описује јеванђеље по Матеју 27:52, 53.

венцем и Бичевање. На северној, у истом смеру су Ругање Христу, Христ пред Пилатом, Христ пред Аном, Ношење крста, Скидање са крста и Полагање у гроб.¹¹⁴⁰ Монументално Распеће Христово представљено је у највишој зони западног зида, изнад Успења Богородичиног. С обзиром на добијени простор, Распеће је испричано веома опширно, са великим бројем епизода и мноштвом детаља (сл. 64).¹¹⁴¹ Христ је приказан на крсту између два разбојника, на брду Голготи, у пејзажу густо испуњеном људским фигурама и сликаном архитектуром која симболизује зидине Јерусалима. Уз Свете жене које придржавају Богородицу, Јована Богослова и Марију Магдалену у подножју крста, у простору су насликане епизоде попут пребијања колена распетима (Јв. 19: 32), војници који бацају коцке за Христове хаљине (Мт. 27:35; Мк. 15:24; 23:34; Јв. 19:24), пробијање Христових ребара копљем (Јв. 19: 34), ковање клинова којим ће Христ бити распет и групе фигура – Јевреја и римских војника који посматрају догађај и ругају се. Верује се да је ова „распричаност“ настала под утицајем западноевропског сликарства које почевши од XV века у сцену Распећа уводи велики број учесника, а коју су у православну уметност увели, као и многе друге теме, критски сликари.¹¹⁴²

*

Као што је већ речено, у наосу оба храма сцене циклуса Великих празника и Страдања комбиноване су са Пасхалним циклусом. У Ерминији Дионисија из Фурне, описи сцена дати су хронолошки, чиме се објашњава широко прихваћена пракса комбиновања сцена које припадају различитим циклусима

¹¹⁴⁰ Страдања још у XIII и раном XIV веку улазе у стални репертоар декорације храмова, што се може тумачити изласком литургијско-евхаристичких тема из олтарског простора и новом интерпретацијом литургије. У периоду турске доминације, Христова страдања се сликају и у сасвим малим црквама, као посебан циклус или комбинована са Великим празницима. Видети: С. Петковић, *Српска уметност у XVI и XVII веку*, Београд 1995, 23.

¹¹⁴¹ Љ. Шево, *Неке посебности у програму и иконографији живописа у Враћевиници*, 142.

¹¹⁴² Љ. Шево, *нав. дело*, 142. Западног порекла, немачког и фламанског, представља различито распињање разбојника у односу на Христа, који су за крст везани конопцима са рукама савијеним иза пречке крста. *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, ur. A. Badurina, Zagreb 2006 (5), 532. Слично је и са војником који је Христу копљем пробио бок. М. Тимотијевић, *Захарија Орфелин – Распеће са Лонгином и поштовање Христових рана у српској уметности XVIII века*, ЗЛУМС 21, Нови Сад 1985, 223-224. За узор у православном свету видети: Љ. Стошић, *Зидно сликарство манастира Враћевинице*, у: *На размеђу Истока и Запада*, 101, 102; Иста, *Српска уметност 1690-1740*, 97.

на зидовима многих цркава, у овом случају Драче и Браћевшнице.¹¹⁴³ Тако су и на своду припрате у Драчи са Пасхалним циклусом комбиноване представе смрти апостола. На јужној страни свода представљени су: *Христ и Самарјанка*, *Христ и мироноснице*, *Чудо у Кани галилејској*, *Истеривање злог духа*, *Проповед у храму* (Раздељење празника) и *Чудо на мору*. На северној страни су: *Исцељење слепог*, *Исцељење ослабљеног*, *Смрт апостола Петра*, *Смрт апостола Павла*, *Вазнесење Светог Јована Богослова* и *Смрт апостола Марка*. Идејно се у целину уклапа и сцена Исус храни 5000 људи са 5 хлебова и 2 рибе, представљена у највишој зони западног зида, изнад циклуса о Прекрасном Јосифу. Комбиновање Менолога са Пасхалним циклусом, није било неуобичајено: сликање сцена из циклуса покретних празника представљало би овде допуну онима који имају сталне дане празновања.¹¹⁴⁴ У оваквом идејном склопу насликане сцене представљају пример утицаја литургијског обреда на тематику живописа.

*

У поткуполном простору цркве Светог Николе у Драчи, на северном и јужном простору између пандантифа, представљени су као пандани *Жртва Аврамова* и *Света Тројица* (сл. 65 и сл. 66). Иако на сасвим малом простору, представа жртвовања Исака приказана је врло детаљно. Ова сцена носи јасну евхаристијску симболику, јер је Аврам који приноси на жртву сина јединца Исака, праслика Бога Оца који такође жртвује јединородног сина Христа за искупљење грехова човечанства.¹¹⁴⁵ У представи *Свете Тројице* Бог Отац и Бог Син, приказани су како седе на облацима. Бог Отац левом руком благосиља, док Христ у једној руци држи јеванђеље а у другој крст.¹¹⁴⁶ Између њих се у

¹¹⁴³ Видети трећи део Ерминије Дионисија из Фурне под насловом „Како се сликају празници Господњи и остала дела и чуда Христова по светом Јеванђељу“, у: М. Медих, *Стари сликарски приручници*, III, 257-311.

¹¹⁴⁴ Ове сцене су у Драчи представљене по читањима из јеванђеља у недељама после Пасхе и Педесетнице. Тако се јеванђеоски догађај о мироносницама на Христовом гробу читао треће недеље по Васкрсу, Преполовљење празника четврте среде, Чудо са ослабљеним четврте недеље, Христ и Самарјанка пете недеље, Чудо са слепим шесте, док се у недељама по Педесетници читају Чудо у Кани, Христ нахрани 5000 хиљада људи, Христ помаже Петру који тоне (Чудо на мору) од седме до девете и Христ истерује зле духове двадесет треће недеље.

¹¹⁴⁵ L. Reau, *Iconographie de l'art chretien II*, 1, Paris 1957, 135.

¹¹⁴⁶ Приказивање Христа као искупитеља са крстом у руци, прихваћено је у православној иконографији под западним утицајима, где је, нарочито у бароку била популарна милосрдна концепција Бога.

мандорли налази Свети Дух, приказан као голуб, окренут ка Богу Оцу.¹¹⁴⁷ Постављање ове две сцене једне насупрот другој није случајно, јер је Аврам често био тумачен као свештеник који приноси жртву Светој Тројици на часној трпези.¹¹⁴⁸

У теменима певничких конхи приказани су Христови ликови Емануило и Саваот (сл. 67 и сл. 68).¹¹⁴⁹ Испод Христа Емануила у северној певници, представљене су већ поменуте две сцене везане за Христову смрт – *Пут на Голготу* и *Распеће*, док су у јужној певници, испод Саваота, представљени *Силазак у Ад* и *Васкрсење Христово*. Издвајањем сцена *Распећа* и *Васкрсења* из циклуса Христових страдања и Великих празника и њиховим сликањем на истакнутим местима певница, наглашен је у Драчи њихов литургијско-евхаристијски карактер.¹¹⁵⁰ Смештањем сцене *Мучење пророка Исаије* испод прозора у зони стојећих фигура, програм северне певнице идејно је повезан по вертикали. Управо је Исаија био тај који је пророковао о Спаситељевој патњи, страдању и жртви за људски род кроз смрт (Исаија 53:2–12), илустрованим сценама *Пут на Голготу* и *Распеће*, али и о његовом рођењу које је оличено у лику Христа Емануила приказаног у темену конхе.¹¹⁵¹ Истој идејној целини припада и *Жртвовање Исака* смештено изнад Емануила, на простору између пандантифа, које је старозаветна префигурација Христове жртве. Слично се може рећи и за програм јужне певнице. Испод прозора, као пандан *Мучењу пророка Исаије*, представљена је сцена *Пророк Данило у лављој пећини*, догађај који се управо сматра старозаветном префигурацијом Христовог васкрсења, приказаног у две

¹¹⁴⁷ Положај Светог Духа потврђивао би став православне цркве да Свети Дух вечно исходи из Бога Оца, а не из Сина, како то католички теолози тврде. Видети: Н. Милаш, *Славенски апостоли Кирил и Методије и истина православља*, Београд 1985, фототипско издање (Задар 1881), 25–78. У Молитви приношења, када се изговара Исповедање вере каже се: „И у Духа Светога...Који од Оца исходи...“, *Божанствена литургија св. Јована Златоустога*, у: А. Шмеман, *Литургија и живот*, 53.

¹¹⁴⁸ С. Nordstrom, *Ravennastudien*, Stockholm 1953, 115.

¹¹⁴⁹ Саваот је приказан како у руци држи земаљску сферу, на којој су у прстену представљени знаци зодјака – стари хеленски симболи космоса и времена. С. Ђурић, *Христ Космократор у Леснову*, Зограф 13, Београд 1982, 69. Антитетичко постављање Христа као ствараоца универзума и Христа Емануила, било је омиљена реторичка фигура и византијске књижевности и сликарства. Упор: Н. Maguire, *Art and Eloquence in Byzantium*, New Jersey 1994(2), 54.

¹¹⁵⁰ Кроз прослављање евхаристије, бескрвно се понавља Христова крвна жртва на крсту, а сама евхаристија представља управо понављање крсне жртве и васкрсења. Л. Мирковић, *Хеортологија*, Београд 1961, 195–197.

¹¹⁵¹ „Зато ће вам сам Господ дати знак; ето девојка ће затруднети и родиће сина, и наденуће му име Емануило“, Исаија 7:14.

сцене. Исти пророк видео је у визији Христа као старца на престолу (Данило 7:9–10, 15, 28), Саваота у медаљону јужне апсидалне конхе и једно од лица Свете Тројице са јужног међупандантифског поља.

У наосу Враћевшнице, очигледно није било места нити могућности за сличним литургијско-теолошким повезивањем по вертикали. Поменуте сцене из циклуса Великих празника, представљене у пољима унутар прислоњених лукова на јужном и северном зиду, *Крштење*, *Васкрсење* и *Вазнесење* су комбиновани са сценама Пасхалног циклуса – *Недељом Томином*, *Недељом Самарјанке* и *Недељом Раслабљеног*. Заједно са сачуваним сценама у припрати и циклусом страдања у горњој зони, сликарство враћевшничке цркве одражава литургијско време хришћанске године.

*

Циклус патрона храма Светог Николе добио је у Драчи неуобичајено пуно простора и то у наосу, док су у Враћевшници четири сцене из житија Светог Георгија насликане на знатно уобичајенијем месту, у припрати.

У највишим зонама бочних зидова западног травеја наоса, као и на западном зиду, испод монументалног *Успења Богородичиног*, насликан је циклус патрона храма Светог Николе (сл. 69). Циклус почиње на јужном зиду *Рођењем Светог Николе* и сценама које описују догађаје из његове младости, наставља се на западу чудима и завршава на северном зиду *Сабором у Никеји* и *Смрћу Светог Николе*. Овај угледни светитељ добио је у Драчи изузетно важно место у наосу, а не како је то било уобичајено у припрати храма.¹¹⁵²

У враћевшничком храму, циклус патрона, Светог Георгија, налази се у припрати. Данас су сачуване четири сцене његовог циклуса, али пошто је на западном зиду живопис скоро у потпуности страдао, може се само нагађати да ли је на њему била насликана још нека епизода из светитељева живота или чуда. На јужном зиду, на површини испод лука, поред *Преображења* и *Јављања Марији*

¹¹⁵² Циклуси патрона сликани су углавном у нартексу или параклисима, или деловима наоса који одговарају функцији ових помоћних простора. Упор: Ј. Радовановић, *Св. Никола, житије и чуда у српској уметности*, Београд 1987, 15. Изузетак би представљала црквица Светог Николе у Пећкој патријаршији, где је сликар Радул 1673/1674. године на сводовима насликао двадесет шест композиција посвећених Светом Николи. С. Петковић, *Српска уметност у XVI и XVII веку*, 227; З. Ракић, *Радул, српски сликар XVIII века*, Нови Сад 1998, 86–90.

*Магдалени, смештена је сцена Свети Георгије пред Диоклецијаном, а на северном Свети Георгије у јами напуњеној кречом, Светог Георгија туку воловским жилама и Усековање главе Светог Георгија.*¹¹⁵³

*

Доње зоне, као и лукови и пиластри, испуњени су стојећим фигурама и медаљонима са ликовима светитеља. У олтарском простору Драче, као и у доњим зонама лука између олтара и наоса приказани су Свети архијереји и ђакони. У прозору изнад путира са Христом, насликани су ђакони Свети Стефан и Роман који држе моделе цркава у рукама. На потрбушју лукова предолтарског травеја приказани су Свети Лазар, Свети Јермолај (на северном), Свети Ахилије Лариски, Свети Весбومیјан (?) и Свети Антипа (на јужном). Свети ђакон Симон представљен је испод лука на северном зиду предолтарског травеја, изнад Арханђела Гаврила.

У зони стојећих фигура, најнижу зону певничких конхи заузимају Свети ратници: Свети Теодор Тирон и Теодор Стратилат, Свети Прокопије, Свети Димитрије, Свети Нестор, Свети Меркурије и Свети Мина. Ови истакнути борци за веру приказани су у Драчи без оклопа и са крстовима уместо мачева у рукама, чиме је истакнуто њихово мученичко страдање. Они заједно са светитељима представљеним у сценама мартрија, сведоче да земаљска црква почива управо на њиховим страдањима. Најављујући, као што су то чинили старозаветни мученици, или понављајући, крсни пут страдања Господа Исуса Христа, ови хришћански хероји учествују и у његовом Васкрсењу.¹¹⁵⁴ У прозорима певничких конхи су насликани Свети врач Козма и Дамјан, Свети Пантелејмон и Света Марина. У северном делу западног травеја наоса приказане су свете жене: Света Екатарина, Света Јулита и Кирик и Света Петка, затим на пиластру до њих Света Варвара. На северном зиду су апостоли Петар и Павле који држе модел цркве, а источно и западно од њих свети монаси Свети Сава Освећени и Свети

¹¹⁵³ Љ. Шево, *Српско зидно сликарство 18. вијека у византијској традицији*, 99-100.

¹¹⁵⁴ Као што сведоче стихови Римљанима 6:5: „... да познам њега и силу његова васкрсења, и учешће у његовим страдањима, саображавајући се његовој смрти, не би ли достигли васкрсење из мртвих.", Филиплјанима 3:10,11 и „Јер кад смо срасли са сликом његове смрти, онда ћемо сраси и са сликом његовог васкрсења“.

Антоније Велики.¹¹⁵⁵ Остале површине оба зида, пиластри и лукови, испуњени су ликовима истакнутих монаха. На западном зиду са обе стране врата са ктиторским натписом су Свети Симеон Немања и Свети Сава Српски и Свети Константин и Јелена.¹¹⁵⁶ На потрбушју лукова који држе куполу насликани су медаљони са ликовима светитеља, мученика и светих жена. Представљање ликова светитеља-мученика на конструктивним архитектонским деловима као што су лукови или стубови, симболички је израз њихове улоге у здању универзалне цркве коју њихова крв идејно и конструктивно учвршћује.¹¹⁵⁷ Фриз са медаљонима насликаних на потрбушјима и чеоним странама лукова наставља се и у наосу, у певничким конхама и западном травеју (укупно 34), одвајајући стојеће фигуре у првој зони од изнад њих представљених сцена.

У олтарском простору и наосу Враћевшнице налази се мањи број појединачних светитељских фигура него у драчанском храму. Осим архијереја који учествују у *Поклоњењу агнецу*, на које се надовезује Свети Андрија Критски на јужном зиду предолтарског травеја, у олтару су још само медаљони са ликовима Светог Акакија и Јелинасија у вишим зонама тријумфалног лука. У предолтарском травеју, који се налази иза данашњег иконостаса, насликани су у прозорима архиђакони Свети Лаврентије и Никанор на јужном и Свети Роман и Стефан на северном зиду. На јужном зиду, до ступца, је Свети Трифун (сл. 70), док му је пандан на северном зиду Свети Јаков Персијанац. На стубовима су насликани Свети Столпници – Свети Симеон и Свети Данило. Као и у Драчи и у наосу Враћевшнице у зони стојећих фигура представљени су Свети ратници. На

¹¹⁵⁵ Ова представа коју познаје и византијско сликарство, веома је ретка у српској уметности ранијег периода, док је код Грка сасвим уобичајена. Видети: С. Петковић, *нав. дело*, 233. Лб. Стошић ову сцену идентификује као својеврсну, неуобичајену ктиторску композицију. Лб. Стошић, *Српска уметност 1690-1740*, 100.

¹¹⁵⁶ Истицање светитеља из дома Немањића, нарочито Светог Симеона и Саве, представљало је део национално-верског програма обновљене Пећке патријаршије, када се они сликају чак и у сасвим малим, сеоским црквама. Упор: С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије*, 1557-1614, Нови Сад 1965, 69. Њихово представљање у Драчи има за циљ истицање континуитета са ранијим српским сликарством и претходи њиховом укључењу у пропагандне програме Карловачке митрополије, формиране у кругу патријарха Арсенија IV Јовановића и уобличене у *Стематологију*. М. Тимотијевић, „*Serbia sacra*“ и „*Serbia sancta*“ у барокном верско-политичком програму Карловачке митрополије, у: Свети Сава у историји и традицији, Београд 1998, 387-431.

¹¹⁵⁷ Они су „стубови побожности“ и „темељ цркве“, упор: Ј. Поповић, *Догматика православне цркве III*, Београд 1978, 265.

јужном зиду наоса су монументалне фигуре Светог Георгија, Светог Димитрија, Светог Нестора и Светог Прокопија, као и два неидентификована светитиља у прозору. На северном зиду су Свети Теодор Тирон, Свети Теодор Стратилат и Свети Евстатије Плакида. У прозору су Свети Сергије и Вакх. У лунети изнад излаза у припрату је Христ Анђео великог савета, јужно од њега Свети Артемије и свети Никита, северно Свети цар Константин и царица Јелена који између себе држе крст. Свети ратници нису оденути у војничке оклопе, већ у богато украшене одоре. Сви они у рукама имају крстове, симболе мученичке смрти, а већина у рукама држи и копља. Фигуре неидентификованих светитеља насликане су и на потрбушјима лукова у предолтарском травеју и наосу. Фриз са двадесет четири медаљона са светитељским ликовима, смештен испод сцена страдања, почиње и завршава се у предолтарском травеју и обухвата јужни, западни и северни зид. Медаљони су уплетени у вреже винове лозе, а већина насликаних светитеља данас се не може идентификовати.

*

У зони стојећих фигура у припрати Драче највише простора заузима Деизис, као носилац есхатолошке тематике и сажета варијанта Страшног суда. Са обе стране врата која воде у унутрашњост храма, изнад којих је лунета са ликом патрона Светог Николе и ктиторски натпис, насликани су Исус Христ, Јован Крститељ и Богородица Одигитрија. До Богородице су приказани арханђели Михаило и Гаврило како између себе држе медаљон са ликом Христа Анђела великог савета. У чин Деизиса укључени су и апостоли Андреја (на потрбушју лука), Јован Богослов и Свети Тома, на јужном зиду, као и Апостол Вартоломеј (на потрбушју лука). На истом месту представљен је Деизис и у припрати Враћевшнице. Христ Велики архијереј, у допојасној фигури у лунети над улазом у наос, благосиља са обе руке. Са северне стране му прилази Богородица праћена Светим Петром, а са јужне Јован Крститељ и Свети апостол Павле.

*

На источном зиду припрате у Драчи (сл. 71), изнад Деизиса и медаљона са светитељима, приказане су сцене из циклуса о Ноју: *Грађење ковчега, Улазак у*

ковчег, Потоп, Излазак из ковчега, Ноје благосиља Сима и Јафета и проклиње Хама (Пијанство Нојево).¹¹⁵⁸ Ову старозаветну причу о пропасти грешног човечанства и спасењу божјег праведника неопходно је тумачити у светлу Новог Завета. Централна сцена циклуса, сцена *Потопа*, старозаветна је слика Страшног Суда, када ће Син човечији одвојити праведне од неправедних, прве да наследе царство, друге за вечну казну (Матеј 25:31–46). И слично крсту на коме је Исус Христ управо својом смрћу победио смрт, тако је и вода овде носилац двоструког значења: она је доносилац пропасти за грешнике, али и симбол поновног рађања човека кроз крштење.¹¹⁵⁹ Сликање циклуса Праведног Ноје, који се још од ранохришћанских времена повезује са крштењем, није необично с обзиром да се у припрати обавља овај обред.¹¹⁶⁰

*

Изнад циклуса о Ноју насликан је монументални *Покољ витлејемске деце*. Овај догађај, базиран на кратком опису из јеванђеља по Матеју 2:16–17, испричан је у Драчи опширно и са пуно детаља.¹¹⁶¹ Ирод који седи на престолу приказан је сасвим лево, док се у позадини виде градске зидине. Свуда унаоколо представљени су војници који отимају децу од мајки и убијају их, мртва деčја тела и мајке које тугују. На десној страни композиције приказани су Света Јелисавета и дете Јован Крститељ како беже испред војника са мачем, док их анђео уводи у пећину.¹¹⁶² Цела сцена представљена је у складу са упутствима из

¹¹⁵⁸ Ови библијски догађаји су испричани у Првој књизи Мојсијевој од 6. до 9. поглавља.

¹¹⁵⁹ О овоме сведоче стихови из Прве Петрове посланице 3:18–21: „Јер је и Христос једном умро за грехе, праведник за неправеднике, да нас приведе Богу, тело су му, додуше, убили, али је духом оживљен; њим је сишао и проповедао духовима који су били у тамници, који су некад били непослушни, кад је Божија стрпљивост чекала у Нојево време, док се градио ковчег, у ком се мало њих, то јест, осам душа спасло кроз воду. Вода, која одговара овој слици, спасава сад и вас, крштење, које се не састоји у уклањању телесне нечистоће, него у молби Богу за добру савест – посредством васкрсења Исуса Христа“. Представа *Потопа* једна је од најчешћих префигурација крштења које је у Новом Завету схваћено и као смрт и васкрсење кроз Христа (Римљанима 6:4) и као наново рођење (Јован 3:5), упор: G. Schiller, *Iconography of Christian Art*, I, London, 1971, 129. Анализирајући сцене *Генезе* у Боћанима Радмила Михајловић дотиче и овај проблем, упор: Р. Михајловић, *Црква Ваведeња богородице манастира Боћани, Иконографија „женске цркве“ – приправе*, ЗЛУМС 21, Нови Сад 1985.

¹¹⁶⁰ Л. Мирковић, *Православна литургија, први општи део*, Београд 1982, 166, 109.

¹¹⁶¹ Овакав подробен опис једног сажето испричаног догађаја, био је чест у византијском сликарству под утицајем хомилитичке праксе засноване на античкој реторици. Упор: Н. Maguire, *Art and Eloquence*, 23–34.

¹¹⁶² Епизода са Јовановим бекством није описана у јеванђељу и везује се за Протојеванђеље Јаковљево.

Ерминије,¹¹⁶³ а њу је у православно сликарство увео Теофан Крићанин при декорисању Лавре на Светој Гори, када је западноевропски предложак прилагодио схватањима источне иконографије.¹¹⁶⁴ Сцена *Покољ витлејемске деце* добила је у Драчи заједно са Деизисом и Потопом, представљеним испод ње, снажно есхатолошко значење – у хришћанској традицији сматрани су ови први мартри за оних 144 000 „запечаћених“ које помиње Откровење.¹¹⁶⁵

*

Поред учесника Деизиса, у најнижој зони западног зида драчанске припрате представљени су Свети Христофор и Света Недеља, јужно и Свети Аксентије, Свети Орестије и Свети (М)Ардарије, северно од врата. Ова три светитеља-мученика заједно са светитељима приказаним на северном зиду припрате, Светим Евстратијем и Светим Евгенијем представљају такозване *Петочисленике*, страдале у доба Диоклецијана.¹¹⁶⁶ До њих су на северном зиду насликани Свети Никита и Свети Артемије. Уз јужни зид, у зони сокла, налази се гроб Светог Јова Синаита, чији су остатци овде пренесени пошто је црква завршена 1735. године.¹¹⁶⁷ Изнад гроба у зиду је ниша у којој је насликана допојасна фигура старца у монашкој ризи, како у једној руци држи свитак, а другом благосиља. Нишу фланкирају фигуре старца Зосима и Марије Египћанке. Изнад аркосолијума су апостоли који припадају Деизисној поворци, а над њима у лунети Свети врач Кир и Јован.

¹¹⁶³ P. Hetherington, "The Painter's Manual", 32; М. Медић, *Стари сликарски приручници*, III, 261.

¹¹⁶⁴ У науци је прихваћено да је као предложак Теофану Крићанину послужила гравира Маркантонија Рајмондија, рађена по Рафаеловом цртежу. Ову сцену је исти сликар представио и у Ставреникити. Касније се слика у Кутлумушу, Дионисиату и Дохијару, као и Варлааму на Метеорима. Била је прилично популарна на Криту и другим областима у XVI и XVII. веку. А. Lymberopoulou, *Late and Post-Byzantine Art under Venetian Rule: Frescoes versus Icons, and Crete in the Middle*, u: A Companion to Byzantium, ed. L. James, Oxford 2010, 353; W. Deluga, *Between Candia and Venice. The role of European Engravings in the Iconographic Transformations of Post-Byzantine Painting in Greece*, Series Byzantina XII, 2014, 87, 88; X. Proestaki, *Western Influences on 17th –Century Post-Byzantine Wall Paintings in the Peloponnese: Roots in the 16th century*, Byzantinoslavica, RIEB 68, Praha 2010, 292, 293. Ова сцена је изузетно ретка у нашем сликарству и тада је са собом доносе грчки сликари. С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије*, 104. За представљање ове сцене у Хопову, видети: О. Милановић, „Црква св. Николе у манастиру Ново Хопово“, Живопис, РВМ 4, Нови Сад 1955, 258.

¹¹⁶⁵ G. Schiller, *Iconography of Christian Art*, 117. На истом месту ауторка истиче да су витлејемски младенци „крштени крвљу“.

¹¹⁶⁶ Ови светитељи, веома поштовани на Светој Гори, славе се на дан 15. децембра по старом календару. Упор: Н. Велимировић, *Охридски пролог*, Ниш 1926.

¹¹⁶⁷ Овај светитељ је по предању живео у оближњем селу Прекопечи – Старом Прњавору, где је и умро. Видети: Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 200.

Стојеће фигуре у припрати Враћевшнице, у првој зони, на ступцима, луковима и прозорима приказују Свете пустињаке и Свете жене. Због општећености великих површина живописа и натписа препознајемо Светог Алексија Божјег човека, Светог Саву Освећеног, Светог Јефтимија, Светог Антонија Великог, на ступцу Свету Петку, у прозорима Светог Варлама и Јоасафа и Светог Кирика и Јулиту – све на северном зиду, Свету Недељу на ступцу, Светог Сисоја на западном крају и у прозорима Светог Кузмана и Дамјана и Светог Пантелејмона и Светог Јермолаја, на потрбушјима лука четири непознате Свете жене – на јужном зиду. Низ медаљона са ликовима уплетеним у цветне вреже, који одвајају зону Великих празника од Богородичиног циклуса на источном зиду, приказује Свету Февронију, Свету Аквилину, Свету Агрипину, Свету Екатарину, Свету Јевтимију, Свету Софију и наставља се на јужном зиду медаљоном у коме је насликана Света Текла.¹¹⁶⁸

*

У врху источног зида враћевшничке приправе представљене су три сцене из Богородичиног живота *Благовести на бунару*, *Рођење* и *Ваведење* (сл. 72).¹¹⁶⁹ Изнад њих, у највишој зони источног зида, насликана су четворица старозаветних пророка са свицима од којих се по натпису распознаје само Исаија. У троугаоним пољима изнад лукова на северном и јужном зиду била су, слично Јеванђелистима у наосу, приказана четири Света мелода од који су данас сачувана два. Они, заједно са сценама Маријанског циклуса и пророцима указују да је свод приправе био резервисан за композицију којом се прославља Богородица.¹¹⁷⁰ Када се изузме монументално *Успење Богородичино* на источном зиду наоса, необично је изостављање маријанских тема из декорације приправе у Драчи, које се у складу са маријанском литургијском функцијом овог простора,

¹¹⁶⁸ По свој прилици, и на медаљонима на јужном зиду, биле су свете жене, док садржај истих на северном и западном зиду није познат.

¹¹⁶⁹ Љ. Шево, *Српско зидно сликарство 18. вијека у византијској традицији*, 94. Исте сцене су насликане и у олтарском простору манастира Војловице код Панчева. С. Раичевић, *О зидном сликарству манастира Војловице код Панчева из тридесетих година XVIII века*, СРЗСК XXIV, Београд 1992, 270; Б. Живковић, *Војловица и припрата Манасије, цртежи фресака*, ГМС, Нови Сад 1994, 17.

¹¹⁷⁰ У поглављу „Како се цркве живопишу“ Дионисије из Фурне за свод приправе предлаже сцену *Одавно те пророци*, Богородицу са малим Христом у мандорли коју носе анђели, те на зидовима Свете мелодје и пророке са свицима, сцене из Акатиста итд. М. Медић, *Стари сликарски приручници*, III, 537.

сликају још од средњег века.¹¹⁷¹

*

У највишим зонама јужног зида припрате Драче приказан је циклус о Прекрасном Јосифу, који се наставља на западном зиду, изнад стојећих фигура и појаса с медаљонима. Насликане су сцене *Јосифов сан*, *Браћа продају Јосифа*, *Јосиф и жена фараонова*, *Фараон баца Јосифа у тамницу* и *Јосифу на престолу се клањају браћа*. Ови догађаји из Прве књиге Мојсијеве (37, 39, 44:11–12 и 45:1–4) насликани су овде слично упутствима из *Ерминије*, осим што су догађаји по Јосифовом доласку у Египат означени као да се збивају у фараоновој палати, а не у кући његовог двора Петефрија.¹¹⁷² Ова старозаветна прича, представљана је у средњевековном сликарству обично у вези са катедралном тематиком и Јосифом као узором епископима.¹¹⁷³ У Драчи која је била манастирска црква, овај циклус се, слично циклусу о Ноји, тумачио типолошки, у светлости Новог Завета. Јосиф је овде схваћен као пралик Христов, а догађаји из његовог живота имали су христолошко значење.¹¹⁷⁴ Тако је Јосиф као и Христ: био праведан – без греха, изложен зависти браће – мржњи Јевреја; бачен у јаму и продат – ухваћен и распет; боравио у тамници – био у Хаду; фараон га је поставио на престо Египта – Бог га је поставио на престо себи с десна; спасао је браћу од глади – донео је спас читавом човечанству.¹¹⁷⁵

*

Како су наручиоцима сликарских целина сигурно биле познате одредбе Московског сабора 1666. године о забрани приказивања живих људи у црквама, у Драчи је изостало сликање ктиторског портрета, док се у Враћевшници налази

¹¹⁷¹ У припраатама Бођана из 1737. године и Крушедола из 1750. године, сликане су сцене које глорификују Богородицу. У Бођанима, на пример, у своду припрате је представљена сцена Света Тројица крунише Богородицу. Б. Живковић, *Бођани, цртежи фресака*, ГМС, Нови Сад 1988, 45; Љ. Стошић, *Манастир Бођани*, Нови Сад 2011, 77; Р. Михајловић, *Црква Ваведена богородице манастира Бођани*, 205–220; М. Тимотијевић, *Идејни програм зидног сликарства у припрати манастира Крушедола*, СРЗЗСК Србије XIX, Београд 1987, 109–125.

¹¹⁷² Р. Hetherington, *нав. дело*, 20; М. Медич, *нав. дело*, 189, 191, 193.

¹¹⁷³ В. Ђурић, *Сопођани*, Београд 1991, 46.

¹¹⁷⁴ L. Reau, *Iconographie de l'art chretien II*, 1, Paris 1957, 156.

¹¹⁷⁵ Сликање старозаветних сцена у припрати Драче, може се довести у везу са чином замошвања. Јосиф се због чистоте својег срца и непорочног живота може сматрати монашким узором, а циклус о Ноју, традиционално повезиван са крштењем, може се упоредити са монашким постригом, другим, духовним крштењем.

композиција са првим ктитором Радичем Поступовичем.¹¹⁷⁶ Ова монументална ктиторска композиција, која по мишљењу већине истраживача понавља ранију петнаестовековну шему, насликана је у простору између два прозора на јужном зиду враћевшничке припрате. Патрон храма Свети Георгије приводи великог челника Радича, првобитног ктитора храма, Исусу Христу који седи на престолу. Они заједнички Христу који их десном руком благосиља подносе веома реалистичан модел Враћевшнице (сл. 73). Даровна повеља великог челника Радича Поступовича преписана је на јужном ступцу на источном зиду и заједно са ктиторским записом из 1737. године фланкира композицију Деизиса, чиме је додатно истакнута сотериолошко-есхатолошка компонента ктиторског чина.¹¹⁷⁷

*

Као што је већ поменуто, и сликарство Драче и Враћевшнице следи, мада је то у другој мање очито и у редукованом облику, упутства која даје *Ерминија*. Управо се неким њеним упутствима из овог приручника могу објаснити одређене иконографске специфичности пореклом из западноевропске уметности као што су *Васкрсење*, *Покољ витлејемске деце*, *Света Тројица* (у Драчи), или многољудно *Распеће* са мотивом коњаника који Христу пробада ребра, детаљ попут крина у представи Благовести (у Враћевшници), итд., које српско сликарство током средњег века и у турском периоду није познавало, а које су у грчком сликарству прихваћене од XVI века.¹¹⁷⁸

*

Грчки сликари донели су са собом у манастир Драчу сцену *Свети Сисоје на гробу Александровом*, Свети Петар и Павле који држе цркву, циклусе о Ноју и Прекрасном Јосифу, *Архател Михаило узима богаташеву душу* и сл. Посебну групу би чинили иконографски мотиви карактеристични за подручје око

¹¹⁷⁶ Као што су влашки мајстори остављали ктиторске портрете у црквама где нису радили под директном контролом неког образованог црквеног лица, тако су и јужнобалкански мајстори који су осликали Драчу били навикли на њихово сликање у својој постојбини. Упор: Т. Пора, *Considération generales sur la peinture postbyzantine en Albanie*, Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est Européennes II, Sofia 1969, 781.

¹¹⁷⁷ За средње вековно схватање ктиторства: В. Марковић, *Ктитори, њихове дужности и права*, ПКЈИФ XXV, Београд 1925, 116.

¹¹⁷⁸ Познато је да *Ерминија* Дионисија из Фурне представља збир упутстава заснован на старијим приручницима и непосредним запажањима аутора на примеру светогорског сликарства и да сумира ранија, у пракси већ прихваћена иконографска решења. М. Медић, *Стари сликарски приручници*, III, 37-43.

Мосхопоља, Корче и Охрида, одакле су сликари дошли и где су претходно радили, као што су *Седмочисленици* или *Јуда са ђаволом на рамену*.¹¹⁷⁹

На северном зиду, испод лука који одваја централни од западног дела наоса, представљен је *Арханђео Михаило узима богаташеву душу*. Иако је доњи део фреске оштећен може се са сигурношћу претпоставити да Арханђео који држи теразије у левој и мач у десној руци, стоји на телу умирућег човека.¹¹⁸⁰ Овај мотив који су са собом донеле јужнобалканске сликарске тајфе у себи обједињава више иконографских типова везаних за Арханђела Михаила – ратника, тријумфатора, водича и мерача људских душа, илуструјући истовремено јеванђеоску параболу о безумном богаташу.¹¹⁸¹ Као пандан овој сцени, на јужном зиду је насликано, данас веома оштећено, *Вазнесење Светог Илије*.

На истом зиду у простору изнад медаљона, приказана је сцена *Свети Сисоје на гробу Александра Великог*. Ова монашка тема уведена је у светогорско сликарство у XVI веку од стране Теофана Крићанина. Сликана је заједно са неколицином морализаторско-дидактичких сцена које су илустровале монашке врлине и смрт.¹¹⁸² У Драчи је смештена на јужни зид западног травеја наоса, у пољу испод лука и изнад траке са медаљонима светитеља, у близини представа других угледних пустињака насликаних у првој зони, на ступцима и потрбушјима лукова.

У северној певници, ближе олтарском простору, иза сцена мучења, насликана је представа словенских даскала, такозваних *Седмочисленика*, која заслужује посебну пажњу (сл. 74). У средишту композиције приказан је Свети Методије како држи у рукама цркву. Око њега су Свети Тирило, Свети Наум,

¹¹⁷⁹ Пореклом сликара може се објаснити и присуство неких светитеља, мање популарних у дотадашњој српској уметности, као што су Свети Кирик и Јулита чије су се мошти налазиле у Охриду у цркви Богородице Болничке, или Света Марина чије су се мошти делом чувале у њој посвећеном манастиру у планини Ланга, у Албанији, више Охридског језера.

¹¹⁸⁰ Од таса теразија које држи Арханђел протеже се, све до доњег дела фреске, структура у форми дима која на основу аналогија са другим сачуваним композицијама, вероватно излази из уста покојника. А. Милошевић, „Арханђео Михаило узима богаташеву душу“ са северних двери иконостаса цркве Светог Илије у Смедеревској Паланци, ШЗ VII, Аранђеловац 2013, 136.

¹¹⁸¹ За порекло и развој теме видети: А. Милошевић, *нав. дело*, 129–144.

¹¹⁸² Ова тема постала је прилично популарна у грчком сликарству, али се код нас веома ретко среће. С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије*, 228. За представе ове теме у српским споменицима XVII века као и за њену симболику и порекло: М. Живковић, *Свети Сисоје над гробом Александра Великог. Једна монашка тема поствизантијске уметности и њени примери у српском сликарству XVII века*, ЗРВИ L, Београд 2013, 913–929.

Свети Климент, Свети Сава, Свети Ангелариј и Свети Горазд. Овај редак иконографски мотив насликан је пре Драче једино у Слимничком манастиру на Преспи, 1612. године.¹¹⁸³ Великих композиционих сличности са представом у Драчи има представа *Седмочисленика* насликана у манастиру Свети Наум код Охрида, коју је 1799–1800. године извео зограф Трипо из Корче. По свој прилици су оба сликара и драчански и онај из Светог Наума, пошла од истог предлошка, уобличеног почетком XVIII века на подручју некадашње Охридске архиепископије.¹¹⁸⁴ Осим прихваћеног мишљења да су Седмочисленике са собом донели сликари који су осликали Драчу, остаје отворена могућност да су насликани по жељи наручиоца или идеатора живописа који је био упознат са актуелним верско-политичким програмима охридских архиепископа на обнови верског и културног живота и који је у њима могао пронаћи паралеле за сличне напоре београдско-карловачких митрополита.

*

На јужном зиду предолтарског простора у Драчи, насликана је сцена *Свети Никола враћа вид Стефану Дечанском*. Ова тема била је омиљена у српском сликарству у годинама после обнове Пећке патријаршије. Као иконографски предлог за ову сцену послужила је илустрација из *Празничног минеја* Божицара Вуковића из 1538. године.¹¹⁸⁵

Сликање локалног светитеља Светог Стефана Пиперског, на потрбушју лука на северном зиду, у науци је објашњавано пореклом ктитора Драче, Станише Марковића. Занимљивост представља чињеница је да је поред овог

¹¹⁸³ П. Миљковић-Пепек, *Историски и иконографски проблеми на непроучената црква Св. Богородица од Слимнички манастир кај Преспанското Езеро*, ЗФФС. 5–6, Скопје 1979/80, 177–208.

¹¹⁸⁴ У време охридског архиепископа Јоасафа, родом из Мосхопоља, слављење Седмочисленика добило је нови подстрек. 1742. године штампана им је у Мосхопољу служба и установљен посебан празник. М. D. Peyfuss, *Die Druckerei von Moschopolis, 1731-1769: Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida*, Wien, Köln 1989, 129-132. Ова композиција чији центар представља архиепископ Методије са црквом у рукама, носи актуелне верско-политичке интенције које истичу Јоасафа као Методијевог наследника на челу „духовне цркве“. Ц. Грозданов, *Портрети на светителите од Македонија од IX до XVIII век*, Скопје 1983, 122. У Драчи се ова сцена може тумачити по истом кључу.

¹¹⁸⁵ М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 365; С. Петковић, *Утицај илустрација из српских штампаних књига на зидно сликарство XVI и XVII века*, Старица XVII, Београд 1967, 93, 94; Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV-XVII века*, Београд 1958, 133.

светитеља забележена година његове смрти – 1730.¹¹⁸⁶

*

У зони изнад стојећих фигура у наосу Драче, представљене су сцене мучења Јована Крститеља и апостола Томе у северној певници и сцене мучења Светог Димитрија, Светог Стефана, Светог Прокопија и Три младића у огњеној пећи, у јужној. Сцена смрти Светог Јована Крститеља насликана је у више епизода, како је описују јеванђеља (Мт. 14:1–12, Мк. 6:14–29) и како то *Ерминија* препоручује.¹¹⁸⁷ Идући с лева на десно приказани су: *Иродова гозба*, *Усековање главе Јована Крститеља* (сл. 75) и *Јован у тамници*. У сцени означеној као *Мучење Светог Апостола Томе*, приказан је тренутак када овог светитеља један од војника пробада мачем.¹¹⁸⁸ Слично је и са осталим мучењима – Светог Димитрија војници пробадају копљима, Светог Стефана каменују, Светом Прокопију одсецају главу – сцене прате вековима утврђене иконографске образце. У сцени *Каменовање Светог Стефана*, приказан је и Савле како седи недалеко од места догађаја, руком показујући на Стефана у знак одобравања крвопролића (сл. 76). У врху композиције су приказана отворена небеса кроз која један анђео пружа Стефану победнички венац као награду.¹¹⁸⁹ На крају овог низа мучења представљена је сцена *Мучење три отрока у огњеној пећи* (сл. 77). Овај догађај описан у трећој глави Књиге пророка Данила представља уједно сведочанство чудесног избављења божијих слугу и праслика је Христовог васкрсења.¹¹⁹⁰ Сцене мучења нису између себе одвојене бордурама, већ се ређају сукцесивно. Овом циклусу припада и већ поменуто *Мучење пророка Исаије*, у правоугаоном пољу испод прозора на северном зиду. Остали мучења насликани су у припрати. На северном зиду приказани су мучења Светог Харалампија – коме два војника деру ножевима кожу, Светог Евстатија Плакиде – који је са својом

¹¹⁸⁶ О прослављању култа овог светитеља видети: Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, 167–172. Овде се као време смрти светитеља наводи 1697. година (о могућности постојања другачијих разлога за сликање Светог Стефана Пиперског у Драчи, биће касније више речи).

¹¹⁸⁷ Р. Hetherington, *нав. дело*, 66; М. Медич, *нав. дело*, 447.

¹¹⁸⁸ Ову сцену Дионисије из Фурне описује другачије: Апостола Тому петорица војника пробада копљима, упор: Р. Hetherington, *нав. дело*, 73; М. Медич, *нав. дело*, 483.

¹¹⁸⁹ Цео догађај описан је у Делима апостолским 7:54–59, 8:1, где се међутим, не помиње анђео, већ Син човечији који седи с десне стране Богу. За касније, барокне формулације ове сцене у српском сликарству видети: Р. Михајловић, *Композиција „Каменовање св. Стефана“ манастира Крушедола*, ЗНМ V, Београд 1967.

¹¹⁹⁰ Цео догађај је испричан у: Данило 3: 1–30.

породицом стављен у ужаленог бакарног бика и Светог Јакова Персијанца – кога су војници исекли на комаде (сл. 78). Ове сцене заједно са мартиријима апостола на своду приправе (*Смрт апостола Петра, Смрт апостола Павла, Вазнесење Светог Јована Богослова и Смрт апостола Марка*) и Покољем витлејемске деце на источном зиду, представљају увод у Христово страдања из певничких простора наоса Драче.¹¹⁹¹

У Враћевшници, осим сцена мучења Светог Георгија које припадају његовом циклусу, нема представљених менолошко/мартиролошких сцена.

3. СЛИКАРИ

Из данашње перспективе посматрано, рекло би се да не располажемо са много извора који би били сведочанство о начинима набавке икона и ауторима који су их израђивали, механизмима продаје и сл. Међутим, на основу визитационих извештаја може се утврдити неколико начина набавке икона. Један, не тако мали број икона, сачувао се из ранијег времена. Приликом страдања и рушења иконе би се преносиле у новосаграђене или оправљене храмове. Парохијске заједнице и појединци куповали су и прилагали иконе. Ређе за целу иконостасну преграду, а чешће сукцесивно: престоне иконе, двери, крст итд. – већ према тренутним могућностима. Иконе су се могле наручити од неког домаћег сликара или набавити од путујућих трговаца. Могле су бити и прилог појединца који су их куповали или доносили са ходочасничких путовања.¹¹⁹²

Прилично велики број „нових“ икона које су пописале митрополијске визитационе комисије сведочи да се највећи контингент неопходних сликаних представа ипак набављао на домаћем тржишту. Када се узме у обзир да је, на пример, и у храмовима сремске епархије постојао велики број икона, очигледно

¹¹⁹¹ Д. Милисављевић, *Драча, цртежи фресака*, 4.

¹¹⁹² У иришкој и митровачкој цркви евидентиране су 1733. године четири, односно две солунске иконе. Д. Руварац, *Српска Митрополија карловачка око половине XVIII века*, Карловци 1902, 109, 88. Митровачкој цркви је велике иконе Христа и Богородице, светогорске од Солуна, „дјело изјадное“, даровао је господар Миља, поклоник Божјег гроба. *Исто*, 88. Већ помињане иконе у Винчи, по свој прилици су јерусалимског порекла. Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 164.

је да је продукција била изузетно велика јер је морала да задовољи повећану потражњу. Међу онима који су се бавили производњом икона било је калуђера, свештеника, световњака.¹¹⁹³

У пописима митрополиских визитационих комисија, на иконостасима парохијских храмова срећемо „московске“ образе и то само у грочанском, смедеревском и београдском дистрикту. У смедеревској цркви Светог Георгија, на пример, све иконе у приступној зони су пописане као московске. Слично је и у Коларима, обе цркве у Гроцкој и у Железнику, где извештај бележи да су све наведене иконе мале и московске.¹¹⁹⁴ У селу Лесковац у Београдском дистрикту има десет, а у Бељину петнаест малих московских икона.¹¹⁹⁵ У селу Ливаде поред старих икона срећу се и три московске, док у Великом Селу наилазимо на само једну московску.¹¹⁹⁶ Како и где су за парохијске цркве куповане ове „московске“ иконе, не можемо са сигурношћу да тврдимо. Зна се да су на територију Београдско-карловачке митрополије долазили такозвани „московитери“ који су продавали иконе, а неки од њих и сами сликали.¹¹⁹⁷ Руски трговци посећивали су вашаре у већим местима и са богослужбеним књигама вероватно продавали и иконе.¹¹⁹⁸ Ово сликарство припада традиционалним оквирима и представља симплификовану и рустичну варијанту званичног, барокног сликарства мајстора царске палате.¹¹⁹⁹

Манастир Раковица представља посебан случај јер су на њеном иконостасу биле репрезентативне руске иконе које је, уз многе друге поклоне и царску грамату да може да сакупља милостињу за манастир сваке седме године, добио током боравка у Москви раковачки јеромонах Григорије. Четири иконе са

¹¹⁹³ М. Костић, *Сликарски занат код Срба у 18. веку*, ГИДНС III, св. 1, Нови Сад 1930, 42, 46.

¹¹⁹⁴ Г. Витковић, *Извештај Максима Радковића*, 187, 194, 196, 199, 208.

¹¹⁹⁵ Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 145.

¹¹⁹⁶ Г. Витковић, *нав. дело*, 189, 202.

¹¹⁹⁷ М. Јовановић, *Руско-српске уметничке везе у XVIII веку*, ЗФФ VII-1, Београд 1963, 390-391; Д. Медаковић, *Иконостас Георгија Герасимова московитера у Доњој Ковачици из 1724. године*, ЗЛУМС 21, Нови Сад 1985, 369-375.

¹¹⁹⁸ Можемо да претпоставимо да се трговина иконама одвијала на сличан начин као трговина књигама. Добро организовани руски трговци су преко Пољске и Украјине долазило до Бугарске, Баната, чак до Јадрана. М. Јовановић, *Руско-српске уметничке везе у XVIII веку*, 383.

¹¹⁹⁹ М. Костић, *Сликарски занат код Срба у 18. веку*, 41-42; М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 145. За огромну продукцију икона у Русији XVII и XVIII века у центрима масовне производње, као и за њу везану трговинско-дистрибутивну мрежу, видети: О. Tarasov, *Icon and Devotion, Sacred Spaces in Imperial Russia*, London 2002, 52-57.

представама крилатог Светог Јована Претече (сл. 79), Светог Николе (сл. 80), Света Три јерарха (сл. 81) и Богородице са Христом и пророцима (сл. 82) су рад царских мајстора Ивана Максимова, Спиридона Григорјева, Тихона Иванова Филатјева и Леонтија Стефанова, настале 1687. у московској Оружејној палати и првобитно су биле намењене манастиру Ватопед на Светој Гори.¹²⁰⁰

Присуство великог броја „икона на папиру“ на иконостасима парохиских цркава сведочи о доступности ове врсте светих слика у трећој и четвртој деценији XVIII века.¹²⁰¹ Њих су доносили ходочасници са путовања, али и монаси који су долазили да за своје манастире просе милостињу. Због крхкости папира као материјала, очувао се веома мали број „папирних икона“ с почетка XVIII века, а на основу пописа митрополијских комисија немогуће је разлучити да ли су биле дрворези домаћих уметника или бакрорези које су радили западноевропски гравери.¹²⁰²

Међу великим бројем сликара који су радили у трећој и четвртој деценији XVIII века на територијама Сервијске и Ваљевске епархије, из сачуваних записа на иконама сазнајемо само име Георгија Стојановића. Њега срећемо као житеља Доње вароши 1733-1734. године у списку приложника београдске Саборне цркве. Зограф Георгије, како се наводи у *Регистру приложника*, дао је скромну суму од 1 форинте.¹²⁰³ Годину дана касније насликао је престоне иконе за новоподигнуту цркву Светог Јована Крститеља у доњобеоградској вароши.¹²⁰⁴ Са падом Београда

¹²⁰⁰ З. Ракић, *Великореметске иконе из 1687. године и њихови аутори*, ЗЛУМС 22, Нови Сад 1986, 128. Због неуспеха у рату и повратка северне Србије под турску власт, братство манастира бежи у Срем 1739. године и наставља се у Великој Ремети. Тада су пренете и поменуте иконе.

¹²⁰¹ Студије које су се бавиле овом тематиком, иако располажу са много више материјала из друге половине XVIII века, истичу да је и раније постојао разрађени механизам у којем учествују манастири и цркве, ходочаснички центри и места где су се чувале важне реликвије или чудотворне иконе који наручују серије бакрореза са приказима светих места или одређених, посебно поштованих светитеља од штампарија у Венецији, Бечу, Москви, често прилозима имућних верника. D. Papastratos, *Paper Icons, Greek Orthodox Religious Engravings 1665-1899*, I, Athens 1990, 20-21.

¹²⁰² Појединачни графички листови пратили су судбину штампаних антимиона, којих има више сачуваних из овог периода. Љ. Стошић, *Српска уметност 1690-1740*, Београд 2006, 221-234.

¹²⁰³ Д. Ј. Поповић, *Грађа за историју Београда од 1711-1739. год*, 78, 80.

¹²⁰⁴ Д. Руварац, *Храм рођества Св. Јована у Новој Вароши*, СС XIV, бр. 5, Сремски Карловци 1904, 105-106; Б. Голубовић, *Георгије Стојановић (? – 1746)*, Нови Сад 1990, 33-34.

и повратком Србије у Турске руке, Георгије Стојановић прелази у Карловце где делује у кругу патријарха Арсенија IV и добија значајне наруџбине.¹²⁰⁵

На основу једног документа из 1734. године сазнајемо да је у Београду живео и радио зограф Христо и да се код њега иконописању учио Јанко Станков.¹²⁰⁶ Осим покушаја једног броја истраживача да овог зографа повежу са неким од сликара истог или сличног имена – нпр. са Христом, једним од помоћника Давида из Селенице у цркви Светог Николе у Мосхопољу,¹²⁰⁷ или са Христифором Цефаровићем,¹²⁰⁸ не располажемо никаквим информацијама о његовој потоњој делатности.

*

За неколико сачуваних фреско целина из времена аустријске владавине Србијом, а са подручја Сервијске и Ваљевске епархије, познати су сликари – што из архивске грађе, што по сачуваним записима које су оставили на фрескама, што на основу препознатљивог ликовног израза или карактеристичних иконографских детаља.

За хронолошки прву фреско целину из овог периода познато је име аутора – јеромонаха Стефана Раваничанина. Он се у порушени манастир Раваницу вратио још пре склапања мира 1718. године, поправио је цркву и из основа подигао припрату и до 1721. године осликао њене највише зоне.¹²⁰⁹ У науци је истицана чињеница да Стефан Раваничанин није поседовао систематско сликарско образовање, што се манифестовало у непропорционалним фигурама, очигледном не употребљавању предложака и картона, не мерењавању зидне површине, сировом колориту, неспретном цртежу итд.¹²¹⁰ Не зна се зашто је након осликавања свода и највиших зона монах Стефан напустио осликавање

¹²⁰⁵ Б. Голубовић, *нав. дело*, 8-16.

¹²⁰⁶ АСАНУК фонд Б, 5/1719.

¹²⁰⁷ Л. Шелмић, *Српско зидно сликарство XVIII века*, 23.

¹²⁰⁸ О. Микић, *Христифор Жефаровић и живопис манастира Бођана*, у: *Дело Христофора Жефаровића*, Нови Сад 1962, 8.

¹²⁰⁹ Митрополијски визитатор из 1733. године бележи да је неки даскал Стефан подигао припрату на свод и изнутра утврдио са четири стуба и живописао само свод. АСАНУК фонд А, 137/1733.

¹²¹⁰ Л. Шелмић, *нав. дело*, 12.

припрате, па је тек деценију и по након тога, сликарска радионица Андреја Андреовича завршила радове осликавајући доње зоне.¹²¹¹

Две скоро у потпуности очуване репрезентативне целине зидног сликарства из првих деценија XVIII века налазе се манастиру Драчи и Враћевшници. Зидно сликарство ових цркава које су извеле јужнобалканске и влашке радионице, креће се у оквирима традиционалне сликарске поетике која се, на први поглед, може окарактерисати као логичан наставак вишевековне традиције која је на балканским просторима живела током средњег века и у периоду турске доминације.¹²¹² У континенталном делу Грчке под Отоманском влашћу крајем XVII века зидним сликарством се баве углавном „сеоске“ тајфе које осликавају стотине квадратних метара зидова парохиских и манастирских цркава фрескама. Оне су снабдевене различитим предлошцима, скицама и цртежима које копирају и кроз које у стандардне иконографске репертоаре улази тематика западноевропске уметности, али са видним недостатком теолошког и уметничког образовања.¹²¹³ Са друге стране, критско сликарство улази у своју завршну фазу, а након пада Ираклиона под турску власт 1669. године сликари-избеглице се разилазе по јонским и егејским острвима све до Венеције, као и по градским центрима у континенталним деловима Грчке. У сусрету са локалним традицијама стилска јединственост критске школе уступила је место различитим сликарским усмерењима.¹²¹⁴ Тако почетком XVIII века коегзистирају међусобно прилично различите, чак супротстављене тенденције: оне са Свете горе су се залагале за повратак узорима с краја XIV века оличеним у сликарству Панселина, док су оне са јонских острва нагињале потпуној вестернизацији религиозног сликарства. Истовремено, поменуте локалне тајфе

¹²¹¹ Исто, 12; Стошић, *Српска уметност 1690-1740*, 92-93.

¹²¹² Током овог периода, а нарочито у време обнове Пећке патријаршије у XVI веку, црквено сликарство одликовало се изразитом конзервативношћу и затвореношћу како за утицаје са Запада, тако и за оне који су долазили из Грчке. Стилски и иконографски узор пронађени су у сопственој баштини, посебно у споменицима с краја XIII и почетка XIV века. За сликарство овог периода видети: С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије, 1557-1614*, Нови Сад 1965, нарочито: 111-113.

¹²¹³ *Post-Byzantium: The Greek Renaissance, 15th – 18th Century Treasures from the Byzantine & Christian Museum, Athens*, Athens-New York 2002, 18.

¹²¹⁴ M. Chadzidakis, *Considération sur la peinture postbyzantine en Grèce*, Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes II, Sofia 1969, 706.

настављају да раде уносећи наивне реалистичке детаље и мотиве из свакодневног живота.

Света Гора је у овом периоду постала један од важних центара живе уметничке активности. Под утицајем критских сликара, прихваћене су овде многе иконографске новине западног порекла, одакле су се шириле у остале делове православног света којима је Света Гора била гаранција догматске исправности и уметничког престижа.¹²¹⁵ У XVIII веку јача тенденција ка враћању узорима из времена Палеолога. Ова струја ослањала се на традицију старих технологија и тематике. Њен главни представник био је сликар Дионисије из Фурне, много познатији као аутор *Ерминије*.¹²¹⁶ Управо у овом сликарском приручнику Дионисије као узор истиче Манојла Панселина, познатог солунског сликара са краја XIII века, угледно име које гарантује православност.¹²¹⁷

Са јонских острва која су се налазила под дугогодишњом венецијанском влашћу, стижу другачији утицаји. Ово сликарство одликовало се све већим прихватањем тековина италијанске уметности тога доба.¹²¹⁸ Стилском симбиозом традиционалних схватања и западних утицаја, мењала се суштински византијска концепција слике. Од ранијих облика задржавало се само онолико колико је било потребно да би се одржао континуитет између старог и новог.¹²¹⁹

Након делимичног осликавања раваничке припрате, прва већа фреско целина на територији Краљевине Србије била је црква Светог Николе у Манастиру Драча. За осликавање задужбине оберкапетана српске милиције Станише Марковића, угледног, имућног и блиског митрополиту Викентију Јовановићу, доведени су најбољи сликари који су у том тренутку били на располагању. Сликари драчанског живописа припадају компромисној сликарској струји која је негована у северозападним деловима Грчке, простирала

¹²¹⁵ Исто, 708.

¹²¹⁶ За ликовни и литерарни опус овог сликара, видети: P. Hetherington, "The Painter's Manual" of Dionysius of Fourna, London 1974, II-IV. М. Медих, *Стари сликарски приручници* III, 17-26.

¹²¹⁷ P. Hetherington, *нав. дело*, 3-4.

¹²¹⁸ На Крфу је 1729. године први пут осликан свод једне православне цркве, где су композиционо и стилски опонашана Веронезеова дела. М. Chadzidakis, *Considération sur la peinture postbyzantine en Grèce*, 710.

¹²¹⁹ П. Васић, *Поствизантијско сликарство у Србији у XVIII и XIX веку*, Градска култура на Балкану (15-19. век), БИ САНУ, Београд 1984, 224. У овој средини стасава сликар Панајотис Доксарас, познат такође по спису названом *Трактат о сликарству*, вероватно преводу са италијанског неке маниристичке прераде познатог Леонардовог дела. М. Медих, *нав. дело*, 13-14.

се ка југу и ка суседним земљама. Крај XVII и почетак XVIII века представљао је период експанзије многих трговачких центара. У градовима југозападне Македоније и јужне Албаније, нарочито у познатим цинцарским средиштима Мосхопољу и Корчи, цвета сликарство прилагођено укусу богатих трговаца и занатлија, који својим прилозима омогућавају изградњу и осликавање великог броја цркава.¹²²⁰ Сликаство ове групе, своје корене има у уметности Свете горе и поштује исте палеологовске принципе које препоручује Дионисије из Фурне. Оно ипак, развија једну уметност са сопственим одликама, слободног и реалистичког духа, а традиционални иконографски типови сликани су природније и са више живости.¹²²¹ Делатност зографа са ових простора може се пратити кроз цео XVIII век и сеже чак до крајњих северних области насељених православним живљем.¹²²² Најистакнутији представник ове групе је Давид из Селенице, који је заједно са сарадницима Константином и Христом, осликао базилику Светог Николе у Мосхопољу.¹²²³ Управо се за сараднике зографа Давида Константина и Христу сматра да су са својом радионицом извели живопис драчанског храма, олтарски простор и наос манастира Војловице, као и две лунете на западном зиду ресавске припрате.¹²²⁴

Друга монументална фреско целина која се може мерити са драчанским сликаним ансамблом, је живопис у цркви Светог Георгија у манастиру Враћевшница, настао 1737. године. Главни мајстор Андреј Андреович са „братијом“, тј. члановима сликарске дружине, потписао се на западном зиду североисточног пиластра у припрати, одмах испод ктиторског натписа.¹²²⁵ Осим главног мајстора своје потписе су оставили и Првул, Неделко, Никола, Георгије,

¹²²⁰ Т. Popa, *Considération generales sur la peinture postbyzantine en Albanie*, Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est Européennes II, Sofia 1969, 780

¹²²¹ Исто, 781.

¹²²² У другој половини XVIII века, Теодор Симеонов Грунтовић, родом из Мосхопоља, осликао је са својом радионицом цркве у Српском Ковину и Стоном Београду. С. Петковић, *Живопис цркве Успења у Српском Ковину*, ЗДНМС 23, Нови Сад 1959, 46-67; Д. Давидов, *Иконе српских цркава у Мађарској*, Нови Сад 1973, 38.

¹²²³ За дела овог сликара, видети: В. Поповска-Коробар, *Иконе из XVIII века из цркве Св. Димитрија у Битољу*, СДИУ 17, Београд 1986, 96. За стилске одлике: Н. Nalibani, *L'oeuvre du peintre David Selenicasit*, Monumentet 1, Tirana 1971, 125-126.

¹²²⁴ За њихову делатност видети: В. Поповска Коробар, *Иконописот во Охрид у XVIII век*, Скопје 2005, 74-85, са старијом литературом.

¹²²⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, 109; Д. Милисављевић, *Враћевшница, цртежи фресака*, ГМС, Нови Сад 1990, 3.

Филип Андреович и Шербан. Иста дружина осликала је и доње зоне припрате манастира Раванице. Ликовни израз ове путујуће дружине припада традиционалном сликарству које је у Београдско-карловачку митрополију дошло преко Влашке и Олтеније. Сликари Враћевшнице формирали су се на уметничким схватањима негованим у влашкој кнежевини у време владавине Шербана Кантакузина и Константина Бранковеануа. Крајем XVII и у првим деценијама XVIII века Влашка доживљава културни препород. Букурештанска академија важила је за либералнију од цариградске,¹²²⁶ заснована на принципима неоаристотелијанизма који је у домену секуларног знања важио за једини прихватљиви филозофски и научни систем.¹²²⁷ Румунски владари сматрали су се наследницима византијских василевса¹²²⁸ и у складу са том идејом и уметност коју су протажирали следила је идеал поствизантијског сликарства блиског схватањима Дионисија из Фурне.¹²²⁹ Водећи сликар ове конзервативне линије био је Константин који у Букурешт долази почетком 80-их године XVII века. Главно дело му је декорација манастира Хурези где је радила сликарска школа у којој су се формирали сликари који ће оваква стилска схватања проширити по другим деловима Румунијем као и у Србији. Ово сликарство било је веома учено, компликовано и конзервативно. Користи поствизантијска иконографска решења у која су инкорпориране неке западноевропске иконографске формулације. Уситњене композиције, мноштво ликова са одступањем од византијске традиције које се манифестује у монументалним ктиторским фигурама.¹²³⁰ Главни мајстор у дружини која осликава део раваничке припрате и манастир Враћевшницу Андереја Андреович, изучио је сликарство уз свог оца Андреја који је својевремено сарађивао са Првом Мутуом, радио у Хурезима и другим храмовима Олтеније. Заједно изводе зидно

¹²²⁶ F. Rovithis, D. Ionescu, E. Rovithis-Livaniou, *Greek Scholars at the Princely Academies in Bucharest and Jassy*, RAJ, 23 (1), 2013, 35.

¹²²⁷ V. N. Makrides, *Science and the Orthodox Church in 18th and early 19th Century Greece: Sociological Considerations*, BS 29 (1), 1988, 268-269.

¹²²⁸ Оживљавање византијске империјалне иконографије комбиноване са барокном историографијом, нарочито је било изражено током владавине Шербана Кантакузена. D. Ionescu, *Ideal and Representation. The Ideal of the Restoration of the Byzantine Empire during the Reign of Serban Cantacuzino (1678-1688)*, RESEE XII (4), Bucarest 1974, 523-535. N. Iorga, *Byzance après Byzance: Continuation de l'Histoire de la vie byzantine*, Bucarest 1971, 186-189.

¹²²⁹ М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 143.

¹²³⁰ Љ. Шево, *Српско зидно сликарство 18. вијека у византијској традицији*, 197.

сликарство манастира Шемљуга у Банату 1730. године, након чега Андреј Млађи постаје водећи сликар радионице.¹²³¹

4. АНГАЖОВАНА УЛОГА СЛИКЕ

У разматрањима српске уметности XVIII века сликарство цркве Светог Николе у Драчи и цркве Светог Георгија у манастиру Враћевшница сврставано је у традиционалне уметничке токове који су следили поствизантијске сликарске обрасце и византијску концепцију религиозне слике. Због одређених иконографских новина које се у сликарству на подручју обновљене Пећке патријаршије нису сретале у XVI и XVII веку, ово сликарство је окарактерисано као „прелазни“ период ка коначном прихватању тековина барока као званичне и протажиране пикторалне поетике од стране високе јерархије српске цркве у петој деценији XVIII века.¹²³² Од две разматране живописне целине, она у Драчи на први поглед изгледа традиционалније, делујући више као природни наставак светогорског сликарства претходних векова, блиска идеалима савременог сликара Дионисија из Фурне.¹²³³ Примећен је чак и недостатак реалистичких детаља и „жанр композиција“, које је сликарска тајфа које је извела драчански живопис по правилу изводила у другим црквама које је осликавала у Мосхопољу, Арденици, Виткуку, Костуру, Охриду итд.¹²³⁴ Сликаство Враћевшнице нуди много више барокизованих детаља, попут богато украшеног златног престола у сцени Хетимасије или оних на којима седе Богородица у конхи апсиде или Христ

¹²³¹ За споменике Бранковеану стила, сликаре и радионице које су га преносиле, видети: Љ. Стошић, *Зидно сликарство зографске групе Андреа Андреовича у Враћевшници*, у: На размеђу Истока и Запада: студије и чланци о новијој српској уметности, Београд 1999, 97-99; Иста, *Српска уметност 1690-1740*, 93-95; Љ. Шево, *нав. дело*, 197-198.

¹²³² За сликарство Враћевшнице као тзв. прелазни период од традиционалне ка барокној уметности, видети: Љ. Стошић, *Српска уметност 1690-1740*, 96.

¹²³³ Љ. Стошић истиче да је сликарство Драче тако очигледно традиционално да не доводи у недоумицу истраживаче да је реч о целини која припада „новом стилу и времену“. Љ. Стошић, *нав. дело*, 96. Љ. Шево сматра да се у делу главног драчанског мајстора среће „класицизам својствен византијском сликарству (који) ни послје толико вијекова понављања није изгубио свјежину“. Љ. Шево, *Мајстори из околине Мосхопоља у српском живопису XVIII вијека*, НВ VIII, Ниш 2010, 402.

¹²³⁴ Т. Попа *Considération générales sur la peinture postbyzantine en Albanie*, Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est Européennes II, Sofia 1969, 781.

у ктиторској композицији. Богато декорисане светитељске одоре и други орнаменти указују на сусрет дружине Андреје Андреовича са барокном уметношћу у образованој средини Влашке кнежевине у епохи Шербана Кантакузина и Консатантина Бранковеануа. Међутим, и поред уочених иконографских необичности и стилског израза нетипичног за српску црквену уметност ранијих векова, сликарство Враћевшнице које су 1737. године извели влашки мајстори, по мишљењу већине истраживача, у великој мери понавља старији, средњевековни живопис с почетка XV века.¹²³⁵

Насупрот живопису Враћевшнице, у драчанском сликарству евидентан је извештај број сцена које сведоче о новој, ангажованој улози коју религиозна слика добија у храму као месту окупљања одређене публике којој се слика обраћа и којој преноси поруку. Неуобичајено велики број сцена мучења и смрти светитеља представљених у Драчи, не само у припрати како је то уобичајено за менолошку тематику, већ и на изузетно истакнутим местима у певничким просторима, не може се објаснити само традицијом сликаних менолога.¹²³⁶ Њихово сликање илуструје прихватање идеја активне побожности у Београдско-карловачкој митрополији и нове улоге слике која је добила значење као *utilitas pictura*, снажног емоционалног покретача и мнемоничког подсетника.¹²³⁷ Примери активне побожности тражени су у раној историји цркве – хришћански светитељи који „подносе многе муке као добри војници Христа Исуса“ (II Тимотеју 2:3), представљени на зидовима Драче, требало је својим животима, а нарочито својим мученичким смртима, да обезбеде моделе за имитацију, а њихова снага да охрабри хришћане који су и сами изложени прогонима.

У односу на средњевековну религиозну праксу, квалитативну промену која се одиграла средином XVI века, представљала је нова, активна улога католичке цркве која се обраћала широком аудиторијуму, социјално и образовно

¹²³⁵ За овакве ставове, са наведеном старијом литературом: З. Златић Ивковић, *Прилог препознавању задужбине Радича Поступовића у храму манастира Враћевшнице*, у: Уметност и њена улога у историји: између трајности и пролазних –изама, посвећен сећању на проф. др Миодрага Јовановића (1932–2013), Косовска Митровица 2014, 131–143.

¹²³⁶ М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 365.

¹²³⁷ А. Милошевић, *Сцене мучеништва као визуелни подсетници за активну побожност – од раних језуитских фреско циклуса до цркве Светог Николе у манастиру Драча*, у: Простори памћења II, Београд 2013, 9–23.

хетерогеном. Зато је било неопходно тематско и стилско усклађивање коришћеног медија (проповеди, слике) са потребама и могућностима циљне групе којој је намењен. Реторички приручници тога времена, истичу да је најважнија дужност проповедника да убеди, тј. да подучи и покрене публику и пружи јој задовољство, што је опште место у реторици. Црквени говорник не сме да заборави да његови слушаоци нису само они образовани, већ и обични људи чија срца треба усмерити ка покајању и љубави према Господу.¹²³⁸ Као најважнији експоненти духа католичке реформације, језуити су се, у малтене свим сегментима деловања, залагали за активни приступ вери. О томе сведочи оснивачки акт Друштва који као главно послање реда истиче „одбрану и пропагирање вере и напредак душа у хришћанском животу и доктрини“.¹²³⁹ Овом послању били су подређени теологија и визија образовања, који су постали конституитивни елементи барокног културног модела, умногоме превазилазећи географске и конфесионалне границе.¹²⁴⁰ Из истих побуда језуити су подстицали и промовисали употребу слика.¹²⁴¹ Лојола је препознао моћ сећања, нарочито оног визуелног, које може да у ум призове неки објекат или догађај много времена након што је почетни стимулус прошао, и што је још важније, може да подстакне на личну акцију. Религиозна слика, слично као образовање и молитва, могла је бити од помоћи у духовном расту, али је сваком понаособ остављена одлука да ли ће ту помоћ прихватити или одбацити, тј. одабрати да дела или

¹²³⁸ Приручници дају савете како проповедати различитим друштвеним групама: црквеним лицима, племићима, трговцима, војницима, студентима и упутства како вернике подстаћи на пост, побудити наду, страх или друга хришћанска осећања. F. J. McGinnes, *Preaching Ideals and Practice in Counter-Reformation Rome*, SCJ XI/2, Kirksville 1980, 120-121. Проповедницима се препоручује да користе омилитичку литературу као проверену у интерпретацији Светог писма. Исти, *Right Thinking and Sacred Oratory in Counter-Reformation Rome*, New Jersey 1995, 44-46.

¹²³⁹ Цео текст *Formula Instituti* (була *Exposcit debitum*) из 1550. године, у: R. A. Maryks, *Saint Cicero and the Jesuits, The Influence of the Liberal Arts on the Adoption of Moral Probabilism*, Ashgate 2008, 16.

¹²⁴⁰ За прихватање схоластицизма као теолошког концепта и његово прилагођавање практичним потребама, као и транспоновање ренесансног хуманизма у хришћански, видети: J. W. O'Malley, *The First Jesuits*, Cambridge-London 1993, 241-264; F. C. Cesareo, *The Collegium Germanicum and the Ignatian Vision of Education*, SCJ XXIV/4, Kirksville 1993, 825-841.

¹²⁴¹ Слично средњовековним ауторима, Игњације Лојола у *Духовним вежбама* као главно стимулишуће средство приликом медитације, уводи идеју „виђења места“. У примени овог концепта он се ослањао на посматрачеву моћ имажинације али и његово познавање визуелних уметничких садржаја. Покушавајући да замисли Витлејем или брдо Голготу човеков ум се обраћа познатим визуелним прототипима. J. Chipps Smith, *Sensuous Worship, Jesuits and the Art of the Early Catholic Reformation in Germany*, Princeton and Oxford 2002, 35.

не.¹²⁴² Идеју да вера није више ствар личног спасења, већ активна борба, најбоље илуструје пример језуита који наступају као активни војници „борбене цркве“.¹²⁴³

Тридентски концил препоручује употребу религиозних слика позивајући се на одлуке Никејског сабора и истиче њихову дидактичку и етичку улогу у религиозном животу верника.¹²⁴⁴ У складу са веровањем да оно што се види остаје трајно запамћено, корисни примери хришћанских светитеља, насликани пред очима верника, могу подстаћи посматрача да их опонаша.¹²⁴⁵ Теоретичари контрареформације сматрали су важнијим истинитост у приказивању од спољашње физичке лепоте. Мартирији светитеља и муке Христове, теме су које могу да побуде побожност и повод да се прикажу све страхоте догађаја.¹²⁴⁶ Ову окупираност позног XVI века сценама мартирија, илустровала је и бројна мартиролошка литература, као на пример Баронијусов *Martyrologium*, који описује животе ранохришћанских мученика, или Сиријусов шестотомни *De probatis sanctorum historiis*.¹²⁴⁷ Приручници као што је *Trattato de gli instrumenti di martirio*, илуструју до застрашујућих детаља и категоризују различите начине мучења.

Почевши од друге половине XVI века, велики број римских цркава, капела и других објеката намењених образовању свештеника и мисионара које су водили језуити, добио је фреско циклусе са мартиролошком тематиком који изражавају идеје активне побожности. Данас скоро у потпуности изгубљене фреске у комплексу новицијата Сан Андреа ал Квиринале, сведочиле су о

¹²⁴² Посттридентска атмосфера обнове и консолидовање уздрманих позиција цркве, условили су промену схватања побожности и истакли улогу воље појединца у спасењу. Таква схватања илуструје изрека Игњација Лојоле: „Moli se kao da sve ovisi o Bogu, ali sudeluj tako kao da samo o tebi ovisi hoćeš li biti spašen“. A. Franzen, *Pregled povjesti crkve*, Zagreb 1988, 269.

¹²⁴³ За унутрашње уређење језуитског реда и њихову делатност, видети: J. Broderick, DI, *Privatizacija*, Zagreb 1979.

¹²⁴⁴ H. J. Schroeder, O. P., *The Canons and Decrees of the Council of Trent*, Rockford. 1978, XXV Sess, 216; За одлуке Тридентског сабора о улози религиозних слика и њиховим утицајима: A. Blant, *Artistic Theory in Italy 1450-1600*, Oxford-New York 1988 (2), 107 и даље.

¹²⁴⁵ D. Freedberg, *The Representation of Martyrdoms During The Early Counter-Reformation in Antwerp*, BM 118 (876), London 1976, 136.

¹²⁴⁶ Ђилио да Фабриано препоручује да у сценама Страдања, Христ треба бити приказан „измучен, крвав, поплуван, попуцале коже, израњављен, деформисан, блед и ружан“, видети: A. Blant, *нав. дело*, 127.

¹²⁴⁷ Такође је бројна била и литература о страдањима савремених мученика, које су погубили јеретици или су страдали ширећи веру у далеким крајевима. Упор: D. Freedberg, *нав. дело*, 136, 137.

прецизно осмишљеној улози религиозне слике, њеном односу са стварним архитектонским простором и његовом функцијом, као и циљној публици коју су чинили полазници школе, будући језуити.¹²⁴⁸ Тема мучеништва овде је тесно везана са мисионарским радом, али и обновљеним култом ране цркве која представља нормативни идеал за садашњост.¹²⁴⁹ Ове представе подстицале су младе полазнике на размишљање о позиву који су изабрали, учествовале у њиховом моралном обликовању и обезбеђивале им неопходна визуелна искуства као припрему да једног дана и сами прихвате пут мучеништва. У капели енглеског колегија, Сан Томазу Кентерберијском, зидови су „од пода до плафона“ били прекривени сликама енглеских мученика које су укључивале и недавна мучеништва.¹²⁵⁰ Један од најупечатљивијих сачуваних фреско циклуса и у своје време најфасцинантнијих, је онај из Санто Стефано Ротондо, цркве немачко-мађарског колегија, са преко тридесет монументалних сликаних представа са сценама мучеништва.¹²⁵¹ Изузетна суровост и бруталност насликаних сцена може се објаснити управо наменом коју су ове слике имале у језуитским семинарима. Сцене мартирија требало је да помогну будућим мисионарима да утврде у вери своје душе знајући да слична судбина можда и

¹²⁴⁸ Иконографски програм новицијата могуће је реконструисати захваљујући детаљним описима Луја Ришеома у делу *La Peinture spirituelle* (1611). G. A. Bailey, *Between Renaissance and Baroque, Jesuit Art in Rome 1565-1610*, Toronto-Buffalo-London 2009, 48.

¹²⁴⁹ G.A. Bailey, *Italian Renaissance and Baroque Painting Under the Jesuits and its Legacy Throughout Catholic Europe, 1565-1773*, in: *The Jesuits and the Arts 1540-1773*, eds. J. W. O'Malley, G.A. Bailey, Philadelphia 2005, 130. У соби за рекреацију, на пример, раме уз раме са ранохришћанским мученицима, били су насликани портрети стотина језуита пострадалих у свим деловима света, који у тренутку сликања још увек нису били канонизовани. G. A. Bailey, *Between Renaissance and Baroque*, 61-68.

¹²⁵⁰ Оне су биле намењене у првом реду младим свештеницима који су овде обучавани да заузму прве борбене линије у окршају са протестантима, а које је у Енглеској и Велсу очекивала, малтене сигурна смрт, као и радозналој пастви која је долазила да види живе мученике и диви се њиховој горућој вери. G. A. Bailey, *Italian Renaissance and Baroque Painting*, 145; É. Mâle, *L'art religieux après le Concile de Trente, étude sur l'iconographie de la fin du XVIe siècle, du XVIIe du XVIIIe siècle*, Paris 1951, 109-111; C. M. Richardson, *Durante Alberti, the Martyrs' Picture and the Venerable English College, Rome*, PBSR 73, 2005, 223-263.

¹²⁵¹ За тематику и улогу ових фресака видети: E. Male, *L'art religieux apres le concile de Trente*, Paris 1951, 111-112; T. Buser, *Jerome Nadal and Early Jesuit Art in Rome*, AB 58 (3), 1976, 424-433; L. H. Monssen, *Rex Glorioso Martyrum: A Contribution to Jesuit Iconography*, AB 63 (1), New York 1981, 130-137. Старешина колегија Микеле ди Лорето са поносом истиче да је мало оних који гледајући ове мученике и муке које подносе, могу задржати сузе. G. A. Bailey, *Between Renaissance and Baroque*, 128-129.

њих очекује,¹²⁵² и распале код њих исти мисионарски жар који су имали ранохришћански светитељи.¹²⁵³

Идеје активне побожности нису биле стране културној средини Карловачке митрополије. Оне су заједно са реформисаним украјинским богословљем стигле још у првим деценијама XVIII века.¹²⁵⁴ Ове идеје биле су усмерене не само против агресивне католичке пропаганде, већ и у правцу верских ратова против Турске. Сцене мучеништва, схваћене на овај начин, у смислу пропагандних програма, нису биле широко прихваћене у сликарству Карловачке митрополије у XVIII веку. Познато је само неколико монументалних примера, од којих су најпознатији *Каменовање Светог Стефана* из Крушедола и *Мучење Свете Варваре* који је за пакрачког епископа Павла Авакумовића насликао Теодор Илић Чешљар.¹²⁵⁵

Представе мучеништва у Драчи нису, међутим, настале директним угледањем на украјинске или западне узор, већ су их са собом донели јужнобалкански сликари који су овај манастир живописали. Они припадају групи мучеништва који су под утицајем струјања са запада доживели трансформацију у односу на менолошку тематику. По својим морфолошким карактеристикама ове представе су остале у оквирима традиционалног стилског језика и иконографских образаца, али су истовремено постале носиоци ангажованих идеја активне побожности.

Представе мучења и смрти светитеља појавили су се у источној цркви још у постиконокластичком периоду у минијатурама рукописа. Њихово приказивање било је тесно повезано са омилитичком праксом и хагиографском литературом. Приближно у исто време, јављају се ове сцене и у зидном сликарству – патријарх Фотије у једној хомилији помиње сцену „борбе и битке мученика“ којима су били прекривени галерија и лукови Нове цркве у

¹²⁵² S. J. Freedberg, *Painting in Italy 1500–1600*, New Haven 1993(3), 649.

¹²⁵³ Ове фреске илуструју прву универзалну мисију и истовремено „хришћански 'археолошки театар', који је лако запамтити и који је користан за молитву и медитацију“, L. H. Monssen, *нав. дело*, 137.

¹²⁵⁴ Положај који је у XVII веку имала Украјина под пољском влашћу, био је у неку руку сличан положају Срба у Хабсбуршкој царевини. Е. М. Пашченко, *Актуелизација средњовековља у украјинском и српском бароку*, у: *Западноевропейски барок и византијски свет*, 67, 68.

¹²⁵⁵ За ове сцене видети: Р. Михајловић, *Композиција „Каменовање св. Стефана“ манастира Крушедола*, 389–396; М. Тимотијевић, *Теодор Илић Чешљар 1746–1793*, Нови Сад 1989, 55–61.

Цариграду.¹²⁵⁶ Развој сцена мартитирија може се пратити и кроз развој менолошке тематике. На зидним менолозима у Старом Нагоричину, Грачаници и Дечанима, одређени дан у години је, поред појединачних светитељских фигура, био означен и представом смрти светитеља којим се тај дан комеморише. Менолог су у XVI веку на Свету Гору пренели критски сликари, одакле се ова тема проширила на континенталне делове Грчке и друге земље православног света.¹²⁵⁷ Неки светогорски зидни менолози, као на пример онај из егзонартекса цркве Светих Арханђела у манастиру Дохијар из 1568. године, доживели су одређене промене. Календарске ознаке се губе, а тематски програм своди само на представе смрти светитеља (сл. 83). Велики број композиција са, чини се безграничним асортиманом мучења, илуструју везаност за богату хагиографску традицију, али и спремност уметника да одговори изазову нове иконографије. Међутим, релативно мале димензије сцена, као и њихово смештање у визуелно неприступачне просторе и груписање по месецима литургијске године, још увек јасно сведоче о њиховом менолошком пореклу.¹²⁵⁸ Идеје активне побожности присутне су у поствизантијском свету под отоманском влашћу још од пада Цариграда. Грчка црква канонизује велики број неомартира које су Турци мучили и погубили, углавном због тога што се нису одрекли хришћанства и прешли у мухамеданство, као и оних који су то из неког разлога учинили па се после вратили у првобитну веру, или Турака обраћених у православље.¹²⁵⁹ У периоду од краја XV до средине XIX века, на континенталном подручју Грчке, Мале Азије и Балкана страдало је 172 неомартира.¹²⁶⁰ Култ ових савремених мученика био је посебно поштован на Светој Гори, где су прикупљане њихове мошти, преносило предање и посвећивани им литургијски текстови.¹²⁶¹ У грчким земљама њихов култ је био веома распрострањен, али се није поштовао

¹²⁵⁶ П. Мијовић, *Менолог, Историјско-уметничка истраживања*, Београд 1973, 228.

¹²⁵⁷ За менологе на Светој Гори и континенталном делу Грчке, видети: П. Мијовић, *нав. дело*, 174-176.

¹²⁵⁸ G. Millet, *Monuments de l'Athos*, Paris 1927, planche 165 (2, 3); 206 (2); 234 (1, 2, 3); 235 (1, 2, 3); 238 (1, 2); 239 (1, 2); 240 (1, 2); 241 (1, 2).

¹²⁵⁹ N. M. Vaporis, *Witnesses for Christ, Orthodox Christian Neomartyrs of the Ottoman Period 1437-1860*, New York 2000, 1, 2.

¹²⁶⁰ D. J. Constantelos, *The "Neomartyrs" as Evidence for Methods and Motives Leading to Conversion and Martyrdom in the Ottoman Empire*, GOTR XXII (3-4), Brookline 1978, 216.

¹²⁶¹ Пример је „Нови мартирологиј“ Никодима Хагиорита с краја XVIII века. N. M. Vaporis, *нав. дело*, 15.

отворено због страха од турске одмазде.

Менолошко-мартиролошке сцене биле су у православним земљама под турском владавином главни носиоци идеја активне побожности: представе светитеља-мученика ране цркве, погубљених због непоколебљивог исповедања вере, означавале су истовремено и савремене мартире, исто тако мучене и погубљене. Подвизи ових хришћанских хероја имали су да охрабре и подстакну хришћане под отоманском влашћу да поднесу слична страдања. Велики број неомартира је на обраћење или мучеништво био подстакнут слушајући житија светих, или науке путујућих проповедника, али и примерима недавних мучеништва. Иако нам њихова житија не говоре о улози светих слика, из њих сазнајемо да су се многи неомартири за своју мисију припремали управо на Светој Гори, што сведочи о прихватању идеја активне побожности у овој утицајној монашкој средини.

Да су сликари Драче били упознати са традицијом представљања оваквих идеја, говорио би у прилог податак да је на територији северне Грчке, у Костуру, где су драчански сликари могли радити са својим учитељем Давидом из Селенице у предграђу Апозари, постојао сличан мартиролошки циклус у цркви Светог Николе господарице Теологине из 1663. године.¹²⁶² У Мосхопољу, где су драчански мајстори сигурно радили, у цркви Светих Арханђела Михаила и Гаврила, непознати сликар је 1722. године на јужном, западном и северном зиду наоса извео сцене мартирија, одмах изнад зоне стојећих фигура. Сличан циклус изведен је и у истоименој цркви у месту Виткуки, недалеко од Мосхопоља, који се датира отприлике у исто време.¹²⁶³ Код нас су пре Драче, сцене мартирија насликане још само у припрати манастира Ново Хопово из 1654. године, коју су осликали грчки зографи.¹²⁶⁴

¹²⁶² У натрексу, изнад зоне стојећих фигура представљени су мартирији Апостола Матеја, Павла, Петра, Томе, Андрије, Филипа, Марка Симона, Светог Димитрија, Светог Георгија, Јована Претече, Каменовање Светог Стефана, Три јеврејска младића у огњеној пећи итд. Сличност са драчанским сликарством представљало би комбиновање ових сцена са Пасхалним циклусом. Видети: П. Мијовић, *нав. дело*, 176; С. Петковић, *Зидно сликарство*, 99.

¹²⁶³ R. Rousseva, *Iconographics of the Churches in Moschopolis and Vithkuqi*, *Makedonika* 35, SMS, Tessaloniki 2006, 172–173.

¹²⁶⁴ У по шест поља на северном и јужном зиду, представљени су мартирији апостола. Видети: О. Милановић, *Црква св. Николе у манастиру Ново Хопово*, Живопис, РВМ 4, Нови Сад 1955, 270–271; М.

Представљене сцене мучења у нартексу и наосу Драче припадају овој групи мартиролога и нису приказане у неком менолошком реду. Свака сцена за себе представља *exemplum*, истакнути морални пример херојског жртвовања за веру, чији је циљ да код посматрача побуди верски жар првих хришћана и потакне их на слична побожна дела. Приказане сцене мучења у нартексу и наосу Драче, иако тематским избором и стилским изразом следе сажети тип менолога критске школе, не могу се објаснити само овом традицијом. Свака сцена за себе представља истакнути морални пример херојског жртвовања за веру, чији је циљ да код посматрача побуди верски жар првих хришћана и потакне га на слична побожна дела. Мартиролошке сцене у Драчи илуструју прихватање идеја активне побожности у Београдско-карловачкој митрополији тога времена, са јасним актуелним и ангажованим интенцијама намењеним домаћој војничкој публици Краљевине Србије. Примери Христа и његових следбеника, хришћанских хероја и мученика, који су приказани на зидовима цркве, пред очима српских војника и њихових капетана, требало је да их утврде у вери и подстакну да у предстојећој борби са Турцима буду спремни да поднесу страдања и смрт – како зарад мученичког венца, тако и зарад заклетве на верност владајућем монарху која се вреднује, проливиеном крвљу.¹²⁶⁵ И као што први хришћански хероји трпе најсуровија мучења са миром и радошћу очекујући награду на небесима, тако и српски војници нису у свом страдању сами – они за пример имају правог *Milites Christiani*, истакнутог ратника и хероја из турских ратова Станишу Млатишуму, ктитора овог храма, док над њима даноноћно бди карловачки митрополит Викентије Јовановић, приказан у лику његовог давнашњег претходника, епископа Светог Николе.¹²⁶⁶

Поповић, *Представе страдања и смрти апостола у припрати католиконе манастира Ново Хопово*, НВ XIII, Ниш 2013, 309-328.

¹²⁶⁵ Да ће Срби уживати привилегије доклегод буду верни, видети: Д. Давидов, *Српске привилегије царског дома Хабзбуршког*, Нови Сад-Београд 1994, 94. За текст заклетве коју су полагали чланови милиције: С. Пецињачки, *Подаци о уређењу србијанске милиције у 1728/29. години*, ЗРНМЧ VII, Чачак 1976, 163.

¹²⁶⁶ У сличном симболичко-алегоријском кључу могуће је тумачити и циклус о Прекрасном Јосифу у припрати Драче. Старозаветни Јосиф као праузор епископа, непорочан и праведан, а из зависти издан и продан од своје браће, могао је бити и алузија на актуелну ситуацију у београдско-карловачкој митрополији у којој се сукоб митрополита и његове сабраће епископа ближио врхунцу. У *Приветствију* приликом повратка митрополитовог из Беча исте године, Мануил Козачински велича улогу митрополита као носиоца прогреса и заштитника образовања

Сцене мартирија у Драчи, посматране у ширем контексту сликарства храма, илуструју идеју о искупљењу и победи кроз страдање и жртвовање. Циклуси старозаветних праведника насликаних у припрати који су се спасили кроз невоље и трпљење, сцене мучења из припрате и наоса, као и читав низ светитеља – ратника, прелудиј су за Христова страдања и смрт на крсту, док сцене на своду припрате које приказују Христова чуда и посмртна јављања сведоче о божанској природи Спаситеља израженој тријумфално кроз његово васкрсење и победу над смрћу. Тако *Распеће* и *Васкрсење*, насликани у певничким просторима, представљају две кључне сцене за разумевање драчанског живописа.¹²⁶⁷ Идејни програм Драче, нарочито у наосу цркве, могао би бити дефинисан и појмом херојског. Мучења и страдања Христа и његових сабораца апостола и ранохришћанских светитеља могу се, у складу са схватањем мученика као атлете, разумети у овом светлу.¹²⁶⁸

5. КО ОСМИШЉАВА ПОСЕБНЕ ПРОГРАМЕ?

Два фреско ансамбла, у Драчи и у Враћевшници, представљала су сувише велике и важне подухвате да би највише црквене власти пропустиле прилику да кроз њихове сликане програме саопште и нешто од актуелних идеја за које су се залагале и које су пропагирале. С обзиром да су у Београдско-карловачкој митрополији били прихваћени неки аспекти барокног културног модела, није

упоређујући га са Прекрасним Јосифом, а противнике напретка са његовом браћом. В. Ерчић, *Мануил (Михаил) Козачинскиј и његова Траедокомедија*, Нови Сад-Београд 1980, 203-208.

¹²⁶⁷ У периоду контрареформације, истицан је значај ове две сцене, нарочито код језуита, у чијој су матичној цркви Распеће и Васкрсење заузимали кључне позиције на олтарима трансепта. Упор: Н. Hibbard, *Ut pictura sermones: The First Painted Decorations of the Gesu, u: Baroque Art, The Jesuit Contribution*, New York 1972, 32.

¹²⁶⁸ У Првој посланици Коринћанима, апостол Павле износи ово сликовито поређење: „Не знате ли да на тркалишту трче сви тркачи, али само један добива награду; тако и ви трчите – да је освојите. А сваки борац уздржава се од свега; они – да би добили пропадљив венац, а ми – непропадљив. Стога ја трчим тако, као тркач који не трчи у неизвесност, тако се борим песницом, као борац који не бије ветар, него мучим своје тело и потчињавам га, да не бих ја, који сам другима проповедао, сам постао неваљао“ (1 Кор. 9:24-27). За шире схватање појма херојског у бароку: М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 368-370.

необично претпоставити да је сложени тематски репертоар једног оваквог „програмског“ споменика, у складу са барокним патронажним механизмом захтевао поред сликара и ктитора и ученог идеатора.¹²⁶⁹

Наручиоци враћевшничког живописа су се, по свој прилици, само старали да сликари успешно остваре задатак за који су ангажовани, препуштајући им у потпуности композициона решења, иконографске формулације, детаље итд. и без амбиција да кроз сликани програм искажу неке другачије, актуелне верско-политичке или догматске интенције. Разлози за то су могли бити различити. Могло се намерно инсистирати на оживљавању првобитне тематике живописа и истицању првог ктитора као потврде континуитета са српском државом из времена деспотовине и потврде важности манастира у другачијим историјским околностима у новој држави. Овакве идеје о обнови српског средњовековља могу се посматрати у контексту легитимизовања патријаршијске титуле и ауторитета и сакрализованости српске земље, са жељом и надањем о њиховом ослобађању и обједињавању у предстојећем рату. Оне су се у потпуности уклапале у верско-политичке програме пећког патријарха Арсенија IV по чијем је налогу оригинална даровна повеља преписана на зидове храма.¹²⁷⁰ Зато је могуће да он представља потенцијалног „идеатора“, коликогод да је његова улога симболична, јер је и прилежни игуман Враћевшнице, јеромонах Михаило, чијим се „трудом и иждивением“ пописа цела црква, сигурно наступао у патријархово име. Међутим, исто тако реална могућност била је да се због изузетно компликованих политичких околности у Београдско-карловачкој митрополији, али и на ширем балканском подручју које се припремало за предстојећи нови рат између Аустрије и Турске, није могла у том тренутку пронаћи довољно учена личност која би се ангажовала на осмишљавању и спровођењу неког

¹²⁶⁹ У складу са барокним патронажним механизмом, идеатор програма била је на Западу, често нека учена личност, лаик или црквено лице. F. Haskell, *Patrons and Painters, A study in the Relations Between Italian Art and Society in the Age of the Baroque*, New Haven and London 1991(3), 9.

¹²⁷⁰ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, 115. Да је патријарх Арсеније још почетком 1737. године преговарао о учешћу Срба на страни Аустрије у рату који се припремао и да је правио озбиљне националне планове, видети: С. Гавриловић, *Српски национални програм патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте из 1736/37. године*, ЗМСИ 44, Нови Сад 1991, 39-41; М. Тимотијевић, „*Serbia sancta*“ и „*Serbia sacra*“ у барокном верско-политичком програму Карловачке митрополије, у: Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 401, 424.

сложенијег идејног концепта у враћевшничком сликарству.¹²⁷¹

У Драчи су, међутим, присутне и видљиве актуелне верско-политичке идеје, мада испричане традиционалним ликовним језиком. Јасно је да су драчански сликари знали да се прилагоде укусима различитих поручилаца: конзервативној монашкој средини на Светој Гори, трговачкој клијентели Мосхопоља и Корче отвореној за нове реалистичке тенденције, али и реформаторским београдско-карловачким митрополитима који су схватили да је прихватање новог, барокног културног модела представљало услов опстанка у католичкој Хабзбуршкој монархији. Утисак старине, остварили су сликари Драче намерно и свесно, а реалистички детаљи, омиљени у њиховој постојбини, овде се јављају само спорадично.¹²⁷² Удео сликара Драче у програму није био мали. Они су поред изграђеног стилског језика и стандардног иконографског репертоара са собом донели и читав низ идејно и визуелно уобличених решења. Међутим, тематски репертоар који им је поверен у Драчи, по својој идејној садржини је превазилазио њихова дотадашња искуства, те су морали да следе упутства наручилаца, који су поред осталог захтевали и традиционалан стилски израз. Очигледно да је за програм драчанског живописа била задужена личност образована не само на традиционалном теолошком наслеђу, већ упућена и у актуелне барокне токове.

Колика је, приликом осликавања Драче, била улога ктитора, оберкапетана крагујевачког Станише Марковића-Млатишуме? Овај у народним песмама

¹²⁷¹ Период од почетка 1737. године па све до августа месеца исте године када је живописање завршено, обележен је сложеним околностима у врху митрополије. Митрополит Викентије Јовановић доживео је да му пред крај живота буде додељен коадјутор – његов дугогодишњи опонент, темишварски владика Никола Димитријевић, а да понижење буде још веће морао је, по пресуди аустријских власти, да на чело ваљевске епархије уз извињење врати насилно умировљеног Доситеја Николића. Након митрополитове смрти 6. јуна исте године, још једанпут, почиње борба међу владикама – претендентима за митрополијски престо, која се завршава доласком пећког патријарха Арсенија IV Шакабенте у Београд 27. септембра. Истовремено са довршавањем живописа у Враћевшници, почињу ратне операције између Аустрије и Турске, а у августу патријарх бежи из Пећи према аустријској Србији. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, 112-114.

¹²⁷² Овај наивни реализам видљив је у пејзажима који представљају позадине старозаветних сцена. Такође, у Драчи готово и да нема одјека „левантског барока“, прихваћеног широм православног света. Н. Nallbani, *De l'oeuvre du peintre David Selenicasi*, Monumentet 1, Tirane 1971, 125.

слављени официр, рођен је у селу Бјелопавлићи под Острогом.¹²⁷³ Са патријархом Арсенијем III прешао је у Аустрију и касније са српском милицијом учествовао у аустријско-турском рату, под командом принца Еугена Савојског.¹²⁷⁴ Због својих ратних заслуга и као један од тројице оберкапетана који су управљали српском милицијом, Млатишума је уживао углед код аустријских власти.¹²⁷⁵ Официри српске милиције чинили су у то време, уз црквену јерархију, највиши слој српског друштва. Поштован и од стране народа и од високих црквених кругова,¹²⁷⁶ био је два пута биран за народно-црквени сабор, 1726. и 1730. године. Станиша Марковић био је прилично имућан и познато је да је узимао порез под закуп.¹²⁷⁷ У складу са својим друштвеним статусом, истиче се и као ктитор и приложник цркава и манастира.¹²⁷⁸ Овај српски официр оличавао је управо идеал хришћанског војника, хероја и борца спремног да умре за веру, па су му идеје исказане у драчанском програму свакако биле блиске. Он се са програмом могао сложити и одобрити га, али у њему сигурно не треба тражити идејног творца. Како је, као и већина војних старешина, био прилично необразован, није могао бити упућен у сложене алегоријско-симболичке механизме којима су се визуелизовале и пропагирале актуелне идеје. У време осликавања Драче Станиша се налазио у затвору због оптужби за бигамију, која се у Хабзбуршкој монархији кажњавала смрћу, одакле је на залагање митрополитово, пуштен у новембру 1735. године, више од месец дана након окончања радова на живопису.¹²⁷⁹

Идеатор програма сигурно није био ни у ктиторском натпису поменути

¹²⁷³ М. Костић, *Станиша Марковић-Млатишума. оберкапетан крагујевачки, 1664–1741*, ГСНД, Скопље 1938, 174.

¹²⁷⁴ Исто, 175.

¹²⁷⁵ Млатишума је добио златан ланац „goldene Gnadenkette“ који је поклањан за посебне заслуге владару, видети: Д. Ј. Поповић, *Војна граница*, Војводина II, 327. У свом тестаменту писаном у Осјеку 1741. године Млатишума помиње колајну која се налази код патријарховог архиђакона и коју треба или продати и намири трошкове за подушја или је целу дати у Крушедол. Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739*, 254.

¹²⁷⁶ Зна се да је био у добрим односима са митрополитима Мојсијем Петровићем и Викентијем Јовановићем и патријархом Арсенијем IV Шакабентом. М. Костић, *Станиша Марковић-Млатишума*, 183, 184.

¹²⁷⁷ Исто, 178.

¹²⁷⁸ За његово ктиторство видети напред у раду (поглавље: Ктитори и приложници).

¹²⁷⁹ М. Јакшић, *О Вићентију Јовановићу, прилози за историју митрополства му 1731–1737*, ЛМС 201, Нови Сад 1900, 131, 135; В. Ћоровић, *Бигамија и полигамија код Срба*, СКГ 18–19, Београд 1907, 582.

игуман Драче Герасим. Он је као старешина манастира надгледао сликарске радове и извршавао задата упутства, али је као и већина монаха и свештеника тог времена био скромних знања и могућности. Ваљевског владикау Доситеја Николића, кога помиње ктиторски натпис, не можемо одмах искључити као могућег творца програма. Овај архијереј, родом из Херцеговине, помиње се рано уз митрополита Мојсија Петровића. Он је за ваљевског владикау изабран средином друге деценије XVIII века, а по свом доласку аустријске власти су га на том месту потврдиле. Судећи по описима његовог двора у Ваљеву, Доситеј Николић је био веома богат човек, са укусом за скупocene ствари и реткости. У његовом власништву помиње се велики број књига, међу којима се поред старих српских, налазе и неке украјинске богословске. С обзиром да је поседовао дела Стефана Јаворског, Кирила Транквилиона и других украјинских аутора, овом владикау нису биле непознате барокне реформе украјинског богословља.¹²⁸⁰ У време осликавања Драче 1735. године, увелико су трајале несугласице између њега и митрополита, које су се завршиле тако што га је Викентије Јовановић отерао са владичанске столице и јула 1735. затворио у манастир Хопово, и на његово место поставио за администратора епархије свог синђела Андреју Јоакимовића.¹²⁸¹

Сам митрополит Викентије Јовановић важио је за једног од образованијих људи свога времена, али он као ни његов претходник Мојсије Петровић, није имао систематско и редовно школовање. Своје образовање стекао је у српској културној средини, мада је као генерални егзарх карловачког митрополита Викентија Поповића имао прилику да борави у Бечу и Карловим Варима и упозна се са немачким језиком и културом. Овај енергични митрополит, заступник реформи, свакако је могао бити творац програма Драче. Милитантне интенције исказане у драчанском живопису, биле су блиске схватањима самог митрополита, који је био свестан да судбина Срба у Хабзбуршкој монархији,

¹²⁸⁰ Р. Грујић, *Тестамент ваљевског владике Доситеја Николића*, АСАНУ 13173/ССССХХ1; Д. Ј. Поповић, *Србија и Београд*, 131; Н. Радосављевић, *Ваљевска епископија у „Извештенију“ из 1735. године*, ГИАВ 31, Ваљево 1997, 48.

¹²⁸¹ Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, 102; Д. Руварац, *Доситије Николић, владика ваљевски*, ГСПП, Сремски Карловци 1921, 393, 394.

зависи великим делом од њихове војне моћи и верности у служби двору.¹²⁸² У исто време, ослобађање осталих српских земаља и рат против Турске, били су жеља и дужност и српских војника и цркве. Сам митрополит, са друге стране, био је, као и његов претходник Мојсије Петровић, у блиским односима са ктитором Драче Станишом Марковићем.¹²⁸³ Међутим, митрополит Викентије Јовановић, мора се за идеатора сликарства Драче узети само условно: у време подизања и осликавања храма он је био заузет дипломатским активностима и путовањем у Беч.¹²⁸⁴ Он је свакако био упознат са идејама драчанског програма и дао одобрење да се овај живопис изведе. Такође је могао истаћи главне смернице којих се требало држати, али је детаљно осмишљавање и спровођење било поверено некој образованој особи којој су митрополитове идеје биле блиске. Како је у тадашњој Србији било мало образованих људи, то би круг могућих творца програма требало сузити на малу групу учених јереја у митрополитовој близини.

Две особе ипак се намећу као могући идеатори драчанског фреско програма. Прва је Павле Ненадовић, генерални егзарх митрополита Викентија Јовановића који је у време осликавања Драче био намесник митрополитов у двору у Београду. Како се митрополит Викентије Јовановић 1735. године бавио дуже време у Бечу државним послом, Ненадовић га је у свему замењивао. Његов успон се може пратити још од младићких дана када је као нотар у српском Магистрату у више наврата боравио у Бечу борећи се за грађански статус будимских Срба, преко службовања код митрополита Мојсије Петровић који га је заћаконио, поставио за свештеника и прогласио за генералног егзарха. Иако је

¹²⁸² На својој првој аудијенцији код цара 20. јула 1731. године у Бечу, новоизабрани митрополит Викентије Јовановић „...на коленима моли, да има милост, одржати их у привилегијама, издатим од његових претходника и потврђеним од њега, по светој својој краљевској речи... За ту милост ће са клиром и читавим народом бити свагда веран и покоран, и положити тела, крв, живот и добра за Величанство и Кућу Аустријску до смрти.“ М. Јакшић, *О Вићентију Јовановићу, Прилози за историју митрополства му 1731-1737*, ЛМС књ. 199, 34. У овом светлу треба схватити и митрополитову жељу да оснује сопствену хусарску регименту. А. Ђукић, *Нешто за историју царске краљевске српске хусарске регименте*, Нови Сад 1894.

¹²⁸³ Станиша је неколико пута, на захтеве митрополита, решавао спорне случајеве међу народом. Познато је његово залагање у случају попове мајке у Хасан-пашиној Паланци, као у случају одбеглог поп Николе, кога је Станиша наговорио да се врати у Београд. Г. Витковић, *Извештај Максима Ратковића*, 294–295; М. Костић, *Станиша Марковић-Млатишума*, 183; Станиша је управо на митрополитово залагање пуштен из затвора, где је доспео под оптужбом бигамије. *Исто*, 184.

¹²⁸⁴ М. Јакшић, *нав. дело*, ЛМС књ. 201, 121.

по смрти Мојсија Петровића био активно укључен у агитацију на страни дотадашњег администратора митрополије, темишварског владике Николаја Димитријевића,¹²⁸⁵ Ненадовић је остао у служби новоизабраног митрополита Викентија Јовановића као егзарх, а од 1932. и као генерални егзарх.¹²⁸⁶ Био је у бечкој депутацији 1734. године. Исте године замонашен је у манастиру Раковцу.¹²⁸⁷ Његово постављање за намесника 1735. године било је веома необично, јер је пракса била да за ту функцију буде именован неко од угледних архимандрита или епископа.¹²⁸⁸ Као намесник имао је огромна овлашћења, што га је, изгледа, доводило у све веће сукобе са епископима. 1735. године, по повратку из Беча, митрополит Викентије је затворио Доситеја Николића, а епархију у краћем временском периоду препустио на управу Ненадовићу.¹²⁸⁹ Остаје отворено питање да ли је свеприсутни и, у то време, свемогући Ненадовић имао поред свих осталих обавеза, времена и могућности да осмисли све значењске слојеве живописа у Драчи. Свакако да су му идеје које инсистирају на јачању ауторитета митрополита кроз представу идеалног архијереја, као и идеје жртвовања за веру кроз неупитну послушност, биле познате и блиске.

Друга личност коју идентификујемо као могућег идеатора драчанског живописа био је познаник, а касније и блиски сарадник Павла Ненадовића

¹²⁸⁵ Петар Ненадовић био је заједно са епископом темишварским организатор скупог и раскошног барокног ефемерног спектакла поводом сахране Мојсија Петровића, што се види из притужби које је Викентију Јовановићу поднео епископ будимски. М. Јакшић, *нав. дело*, ЛМС, књ. 200, 108. За учешће у сплеткама пред крај живота Мојсија Петровића и након његове смрти, видети: Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739*, 187-188.

¹²⁸⁶ Интересантан је податак да маја 1731. године митрополит Викентије свом протосинђелу и намеснику у карловачком двору Андреју Атанасијевом даје у задатак и да надгледа и славенску и латинску школу, а за помоћника му додељује егзарха Петра Ненадовића. За њега митрополит на истом месту напомиње да се за време покојног митрополита много бавио свакодневном службом па није успео да стекне знање какво му по имену и звању приличи. Из тог разлога, баш на молбу поменутог егзарха Петра, дозвољава му да неко време при карловачкој школи остане, где би граматику и правилно писање и читање увежбао. А пошто је, каже даље митрополит, егзарх Петар одрастао и уман човек, брзо ће свршити шта му је потребно у школи. Р. Грујић, *Српске школе (од 1718-1739.г.)*, прилог културној историји српског народа, Нови Сад, Београд 2013 (2), 124.

¹²⁸⁷ Н. Нинковић, *Политичка и културна делатност митрополита Павла Ненадовића* (докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Новом Саду, одсек за историју), Нови Сад, 2015, 24.

¹²⁸⁸ Намесник је требало да замењује митрополита у материјалним и верским питањима и буде на челу митрополијске канцеларије. За Мојсија Петровића био је то Стефан Љубибратић, а за Викентија Јовановића вршачки епископ Максим Несторовић и архимандрит Исаија Антоновић, потоњи арадски епископ. Видети: Г. Гарић, *Београдска епископија од 1718. до 1739. године*, 35-37.

¹²⁸⁹ М. Јакшић, *нав. дело*, ЛМС књ. 202 и 203, 257.

Партеније Павловић. О Партенију Павловићу сазнајемо највише на основу његове *Аутобиографије* и оскудних података у архивској грађи који га откривају као неуморног путника у потрази за образовањем и стицањем различитих сазнања. Познато је да је рођен крајем XVII века у бугарском граду Силистији на Дунаву. Основна знања (до октоиха, псалтира и апостола) стекао је у грчкој школи у родном месту. Граматику је учио од даскала Палеолога Константинополитана, поклоника Светог Христовог гроба. У другој деценији XVIII века, за време Стефана Кантакузена (1715-1716) и Николаја Маврокордата (1716-1719) студирао је „учение јелинское до реторике“ код Георгија Трапезунта,¹²⁹⁰ и Аристотелову филозофију код Марка Кипранина у Букурешту, где је поред Владула Малаеска било још двадесет ученика.¹²⁹¹ Путовао је у Венецију, Болоњу, Фиренцу, Падову, Рим, Наполи, Бари, Оранто, Крф и Јоанину све до Сиатисте и Касторије где је слушао логику и помало математику код јеромонаха Методија филозофа.¹²⁹² Након тога је боравио у Драчу, Скадру, Мосхопољу, Охриду, Елбасану, прошао Улцињ, Антивари (Бар), Котор, Херцег Нови. У Рисну је остао једну годину и држао школу са чак тридесет ученика. У манастиру Савини је замонашен од архимандрита Леонтија, а на ђаконски чин

¹²⁹⁰ N. Iorga, *Byzance après Byzance: Continuation de l'Histoire de la vie byzantine*, Bucarest 1971, 213.

Георгије Трапезунт се помиње 1720. године у Бечу, а затим и 1730. као епитроп капеле Светог Георгија. Д. Руварац, *О Трапезонту – Трапезонцу*, АИСПКМ, II, бр. 11 и 12, Сремски Карловци 1912, 161-162. Да је Партеније сретао свог учитеља из младих дана током боравака у Бечу, сведочи рачун с почетка 1732. у коме митрополит исплаћује извесну суму „Трапезонтију“ за „послате ствари“. Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739*, 76. Око 1723. године, како се бележи у натпису, Георгије Трапезунт је руководио гравирањем и штампањем „Светог града Јерусалима“, издатог у време патријарха јерусалимског Хрисанта и митрополита београдског Мојсија Петровића, а под надзором јеромонаха Германоса, архимандрита Светог гроба. Д. Papastratos, *Paper Icons, Greek Orthodox Religious Engravings 1665-1899*, II, Athens 1990, 531.

¹²⁹¹ Исти Владул (Владислав) Малаеско био је као митрополитов секретар још 1721. послат на руски двор да тражи помоћ за српске школе. Исти се 1724. године вратио са 70 словенских грамика, 10 Поликарпових речника и 400 буквара. Д. Руварац, *Мојсије Петровић митрополит београдски*, 96; Р. Грујић, *Српске школе (од 1718-1739.г.)*, 56. Касније се помиње као „логофет“ митрополита Мојсија у Бечу. Нешто више о њему сазнаје се из писма које је 1726. упутио митрополит. Д. Поповић, М. Богдановић, *нав. дело*, 242.

¹²⁹² Партенијево учење у Сиатисти и Касторији код Методија Антракита одиграло се по свој прилици око 1723. јер се помиње његов одлазак у Цариград пред патријарха где је бранио своје учење (коперникански систем). Д. Руварац, *Аутобиографија Партенија Павловића, епископа посвећења*, СС XV, бр. 15, Сремски Карловци 1905, 430; E. Nicolaidis, S. Emanuel, *Science and Eastern Orthodoxy: From Fathers to the Age of Globalization (Medicine, Science, and Religion in Historical Context)*, Johns Hopkins University Press 2011, 154,155.

га је рукоположио владика далматински Стефан Љубибратић.¹²⁹³ Након што је од стране Турака разоткривен план који је са пећким патријархом Мојсијем Рајевићем ковао о одласку у Русију, морао је да бежи у Београд где га митрополит Мојсије узима у службу и са којим путује у Беч. По повратку у Карловце 1726. године, хиротонисан је од стране истог митрополита у цркви Светог Петра и Павла за презвитера.¹²⁹⁴ Пошто је неко време поново провео у Букурешту, вратио се у Београд баш за црквено-народни сабор 1730. године. По смрти митрополита Мојсија Петровића,¹²⁹⁵ Партеније као и његов сарадник Петар Ненадовић, бива прихваћен од новог митрополита Викентија Јовановића и са њим путује 1731. године у Беч, Праг и Карлове Вари.¹²⁹⁶ Судећи по *Автобиографији*, неизвесна је хронологија Партенијевих кретања све до 1737. године и бекства са патријархом Арсенијем из Пећи.¹²⁹⁷ Да ли је поново обилазио светиње и градове на тремећи данашње Албаније, Грчке и Македоније или је боравио другде „пећким послом“, тек познато је да га је патријарх Арсеније IV Јовановић произвео за протосинђела.

Партеније Павловић био је особа несвакидашње образована у грчком богословљу али и свим дисциплинама које је тадашње хеленско школство могло да пружи. Био је неуморни путник који крстари по огромним територијама Отоманског царства, влашким кнежевинама, областима Млетачке републике и Хабзбуршке монархије, све до Италије коју прелази од севера до крајњег југа.¹²⁹⁸

¹²⁹³ На истом месту Партеније помиње да је са њим за јерођакон рукоположен и Дионисије (Новаковић). Како је Новаковић већ 1725. отпутовао у Кијев на школовање, овај се догађај одиграо непосредно пре тога. Д. Руварац, *Автобиографија Партенија Павловића*, 397.

¹²⁹⁴ Истом приликом рукоположен је и Петар Ненадовић у ђаконски чин. *Исто*, 398.

¹²⁹⁵ Партеније бележи да је изабран нови митрополит – Викентије Јовановић, мада „не без распри и властољубља“. Своју улогу у целом догађају не помиње. Да ли је он извесни поп Партеније који се са амвона обраћа присутнима на сахрани митрополитовој и проклиње оне који се не повинују наводној жељи покојног митрополита и прихвате водство администратора Николаја Димитријевића, а кога помиње Викентије Јовановић, потоњи митрополит у својим белешкама из 1730. године? Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 188.

¹²⁹⁶ Д. Руварац, *Автобиографија Партенија Павловића*, 398. У трошковима са поменутог митрополитовог пута, Партеније се помиње на више места. Д. Поповић, М. Богдановић, *нав. дело*, 69, 71, 72, 74.

¹²⁹⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, 112-114.

¹²⁹⁸ Људи са којима се на путешествијама сусреће, нека су од важних имена тог времена – познати професори, црквени великодостојници међу којима и јерусалимски патријарх Хрисант кога среће у Букурешту, охридски архиепископ Јоасаф, Грегорије управник мосхопољске штампарије (у нашим изворима Герасим), некада учитељ грчке школе у Београду (1721/22) а касније дурски епископ кога Партеније помиње као особу која је у Мосхопољу штампала књигу посвећену

На својим путовањима обилази православне и католичке светиње, што описује у *Автобиографији*, правећи несвакидашњу сакралну топографију састављену од храмова, моштију, чудотворних образа и предања о светитељима и чудима. Обилазећи Мосхопоље, Костур, Охрид, Партеније мора да се упознао са сликарским радионицама које су осликавале тамошње храмове, као и стандардним иконографским програмом или специјалним захтевима које су наручиоци постављали пред њих. Шта више, могао је и препоручити дружину да дође и ослика Драчу. Био је веома добро упознат са култом словенских светитеља Седмочисленика које у *Автобиографији* подробно описује, на чијем је пропагирању радио охридски архиепископ Јоасаф. Слично је и са епизодом *Свети Никола враћа вид Стефану Дечанском* коју је чуо приликом посете Дечанима. Представа Јована Милостивог Александријског у лунети над западним улазом из припрате у Драчи, поново необично коинцидира са Павловићевом посетом моштима овог светитеља у Пожуну, које је турски султан поклонио мађарском краљу.¹²⁹⁹ Сликање Стефана Пиперског у наосу Драче повезивано је са пореклом ктитора Станише и његовим жељама. Међутим, чињеница да је Партеније, мада тек четрдесетих година, саставио тропар и кондак новојављеном светом Стефану из Херцеговине, пострижнику манастира Мораче који је умро 1730. године, истиче њега као потенцијалног иницијатора за појављивање овог локалног светитеља.¹³⁰⁰ На послетку, култ неомартира, представљан прикривено кроз сцене страдања ранохришћанских мученика и негован међу православнима под турском влашћу, био је Партенију Павловићу итекако познат.¹³⁰¹

О вези Партенија Павловића или Павла Ненадовића са Драчом и њеним живописањем не постоје никакви подаци, док самог митрополита Викентија

Седмочисленицима (за овај пројекат видети: M. D. Peyfuss, *Die Druckerei von Moschopolis, 1731-1769: Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida*, Wien, Köln 1989, 129-132. У науци су често мешане две личности истог имена, обе везане за Мосхопоље. R. Elsie, *A Biographical Dictionary of Albanian History*, London 2012, 181). Ту су и барски и задарски надбискуп Вицко Змајевић, пећки патријарси, београдско-карловачки митрополити, владике, али узгредно и нека имена која ће касније одиграти важне улоге у историји Карловачке митрополије (Дионисије Новаковић и Павле Ненадовић).

¹²⁹⁹ Пожун Партеније посећује на повратку из Беча, где је боравио са митрополитом Јовановићем. Д. Руварац, *Автобиографија Партенија Павловића*, 430.

¹³⁰⁰ Исто, 527. Код Леонтија Павловића се као година смрти наводи 1697. која је записана на његовом ковчегу. Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, 169.

¹³⁰¹ Д. Руварац, *нав. дело*, 398, 431.

Јовановића повезује само ктиторски натпис. Закључке о евентуалним везама немогуће је донети чак ни посредно, па све остаје на нивоу претпоставки које се темеље на додирним тачкама које налазимо у програму драчанског сликарства и ставовима, интересовањима и аспирацијама поменутих личности.

*

У визуелној култури православне цркве под аустријском влашћу 1718-1739, централно место и функцију имале су религиозне слике које су се налазиле у храму – иконе и фреске. Осим чињенице да је, у складу са свеукупним реформама црквено-народног живота, дошло до велике потребе за иконописом којим би се опремали храмови, висока јерархија Београдско-карловачке митрополије још увек није имала јасно дефинисану политику према религиозном сликарству. Из сачуваног фреско ансамбла у цркви манастира Драче може се, међутим, наслутити нова, ангажована улога слике која ће свој потпуни израз добити неку деценију касније у систему барокне визуелне културе Карловачке митрополије.

ЗАКЉУЧАК

Потписивањем Пожаревачког мира 1718. године, српске територије јужно од Саве и Дунава које је аустријска војска заузела током ратних дејстава ушле су у састав Хабзбуршке монархије. Новоосвојена територија названа је Краљевина Србија и проглашена за апсолутно краљевско власништво. Она је требало да буде бедем против могућих турских надирања, али и против сепаратистичких покушаја мађарских. Након привремене војне управе, наложено је да се по моделу Темишварског Баната и у Србији уведе администрација којом ће руководити принц Карло Александар Виртембершки као председник.

Током двадесет година аустријске владавине, Краљевина Србија и њен главни град Београд, добили су сопствену јавну сферу која је имала своје учеснике и хијерархију. Главни носиоци моћи тадашњег Београда били су представници државе – администрација и војска, поглавари католичке цркве и монашки редови, православни митрополити. Они су кроз сложене системе барокне репрезентације потврђивали свој статус или се борили да га задобију, рефлектујући стварну или жељену моћ и такмичећи се између себе. На врху хијерархије налазио се најважнији представник државе – гувернер Краљевине Србије. Принц Александар Виртембершки био је најважнија личност београдског јавног живота коме су гравитирали остали војни и камерални званичници. У званичној Хабзбуршкој политици која се тицала Краљевине Србије, католичка црква имала је изузетно важну улогу. 1729. године, када је извршено канонско уједињење Смедеревске и Београдске бискупије, у Београд долази и високи прелат католичке цркве, гроф Антонио од Турна и Валсасине, чиме се на сцени појављује црквени достојанственик високог ранга. Његов наследник на бискупској столици био је гроф Франц Антонио Енгел од Ванграина који је у Београду остао до поновног пада Србије под турску власт. Убрзо по заузећу, у Београду су се настанили различити

католички редови који су, у складу са својим специфичним службама, заузимали знатан простор у јавном животу Београда. У Београду је столовао и београдски, касније београдско-карловачки митрополит, верски поглавар аутокефалне православне црквене организације на територији Хабзбуршког царства који је истовремено представљао и световног поглавара. Идеју *magnificenze* илуструје и грађење митрополитове резиденције као и ефемерни спектакли организовани поводом сахрана или устоличења високих црквених прелата, нов начин одевања и уопште приказивања у јавности и сл.

Београд под аустријском влашћу био је замишљен као утврђени барокни град који је требало да има функцију војног, управног, економског и верског средишта. Највећа пажња је посвећена Тврђави као главном упоришту одбране, али је био предвиђен и читав бастioni систем варошких утврђења. У Горњем и Доњем граду, поред утврђења, подигнути су и многи објекти, а капије Београдске тврђаве добиле су барокне фасаде. Истовремено са радовима на тврђави, подизани су и објекти различите намене у самом граду, а од 1725. и варошке фортификације. Најочуваније турске зграде искоришћене су за потребе војске и администрације, за верске објекте, док је истовремено био изграђен и низ нових зграда. Немачки Београд заузимао је највећи део простора унутар варошких утврђења са изузетком Српске горње вароши у северозападном делу према Савској падини. Центар Немачке вароши био је око Трговачке улице која је спајала североисточно подграђе Тврђаве и Видинску капију са спољним, варошким утврђењима и Царском капијом. Око ње су били груписани сви најважнији објекти тадашњег Београда: главни градски трг, Командантов стан, војна апотека и језуитска резиденција са црквом и школом, јавно купатило, зграда главне страже и бивша џамија преуређена у позориште, комплекс фрањевачког самостана. Други важан простор у аустријском Београду налазио се на потезу од Виртембершке капије ка Тврђави, дуж такозване београдске греде, где су подигнуте Александрова касарна, највећа и најлепша грађевина тадашњег Београда, а затим и нешто мања Зидарска касарна. У близини се налазио и самостан минорита. 1726. године дошло је до исељавања Срба и других

православних становника из Немачког Београда и њиховог насељавања у Српску варош. Унутар варошких утврђења, насупрот тврђави, остало је неколико стамбених блокова око Саборне цркве. Друга српска варош у коју су пресељени некадашњи житељи Немачког Београда лоцирана је изван варошких зидина, на такозваном савском амфитеатру. Центар је представљала црква Рождества Светог Јована Крститеља са школом, која се налазила на пресеку главних улица. Простор града служио је као позорница за различите јавне догађаје у којима је учествовао велики број људи – војне и верске свечаности, дочеке важних личности, сахране.

Аустријско-турски рат који је вођен на територији Србије 1716-1718. нашао је израз и у визуелној култури свога времена. Под изразом *theatrum belli* се подразумевао опис или слика географског простора на коме се одвијају ратна дејства, али и сцене опсаде и представе битака. Аустријско-турски рат 1716-1718. године одлучиле су битка код Петроварадина, опсада Темишвара, те битка код Београда која је уследила након опсаде. На већини гравира, представа битке заузима цео предњи план, а често и већи део позадине. Ту су и неопходне географске и топографске одреднице Сава и Дунав, утврђења попут Земуна или Панчева, изометријски планови тврђаве и ведуте Београда. Дипломатски догађаји попут мировних конгреса представљали су не само у симболичком већ и у буквалном смислу позорницу на којој су наступали актери следећи утврђена правила протокола, пред публиком коју нису чинили само присутни, већ и широка европска јавност која је о догађају извештавана кроз текст и слику. Мировни конгрес којим је завршен рат 1716-1718. одржан у близини Пожаревца, у периоду од 5. јуна до 12. јула. Током преговора, поштован је принцип реципроцитета у свим детаљима протокола. Потписивање уговора о миру пропраћено је грмљавином топова и војном музиком. Годину дана касније, одиграо се догађај размене два висока изасланика, царског и турског – на граници двеју царевина, између Параћина и Ражња, уз велику помпу и утврђени церемонијал. Чин размене амбасадора имао је карактер представе која је подразумевала сцену, глумце и гледаоце. Осим дневника Корнелијуса Дриша, сусрету високих изасланика

посвећена је богато илустрована књига свечаности, аутора Јохана Конрада Вајса.

Државне границе Краљевине Србије поклапале су се већим делом са територијом Сервијске и Ваљевске епархије, мада не у потпуности јер су неке источне области потпадале под власт Темишварског Баната. У првим деценијама после Сеобе висока јерархија српске цркве била је принуђена да предузме низ корака у циљу прилагођавања новим условима у којима се нашла у модерној апсолутистичкој држави. Као узор за реорганизовање и реформисање црквеног живота које су митрополити предузели послужио је *Духовни регуламент* Петра Великог. Како се види из сачуваних протокола, за редовне, годишње канонске визитације били су задужени митрополијски. Тада су прикупљани подаци на терену који се тичу броја и стања храмова, њихове опреме, прихода и расхода, парохијана, свештеника. Као оквирни број парохија у периоду 1718-1739. узима се приближно 40 у Сервијској и око 60 у Ваљевској епископији. Оне су се разликовале по броју насеља и домова, као и по територији коју су заузимале. Током 20-их и 30-их година XVIII века подигнут велики број парохијских храмова, поред оних активних за време турске владавине који су у већој или мањој мери страдали и захтевали обнову, или бивших турских џамија које су пренамењене у цркаве. Манастире су, након склапања мира, обнављали монаси и братства уз помоћ локалног становништва или већих приложника. Митрополитске визитације приликом којих су свештеници „егзаминирани“ показују да су њихова богословска знања била веома оскудна. За свештеничку службу спремало се по манастирима, код парохијских свештеника или световних учитеља. Српско-словенске основне школе постојале су у већим местима, док је у Карловцима радила школа Максима Суворова. Митрополити Мојсије Петровић и Викентије Јовановић покушали су да кроз низ уредби и „правила“ реформишу црквено-народни живот са циљем да подигну ниво морала и образовања код свештенства, монаштва и народа, искорене штетне обичаје, стандардизују богослужбену праксу и свакодневну религиозност, нормирају и повећају свештеничке приходе и сл. Ради боље контроле у вршењу парохијских обавеза, уведене су матичне књиге у све парохије у Београдско-карловачкој митрополији,

а при парохијским храмовима формирају се црквене власти састављене од виђенијих световних лица чија је улога била да се старају о подизању и опремању цркве, набављању неопходних ствари, да воде књиге о финансијама, да се старају о школи и сл.

Поред чињенице да је држава у свему форсирала католичку цркву у Краљевини Србији, власти су сматрале да изградња великог броја храмова оптерећује и иначе сиромашно православно становништво, па су се кроз законске одредбе али и у пракси трудиле да ову делатност што више ограниче. У оквиру реформи које су у трећој и четвртој деценији XVIII века почели да спроводе београдски митрополити, обнова ратом уништених и подизање што већег броја нових храмова, заузимала је централно место. О подизању и опремању храмова највише су се старале саме парохије, мада су ктитори и приложници могли су да буду и појединци – монаси, свештеници, официри, угледни грађани. Поред учествовања у зидању храма, могли су парохијани прилагати иконе, књиге, одежде и друге богослужбене предмете. Више парохијских и манастирских храмова било је подигнуто још у средњем веку и „за турско време“. Цркве од камена подизане су често на месту ранијих грађевина и од старог материјала. Од тврдог материјала биле су и цркве настале преправком турских џамија, док је мањи број био направљен од ћерпича. Највише је, било црква грађених од дрвета – брвнара и талпара и оних подигнутих од различитих комбинација дрвета, плота, плетера, прућа и блата – чатмара. Цркве су биле покривене храстовом шиндром, ређе циглом или црепом. Веома је било важно да црква има ограђену порту са капијом, унутар које се налазило гробље, звоник и помоћне зграде, школа итд. Нису све цркве имале звона. Неке су имале клепала, а неке ни једно ни друго. Звоници су подизани испред цркве, као чардаци на 4 стуба. Саме црквене грађевине, без обзира на материјал, биле су архитектонски и функционално подељене на три основна дела: олтарски простор, наос и припрату. Олтарски простор морао је да буде довољно простран и садржи све неопходне елементе. Од остатка цркве био одвојен иконостасном преградом од дасака. И преграда између наоса и припрате најчешће је била од дасака и различите висине. У припратама неких црква налазили су се гробови

светитеља – монаха Синаита. Опремљеност цркве богослужбеним предметима и црквеним мобилијаром, била је условљена литургијским потребама и црквеном праксом, али је понајвише зависила од економске снаге црквене општине. За разлику од скромног садржаја сеоских парохиских храмова, ентеријери београдских или цркава у седиштима егзархата, били су знатно раскошнији са прилично скупocenим, занатски обрађеним предметима и мобилијаром.

Подизање и обнављање великог броја храмова, довело је до огромне потражње за иконама којима би се њихови ентеријери опремили. У православном храму, религиозне слике биле су концентрисане на иконостасној прегради, која је одвајала олтарски простор од наоса. У првој зони иконостаса налазиле су се престоне иконе Христа и Богородице, као и других посебно поштованих светитеља, великих празника итд., као и царске двери, често са представом Благовести. У другој зони, постављао се Христ на престолу и десно и лево од њега апостоли, мада су иконе могле бити ређане и без видљивог реда. Олтарска преграда се завршавала крстом на коме је било насликано Распеће Христово. Остале иконе уклапале су се у слободан простор, често и једне изнад других. Преграде које су делиле припрату од наоса на много начина су подражавала олтарску. У храму су се налазиле и појединачне иконе које су имале специфичне намене, биле део црквеног мобилијара или богослужбених предмета. Осим икона на дасци којих је било највише, у црквама Сервијске и Ваљевске епархије је постојао и приличан број икона на хартији, стаклу и платну. У Београдско-карловачкој митрополији у трећој и четвртој деценији XVIII века постојала су посебно поштована места, као што су раније помињани гробови божјих угодника. Једина званична чудотворица чији је култ успостављен од стране митрополита Мојсија Петровића, била је Богородица Винчанска, коју је 1727. године из Кијевопечерске лавре донео у Београд Пајсије Грк.

На своду припрате манастира Раваница, које је осликао јеромонах Стефан Раваничанин у 1718-1721. приказана је Света Тројица окружена ликовима старозаветних пророка. Доња зона осликана је од стране сликарске радионице Андреја Андреовича у четвртој деценији XVIII века, када су изведене стојеће светитељске фигуре, међу којима је и ктитор нове припрате Стефан. Приликом

обнове припрате манастира Манасије 1735. године настале су композиције *Силазак Светог Духа на апостоле* и Богородица са Христом, у лунетама изнад улаза из припрате у наос. Чињеница да су цркве Драче и Враћевшнице две једине, у потпуности живописане цркве у тадашњој Србији под аустријском влашћу, говори о важности коју су ови пројекти у своје време имали. Већина литургијских тема у обе цркве смештена је у олтарском простору, док су купола и свод били резервисани за небеске сфере – Пантократора, анђеле, пророке, јеванђелисте, апостоле, или Свету Тројицу са Деизисом и Хетимасијом. Традиционално важни циклуси, попут Великих празника, комбиновани су у оба споменика са сценама из Пасхалног циклуса и Страдањима. Циклус патрона храма Светог Николе добио је у Драчи неуобичајено пуно простора и то у наосу. У Враћевшници су четири сцене из житија Светог Георгија насликане на уобичајеном месту, у припрати. Доње зоне, лукови и пиластри, испуњени су стојећим фигурама и медаљонима са ликовима светитеља. У зони стојећих фигура у припрати оба храма представљен је Деизис, носилац есхатолошке тематике и сажета варијанта Страшног суда. У припрати Драче, приказане су сцене из старозаветног циклуса о Ноју, о Прекрасном Јосифу и *Покољ витлејемске деце*. Известан број тема су са собом донели сликари, међу којима посебну необичност чине сцене мучеништва насликане у Драчи.

Парохијске заједнице и појединци куповали су и прилагали иконе које су се могле наручити од неког расположивог сликара, набавити од путујућих трговаца или донети са ходочашћа. У пописима визитационих комисија, на иконостасима се среће приличан број „нових“, али и „московских“ икона које доносе путујући руски трговци. Међу сликарима који су радили у трећој и четвртој деценији XVIII века на територијама Сервијске и Ваљевске епархије, сазнајемо само име Георгија Стојановића, житеља Доње вароши за чију је новоподигнуту цркву Светог Јована Крститеља насликао престоње иконе. За осликавање цркве Светог Николе у манастиру Драча, задужбини оберкапетана Станише Марковића, доведени најбољи сликари који су у том тренутку били на располагању. Они припадају компромисној сликарској струји која је негована у северозападним деловима Грчке и чији је најистакнутији представник Давид из

Селенице, који је заједно са сарадницима осликао базилику Светог Николе у Мосхопољу. Управо се за његове сараднике, Константина и Христу сматра да су са својом радионицом извели живопис драчанског храма, олтарски простор и наос манастира Војловице, као и две лунете на западном зиду ресавске припрате. Друга монументална фреско целина која се може мерити са драчанским сликаним ансамблом, је живопис у цркви Светог Георгија у манастиру Враћевшница, чији се главни мајстор Андреј Андреович са „братијом“, тј. члановима сликарске дружине, потписао на западном зиду североисточног пиластра у припрати. Сликари Враћевшнице формирали су се на уметничким схватањима негованим у влашкој кнежевини у време владавине Шербана Кантакузина и Константина Бранковануа.

У драчанском сликарству, много више него у Враћевшници, евидентан је извештај број сцена које сведоче о ангажованој улози религиозне слике у храму. Неуобичајено велики број сцена мучења и смрти светитеља представљених у Драчи, не само у припрати, већ и на изузетно истакнутим местима у наосу, не може се објаснити само традицијом сликаних менолога. Мартиролошке сцене у Драчи илуструју прихватање идеја активне побожности, са актуелним и ангажованим интенцијама намењеним домаћој војничкој публици Краљевине Србије. Тематски репертоар који је поверен сликарима у Драчи, по својој идејној садржини је превазилазио њихова дотадашња искуства, те су морали да следе упутства наручилаца, а то је могла бити личност образована не само на традиционалном теолошком наслеђу, већ упућена и у актуелне барокне токове. Митрополит Викентије Јовановић могао је бити творац програма Драче. Он је био свестан да судбина Срба у Хабзбуршкој монархији, зависи од њихове војне моћи и верности у служби двору. Детаљно осмишљавање и спровођење било је, ипак, поверено некој образованој особи која је припадала малој групи учених јереја у митрополитовој близини. Два имена ипак се намећу као могући идеатори драчанског фреско програма. Прва је Павле Ненадовић, генерални егзарх митрополита Викентија Јовановића који је у време осликавања Драче био намесник митрополитов у двору у Београду и Партеније Павловић, ефемерије Мојсија Петровића и архиђакон Викентија Јовановића, особа несвакидашње

образована у грчком богословљу, али и свим дисциплинама које је тадашње хеленско школство могло да пружи.

*

Током аустријске владавине Србијом 1718-1739, барокни културни модел представљао је доминантни образац у складу са којим су функционисале друштвене елите и коме се убрзано прилагођавала и српска православна црква. И поред кратког временског периода током којег је постојала, и упркос свим својим провинцијалним карактеристикама и специфичностима, Краљевина Србија је добила сопствену јавну сферу, у чијим се оквирима исказивала репрезентативна култура кроз компетативни однос између појединих актера и простора унутар барокног Београда. У највишим круговима Београдске митрополије, такође је постојала свест о неопходности прихватања новог, барокног културног модела, али и спровођења корених реформи религиозног живота, у чијим оквирима је неопходно извршити реформе и на пољу религиозне визуелне културе. Сви планови прекинути су новим Аустријско-турским ратом 1737-1739. године, у коме је Аустрија изгубила велики део територија освојених у претходном рату. Тако је након само двадесет година, престала да постоји аустријска Краљевина Србија, а Београдска митрополија се вратила у јурисдикционе оквире Пећке патријаршије и Отоманског царства.

ИЗВОРИ

АСАНУ 13173/CCCCXX1

АСАНУ, ИЗ 8903; 13173 (КИ бр. 1867)

АСАНУК фонд А АСАНУК, фонд А, 137/1733; 138/1733

АСАНУК фонд Б, 5/1719.

АЗОРУБСМ 2417; 2489; 2495; 3746.

Bodenstein, G., *Das Statut der Belgrader «Deutschenstadt» von 1724*, URHSW, II. jahrgang, München und Leipzig 1913.

Витковић, Г., *Споменици из будимског и пеиштанског Архива*, II, књ. 3 и 4, Београд 1873.

Витковић, Г., *Извештај Максима Радковића, ексарха београдског митрополита*, 1733, ГСУД 56, Београд 1884.

Грујић, Р., *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718-1739)*, ССКА 52, Београд 1914.

Đakovačka i srijemska biskupija. Biskupski procesi i izveštaji 17. i 18. stoljeće, prir. A. Dević, I. Martinović, MCV, pos. izd. 2, Zagreb 1999.

Đakovačka i Srijemska biskupija, Spisi generalnih sjednica Kongregacije za širenje vjere - 18. st., MCV, pos. izdanje 5, Zagreb 2003.

Istorijski izveštaj o Požarevačkom miru od Vendramina Bjankija / Istoria relazione della pace di Posaroviz di Vendramino Bianchi, Požarevac 2008.

Јачов, М., *Списи Тајног ватиканског архива, XVI-XVIII века*, Београд 1983.

Kapucinski samostani u Beogradu, Zemuni i Novoj Palanki u prvoj polovici 18. stoljeća, pr. i ur. S. Sršan, Zagreb – Osijek 2011.

Митровић, М., *Подаци о Србији у протоколима Дворског ратног савета у Бечу (1717-1740)*, Београд 1988.

Поповић, Д. Ј., *Грађа за историју Београда од 1711-1739 год*, ССКА 78, Београд 1935.

Поповић, Д., Богдановић, М., *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739*, I, Београд 1958.

Руварац, Д., *Српска митрополија карловачка око половине XVIII века, по архивским списима*, Карловци 1902.

Руварац, Д., *Митрополија београдска око 1735. године, по архивским списима*, ССКА 42, Београд 1905, 102-124.

Stražemanac, I., *Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene*, Osijek 2010, 127-132;

Стојановић, Љ., *Стари српски записи и натписи*, II, Београд 1983.

ЛИТЕРАТУРА

Абрамовић, В., *Писмо команданта Београда генерала грофа Одвијера Дворском ратном савету из 1719, поводом доласка турског гласника Мустафе аге*, МГ XXXIII, Београд 2012.

Абрамовић, В., *Писмо команданта Београда генерала грофа Одвијера Дворском ратном савету из 1719, поводом доласка турског гласника Мустафе аге*, МГ XXXIII, Београд 2012.

Авериџије, Архиепископ (Таушев), *Литургика* (интернет издање, © Svetosavlje.org), објављено 26. март 2008, http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Bogoslužbeni/Liturgika/Liturgika_04.htm,

Adamson, J., *The Making of the Ancient-Regime Court 1500-1700*, u: *The Princely Courts of Europe: Ritual, Politics and Culture*, ed. J. Adamson, London 1999.

Aksan, V. H., *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmi Efendi, 1700-1783*.

Амфилохије, Митрополит, *Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века*, <http://beleske.wordpress.com/razno/sinaiti-i-njihov-znacaj-knjiga-jm-amfilohije/> приступљено 6. 8. 2015.

Андрејевић, А., *Претварање цркава у џамије*, ЗЛУМС 12, Нови Сад 1976.

Анић, У., *Иконичност Драче*, Каленић 6, Крагујевац 1986.

Arijes, F., *Eseji o istoriji smrti na Zapadu, od srednjeg veka do naših dana*, Beograd 1989.

Artan, T., *Royal Weddings and the Grand Vezirate: Institutional and Symbolic Change in the Early Eighteenth Century*, in: *Royal Courts in Dynastic States and Empires, A Global Perspective*, eds. J. Duindam, T. Artan, M. Kunt, Leiden - Boston 2011.

Археолошки споменици и налазишта, I, Западна Србија, Београд 1953.

Auer, L., *Prince Eugen and the Ideal of the Honnête Homme: Behavioral Norms of the Elites under the Ancien Regime*, in: *Prince Eugen, General-Philosopher and Art Lover*, Vienna 2010.

Aurenhammer, H., *Die Mariengnadenbilder Wiens und Niederösterreichs in der Barockzeit, Der Wandel ihrer Ikonographie und ihrer Verehrung*, Wien 1956.

Acerbi, E., *The Austrian Imperial-Royal Army (Kaiserliche-Königliche Heer) 1805 – 1809: A Dictionary of K.K. Austrian Regimental Positions and Ranks*, http://www.napoleon-series.org/military/organization/Austria/ArmyStudy/c_AustrianArmyDictionary.html.

Acquaviva, C., *Rules for the Confessors of Princes*, in: *Jesuit Writings of the Early Modern Period 1540-1640*. ed. and trans. by J. P. Donnelly, S.J, Indianapolis-Cambridge 2006.

Bailey, G. A., *Italian Renaissance and Baroque Painting Under the Jesuits and its Legacy Throughout Catholic Europe, 1565-1773*, in: *The Jesuits and the Arts 1540-1773*, eds. J. W. O'Malley, G.A. Bailey, Philadelphia 2005.

Bailey, G. A., *Between Renaissance and Baroque, Jesuit Art in Rome 1565-1610*, Toronto-Buffalo-London 2009.

Bamford, P. W., *The Knights of Malta and the King of France, 1665-1700*, FHS 3 (4), Durham 1964.

Bellarmino, R., *The Art of Dying Well*, in: Robert Bellarmine, *Spiritual Writings*, translated and edited by J.P. Donnelly, S.J, and R. J. Teske, S.J, New York-Mahwah 1989.

Belting, H., *An Image and Its Function in the Liturgy: The Man of Sorrows in Byzantium*, DOP 34/35, Washington 1980/1981.

Belting, H., *Likeness and Presence, A History of Image before the Era of Art*, Chicago, London 1996.

Београд над Дунавом према европским картографским изворима XVI–XIX века /*Belgrade above the Danube according European Cartograph Sources between XVI and XIX century*, БГБ, картографска збирка Аћимовић, ур. Љ. М. Ћоровић, Београд 2008.

Беседа, Нови Сад 1868, 1870.

Bireley, R., *The Jesuits and the Thirty Years War: Kings, Courts, and Confessors*, Cambridge 2003.

Бирташевић, М., *Један нов документ о капији цара Карла VI у Београду*, ГГБ III, Београд 1956.

Black, Ch. F., *Italian Confraternities in the Sixteenth Century*, Cambridge 2003.

Blant, A., *Artistic Theory in Italy 1450-1600*, Oxford-New York 1988 (2).

Boer, B. de, *Jacob Colyer: Mediating Between the European and the Ottoman World*, Beograd s.d.

<http://serbia.nlembassy.org/binaries/content/assets/postenweb/s/servie/netherlands-embassy-in-belgrade/news/bas-de-boer---jacob-colyer.pdf>.

Bredenkamp, H., *A Neglected Tradition: Art History as Bildwissenschaft?*, CI 29, Chicago 2003.

Broderick, J., *DI, Prvi isusovci*, Zagreb 1979.

Buisseret, D., *Introduction*, in: *Monarchs, Ministers, and Maps: The Emergence of Cartography as a Tool of Government in Early Modern Europe*, ed. D. Buisseret, Chicago 1992.

Burke, P., *Popular Culture in Early Modern Europe*, Farnham 2008 (3).

Buser, T., *Jerome Nadal and Early Jesuit Art in Rome*, *The Art Bulletin* 1976.

Vallery-Radot, J., *Le Recueil de plans d'édifices de la Compagnie de Jésus conservé à la Bibliothèque nationale de Paris*, Paris 1960.

Валтровић, М., *Камен темељац једне језуитске цркве од године 1732. у Београду*, *Старинар* IV, Београд 1887.

Vaporis, N. M., *Witnesses for Christ, Orthodox Christian Neomartyrs of the Ottoman Period 1437-1860*, New York 2000.

Васић, К., *Портрети српских архијереја у Карловачкој митрополији (1690-1790)*, Нови Сад 2013.

Васић, П., *Један француски сликар у Београду 1738. године*, у: *Доба барока: студије и чланци*, Београд 1971.

Васић, П., *Поствизантијско сликарство у Србији у XVIII и XIX веку*, Градска култура на Балкану (15-19 век), БИ САНУ, Београд 1984.

Васић, П., *Барок у Београду 1718-1739*, у: *Ослобођење градова од Турака 1862-1867. год.*, Београд 1970. Претампано у: *Доба барока: студије и чланци*, Београд 1971.

Vanino, M., *Izvešće iz Zbornika o radu vojnog svećenika 1688-89*, CS 1, Zagreb 1931.

Vanino, M., *Isusovci u Beogradu u XVII i XVIII. stoljeću*, *Vrela i prinosi*, 4, Sarajevo 1934.

Vanino, M., *Isusovci i hrvatski narod*, II, Zagreb 1987.

Велимировић, Н., *Охридски пролог*, Ниш 1926.

Веселиновић, Р. Л., *Како је постала српска карловачка архиепископија и митрополија*, сепарат, Београд 1936.

Веселиновић, Р., *Београд од 1683. до 1717. године*, ГТБ XV, Београд 1968, 13.

Веселиновић, Р., *Србија под аустријском влашћу 1718-1739*, у: *Историја српског народа*, IV-I, Београд 1986.

Vehse, C. E., *Geschichte der deutschen höfe seit der reformation*, Bände 25, Hamburg 1854.

Voelker, E. C., *Charles Borromeo's „Instructions fabricate et supellectilis ecclesiasticae, 1577“*, a translation with commentary and analysis, Book I, 2008.
www.evelynvoelker.com.

Вујаклија, Љ., *Ризница цркве Св. Јурја у Петроварадину*, ЗМПУ 24-25, Београд 1980/1981.

Вујић, Ј., *Путешествије по Србији*, Горњи Милановац 1999.

Вуксан, Б., *Идеја реформе и појава бакрореза код Срба у XVIII веку*, ЗФФ XVI, Београд 1989.

Вуловић, Б., *Раваница, њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља*, СРЗЗСК VII, Београд 1966.

Вуловић, М., *Кипије Београдске тврђаве*, ГТБ XIX, Београд 1972.

Гавриловић, Н., *Школство код Срба у Хабсбуршкој монархији*, Историја српског народа, IV-2, Београд 1986.

Gaiger, J., *On Bildwissenschaft: Can There be Universal “Science of Images”?*, in: *The Aesthetic Dimension of Visual Culture*, eds. J. Stejskal, O. Dadejik, Newcastle 2010.

Galavaris, G., *Some aspects of Symbolic Use of Light in the Eastern church, Candles, Lamps and ostrich Eggs*, BMGS, 4, Birmingham, 1978.

Гарић, Г., *Београдска епископија од 1718. до 1739. године* (магистарски рад одбрањен на Филозофском факултету у Београду), Београд 2009.

Гарић, Г., *Митрополитски намесници и придворни служитељи у Србијској епархији (1718-1739)*, НП 14, Краљево 2013..

Gary, P., *Furta sacra, Thefts of relics in the Central Middle Ages*, Princeton, New Jersey 1990.

Glišić, K., *Rimokatoličke crkve na teritoriji Beograda* (магистарси рад одбрањен на Филозофском факултету у Београду), Београд 2007.

Голубовић, Б., *Георгије Стојановић (? – 1746)*, Нови Сад 1990.

Grabar, A., *L'art de la fin de l'Antiquite et de Moyen age*, I, Paris 1968, 156–160.

Грозданов, Ц., *Портрети на светителите од Македонија од IX до XVIII век*, Скопје 1983.

Грујић, Р., *Свечани поздрав пећком патријарху Арсенију IV приликом његова доласка у Београд, 1739. год*, БГ IX, Сремски Карловци 1906.

Грујић, Р., *Бигамија и полигамија код Срба*, Нови Сад 1909.

Грујић, Р., *Први кораци уваћању црквених матица код Срба*, ГИДНС VII (1-3), 1934.

Грујић, Р., *Српске школе (од 1718-1739.г.)*, прилог културној историји српског народа, Нови Сад, Београд 2013(2).

DaCosta Kaufman, T., *Court, Cloister & City: The Art and Culture of Central Europe 1450-1800*, Chicago 1995.

Давидов, Д., *Иконе српских цркава у Мађарској*, Нови Сад 1973.

Давидов, Д., *Српске привилегије царског дома Хабзбуршког*, Нови Сад–Београд 1994.

Давидов, Д., *Српска графика XVIII века*, Београд 2006 (2).

Daniel, W. E., *The Holy Catechism of Nicolas Bulgaris*, London -New York 1893.

Deluga, W., *Between Candia and Venice. The role of European Engravings in the Iconographic Transformationsof Post-Byzantine Painting in Greece*, SB XII, Warszawa 2014.

Драшковић, В., *Један француски извештај о борби за Београд 1717. године*, ГТБ, VII, Београд 1960.

Душанић, С., *Кивот београдског кујунџије из 1735. године*, ГТБ IV, Београд 1957.

Dumont, J., Rousset de Missy, J., *Histoire militaire du prince Eugène de Savoie, du prince et duc de Marlborough, et du prince de Nassau-Frise: où l'on trouve un détail des principales actions de la dernière guerre et des batailles et sièges commandés par ces trois généraux: enrichie des plans nécessaires*, I, La Haye 1729.

Дурковић-Јакшић, Љ., *Најстарија библиотека у Београду*, Београд 1970.

Duffy, E., *The Stripping of the Altars: Traditional Religion in England 1400-1580*, New Haven-London 2005 (2).

Духовный регламентъ, Тицаніемъ и повлѣніемъ сепресвѣтлѣйшаго, державнѣйшаго государя Петра Перваго, по соизволенію и приговору Всероссійскаго Духовнаго Чина и Правительствующаго Сената, въ царствующемъ Санктпетербургѣ, въ лѣто отъ Рождества Христова 1721, сочиненный, Москва, Синодальная Типографіи, 1904.

Ђорђевић, М., *„Краљевство Србија“ 1720-1739*. (докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Нишу), Ниш 2013.

Ђурић-Замоло, Д., *Палата аустријског команданта Београда из XVIII века названа „Двор принца Евгенија“ и „Пиринчана“*, ГТБ XVII, Београд 1970.

Ђурић-Замоло, Д., *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-1867, архитектонско-урбанистичка студија*, Београд 1977.

Ђурић, В., *Сопоћани*, Београд 1991.

Ђурић, С., *Христ Космократор у Леснову*, Зограф 13, Београд 1982.

Ђукић, А., *Нешто за историју царске краљевске српске хусарске регименте*, Нови Сад 1894.

Elsie, R., *A Biographical Dictionary of Albanian History*, London 2012.

Енциклопедија православља, ур. Д. Калезић, Београд, 2002.

Ерчић, В., *Мануил (Михаил) Козачинскиј и његова Траедокомедија*, Нови Сад-Београд 1980.

Evans, R. J. W., *The making of the Habsburg Monarchy 1550-1700*, Oxford 2002 (2).

Живковић, Б., *Боћани, цртежи фресака*, ГМС, Нови Сад 1988.

Живковић, Б., *Војловица и припрата Манасије, цртежи фресака*, Нови Сад 1994.

Живковић, М., *Свети Сисоје над гробом Александра Великог. Једна монашка тема поствизантијске уметности и њени примери у српском сликарству XVII века*, ЗРВИ L, Београд 2013.

Зарић, Р., *Остаци фресака у припрати Манасије*, СРЗЗСК XXIV, Београд 1992.

Зиројевић, О., *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984.

Златић Ивковић, З., *Прилог препознавању задужбине Радича Поступовића у храму манастира Враћевшнице*, у: Уметност и њена улога у историји: између трајности

и пролазних –изама, посвећен сећању на проф. др Миодрага Јовановића (1932–2013), Међународни тематски зборник, Косовска Митровица 2014, 131-143.

Ingrao, Ch. W., *The Habsburg Monarchy 1618-1815*, Cambridge 2000, 107-118.

Ionescu, D., *Ideal and Representation. The Ideal of the Restoration of the Byzantine Empire during the Reign of Serban Cantacuzino (1678-1688)*, RE SEE XII (4), Bucarest 1974.

Iorga, N., *Byzance après Byzance: Continuation de l'Histoire de la vie byzantine*, Bucarest 1971.

Јакшић, М., О Вићентију Јовановићу, Прилози за историју митрополства му 1731-1737, ЛМС, 199-204, Нови Сад 1900.

Јакшић, М., О Арсенију IV Јовановићу Шакабенти: лекције из историје Карловачке Митрополије, Карловци 1899.

Јовановић, З. М., О римокатоличкој катедрали током аустријске управе Београдом (1729-1739) и нацртима њеног ентеријера, ЗНМ XIX-2, историја уметности, Београд 2010.

Z. Jovanović, *Beogradska (nad)biskupija, njeni natpastiri i crkve kroz epohe, od 1521. godine do osvita novog doba*, knj. II, Beograd 2011.

Јовановић, М., *Руско-српске уметничке везе у XVIII веку*, ЗФФ VII-1, Београд 1963.

Jubileji Crkve Sv. Petra apostola u Beogradu, Blagovest 50 (53), Beograd 1981.

Kantorowicz, E. H., *The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology*, Princeton 1997.

Kapucinski samostani u Beogradu, Zemunu i Novoj Palanki u prvoj polovici 18. stoljeća, pr. i ur. S. Sršan, Zagreb – Osijek 2011.

Kilde, J. H., *Sacred Power, Sacred Space: An Introduction to Christian Architecture and Worship*, Oxford 2008.

Клюканова, О. В., *Светильники Древней Руси*, у: *Светильники Древней Руси из собрания Русского музея*, Санкт-Петербург, 2013.

Коларић, М., *Књига крштених у Београду 1729-1739*, ИГ I, Београд 1949.

Костић, М., *Историја фрањевачког манастира у Београду*, ПКЈИФ VI, Београд 1926.

Костић, М., *Сликарски занат код Срба у 18. веку*, ГИДНС III (1), Нови Сад 1930.

Костић, М., *Станиша Марковић Млатишума, оборкапетан крагујевачки 1664-1741*, ГСНД 19, Скопје 1938.

Костић, М., *Духовни регуламент Петра Великог (1721) и Срби*, Зборник радова САН 17, Београд 1952.

Костић, С., *Гробови епископа и грађана темишварских у православно српском храму темишварском 1757-1838*, Темишвар 1938.

Archimandrite S. Koukiaris, *The Depiction of the Vision of Saint Peter of Alexandria in the Sanctuary of Byzantine Churches*, Zograf 35, Београд 2011.

Кривошејев, В., *Ваљево, настанак и развој града*, Ваљево 2012.

Kuban, D., *The miniatures of Surname-i Vehbi*,
http://web.archive.org/web/20091026121811/http://geocities.com/surnamei_vehbi/kuban.html.

Lavin, I., *Bernini's Image of the Ideal Monarch*, y: *The Jesuits, Cultures, Sciences, and the Arts*, ed. J.W. O'Malley, G. A. Bailey, Toronto, Buffalo, London 2000.

Langer, J., *Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717-1739*. MKKK, Neue Folge III, Band. Wien 1889.

Langins, J., *Conserving the Enlightenment: French Military Engineering from Vauban to the Revolution*, *Transformations: Studies in the History of Science and Technology*, Cambridge 2003, 13-84.

Levy, E., *Early Modern Jesuit Arts and Jesuit Visual Culture: A View from the Twenty-First Century*, JJS 1, Leiden 2014.

Leksikon ikonografije i liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, ur. E. Badurina, Zagreb 2006 (5).

Лешић, Ј., *Исусовачко казалиште у Београду и Петроварадину у првој половини XVIII столећа*, ЗМССУМ, Нови Сад 1987.

Lucas, T. M., *Landmarking City, Church & Jesuit Urban Strategy*, Chicago 1997.

Lymberopoulon, A., *Late and Post-Byzantine Art under Venetian Rule: Frescoes versus Icons, and Crete in the Middle*, u: *A Companion to Byzantium*, ed. L. James, Oxford UK 2010.

Maguire, H., *Art and Eloquence in Byzantium*, New Jersey 1994(2).

Maković, Z., *Prostor i vrijeme jedne slike, Mariahilf*, u: *Sic ars deprenditur arte: zbornik u čast Vladimira Markovića*, ur. S. Cvetnić, M. Pelc, D. Premerl, Zagreb 2009.

Makrides, V. N., *Science and the Orthodox Church in 18th and early 19th Century Greece: Sociological Considerations*, BS, 29 (1), Thessaloniki 1988.

É. Mâle, *L'art religieux après le Concile de Trente, etude sur l'iconographie de la fin du XVIe siècle, du XVIIe du XVIIIe siècle*, Paris 1951.

O'Malley, J. W., *The First Jesuits*, Cambridge-London 1993.

Mamford, L., *Grad u istoriji, njegov postanak, njegovo menjanje, njegovi izgledi*, Beograd 2006.

Манасија, историја – живопис, уред. С. Томић, Р. Николић, Београд 1964.

Марковић, В., *Ктитори, њихове дужности и права*, ПКЈИФ XXV, Београд 1925.

Maryks, R. A., *Saint Cicero and the Jesuits, The Influence of the Liberal Arts on the Adoption of Moral Probabilism*, Ashgate 2008.

Matsche, F., *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI, Ikonographie, Ikonologie und Programmatik des „Kaiserstils“*, I, II, Berlin, New York 1981.

Медаковић, Д., *Графика српских штампаних књига XV-XVII века*, Београд 1958, 133.

Медаковић, Д., *Барокна архитектура у Подунављу*, у: *Путеви српског барока*, Београд 1971.

Медаковић, Д., *Српска уметност у XVIII веку*, Београд 1980.

Медаковић, Д., *Иконостас Георгија Герасимова московитера у Доњој Ковачици из 1724. године*, ЗЛУМС 21, Нови Сад 1985.

Медаковић, Д., *Српски митрополијски дворови у XVIII веку*, у: *Барок код Срба*, Загреб 1988.

Медић, М., *Стари сликарски приручници*, III, Београд 2005.

Melchior-Bonnet, S., *The Mirror: A History*, New York 2002.

Мијовић, П., *Менолог, Историјско-уметничка истраживања*, Београд 1973.

Микић, О., *Христифор Жефаровић и живопис манастира Бођана*, у: *Дело Христофора Жефаровића*, Нови Сад 1962.

Милановић О., „Црква св. Николе у манастиру Ново Хопово“, Живопис, РВМ 4, Нови Сад 1955.

Милаш, Н., *Славенски апостоли Кирил и Методије и истина православља*, Београд 1985, фототипско издање (Задар 1881).

Милисављевић, Д., *Враћевиница, цртежи фресака*, ГМС, Нови Сад 1990.

Милисављевић, Д., *Драча, Цртежи фресака, Споменици српског зидног сликарства XVIII века*, ГМС Нови Сад 1993.

Millet, G., *Recherches sur l'iconographie de l'Evangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du mont Athos*, Paris 1916.

Millet, G., *Monuments de l'Athos*, Paris 1927.

Милићевић, М. Ђ., *Белешке о неким нуријама, црквама, и манастирима у Србији из времена 1730-1736*, ССКА 37, Београд 1900.

Милошевић, А., *Уметност „Краљевине Србије“ између Пожаревачког и Београдског мира* (магистарски рад одбрањен на Филозофском факултету у Београду), Београд 2008.

Милошевић, А., *Настанак и развој концепта Краљевине Србије у Барокној историографији и визуелним медијима*, ЗМПУ 6, Београд 2010.

Milošević, A., *Propagandna kampanja bečkog dvora u austrijsko-turskom ratu 1716-1718 godine na kartama i gravirama*, Kultura 131, Beograd 2011.

Милошевић, А., *Светачке медаљице из Смедеревске тврђаве, прилог проучавању визуелне културе католика у време аустријске владавине Србијом 1718-1739*, СЗ 3, Смедерево 2011.

Milošević, A., *The Festival Book for the Exchange of Austrian and Turkish Deputations in 1719*, in: *The Peace of Passarowitz, 1718*, eds, Ch. Ingrao, N. Samardžić, J. Pešalj, West Lafayette 2011.

Милошевић, А., *Сцене мучирија као визуелни подсетници за активну побожност – од раних језуитских фреско циклуса до цркве Светог Николе у манастиру Драча*, у: *Простори памћења II*, Београд 2013.

Милошевић, А., *„Арханђео Михаило узима богаташеву душу“ са северних двери иконостаса цркве Светог Илије у Смедеревској Паланци*, ШЗ VII, Аранђеловац 2013.

Милошевић, А., *Између симболичног и егзотичног, прилог проучавању функције и симболике нојевих јаја*, у: Светлост од светлости, Хришћански сакрални предмети у музејима и збиркама Србије (зборник радова), Београд-Ниш 2014.

Миљковић-Пепек, П., *Историски и иконографски проблеми на непроучената црква Св. Богородица од Слимнички манастир кај Преспанското Езеро*, ЗФФС 5-6, Скопје 1979/80.

Мирковић, Л., *Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве*, Београд 1961.

Мирковић, Л., *Православна литургија, први општи део*, Београд 1982.

Мирковић, Л., *Православна литургија, други, посебни део (свете тајне и молитвословља)*, Београд 1983.

Mitrović, K., „Sremski krst“ – između Beča, Beograda, Rima i Đakova, у: Ђ. Bubalo, K. Mitrović, R. Radić, *Jurisdikcija katoličke crkve u Sremu*, Beograd 2010.

Mitrović, K., *U ratnom vihoru 1683-1739 (Povest o Luki Natalisu)*, у: *Jurisdikcija katoličke crkve u Sremu*, Beograd 2010.

Mitrovic, K., *The Peace of Passarowitz and Re-establishment of Catholic Diocesan Administration in Belgrade and Smederevo*, in: *The Peace of Passarowitz, 1718*, eds. Ch. Ingrao, N. Samardžić and J. Pešalj, Purdue University Press, West Lafayette, 2011.

Mitchell, W. J. T., *Picture Theory: Essays on Verbal and Visual Representation*, Chicago, 1994.

Mitchell, W. J. T., *Interdisciplinarity and Visual Culture*, AB 77 (4), 1995.

Mitchell, W. J. T., 'Showing Seeing: A Critique of Visual Culture', JVC (2), 2002.

Михаиловић, Р., *Из прошлости Вуковара обзиром на тамошње Србе*, Нови Сад 1890.

Михајловић, Р., *Композиција „Каменовање св. Стефана“ манастира Крушедола*, ЗНМ V, Београд 1967.

Михајловић, Р., *Мртва природа у српском сликарству XVIII и XIX века*, Београд 1979.

Михајловић, Р., *Црква Ваведeња богородице манастира Бођани, Иконографија „женске цркве“ – приправе*, ЗЛУМС 21, Нови Сад 1985.

Monssen, L. H., *Rex Glorioso Martyrum: A Contribution to Jesuit Iconography*, AB 63 (1), New York 1981.

Moxey, K., *Visual Studies and the Iconic Turn*, JVC, 7 (2), 2008.

Mubadele, *An Ottoman-Russian Exchange of Ambassadors*, annotated and translated by N. Itzkowitz and M. Mote, Chicago, 1970.

Murphey, R., *Twist and Turns in the Diplomatic Dialogue: the Politics of Peacemaking in the Early Eighteenth Century*, in: *The Peace of Passarowitz, 1718*, eds. Ch. Ingrao, N. Samardžić and J. Pešalj, West Lafayette, 2011.

McGinnes, F. J., *Preaching Ideals and Practice in Counter-Reformation Rome*, SCJ XI/2, Kirksville 1980.

McGinness, F. J., *"Roma Sancta" and the Saint: Eucharist, Chastity, and the Logic of Catholic Reform*, HR 15 (1), New York-Oxford 1988.

McGinnes, F. J., *Right Thinking and Sacred Oratory in Counter-Reformation Rome*, New Jersey 1995.

Nalibani, H., *L'oeuvre du peintre David Selenicasit*, Monumentet 1, Tirana 1971.

Ненадовић, С. М., *Илустровани речник израза у народној архитектури*, Београд 2002.

Nesbitt, C., *Shaping the Sacred: Light and the Experience of Worship in Middle Byzantine Churches*, BMGS 36 (2), Birmingham, 2012.

Никић, Љ., *Џамије у Београду*, ГГБ XVII, Београд 1958.

Нинковић, Н., *Политичка и културна делатност митрополита Павла Ненадовића (докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Новом Саду)*, Нови Сад, 2015.

Nicolaidis, E., Emanuel, S., *Science and Eastern Orthodoxy: From the Greek Fathers to the Age of Globalization (Medicine, Science, and Religion in Historical Context)*, Johns Hopkins University Press 2011.

Новая Скрижаля, књ. I, Санктпетербургъ, 1848.

Nordstrom, C., *Ravennastudien*, Stockholm 1953.

Nussdorfer, L., *Print and Pageantry in Baroque Rome*, SCJ XXIX/2, Kirksville 1998.

Оакимјан, А., *Арменске колоније у српским земљама*, ЗМСИ 55, Нови Сад 1997.

Павловић, Д., *Пожаревачки мир (1718. г.)*, историјска студија, Београд 1901.

Павловић, Д. М., *Административна и црквена политика аустријска у Србији (1718 – 1739.)*, по грађи из бечких архива, ГСКА 62, Београд 1901.

Павловић, Д. М., *Финансије и привреда за време аустријске владавине у Србији (од 1718-1739.)*, по грађи из бечких архива, ГСКА 64, Београд 1901.

Павловић, Д. Ст., *Цркве брвнаре у Србији*, СРЗЗСК 5, Београд 1962.

Павловић, Л., *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965.

Page, J. K., *Music and the royal procession in Maria Theresia's Vienna*, EM 27, Oxford 1999.

Пантелић, Д., *Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира*, ССАН 96, Београд 1948.

Papastratos, D., *Paper Icons, Greek Orthodox Religious Engravings 1665-1899, I*, Athens 1990.

Parrott, D., *From Military Enterprise to Standing Armies: War, State, and Society in Western Europe, 1600–1700*, in: *European Warfare, 1350–1750*, Ed. by F. Tallett and D. J. B. Trim, Cambridge-New York 2010.

Parshall, P., *Prints as Objects of Consumption in Early Modern Europe*, JMEMS 28 (1), Durham 1998.

Пашченко, Е. М., *Актуелизација средњовековља у украјинском и српском бароку*, у: *Западноевропски барок и византијски свет*, зборник радова са научног скупа, Београд САНУ 1991.

Петковић, С., *Живопис цркве Успења у Српском Ковину*, ЗМСДН 23, Нови Сад 1959.

Петковић, С., *Утицај илустрација из српских штампаних књига на зидно сликарство XVI и XVII века*, *Старинар XVII*, Београд 1967.

Петковић, С., *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије, 1557–1614*, Нови Сад 1965.

Петковић, С., *Српска уметност у XVI и XVII веку*, Београд 1995, 227;

Петровић, П. Ж., *Манастир Драча код Крагујевца*, Богословље XXVI, Београд 1967.

Печињачки, С., *Попис таксила венчаних у Београдској митрополији 1724. године*, ГГБ XV, Београд 1968.

Пецињачки, С., *Подаци о уређењу србијанске милиције у 1728/29. години*, ЗНМЧ VII, Чачак 1976.

Пецињачки, С., *Извештај К. А. Виртемберга о неким тврђавама и домаћој милицији аустријске „Краљевине Србије“ у 1720. години*, МГ 5, Београд 1977.

Пецињачки, С., *Распоред домаће милиције аустријске Краљевине Србије у 1725. године*, ЗНМЧ VIII, Чачак 1977.

Пецињачки, С., *Неколико података о аустријској Краљевини Србији од 1731. до 1736. године*, ЗНМЧ X, Чачак 1980.

Peufuss, M. D., *Die Druckerei von Moschopolis, 1731-1769: Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida*, Wien, Köln 1989.

Plans et dessins d'architecture jésuite, <http://blog.bnf.fr/gallica/?p=3222>.

Pollak, M., *Cities at War in Early Modern Europe*, Cambridge 2010.

Рора, Т., *Considération générales sur la peinture postbyzantine en Albanie*, Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est Européennes II, Sofia 1969.

Поповић, Д., *Београд пре 200 година*, Београд 1935.

Поповић, Д. Ј., *Војна граница*, Војводина II, Нови Сад 1940 (2008).

Поповић, Д. Ј., *Србија и Београд од Пожаревачког до Београдског мира (1718-1739)*, Београд 1950.

Поповић, Д., *Општинска управа у Београду за време аустријске владавине (1718-1739)*, ГМГБ III, Београд 1956.

Поповић, Д. Ј., *Срби у Војводини*, II, Нови Сад, 1990.

Поповић, Д. Ј., *Војна граница*, Војводина II, Нови Сад 1940 (2008).

Поповић, Ј., *Догматика православне цркве III*, Београд 1978.

Поповић М., *Реконструкција плана фортификације Београдске тврђаве 1717*, ГГБ XX, Београд 1973.

Поповић, М., *Представе страдања и смрти апостола у припрати католиконе манастира Ново Хопово*, Зборник радова са Међународног симпозијума Ниш и Византија XIII, Ниш 2013.

Поповић М., *Пројекти Николе Доксата де Мореза*, ГГБ XXX, Београд 1983.

- Поповић, М., *Београдска тврђава*, Београд 2006 (2).
- Поповић, С., *Крст у кругу: архитектура манастира у средњевековној Србији*, Београд 1994.
- Поповска-Коробар, В., *Иконе из XVIII века из цркве Св. Димитрија у Битољу*, СДИУ 17, Београд 1986.
- Поповска Коробар, В., *Иконописот во Охрид у XVIII век*, Скопје 2005.
- Post-Byzantium: The Greek Renaissance, 15th – 18th Century Treasures from the Byzantine & Christian Museum, Athens, Athens – New York* 2002.
- Prinz Eugen und das Barocke Österreich*, Wien 1986.
- Prince Eugene, General-Philosopher and Art Lover*, Vienna 2010.
- Proestaki, X., *Western Influences on 17th –Century Post-Byzantine Wall Paintings in the Peloponnese: Roots in the 16th century*, Byzantinoslavica, RIEB 68, Praha 2010, 292, 293.
- Протић, К. С., *Одломци из историје Београда од 1427. до 1791, Београд 1717. год*, ГНЧ VII, за 1885. годину, Београд 1885.
- Протић, К., *Путовање кроз Србију 1719-1720. год*, Београд 1889.
- Радовановић, Ј., *Св. Никола, житије и чуда у српској уметности*, Београд 1987.
- Радојчић, Н., *Облик првих модерних српских историја: поводом Марсилијеве Историје Срба*, ЗМСДН 2, Нови Сад 1951.
- Радонић, Ј., Костић, М., *Српске привилегије од 1690 до 1792*, Београд 1952.
- Н. Радосављевић, *Ваљевска епископија у „Извештенију“ из 1735. године*, ГИАВ 31, Ваљево 1997.
- Радосављевић, Н., *Ваљевска епископија 1718-1739*, ГИАВ 32, Ваљево 1998.
- Раичевић, С., *О зидном сликарству манастира Војловице код Панчева из тридесетих година XVIII века*, СРЗЗСК XXIV, Београд 1992.
- Рајић, Ј., *Историја катихизма православних Србаља у цесарским земљама, Панчево (s. d.)*.
- Ракић, З., *Великореметске иконе из 1687. године и њихови аутори*, ЗЛУМС 22, Нови Сад 1986.
- Ракић, З., *Радул, српски сликар XVIII века*, Нови Сад 1998.

Reau, L., *Iconographie de l'art chretien II*, 1, Paris 1957.

Речник српскохрватског књижевног и народног језика, књ. X, САНУ, Београд 1978.

Richardson, C. M., *Durante Alberti, the Martyrs' Picture and the Venerable English College, Rome*, PBSR 73, 2005.

Roodenburg, H., *The 'hand of friendship': shaking hands and other gestures in the Dutch Republic*, in: *A Cultural History of Gesture*, ed. J. Bremmer, H. Roodenburg, Ithaca 1991.

Roosen, W., *Early Modern Diplomatic Ceremonial: A Systems Approach*, JMH 52 (3), Chicago 1980.

Rousseva, R., *Iconographics of the Churches in Moschopolis and Vithkuqi*, Makedonika 35, SMS, Tessaloniki 2006.

Rovithis, F., D. Ionescu , Rovithis-Livaniou, E., *Greek Scholars at the Princely Academies in Bucharest and Jassy*, RAJ 23 (1), 2013.

Руварац, Д., *Исторично-критична црта о Викентију Јовановићу митрополиту београдском и карловачком 1731–1737*, Земун 1886.

Руварац, Д., *Мојсије Петровић, митрополит београдски, 1713–1730: прилог историји српске цркве*, ССКА 34, Београд 1898.

Руварац, Д., *Одношај митрополита Вићентија Јовановића спрам коадјутора Николе Димитријевића*, СС XIV, књ. 17 и 18, Карловци 1904.

Руварац, Д., *Храм рождества Св. Јована у Новој Вароши*, СС XIV, књ. 5, 1904.

Руварац, Д., *Автобиографија Партенија Павловића, епископа посвећења*, СС XV, бр. 15, Сремски Карловци 1905.

Руварац, Д., *Правила за калуђере*, СС XV, бр. 1, Сремски Карловци 1905.

Руварац, Д., *Автобиографија Партенија Павловића, епископа посвећења*, СС XV, бр. 15, Сремски Карловци 1905.

Руварац, Д., *Дужности и права дворјана и дворских служитеља за време митрополисања Мојсеја Петровића*, СС, год. XVII, бр. 29, Сремски Карловци 1907.

Руварац, Д., *Уговори митрополита Вићентија Јовановића са дворским послужитељима*, АИСПКМ, I, Сремски Карловци 1911.

- Руварац, Д., *Фрушкогорски манастири 1734. године*, АИСПКМ, I, Сремски Карловци 1911.
- Руварац, Д., *Најстарији протоколи крштених, венчаних и умрлих*, АИСПКМ, II, Сремски Карловци 1912.
- Руварац, Д., *О Трапезонту – Трапезонцу*, АИСПКМ, II, Сремски Карловци 1912.
- Руварац, Д., *Тестамент игумана раваничког Стефана*, АИСПКМ, II, Сремски Карловци 1912.
- Руварац, Д., *Непокретно имање Митрополије у Београду 1730*, АИСПКМ II, Сремски Карловци 1912.
- Руварац, Д., *Колико је потрошено за београдску Архиепископско Митрополитску Резиденцију?*, АИСПКМ III, Сремски Карловци 1913.
- Руварац, Д., *Годишњи трошак митрополита београдско-карловачког Вићентија Јовановића на званичнике, учитеље и послужитеље*, АИСПКМ XIV, св. 4, Сремски Карловци 1914.
- Руварац, Д., *Доситије Николић, владика ваљевски*, ГСПП, Сремски Карловци 1921.
- Руварац, Д., *Тестамент Вићентија Јовановића Архиепископа – Митрополита београдско-карловачког 1731-1737*, ВСЦ ХХХ, св. XI, Београд 1925.
- Руварац, И., *Судбина манастира Винче у Србији*, Старинар IV-2, Београд 1887.
- Rüdiger, M., *Nachbauten des Heiligen Grabes in Jerusalem in der Zeit von Gegenreformation und Barock, Ein Beitrag zur Kultgeschichte architektonischer Devotionalkopien*, Regensburg 2003.
- Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарски од деветог до двадесетог века*, Београд 1996.
- Samardžić, N., V. Abramović, *Švajcarac u Beogradu: Nikola Doksat de Morez, Limes plus, geopolitički časopis* 2, Beograd 2013.
- Самарџић, Р., *Срби у Турском царству 1718-1737*, у: *Историја српског народа*, IV-1, Београд 1986.
- Самарџић, Р., *Барок и Срби*, у: *Западноевропски барок и византијски свет*, зборник радова са научног скупа, Београд 1991.
- Свети Симеон, Митрополит Солунски, *Тумачење Св. Литургије*, у: *О Литургији*, Београд 1997, 152;

Симеоновић-Чокић, С., *Српске привилегије*, Војводина II, Нови Сад 1940 (2008).

Simić, V., *Patriotism and Propaganda: Habsburg Media Promotion of the Peace Treaty of Passarowitz*. in: *The Peace of Passarowitz, 1718*, eds, Ch. Ingraio, N. Samardžić, J. Pešalj, West Lafayette 2011.

Симић, В., *За љубав отаџбине: Патриоте и патриотизми у српској култури XVIII века у Хабзбуршкој монархији*, Нови Сад 2012.

Soergel, Ph. M., *Wondrous in His Saints: Counter-Reformation Propaganda in Bavaria (Studies on the History of Society and Culture)*, University of California Press, 1993.

Сокровище христiанское, Будим 1824.

Stare karte, gravire i fotografije iz zbirke Muzeja grada Beograda, CD, Beograd, bez godine izdanja.

Stefanescu, I. D., *L'illustration des liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient*, Bruxelles 1936.

Стефановић Виловски, Т., *Београд од 1717 – 1739. године*, Београд 1906.

Stefanovic-Vilovsky, T. von, *Belgrad unter der Regierung Kaisers Karls VI. (1717-1739)*, Wien, 1908.

Strohmeyer, A., *Teatralnost medkulturnega miru: Damian Hugo von Virmont kot cesarski veleposlanik pri Visoki porti (1719/20)*, <http://hs.zrc-sazu.si/Portals/0/sp/hs11/Strohmeyer.pdf>. 30.10.2015.

Strohmeyer, A., *Die Theatralität interkulturellen Friedens: Damian Hugo von Virmont als kaiserlicher Großbotschafter an der Hohen Pforte (1719/20)*, in: G. Braun, A. Strohmeyer, (Hg.), *Frieden und Friedenssicherung in der Frühen Neuzeit. Das Heilige Römische Reich und Europa. Festschrift für Maximilian Lanzinner*, Münster 2013.

Stošić, Lj., *Emblematic Motifs on Baroque Gates of Belgrade*, *Balkanica*, XXVIII, Београд 1997.

Стошић, Љ., *Мотив Јуде са ђаволом*, *Balkanica* XXVII, Београд 1996. Препштампано у: *На размеђу Истока и Запада: студије и чланци о новијој српској уметности*, Београд 1999.

Стошић, Љ., *Зидно сликарство зографске групе Андреа Андреовича у Враћевиници*, у: *На размеђу Истока и Запада: студије и чланци о новијој српској уметности*, Београд 1999.

Стошић, Љ., *Српска уметност 1690-1740*, Београд 2006

Стошић, Љ., *Манастир Бођани*, Нови Сад 2011.

Студија заштите културног наслеђа општине Топола, Завод за заштиту споменика културе Крагујевац 2011. http://topolaroyal.net/static/studija_topola.pdf.

Schiller, G., *Iconography of Christian Art*, I, London, 1971.

Schmidt-Brentano, A., *Kaiserliche und k.k. Generale (1618-1815)*, Wien, 2006.

Schroeder, H. J., O. P., *The Canons and Decrees of the Council of Trent*, Rockford. 1978.

Tallet, F., *War and Society in Early Modern Europe: 1495-1715*, Routledge 1997.

Tarasov, O., *Icon and Devotion, Sacred Spaces in Imperial Russia*, London 2002.

Taft, R. F., *The Great Entrance, A History of the Transfer of Gifts and other Preanaphoral Rites of the Liturgy of John Chrysostom*, Roma 1975.

Тимотијевић, М., *Захарија Орфелин – Распеће са Лонгином и поштовање Христових рана у српској уметности XVIII века*, ЗЛУМС 21, Нови Сад 1985.

Тимотијевић, М., *Идејни програм зидног сликарства у припрати манастира Крушедола*, СРЗЗСК Србије XIX, Београд 1987.

Тимотијевић, М., *Први српски штампани антиминси и њихови узорци*, ЗЛУМС 23, Нови Сад 1987.

Тимотијевић, М., *Теодор Илић Чешљар 1746–1793*, Нови Сад 1989.

Тимотијевић, М., *Визитација манастира Шишатовца у XVIII веку, Прилог проучавању ефемерног спектакла*, у: Манастир Шишатовац, Зборник радова, Београд 1989.

Тимотијевић, М., *Портрети архијереја у новијој српској уметности*, у: Западноевропски барок и византијски свет, Београд 1991.

Тимотијевић, М., *Улога музике у обличавању црквеног ентеријера у XVIII и у првој половини XIX века*, ЗМССУМ 15, Нови Сад 1994.

Тимотијевић, М., *Црква Светог Георгија у Темишвару*, Нови Сад 1996.

Тимотијевић, М., *„Serbia sacra“ и „Serbia sancta“ у барокном верско-политичком програму Карловачке митрополије*, у: Свети Сава у историји и традицији, Београд 1998.

Тимотијевић, М., *Сузе и звезде: О плачу Богородичиних чудотворних икона у бароку, Чудо у словенским културама*, Београд, 2000.

Тимотијевић, М., *Богородица Бездинска и верско-политички програм патријарха Арсенија IV Јовановића*, *Balkanica* 22-23, Београд, 2001-2002.

Тимотијевић, М., *Рађање модерне приватности, Приватни живот Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века*, Београд 2006.

Тимотијевић, М., *Манастир Крушедол, I*, Београд 2008.

Тодић, Б., *Јов Василијевић у Карловцима 1743-1744. године*, *ЗНМ XVIII-2*, историја уметности, Београд 2007.

Тодоровић, Ј., *Заставе илирско-расцијанске регименте у контексту ефемерног спектакла*, *Наслеђе IV*, Београд 2003.

Тодоровић, Ј., *Концепт приватног на позорници јавног – приватни живот на митрополитском двору у 18. веку*, у: *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, ур. А. Фотић, Београд 2005.

Тодоровић, Ј., *Ентитет у сенци: Мапирање моћи и државни спектакл у Карловачкој Митрополији*, Нови Сад 2010.

Тодоровић, Н., *Пожаревачки мир 1718, у литератури, гравивири и медаљерству*, *ЗНМ VI*, Београд 1970.

Томашевић К., *Музичка делатност језуита у Београду и Петроварадину током XVII и XVIII века*, *ЗМССУМ*, Нови Сад 1996.

Точанац, И., *Прописи митрополита Мојсија Петровића за свештенике и парохијане*, ИЧ 48, Београд 2001.

Точанац, И., *Српски Народно-црквени сабори (1718-1735)*, Београд 2008.

Trška Miklošić, T., *Neostvareni projekt isusovačke crkve i kolegija (1659.) u Dubrovniku*, *RIPU* 33, Zagrebu 2009.

Thonemann, H. F., *Confessor to the Last of the Habsburgs: Georg Tönneman. S.J. (1659-1740)*, 2008.

Ћоровић, В., *Бигамија и полигамија код Срба*, СКГ 18-19, Београд 1907.

Ћоровић-Љубинковић, М., *Даскал јеромонах Стефан Раваничанин*, РВМ 5, Нови Сад 1956.

Uzelac, Z., *Balthasar Neumann i barokni Beograd – jedna reinterpretacija Sangallovog bunara iz Orvieto, Čovjek i prostor* 7-8, Zagreb 1988.

Форишковић, А., *Један документ о Србији из времена аустријске окупације (1718-1739)*, ГГБ XV, Београд 1968.

Forster, M., *Catholic Revival in the Age of the Baroque: Religious Identity in Southwest Germany 1550-1750*, Cambridge 2001.

Fagnito, G., *Cardinals' Courts in Sixteenth-Century Rome*, JMH 65 (1), Chicago 1993.

Franzen, A., *Pregled povjesti crkve*, Zagreb 1988.

Freedberg, D., *The Representation of Martyrdoms During The Early Counter-Reformation in Antwerp*, BM 118 (876), London 1976.

Funerali del fu Sua Eccellenza F. Francesco-Saverio, Conte Marulli ... : fattesi celebrare da Sua Eccellenza il sig. don Giacomo Conte Marulli suo pronipote : nella detta chiesa di sua refidenza di Santa Maria del Tempio di Bologna, Venezia 1752.

Füßel, M., *Theatrum Belli: Der Krieg als Inszenierung und Wissensschauplatz im 17. und 18. Jahrhundert*, *metaphorik.de* 14, 2008,
http://www.metaphorik.de/sites/www.metaphorik.de/files/journal-pdf/14_2008_fuessel.pdf.

Haskell, F., *Patrons and Painters, A study in the Relations Between Italian Art and Society in the Age of the Baroque*, New Haven and London 1991(3).

Harley, J. B., *Silences and Secrecy: the Hidden Agenda of Cartography in Early Modern Europe*, IM 40, Routledge 1988.

Heldmann, A., "Virmont", in: *Allgemeine Deutsche Biographie*, 55, Leipzig, 1910, 332-341, <http://www.deutsche-biographie.de/pnd138709130.html?anchor=adb>.

Hetherington, P., *"The Painter's Manual" of Dionysius of Fourna*.

Hibbard, H., *Ut pictura sermones: The First Painted Decorations of the Gesu, u: Baroque Art, The Jesuit Contribution*, New York 1972.

Historische Beschreibung Und kurz gefaste Nachricht Von der Römisch. Kaiserl. und Königlichen Residenz-Stadt Wien, Und Ihren Vorstädten / heraus gegeben von P. Mathias Fuhrmann, Theil 2Bd. 2, Von denen Kirchen, geistlichen Collegien und Clöstern in der Stadt, mit derselben in Kupffer gestochenen Prospecten Wien 1766.

Hochedlinger, M., *"Just attack the enemy heartily ..."* *The Imperial Army in the Age of Prince Eugene*, in: *Prince Eugene, General-Philosopher and Art Lover*, Vienna 2010.

Höpfl, H., *Jesuit Political Thought the Society of Jesus and the State, c. 1540-1630*, Cambridge, 2004.

Cvetkovski, S., *The Vision of Saint Peter of Alexandria, from the Church of St. Archangels in Prilep. Iconographical research*, Zograf 36, Београд 2012.

Cesareo, F. C., *The Collegium Germanicum and the Ignatian Vision of Education*, SCJ XXIV/4, Kirksville 1993.

Constantelos, D. J., *The "Neomartyrs" as Evidence for Methods and Motives Leading to Conversion and Martyrdom in the Ottoman Empire*, GOTR XXII (3-4), Brookline 1978.

Coreth, A., *Pietas Austriaca*, West Lafayette 2004.

Chadzikidakis, M., *Consideration sur la peinture postbyzantine en Grece*, Actes du premier congres international des études balkaniques et sud-est Européennes II, Sofia 1969.

Chipps Smith, J., *Sensuous Worshi: Jesuits and the Art of the Early Catholic Reformation in Germany*, New Jearsy-Woodstock 2002.

Čelebi, E., *Putopis, odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Sarajevo 1973.

Швикер, Ј. Х., *Политичка историја Срба у Угарској*, Нови Сад – Београд, 1998.

Шево, Љ., *Српско зидно сликарство 18. вијека у византијској традицији*, Бања Лука 2010.

Шево, Љ., *Неке посебности у програму и иконографији живописа у Враћевиници*, СРРЗСК XLII, Београд 2010.

Шево, Љ., *Мајстори из околине Мосхопоља у српском живопису XVIII вијека*, НВ VIII, Ниш 2010.

Шелмић, Л., *Српско зидно сликарство XVIII века*, Нови Сад 1987.

Шкаламера, Ж., *Мапа једног дела Београдског дистрикта из 1721. године*, ГГБ XVII, Београд 1970.

Шкаламера, Ж., *Београдска нова доња варош у XVIII веку*, ГГБ XVIII, Београд 1971.

Шкаламера, Ж., *Локације неких знаменитих београдских грађевина XVI и XVIII века*, ГГБ, књ. XX, Београд 1973.

Шкаламера, Ж., Поповић, М., *Нови подаци са плана Београда из 1683*, Годишњак ГБ XXIII, Београд 1976.

Шкаламера, Ж., Поповић, М., *Урбани развој Дорћола*, ГГБ XXV, Београд 1978.

Шкаламера, Ж., Поповић, М., *Најстарија сачувана кућа у Београду из прве половине XVIII века*, ГГБ XXIX, Београд 1982.

Škalamera, Ž., *Where were the Jesuit Residence, Church and Secondary School (Gymnasium) in Belgrade during the 18th Century?*, in: *Jesuits among the Croats: proceedings of the International Symposium-- Jesuits in the Religious, Scientific, and Cultural Life among the Croats*, October 8-11, 1990, ed. V. Pozaic, S.J. Zagreb 2000.

Škaljić, A., *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*, Sarajevo 1985.

Шкорић, Д., *Иконе на стаклу*, Нови Сад 2004.

Шмеман, А., *Литургија и живот*, Цетиње 1992.

Schiller, G., *Iconography of Christian Art*.

Walter, Ch., *Art and Ritual of the Byzantine Church*, London 1982.

Watanabe-O'Kelly, H., *The Early Modern Festival Book: Function and Form*, у: *Europa Triumphans: Court and Civic Festivals in Early Modern Europe*, ed. Mulryne, J. R., Watanabe-O'Kelly, H. and Shewring, M., Ashgate, 2004 vol. I.

Way of the Cross, Catholic Encyclopedia,
<http://www.newadvent.org/cathen/15569a.htm>.

Weil, M. S., *The Devotion of the Forty Hours and Roman Baroque Illusions*, JWCI 37, London 1974.

Woeckel, G. P., *Pietas Bavarica, Wallfahrt, Prozession und Ex voto-Gabe im Hause Wittelsbach in Ettal, Wessobrunn, Alötting un der Landeshauptstadt München vin der Gegenreformation bis zur Säkularisation ung der »Renovatio Ecclesiae«*.

Wood, D., *Rethinking the Power of Maps*, New York 2010.

Wurzbach, C. von, *Württemberg, Karl Alexander Herzog*. In: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. 58. Theil. Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, Wien 1889.

300 Jahre Karl VI. 1711–1740, Spuren der Herrschaft des „letzten“ Habsburgers, Wien 2011.

СКРАЋЕНИЦЕ

AB – The Art Bulletin

АЗОРУБСМ – Архивска збирка Одељења реткости Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду

АИСПКМ – Архив за историју Српске православне карловачке митрополије

АСАНУ – Архив Српске академије наука и уметности, Београд

АСАНУ, ИЗ – Архив Српске академије наука и уметности, Историјска збирка

АСАНУК – Архив Српске академије наука и уметности, Сремски Карловци

БГ – Богословски гласник

БГБ – Библиотека града Београда

БИ – Балканолошки институт

BM – The Burlington Magazine

BMGS – Byzantine and Modern Greek Studies

BS – Balkan Studies

ВСЦ – Весник Српске цркве

ВМ – Војни музеј

VP – Vrela i prinosi

ГГБ – Годишњак града Београда

ГИАВ – Гласник Историјског архива у Ваљеву

ГИДНС – Гласник Историјског друштва у Новом Саду

ГМС – Галерија Матице српске

ГНЧ – Годишњица Николе Чупића

GOTR – The Greek Orthodox Theological Review

ГСКА – Глас Српске краљевске академије

ГСНД – Гласник Скопског научног друштва

ГСПП – Гласник Српске православне патријаршије

ГСУД – Гласник Српског ученог друштва

DOP – Dumbarton Oaks Papers

ЕМ – Early Music

ЗЗСКГБ – Завод за заштиту споменика културе града Београда

ЗЛУМС – Зборник Матице српске за ликовне уметности

ЗМПУ – Зборник Музеја примењене уметности

ЗМСДН – Зборник Матице српске за друштвене науке

ЗМСИ – Зборник Матице српске за историју

ЗМССУМ – Зборник Матице српске за сценске уметности и музику

ЗНМ – Зборник Народног музеја, Београд

ЗНМЧ – Зборник Народног музеја, Чачак

ЗРВИ – Зборник радова Византолошког института

ЗФФ – Зборник Филозофског факултета, Београд

ЗФФС – Зборник на Филозофскиот факултет, Скопје

ИГ – Историјски гласник

ИЧ – Историјски часопис

IM – Imago Mundi

JJS – Journal of Jesuit Studies
JMH – The Journal of Modern History
JMEMS – Journal of Medieval and Early Modern Studies
JVC – Journal of Visual Culture
JWCI – Journal of the Warburg and Courtauld Institutes
ЛМС – Летопис Матице српске
МГ – Мешовита грађа
МГБ – Музеј града Београда
МККК – Mittheilungen des k. k. Kriegsarchivs
МПСПЦ – Музеј Патријаршије српске православне цркве
МСV – Monumenta Croatica Vaticana
НБС – Народна библиотека Србије
НВ – Зборник радова са Међународног симпозијума Ниш и Византија
НМБ – Народни музеј, Београд
НП – Наша прошлост
PBSR – Papers of the British School at Rome
ПКЈИФ – Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор
RAJ – Romanian Astronomical Journal
PBM – Рад Војвођанских музеја
RESEE – Revue des Etudes Sud-est Europeennes
RIEB – Revue internationale des Etudes Byzantines
RIPM – Radovi Instituta za povijest umjetnosti
САНУ – Српска академија наука и уметности
SB – Series Byzantina
СДИУ – Свеске Друштва историчара уметности
СЗ – Смедеревски зборник
СКА – Српска краљевска академија
СКГ – Српски књижевни гласник
SMS – Society for Macedonian Studies
CP33CK – Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе
СС – Српски Сион
ССКА – Споменик Српске краљевске академије
SCJ – Sixteenth Century Journal
УБСМ – Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“
URHSW – Ungarisch rundschau für historische und soziale wissenschaften
FHS – French Historical Studies
HR – Historical Reflections/Réflexions Historiques
CI – Critical Inquiry
CS – Croatia Sacra, Arkiv za crkvenu povijest Hrvata
ШЗ – Шумадијски записи

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

Сл. 1. „Карта Србије, Пожаревачког мира“, Матеус Зойтер (M. Seutter), Аугзбург 1717, (*Iustissimae Causae Heroica Virtute propugnatae, gloriosiss. Triumph Praemium. Sive Accurata delineatio Provinciarum et Urbium, quae duabus celeberrimis Expeditionibus Iusto Domino ac Victori restitutae et Pace Passarowiziensi Anno 1718 d. 21. Iulii à debellatis Turc*) НБС, инв. бр. КР II-467 и КР II- 468.

Сл. 2. Мартин фан Мејтенс (Martin van Meytens), *Портрет херцога Карла Александра Виртембершког*, Државни музеј Виртемберга, Штудгарт.

Сл. 3. Нацрт за адаптацију ентеријера београдске катедралне католичке цркве и олтара, приписан Николи Доксату де Морезу од стране Т. Стефановића Вилковског (преузето из: З. М. Јовановић, *О римокатоличкој катедрали током аустријске управе Београдом (1729-1739) и нацртима њеног ентеријера*, ЗНМ XIX-2, историја уметности, Београд 2010).

Сл. 4. План језуитског комплекса са делом габарита Војне апотеке из 1733. године, Дворски коморски архива у Бечу, RB 94 (преузето из: Ж. Шкаламера, *Локације неких знаменитих београдских грађевина XVI и XVIII века*, ГГБ XX, Београд 1973).

Сл. 5. „План београдских утврђења 1740. године“, непознати аутор, 1740, Беч, МГБ, инв. бр. ГИ1/333.

Сл. 6. Јаков Криштоф Плацер, *Марија Помоћница (Maria Hilf)*, Црква Св. Апостола Петра, Београд.

Сл. 7. „После битке“, табла бр. 24 из књиге *Les Exercices de Mars. Eigentliche Abbildung und Beschreibung des Soldaten Lebens nach der neuesten französischen Kriegs-Manier*, издавача Јозефа Фредерика Леополда (Joseph-Frédéric Léopold), 1700, Аугзбург (извор: gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France).

Сл. 8. „*Plan der Gegend und Grundris der Vestung Belgrad in Servien*“, издавач Адам Јонатан (Adam Jonathan), 1739, Нирнберг, УБСМ 24/11.

Сл. 8а. Брдо Калварија (детаљ слике 8)

Сл. 9. Непознати аутор, *Мојсије Петровић*, уље на платну, МСПЦ.

Сл. 10. Непознати аутор, *Викентије Јовановић*, уље на платну, МСПЦ.

Сл. 11. „Поглед на Горњи и Доњи град, на Савску капију и српску цркву и митрополију“, литографија, Петар Марковић (по Николасу де Спару), Београд 1906, издање „Нове Искре“.

Сл. 12. Н. Ф. де Спар, „План Београда“, цртеж, Ратни архив у Бечу (преузето из: П. Васић, *Барок у Београду*, у: Ослобођење градова од Турака 1862-1867. год., Београд 1970.)

Сл. 12а. Митрополијска резиденција - основа (деталј слике 12).

Сл. 13. „Свети град Јерусалим“, бакрорез на платну, Франгискос Амвросиос Дител (Frangiskos Amvrosios Dietell), око 1723, Беч, издат у време патријарха јерусалимског Хрисанта и митрополита београдског Мојсија Петровића, под надзором јеромонаха Германоса, архимандрита Светог гроба (преузето из: D. Papastratos, *Paper Icons, Greek Orthodox Religious Engravings 1665-1899*, II, Athens 1990, 531).

Сл. 14. *Свети Никола са житијем*, уље на платну, МСПЦ

Сл. 15. Непознати бакрорезац, *Манастир Студеница*, 1733, бакрорез, (отисак из 1839), манастир Студеница, ризница, инвентар бр. 38.

Сл. 16. „План аустријске реконструкције и београдских утврђења 1717-1739“, бакрорез, непознати аутор, година и место издања, МГБ, ГИ1/324.

Сл. 17. „План Београда по завршетку реконструкције 1739“, бакрорез, Елијас Бек, Аугсбург, 1740-47, МГБ, ГИ1/329;

Сл. 18. „Шематски приказ Београдске тврђаве“ (по плановима Андрее Корнара), бакрорез, Остертаг Хајнрих Јонас (Ostertag Hajnrih Jonas), 1696-1717, Регензбург, МГБ инв. бр. ГИ1/319

Сл. 19. „Панорама Београда из времена аустријске управе 1717-1739. године“, Габријел Боденер (Gabriel Bodenehr), Аугзбург, МГБ, ГИ1/478;

Сл. 20. „Панорама Београда“, Вилхелм Јохан Мартин (Will. Johann Martin), Аугзбург, МГБ, ГИ1/462; НБС, ГР-0621;

Сл. 21. „Панорама Београда главног града Краљевине Србије“, непознати аутор, после 1717, Венеција (?), МГБ, ГИ1/476.

Сл. 22а. Капија Карла VI, Београдска тврђава, 1736, спољна, источна фасада (фото: А. Милошевић).

Сл. 22б. Капија Карла VI, Београдска тврђава, 1736, унутрашња фасада (фото: А. Милошевић).

Сл. 23. Реконструкција плана данашњег Дорћола 1717-1740, део цртежа Н. Степановића, (преузето из: Шкаламера, Ж., Поповић, М., *Урбани развој Дорћола*, ГГБ XXV, Београд 1978).

Сл. 24. Кућа Елијаса Флајшмана, данас Душанова 10, трећа деценија XVIII века, фото: ЗЗСКГБ.

Сл. 25. Кућа Елијаса Флајшмана, улична фасада, реконструкција оригиналног изгледа (преузето из: Ж. Шкаламера, М. Поповић, *Најстарија сачувана кућа у Београду из прве половине XVIII века*, ГГБ XXIX, Београд 1982).

- Сл. 26. „Валдфортнерова кућа (бискупска резиденција) у Београду“, 1732, План из Дворског коморског архива у Бечу, Ks. sign. Rb 89 (преузето из: Ж. Шкаламера, М. Поповић, *Најстарија сачувана кућа у Београду из прве половине XVIII века*, ГГБ XXIX, Београд 1982).
- Сл. 27. *Александрова или Виртенбергова касарна*, литографија, Петар Марковић (по Николасу де Спару), Београд 1906, издање „Нове Искре“.
- Сл. 28а. Западна фасада и основа Александрове касарне, цртеж В. Матића по Н. Ф. де Спару, (преузето из: П. Васић, *Барок у Београду*, у: *Ослобођење градова од Турака 1862-1867. год.*, Београд 1970.)
- Сл. 28б. Северна фасада Александрове касарне, цртеж В. Матића по Н. Ф. де Спару, (преузето: П. Васић, *Барок у Београду*, у: *Ослобођење градова од Турака 1862-1867. год.*, Београд 1970.)
- Сл. 29. *План Нове српске вароши према плану из Ратног архива у Бечу*, Н III d 1413, (преузето из: Шкаламера, Ж., *Београдска нова доња варош у XVIII веку*, ГГБ XVIII, Београд 1971).
- Сл. 30. *Упоредни приказ данашње ситуације са положајем Нове српске вароши*, (преузето из: Шкаламера, Ж., *Београдска нова доња варош у XVIII веку*, ГГБ XVIII, Београд 1971).
- Сл. 31. *Униформе царске пешадије под принцом Еугеном*, R. Donath, *Die Kaiserliche und Kaiserlich-Königliche Österreichische Armee 1618-1918*, 1967, (преузето са: <http://www.xenophon-mil.org/milhist/austrianarmy/austrianbl-4s.htm>).
- Сл. 32. Трубачи и добошари, детаљ са плана „*Pasarovizer Friedens Conferentz*“ из Мађарског националног музеја у Будимпешти, (преузето са: <http://hnm.hu/en/exhibitions/modern-and-contemporary-history/rakoczi-war-independence-and-anti-turkish-wars-beginning>).
- Сл. 33. *Hungarisch- und Venetianisches Kriegs-Theatrum, auff welchem die höchst-glücklichen Feld-Züge/ So die Röm. Kayserl. und Venetianischen Armeen, in dem mit Gott zurückgelegten 1716. Jahre, in Hungarn und Griechenland wider die Türcken gethan, ..., J. T. Бетиа (Johann Theodoro Boetio), 1717, Лајпциг*, (преузето са: <http://diglib.hab.de/drucke/go-237-1b-1s/start.htm>)
- Сл. 34. „*Neu und verbessertes ungarisches kriegs-theatrum in Servien und dem Bannat Temeswar*“, бакропез, Матеус Зойтер (Mattheus Seutter), 1719, Аугзбург, БГБ сигн. К3 188.
- Сл. 35. „*Политичка карта угарске и суседних земаља*“, Габријел Боденер, после 1718, Аугзбург. године, МГБ, ГИ1/5019.
- Сл. 36. „*Victorien der Christen wider den Erbfeind*“, Габријел Боденер, после 1718. године, Аугзбург, ВМ, 11551.

Сл. 37. „*Neu Geographisch vorgestelltes Ungarisches Kriegs-Theatrum in Servien und dem Bannat Temeswar Worinnen die glückliche Progressen Kayserl. siegreichsten Waffen, unter Commando des Durchl. Princ. Eugenii vom Savojen mit allen bisher zweyen Feldzügen 1716 gehaltenen Schlachten und eroberten Plätzen, in Kupfer gewiesen worden*“, Јохан Баптист Хоман (Joh. Bapt. Homann), после 1717, Нирнберг, НБС, Кр II 434

Сл. 38. „Пут хабзбуршке војске од Футога до Београда и опсада 1717. године“, (*Situation exacte des routes de l'Armée Imp. lors qu'elle marcha le 25. Juin 1717. vers la Ville de Belgrade ...*), Рибро Кут (A. Ribro Coutt), 1717, Беч, МГБ, ГИ1/3196.

Сл. 39. „План Београда“, (*Plan von Belgrad und eigentlicher Entwurf aller Operationen, Attaquen und Actionen, so von Eröffnung der Kayserl. Seiten sehr Glorreichen Campagne des 1717 Jahres biß zur Übergab Belgrad vorgegangen sind*), Јохан Георг Пушнер, 1717, Нирнберг, МГБ ГИ1/173.

Сл. 40. „Ратна сцена код Београда 16.8.1717. године“, (лист из албума *Batailles gagnes par le Prince Eugene de Savoye sur les ennemis de la foi, et sur ceux de l'Empreur et l'Empire, en Hongrie, en Italie, en Allemagne et aux Pays-Bas*), бакорез, Јан Хухтенбург (J. Huchtenburg), 1725, Хаг, Музеј града Београда, ГИ1/2862; Војни музеј 11550.

Сл. 41. „*Prospect der Gegend um Pasarowitz, all wo die Conferentien zu Abhandel (abhalten) - und Schließung des Friedens in Hungarn gewesen*“, 1718, (преузето са: http://www.kiefer.de/auktion_artikel_details.aspx?KatNr=6127&Auktion=74&lng=us).

Сл. 42. „*Pasarovizer Friedens Conferentz*“ из Мађарског националног музеја у Будимпешти, (преузето са: <http://hnm.hu/en/exhibitions/modern-and-contemporary-history/rakoczi-war-independence-and-anti-turkish-wars-beginning>).

Сл. 43. „*Prospect des Kayserlichen Großen Conferenz-Zelts zu Pasarowitz, allwo der Friede tractiret und den 21. Julii 1718 geschlossen worden*“, (преузето са: http://www.kiefer.de/auktion_artikel_details.aspx?KatNr=6127&Auktion=74&lng=us)

Сл. 44. „*Almanach pour l'année M.DCCXIX Trève de Vingt-quarte ans entre l'Empereur, Les Vénitiens et le Grand Seigneur signé à Passarowits le 21 juillet 1718 ...*“, Албертина, Беч, сигн. DG2009/573.

Сл. 45. *Historische Nachricht von des Röm. Kayser. Gross-Botschaft nach Konstantinopel, velche auf allergnädigsten Befehl Sr. Kön. Kais. und Katol. Majestat Karl des Sechsten nach glücklich vollendeten zweyjährigen Krieg, der Hoch-und Wohlgeborne des H. R. Reichs Graf Damjan Hugo von Virmondt rühmlich verrichtet*, Петер Конрад Монат (Peter Conrad Monath), 1723, Нирнберг.

Сл. 46. Уводна страница, „*Књига свечаности поводом размене царског и отоманског изасланика*“, (Accurater Abriss. Von der Auswechslung Ihro Römischen Kayserl. Mayest. Gross Bottschaffter, mit dem Gross-Bottschaffter der Ottomanischen Portte.), цртао: Јохан Конрад Вајс (Johann Conrad Weiss), издао: Јеремиас Волф (Jeremias Wolff), 1720, Аугзбург, МГБ ГИ1/5000.

Сл. 47. Централни лист са сценом сусрета изасланика, „Књига свечаности поводом размене царског и отоманског изасланика“.

Сл. 48. Ктиторски натпис изнад врата из наоса у припрату, црква Св. Николе у манастиру Драча, 1735.

Сл. 49. Ктиторски натпис и потпис сликара, црква Св. Ђорђа у манастиру Враћевшници, источни зид припрате, северни стубац, 1737.

Сл. 50. Георгије Стојановић, *Свети Јован Претеча*, 1737, икона на дрвету, МГНС.

Сл. 51. Георгије Стојановић, *Исус Христос Велики архијереј*, 1737, икона на дрвету, ГМС.

Сл. 52. Георгије Стојановић, *Свети Никола*, икона на дрвету, ГМС.

Сл. 53. Црква Св. Николе у манастиру Драча, 1734.

Сл. 54. Црква Св. Ђорђа у Осечини, 20-е године XVIII века (обновљена 1765).

Сл. 55. Припрата манастира Раванице, 1718.

Сл. 56. *Свети Јов Синаита*, фреска, припрата манастира Драче, јужни зид, зона сокла, изнад гроба, 1735.

Сл. 57. Антиминс митрополита Мојсија Петровића, 1727, дрворез, платно, МСПЦ.

Сл. 58. Антиминс митрополита Григорија, 1710, цртеж, платно, ризница цркве Св. Марка, Ужице.

Сл. 59. Кивот – дарохранилница, 1735, сребрни лим, Тома кујунџија, приложио: Лука Ђурчија, МСПЦ.

Сл. 60. *Богородица Винчанска* (Богородица Бездинска), икона, капела владичанског двора у Вршцу.

Сл. 61. *Христ Пантократор* (Света Тројица), свод припрате Раванице, Стефан Раваничанин, 1718-1721.

Сл. 62. *Силазак Светог Духа на апостоле*, манастир Манасија, припрата, лунета изнад средишњег улаза у наос.

Сл. 63. *Света Тројица, Деизис и Хетимасија*, манастир Враћевшница, свод наоса, 1737, радионица А. Андреовича.

Сл. 64. *Распеће*, манастир Враћевшница, западни зид наоса, 1737, радионица А. Андреовича.

Сл. 65. *Жртва Аврамова*, манастир Драча, северни поткуполни простор, 1735.

Сл. 66. *Света Тројица*, манастир Драча, јужни поткуполни простор, 1735.

- Сл. 67. Северна певница, манастир Драча.
- Сл. 68. Јужна певница, манастир Драча.
- Сл. 69. *Циклус Светог Николе*, манастир Драча, западни зид наоса, 1735.
- Сл. 70. *Св. Трифун, Св. Симеон Столпник и Св. Георгије*, манастир Враћевшница, доња зона јужног зида наоса, радионица А. Андреовича, 1737.
- Сл. 71. Источни зид припрате, манастир Драча, 1735.
- Сл. 72. *Богородичин циклус*, манастир Враћевшница, источни зид припрате, радионица А. Андреовича, 1737.
- Сл. 73. *Ктиторска композиција*, манастир Враћевшница, западни зид наоса, радионица А. Андреовича, 1737.
- Сл. 74. *Седмочисленици*, манастир Драча, северна певница, 1735.
- Сл. 75. *Усековање главе Светог Јована Крститеља*, манастир Драча, северна певница, 1735.
- Сл. 76. *Каменовање Светог Стефана*, манастир Драча, јужна певница, 1735.
- Сл. 77. *Мучење три отрока у огњеној пећи*, манастир Драча, јужна певница, 1735.
- Сл. 78. *Мартирији Светог Харалампија, Светог Евстатија Плакиде и Светог Јакова Персијанца*, манастир Драча, северни зид припрате, 1735.
- Сл. 79. Иван Максимов, *Свети Јован Претеча*, темпера на дасци, ГМС, 1687.
- Сл. 80. Спиридон Григорјев, *Свети Никола*, темпера на дасци, ГМС, 1687.
- Сл. 81. Тихон Филатјев Иванов, *Света Три Јерарха*, темпера на дасци, ГМС, 1687.
- Сл. 82. Леонтија Стефанова, *Богородице са Христом и пророцима*, темпера на дасци, манастир Велика Ремета, 1687.
- Сл. 83. *Мученици за месец март*, црква Светих Арханђела у манастиру Дохијар, свод егзонартекса, 1568.

ИЛУСТРАЦИЈЕ

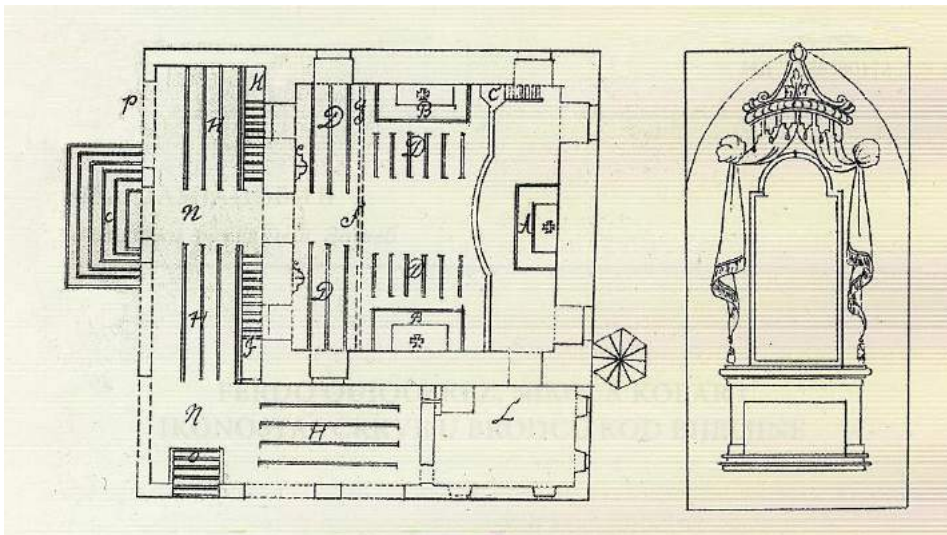
Сл. 1

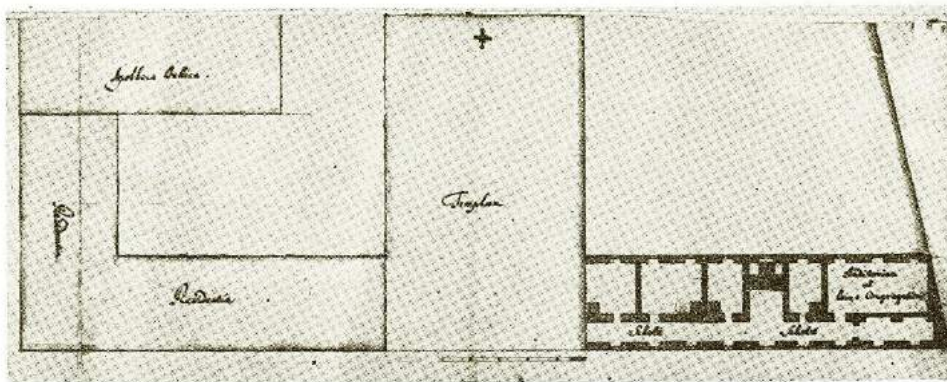
Сл. 2

Сл. 6

Сл. 3

Сл. 4

Сл. 7

Сл. 8

Сл. 8а

Сл. 9

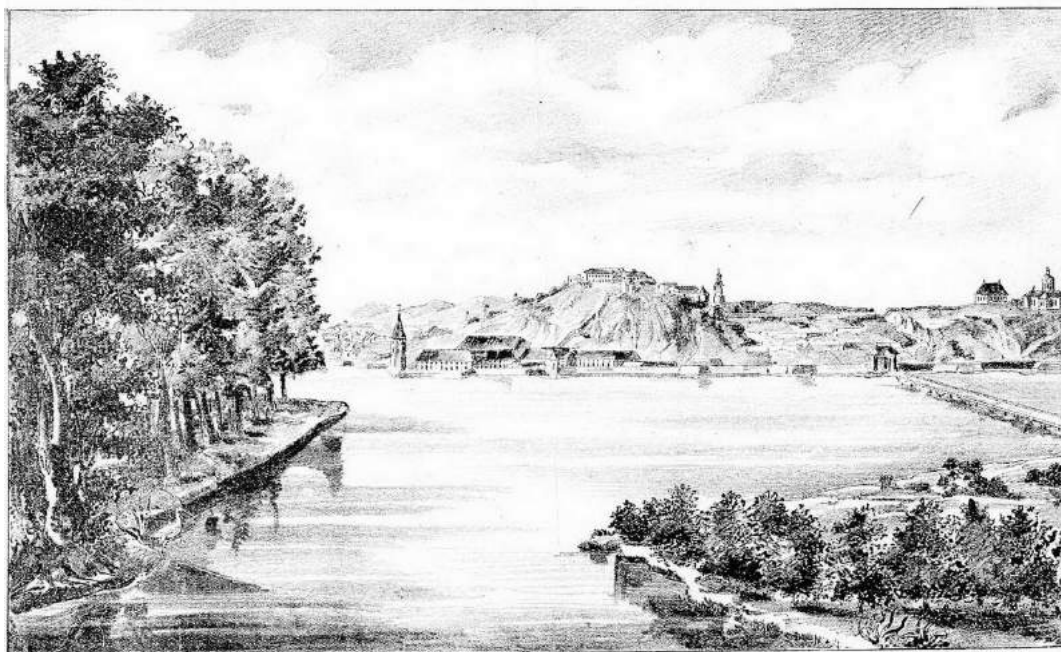

Сл. 10

Сл. 14

№ 3. ПОГЛЕД НА ГОРИНИ И ДОЊИ ГРАД, НА САВСКУ КАПИЈУ И СРПСКУ ЦРКВУ И МИТРОПОЛИЈУ.

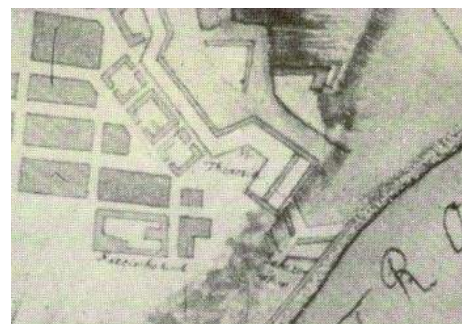
ЛИТ. П. ВАРШЕНТА-ГЕРАД.

ИЗДАЊЕ „НОВЕ ИСКРЕ“

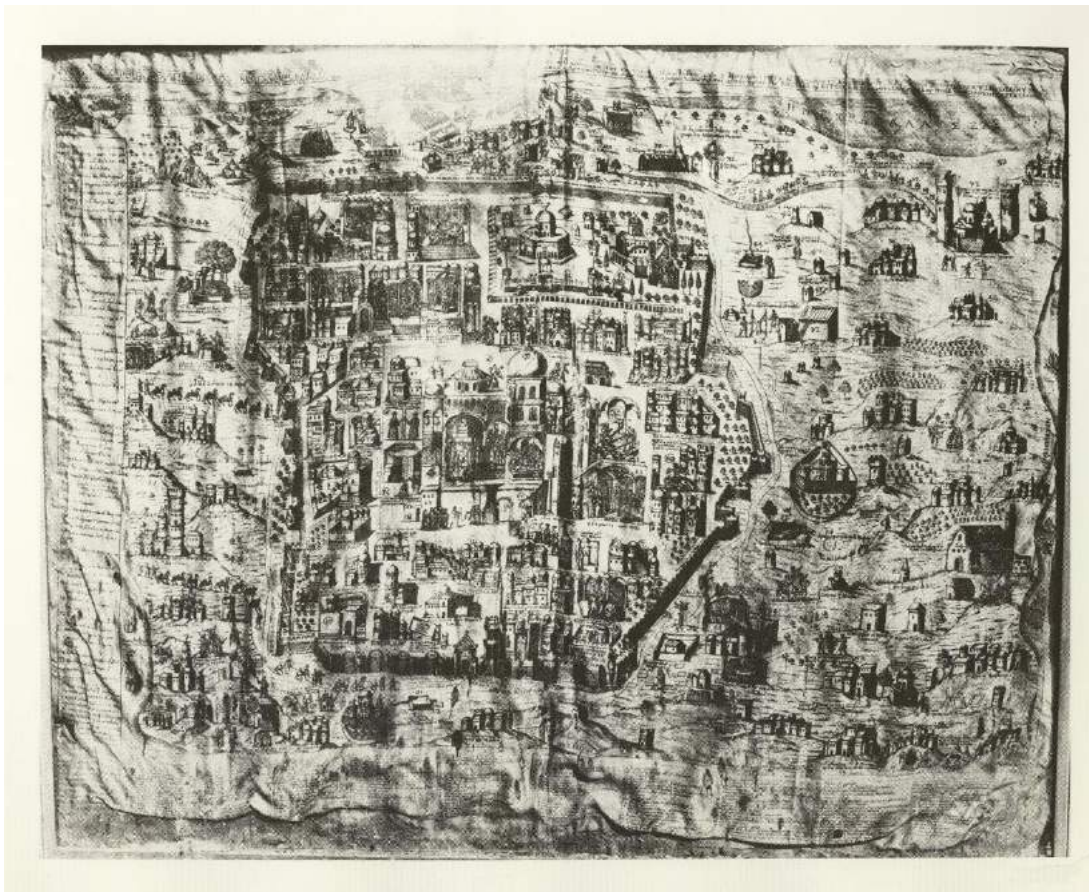
Сл.11

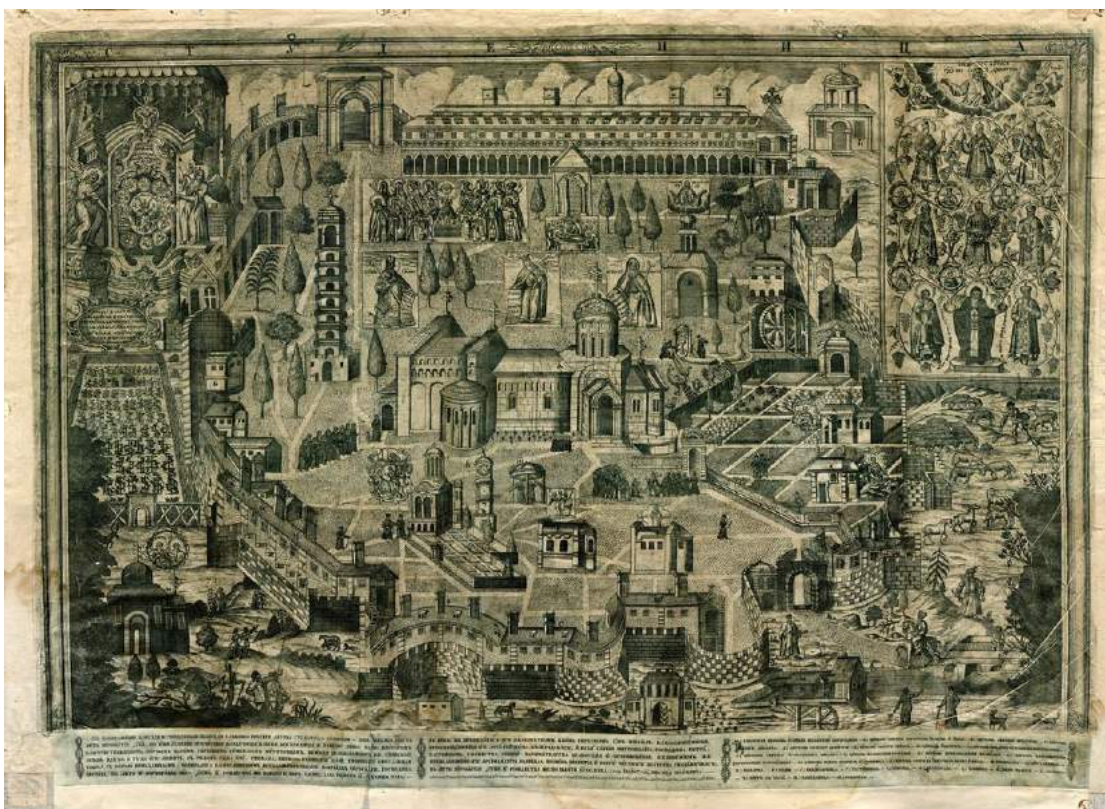
Сл. 12

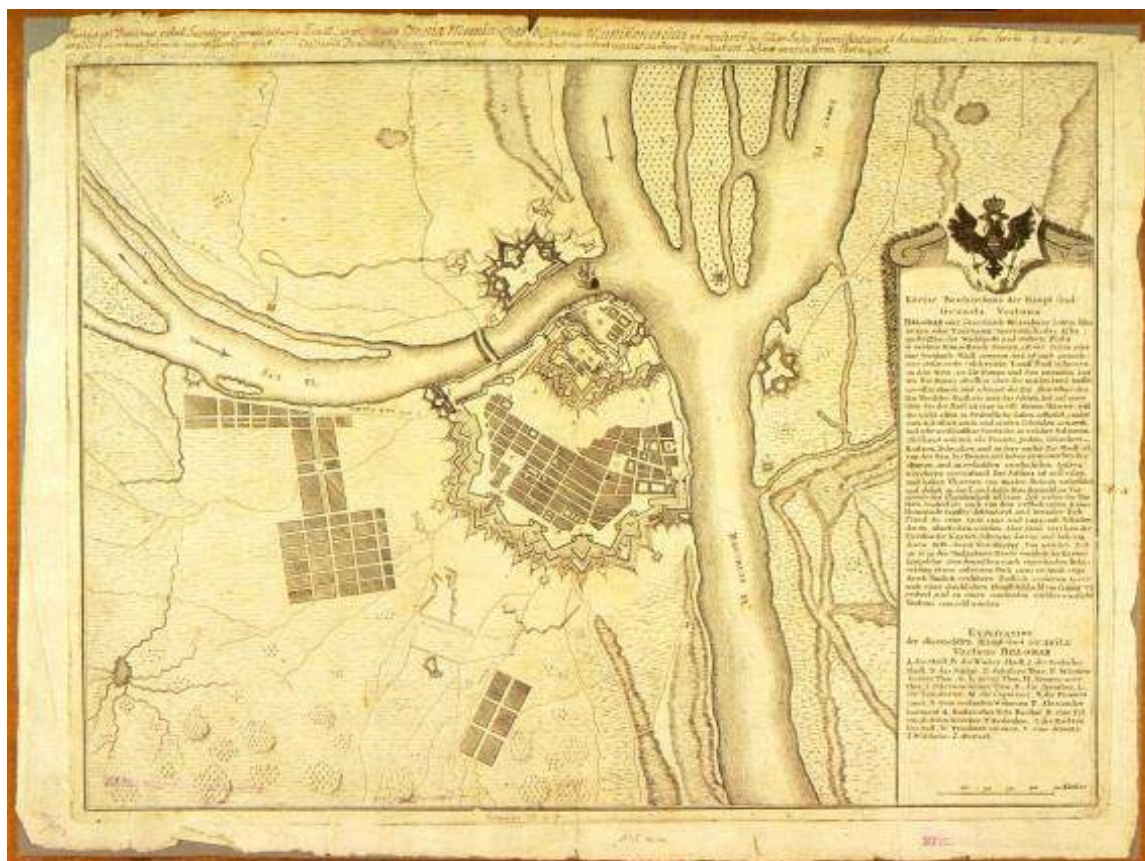
Сл. 12a

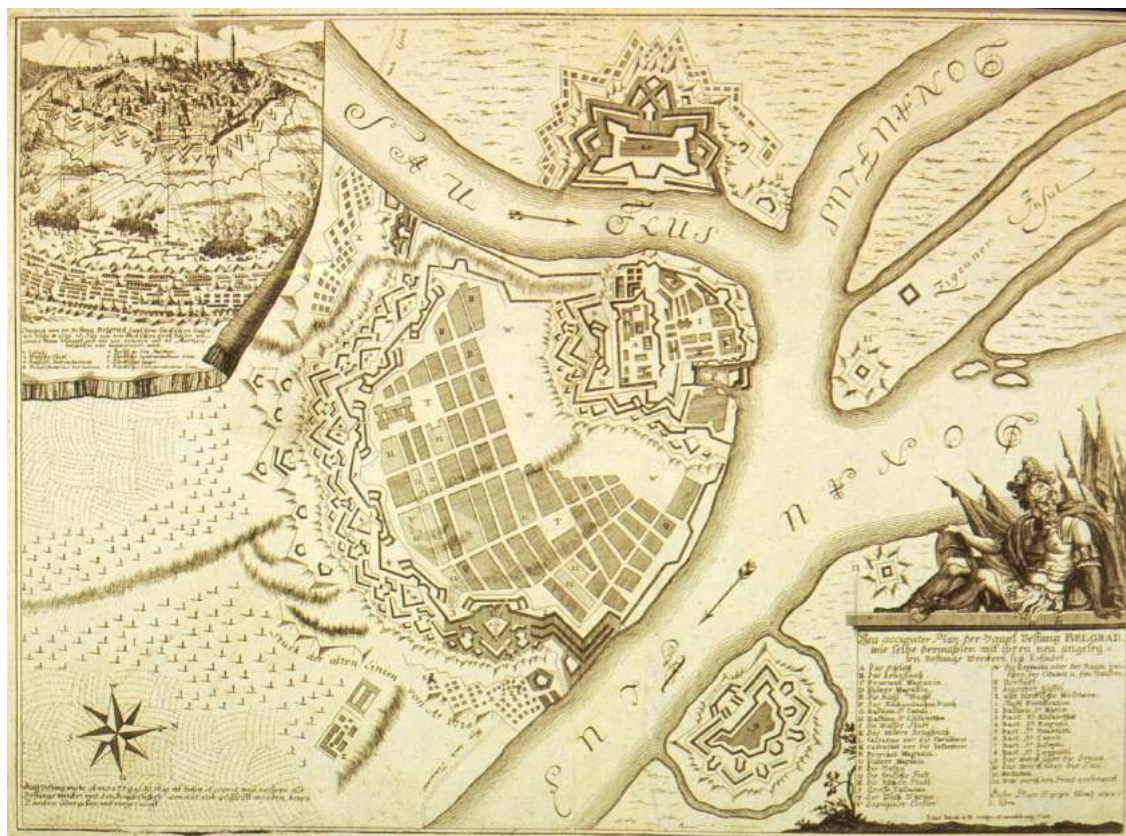
Сл. 13

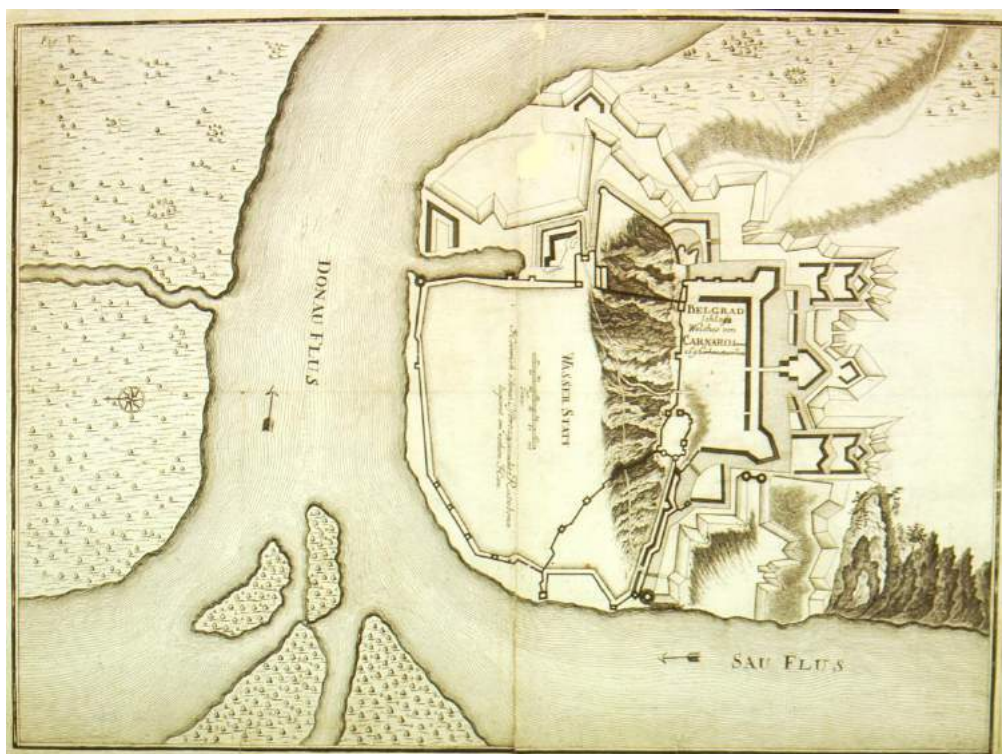
Сл. 15

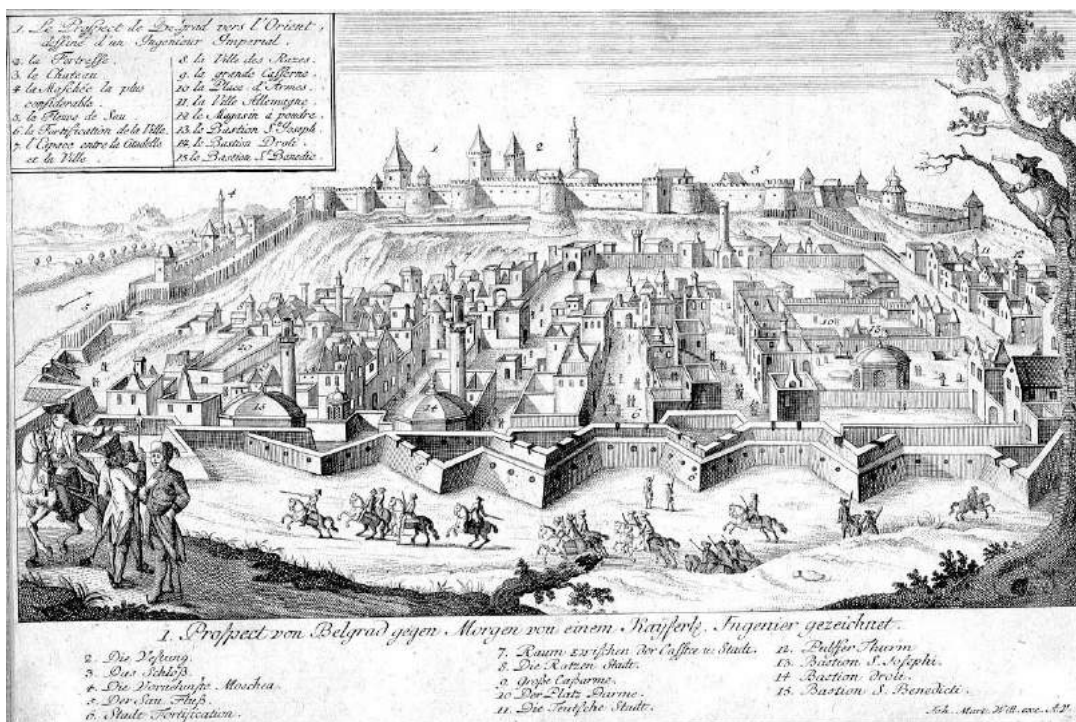
Сл. 16

Сл. 17

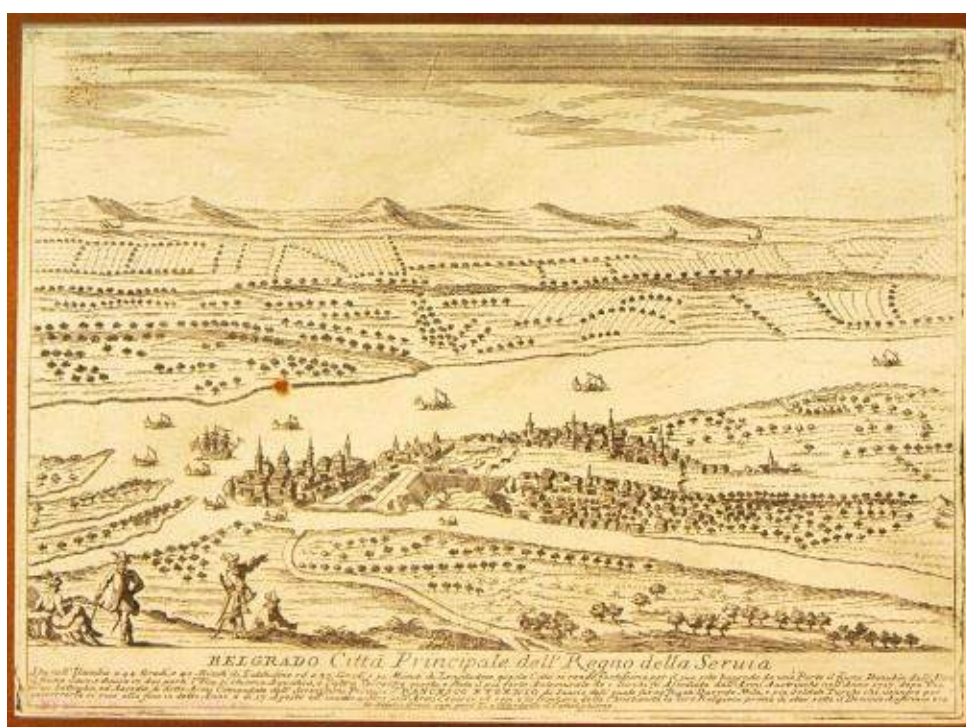
Сл. 18

Сл. 20

Сл. 19

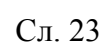
Сл. 21

Сл. 22

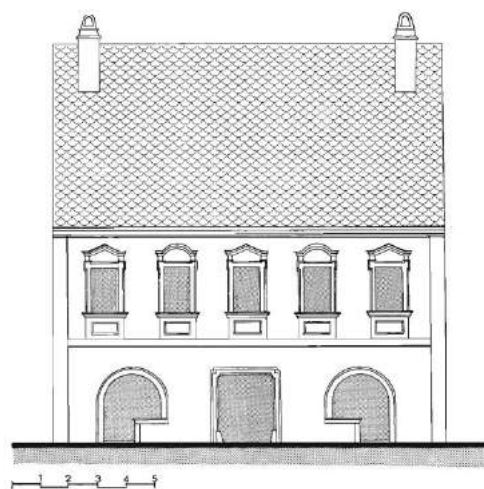

Сл. 22а

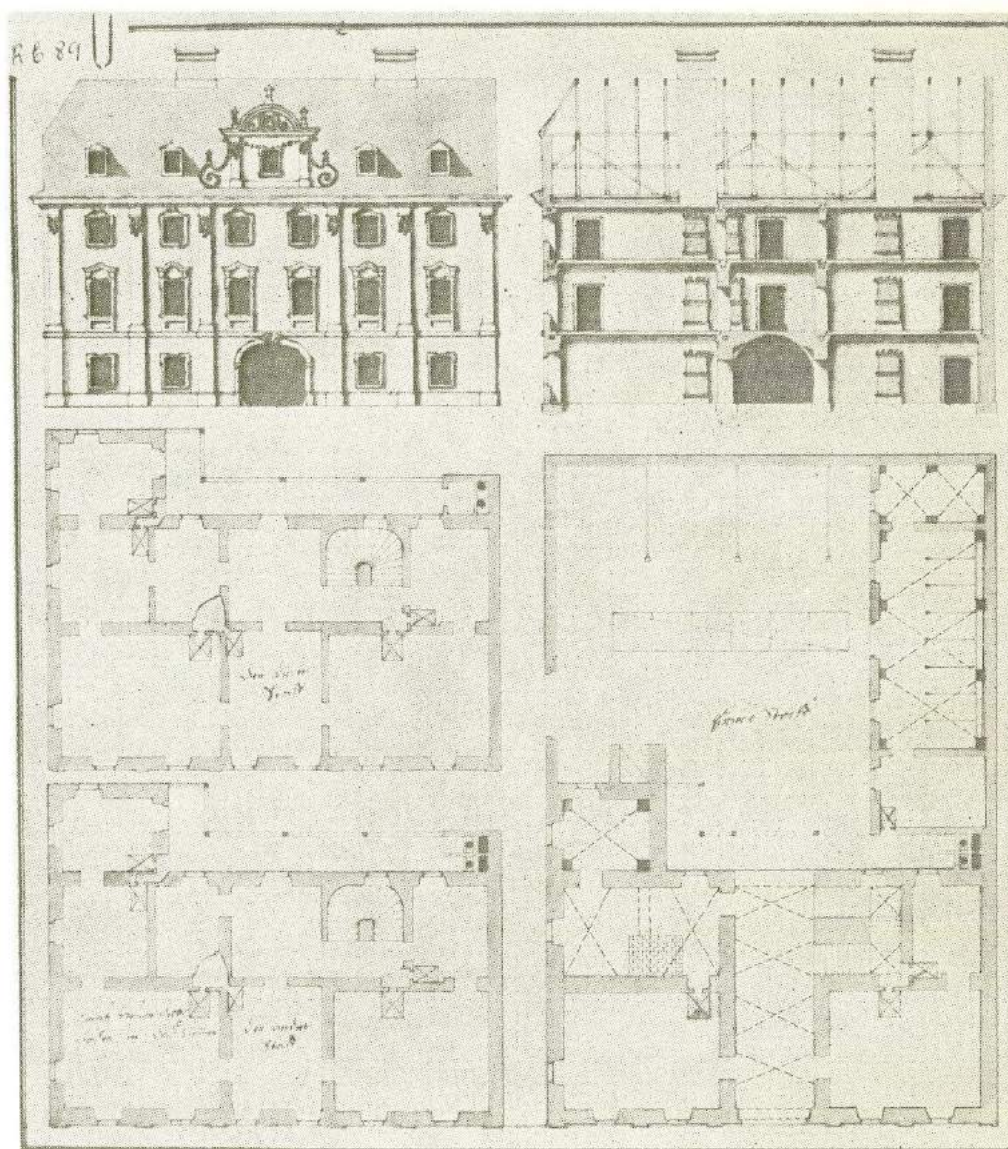

Сл. 24

Сл. 25

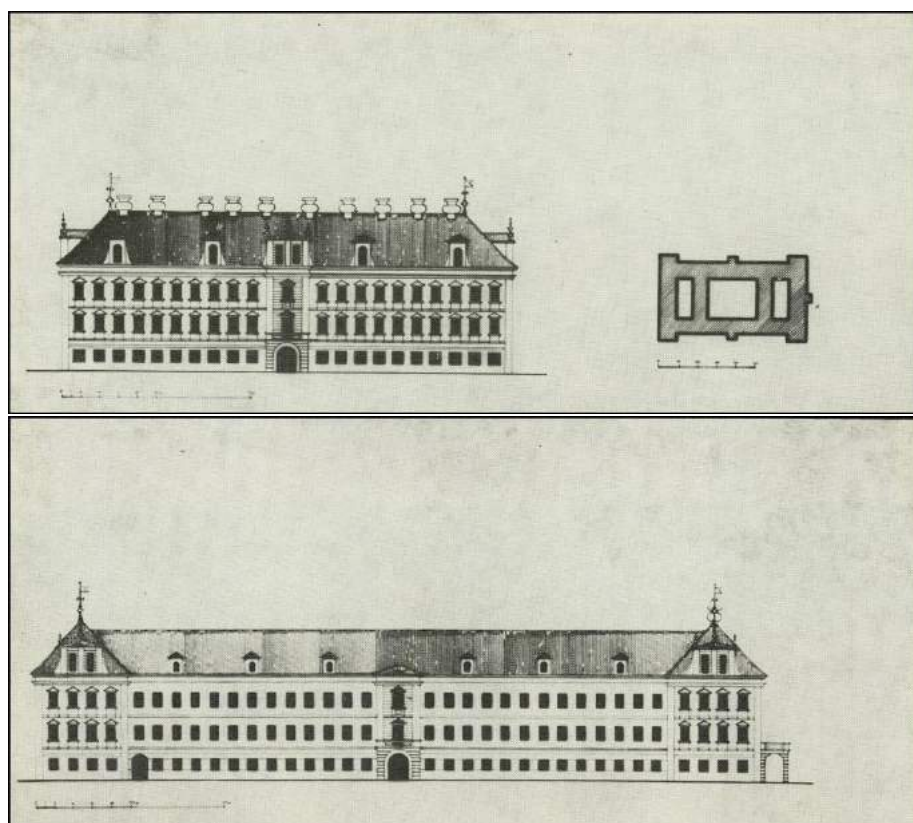

Сл. 26

№ 6. АЛЕКСАНДРОВА ИЛИ ВИРТЕНБЕРГОВА КАСАРНА.

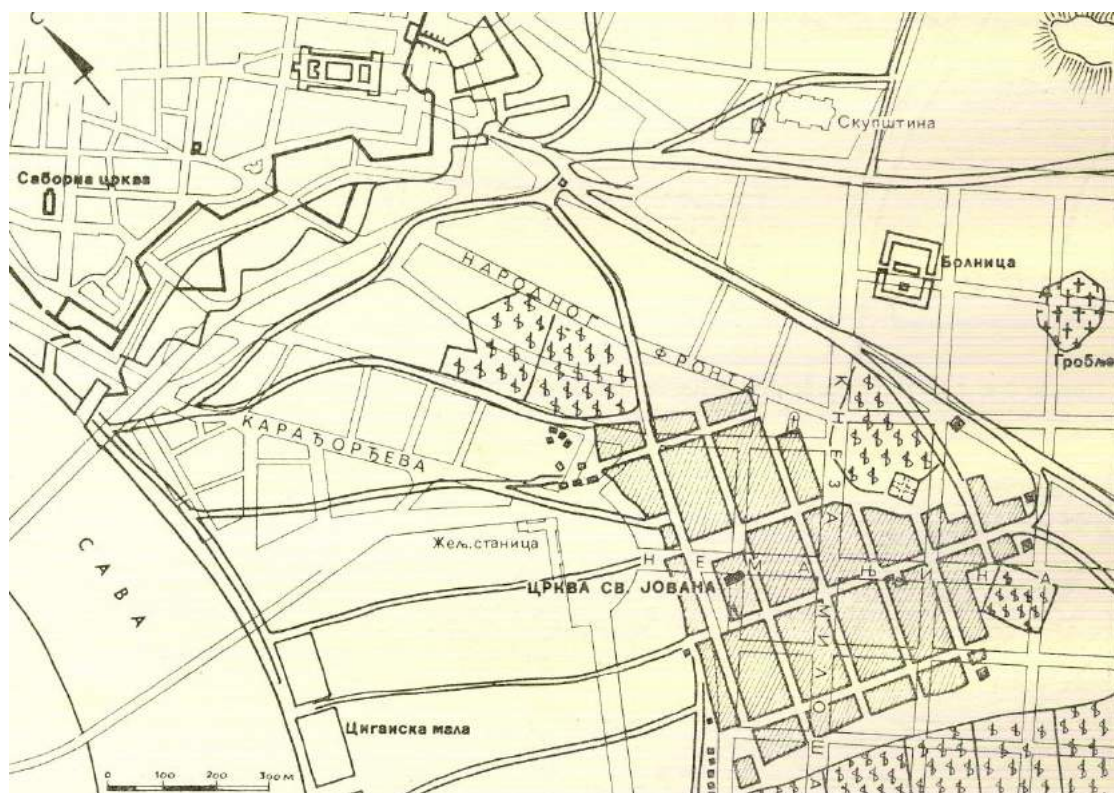
Сл. 27

Сл. 28а и 28б

Сл. 29

Сл. 30

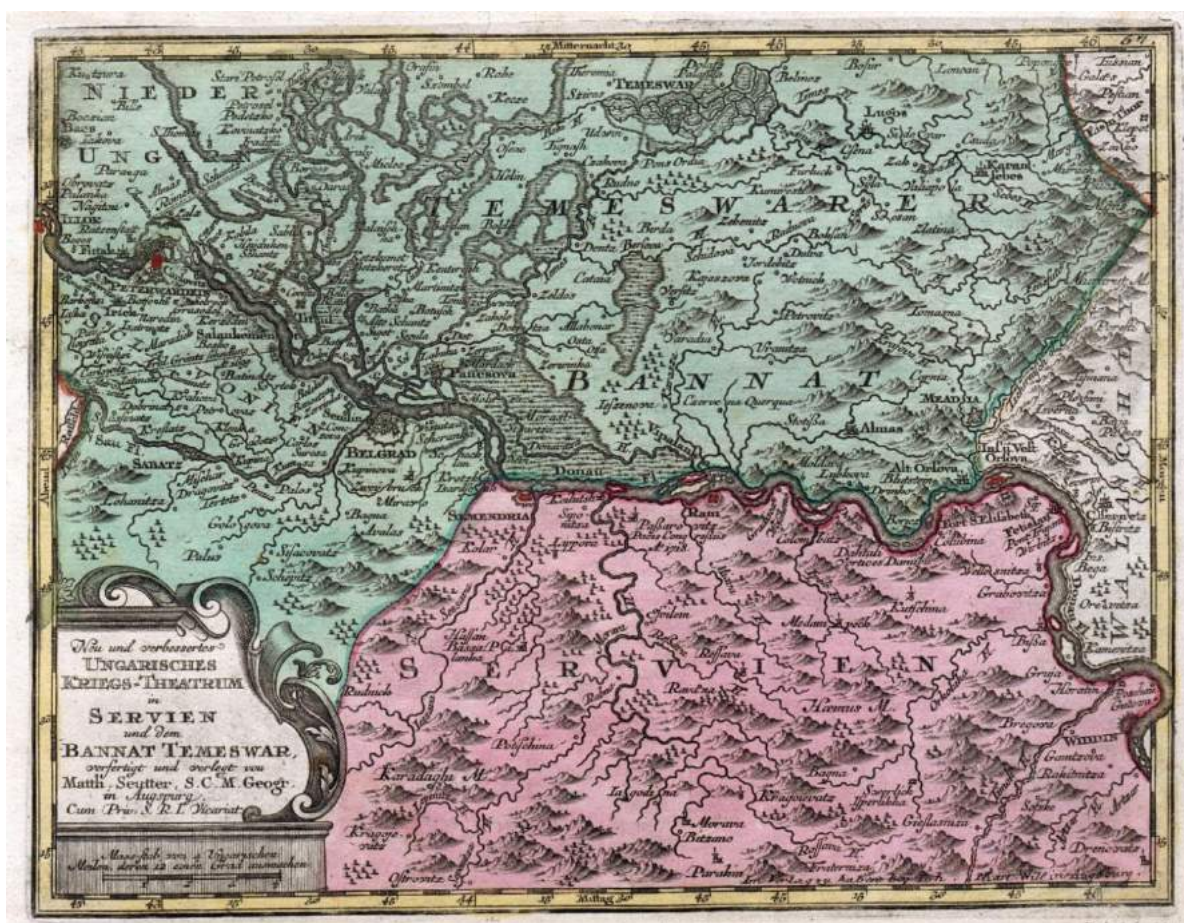
Сл. 31

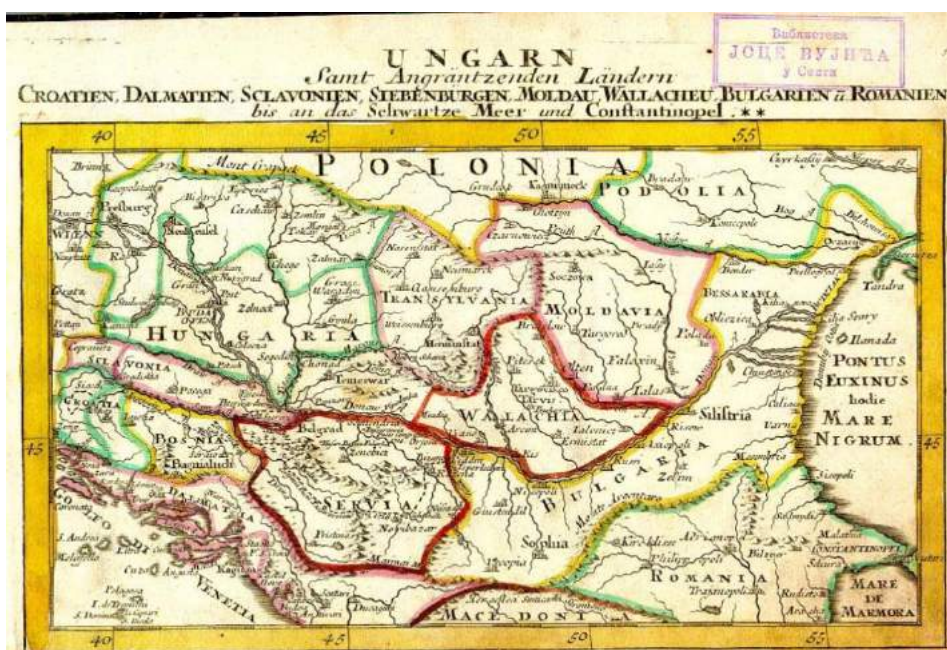
Сл. 32

Сл. 33

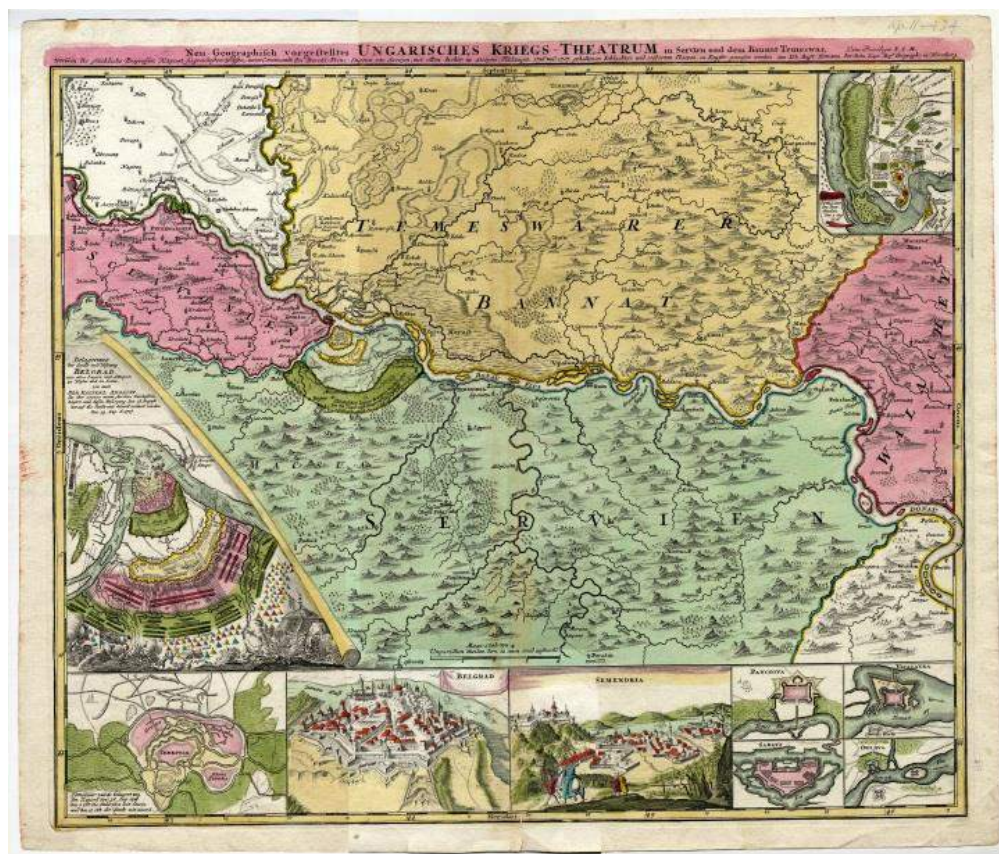
Сл. 34

Сл. 35

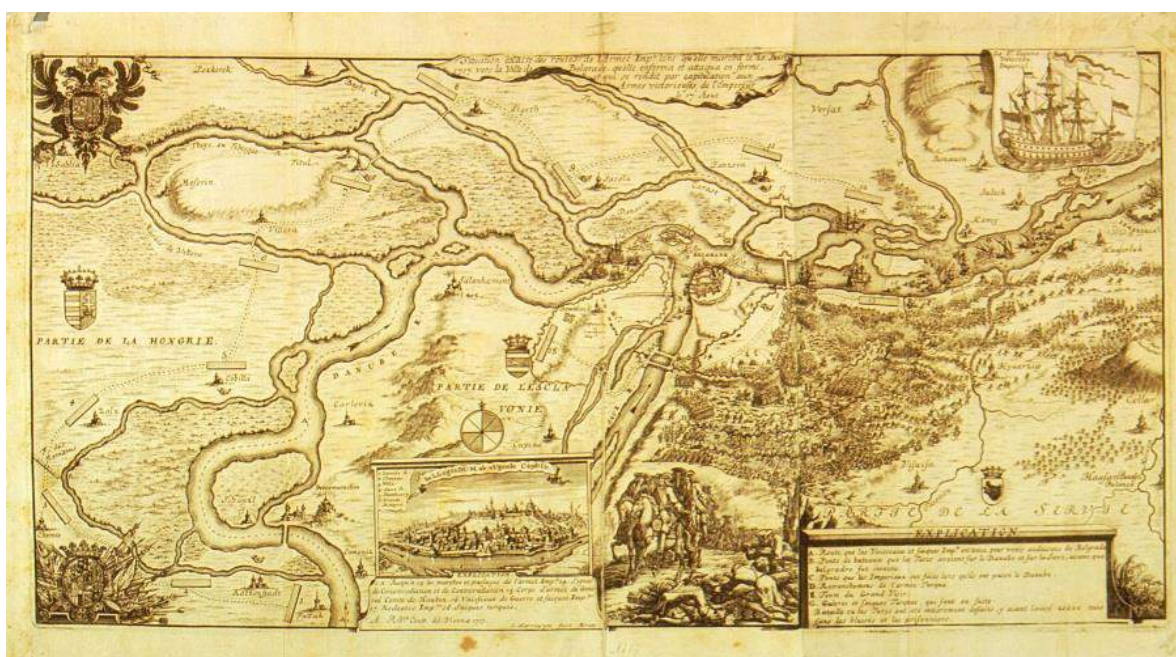
Сл. 36

Сл. 37

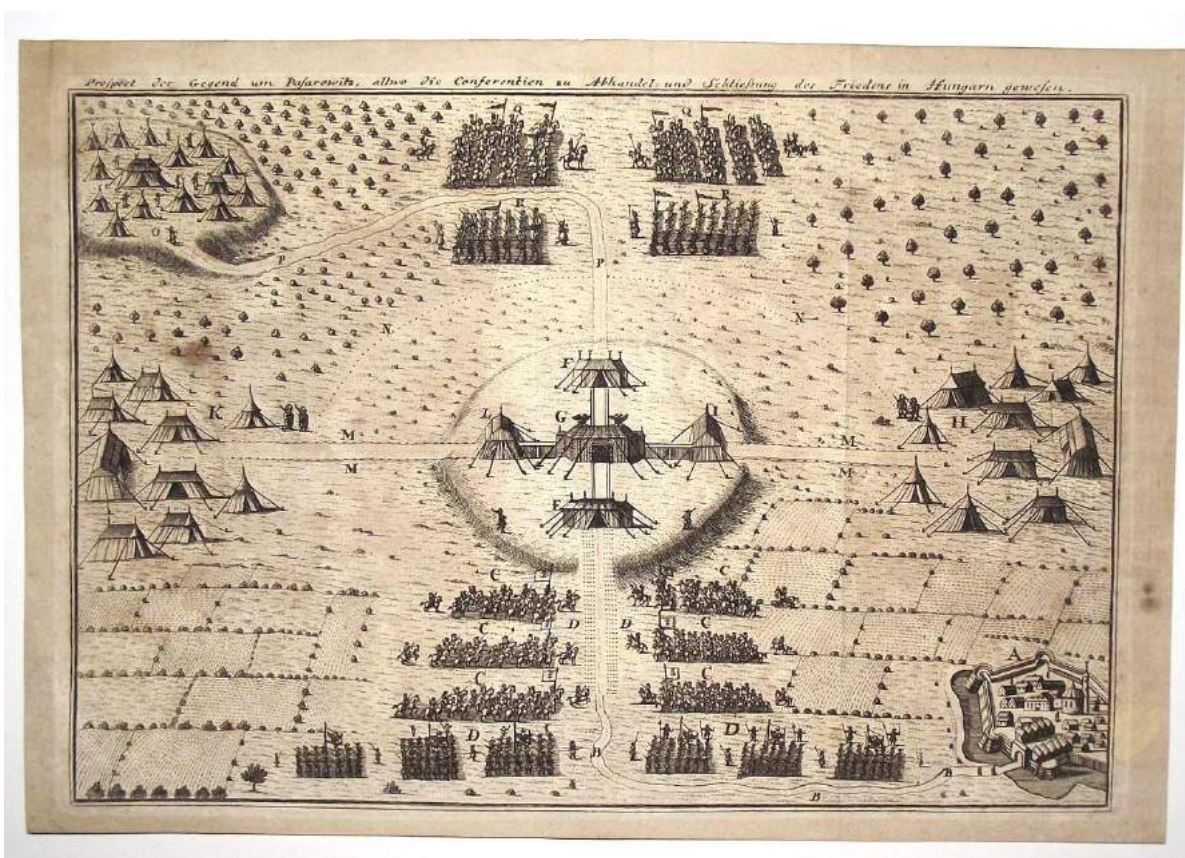
Сл. 39

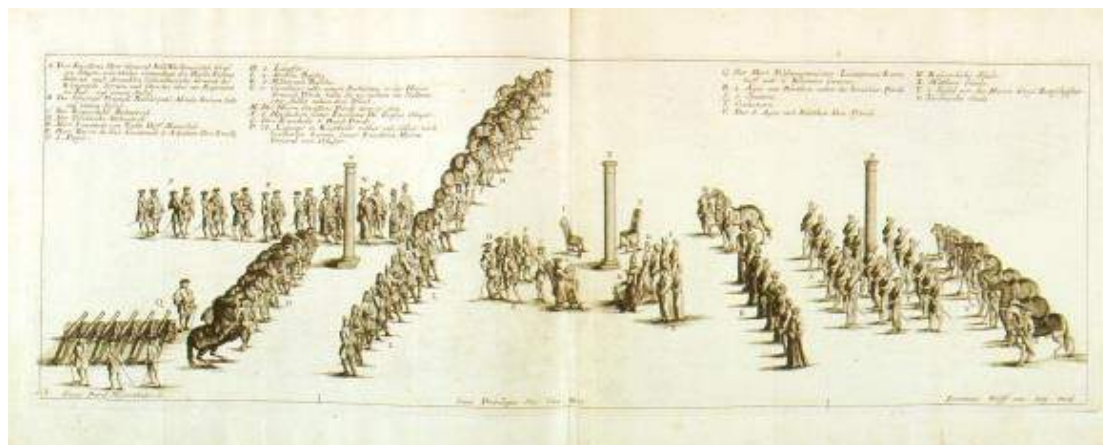
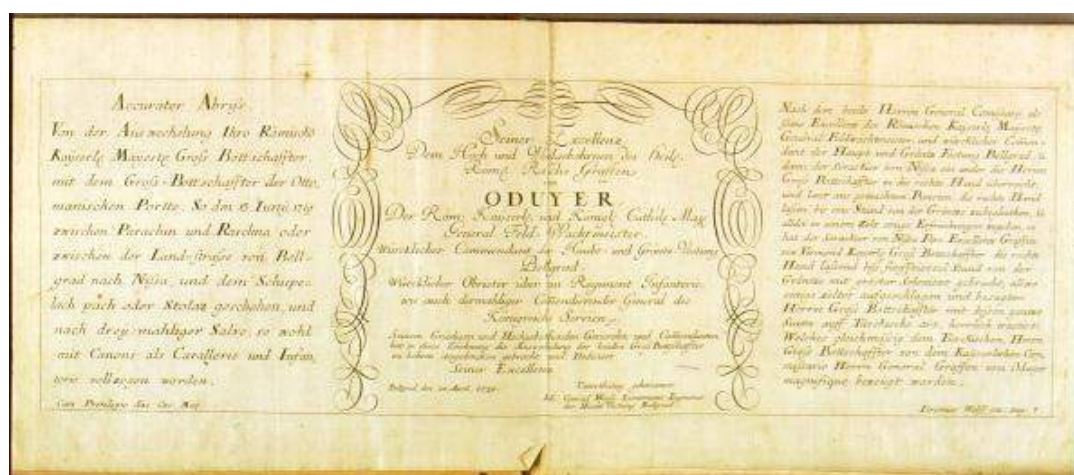
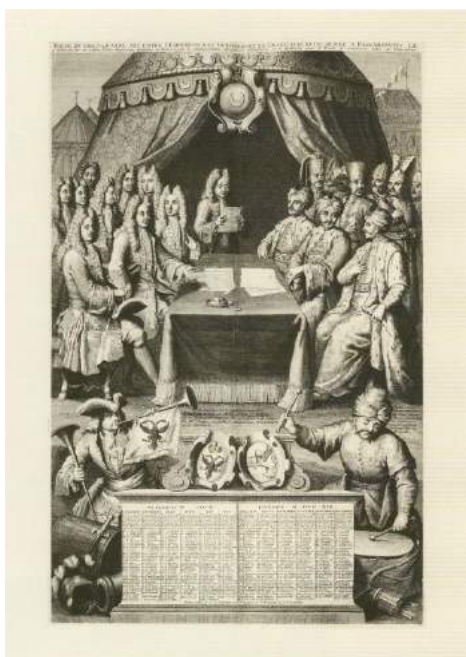
Сл. 38

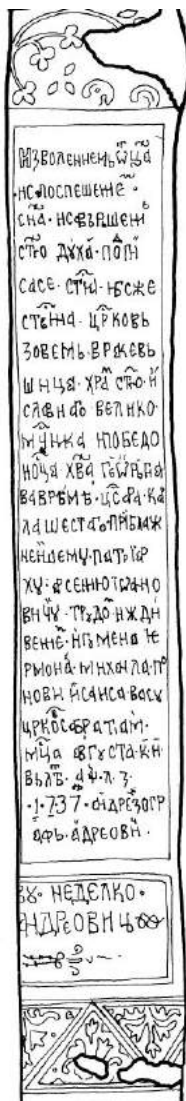

Сл. 40

Сл. 41

Сл. 49

Сл. 48

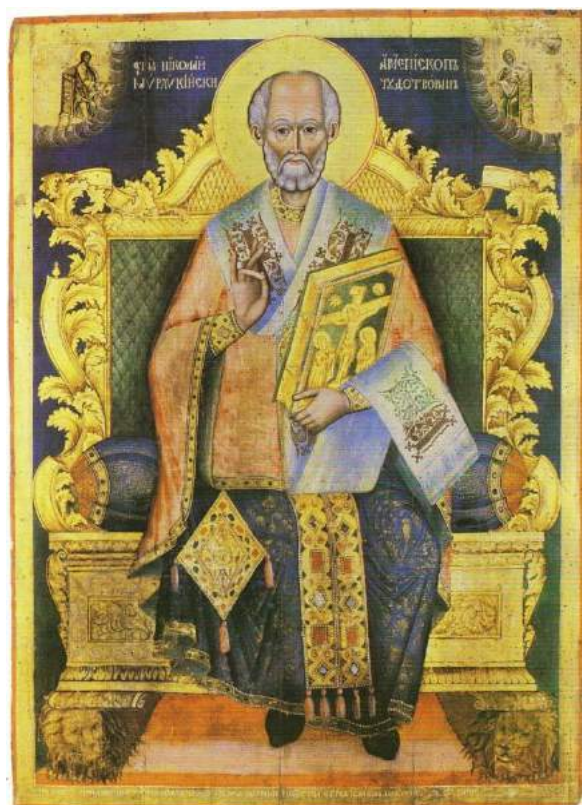
Сл. 53

Сл. 50

Сл. 51

Сл. 52

Сл. 54

Сл. 55

Сл. 56

Сл. 57

Сл. 58

Сл. 59

Сл. 60

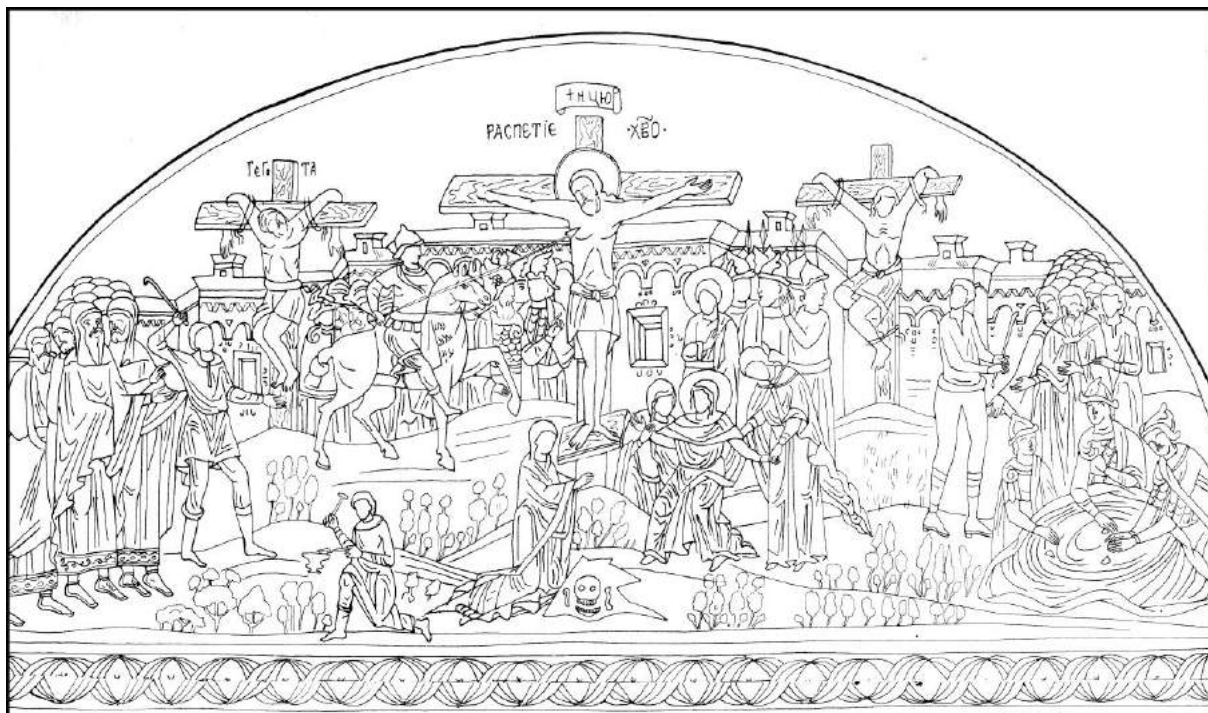
Сл. 61

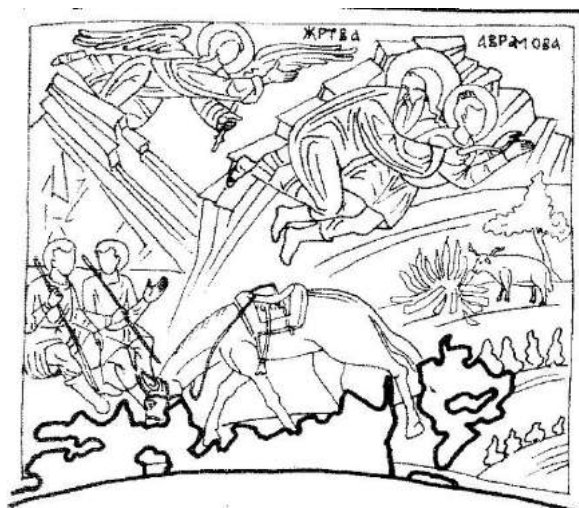
Сл. 62

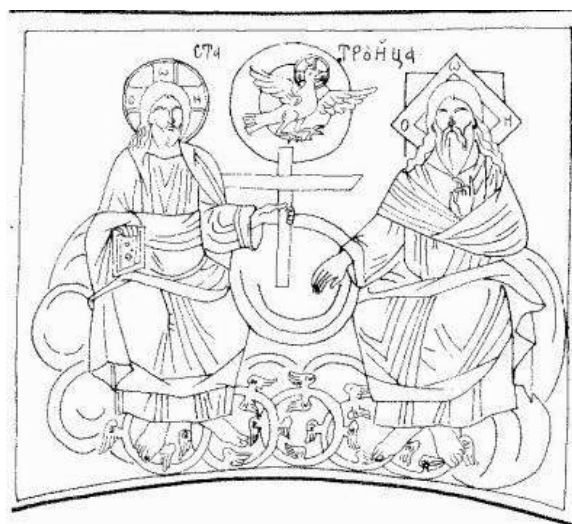
Сл. 63

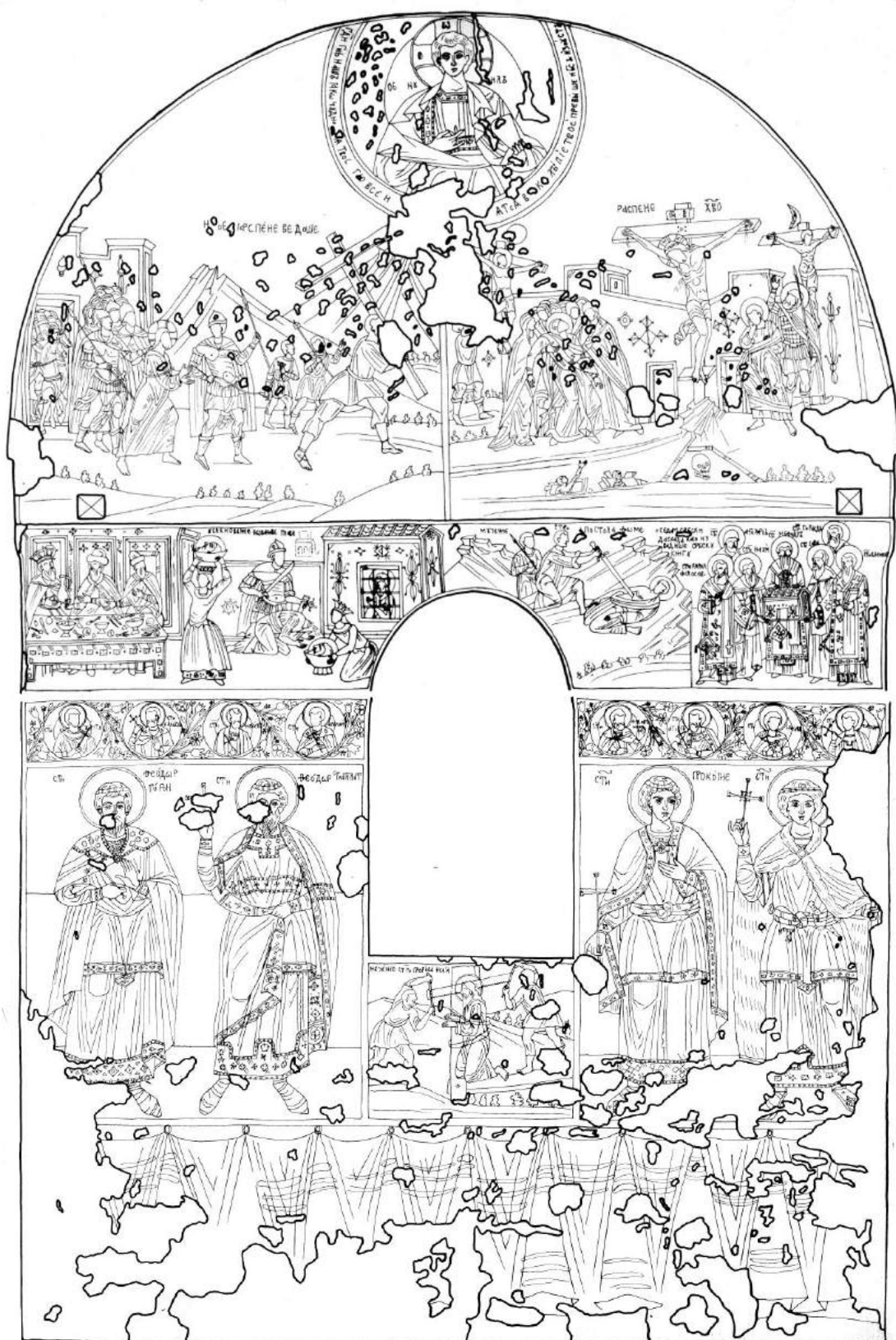
Сл. 64

Сл. 65

Сл. 66

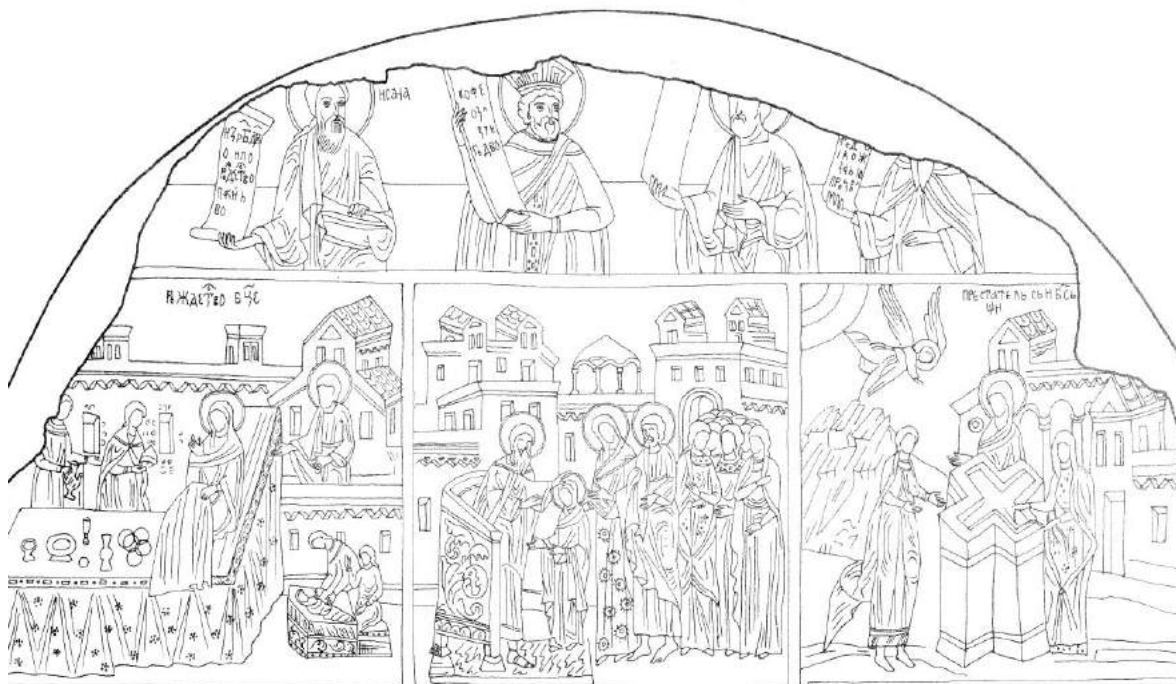

Сл. 69

Сл. 71

Сл. 72

Сл. 73

Сл. 70

Сл. 75

Сл. 74

Сл. 76

Сл. 77

Сл. 78

Сл. 83

Сл. 79

Сл. 80

Сл. 81

Сл. 82

БИОГРАФИЈА

Ана Милошевић је рођена 1971. године у Смедеревској Паланци. Дипломирала је 1999. године на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду са радом *Зидно сликарство манастира Драче*. Магистарски рад са темом *Уметност „Краљевине Србије између Пожаревачког и Београдског мира*, код ментора професора др Мирослава Тимотијевића, одбранила је 2008. године на Филозофском факултету у Београду. Од 1999. до 2015. године запослена је у Народном музеју у Смедеревској Паланци на месту кустоса ликовне збирке. Звање кустоса стакла 2001, а вишег кустоса 2009. године. Била је аутор и коаутор три сталне поставке, више студијских изложби, као и великог броја изложби у Народном музеју у Смедеревској Паланци. Аутор је монографије *Црква светог Илије у Смедеревској Паланци* (2006) и *Српско сликарство прве половине XX века из збирке Народног музеја у Смедеревској Паланци* (непубликовано), као и већег броја научних радова. Похађала је више тренинга и курсева из области музеологије и политике излагања и неколико међународних конференција. Била је стипендиста Фонда за отворено друштво - програм “Looking Inside” за музејске професионалце (Санкт Петербург 2002).

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Ана Р. Милошевић

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

ВИЗУЕЛНА КУЛТУРА СРБИЈЕ ПОД АУСТРИЈСКОМ ВЛАШЋУ (1718-1739)

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 8. 2. 2016.

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора Ана Р. Милошевић

Број уписа _____

Студијски програм национална историја уметности новијег доба

Наслов рада **Визуелна култура Србије под аустријском влашћу (1718-1739)**

Ментор др Мирослав Тимотијевић, редовни професор

Потписани

Ана Р. Милошевић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 8. 2. 2016.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

ВИЗУЕЛНА КУЛТУРА СРБИЈЕ ПОД АУСТРИЈСКОМ ВЛАШЋУ (1718-1739)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 8. 2. 2016.

1. Ауторство - Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.